

ҚУДРАТ МУСАЕВ

**ТАРЖИМА НАЗАРИЯСИ
АСОСЛАРИ**

«ФАН»

Мусаев Кудрат.

Таржима назарияси асослари: Дарслик.Т.:

Ўзбекистон Республикаси ФА

«Фан» нашриёти, 2005.-352 б.

Филология ва журналистика ихтисослари бўйича таҳсил кўраётган талабаларни таржима назарияси ва амалиётининг муҳим муаммолари билан таништиришни ўз олдига мақсад қилиб қўйган ушбу китоб кенг қамровли дастуриламал бўлиб, у таржима назарияси ва танқидчилигида ҳали деярли қўл урилмаган, шу билан бирга ҳаётий зарур, таржимонлик фаолияти таҳлилининг мундарижасини ташкил этадиган масалаларни ўз ичига олади. У нафақат таржима сир ва усуллари билан қизиқувчи толибул илмлар ҳамда бўлажак таржимонлар, балки тил ва адабиёт ўқитувчилари, илмий ходимлар, аспирант ва докторантлар, адабиётшунос ва журналистлар, таржимашунос олимлар, қолаверса, кенг китобхонлар оммасига ҳам мўлжалланган.

Масъул муҳаррирлар:

Профессор Ж. Ж. Жалолов ва доцент Ф. Р. Юзликаев.

Тақризчилар:

Педагогика фанлари доктори, профессор Т. Қ. Сатторов,

Филология фанлари номзоди, доцент Н. М. Қамбаров.

Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги Республика таълим маркази қошидаги «Хорижий тиллар» - инглиз, немис, француз ва испан тиллари бўйича илмий методик кенгагининг 2004 йил 30 ноябрдаги қарори билан дарслик сифатида нашрга тавсия этилган.

I SBN 5-648-03160-2

Кириш

Ўзга тилда битилган бадиий ёдгорликнинг давр талаби даражасида тасаввур берадиган таржима матнини яратиш санъаткорнинг бу соҳадаги амалий ва назарий билимлар билан пухта қуролланиши заруратини туғдиради. Чунки бадиий маҳорат сирларини ҳар томонлама мукамал эгаллаб олган қаламкашгина мазкур ижод маҳсули бўлмиш фикрни аслиймонанд тарзда ифода этиш санъатини ўзида пухта сингдириб олган истеъдод соҳиби сифатида тўлақонли бадиий таржималар яратишдек ўта масъулиятли ишнинг уддасидан чиқиши мумкин.

Ҳар қандай баркамол таржима илмий умумлаштиришга эҳтиёж сезгани ҳолда, санъаткорнинг аслиятга алоқадор барча манбаларни тўла-тўқис илмий идрок этишини ҳамда уларга асосланган жами омилларни ўз тилида онгли равишда беками-қўст акс эттиришини назарда тутди. Бу ҳол таржимон зиммасига бадиий ёдгорликнинг асосий мазмун чизиғини тасвир этадиган лисоний хусусиятидан ташқари, асар соҳиби бўлмиш халқ ижтимоий-иқтисодий ва тарихий-маданий ҳаёти, руҳий кечинмалари билан боғлиқ ғайрилисоний жиҳатларни ҳам қайта яратиш масъулиятини юклайди. Зеро, аслият мансуб бўлган халқ турмуш тарзини, урф-одатларини, адабиёти ва маданияти тарихини, диний ва миллий қарашларини, мамлакати сиёсий, иқтисодий ва ижтимоий тузумини пухта ўзлаштириб олмасдан туриб, асарда тасвирланган воқеа-ҳодисалар тўғрисида батафсил тасаввур ҳосил қилиш ва, натижада, шакл ва мазмуннинг уйғунлигидан иборат тўлақонли таржима яратиш амри маҳол. Негаки, ҳар қандай аслиймонанд таржима заминини шакл ва мазмуннинг диалектик бирлиги ташкил этадики, мазмуннинг етакчи аҳамиятини пеш қилган ҳолда, унга ортиқча имтиёз бериб, шаклга эътиборни сусайтириш асар бадиий ва миллий хусусиятининг, тарихий ўзига хослигининг сийқаланишига олиб келади.

Таржимада шакл ва мазмун муносабатини бежирим талқин этиш зарурати санъаткор олдига асарнинг бадиий нафосати ва миллий хусусиятини юзага келтирувчи барча лисоний-услубий воситалар вазибаларини ижодий акс эттира оладиган муқобил тўғрива нутқ бирликлари танлаш вазибасини қўяди. Чунончи, муаллиф томонидан фойдаланилган ҳар бир баён ва тафсилот, ҳар қандай сўз ва ибора асосий ғоянинг вужудга келишида муҳим аҳамият касб этадики, асарнинг таркибий қисмини ташкил этадиган бундай бадиий-тасвирий воситаларнинг тўла-тўқис идрок этилиши ва таржимада ижодий қайта яратилишигина мулоқот мақсадига эришиш имкониятини яратади.

Асарнинг ғояси унинг услубий жиҳати билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, таржимада муаллифнинг ўзига хос ижодий услубини, аслиятнинг бадиий-эстетик хусусиятини ва у яратилган давр бўёғини, қахрамонлар нутқидаги тафовутли жиҳатларни ижодий қайта яратиш учун таржимон нафақат зарурий истеъдод ва бой тажриба соҳиби бўлиши, балки бадиий таржима амалиёти далиллари асосида вужудга келган назарий билимлар билан пухта қуролланган филолог олим сифатида фаолият кўрсата билиши ҳам лозим. Аслият ва таржима тиллари бадиий-услубий воситаларини чуқур матний ва лисоний таҳлил қилиш асосида киёсий ўрганишигина санъаткорни таржима амалиётида учраб турадиган қатор иллатлардан сақлаб қолгани ҳолда, унга аслият лисоний-услубий ҳодисалари вазибаларини ижодий тиклаш имкониятини беради. Зеро, моҳир ва билимдон санъаткорлар томонидан амалга оширилган мукамал таржималар асосида юзага келган холисона назарий умумлашмалар, илмий хулосалар шу соҳа амалиёти ривожини ва истикболини таъминлайдиган етакчи омиллардандир.

Бадиий ижод турлари орасида таржима кўпроқ илмий асос-талабдир. Кўп йиллик хилма-хил баҳсу мунозараларни енгиб ўтиб, ўзининг мавжудлигини ҳақли равишда исбот қилган таржима назарияси ҳозирги кунда ўз тасарруфидаги барча муаммоларни илмий тадқиқ қиладиган ягона расмийлашган филологик соҳа ҳисобланади. У ўз тадқиқотларини тилшунослик, адабиётшунослик, услубшунослик, тарих, мантиқ, руҳшунослик каби кўпгина фанлар қонуниятларига, далил ва ютуқларига таяниб олиб боради. Ўзга фанлар ютуқ ва қонуниятларидан унумли фойдаланиши таржима назариясининг мавжудлигини шубҳа остига олмайди, балки унинг кўпгина соҳалар билан чамбарчас боғлиқ ҳолда ўз кузатишларини олиб борадиган мустақил фан эканлигини тасдиқлайди. Ҳолбуки, барча фанлар ўз тадқиқотларини аксарият ўзла-

рига табиатан яқин соҳалар билан боғлиқликда олиб борадиларки, бир фан далиллари ҳамма вақт бошқа фан хулосаларининг тўла ва ишончли бўлишида кўмаклашади.

Бизнинг мамлакатимизда таржима таҳлилига бағишланган тадқиқотларнинг кўпчилиги дастлаб адабий-тарихий, айримлари лингвистик йўналишларда олиб борилди. Биринчи йўналиш тарафдорлари асосий эътиборни ўгирилайётган асарнинг бадиий-эстетик кийматигагина қаратиб, бадиий ёдгорликнинг бирламчи асоси бўлмиш лисоний жиҳатини назардан соқит қилган бўлсалар, иккинчи йўналиш тарафдорлари қиёсланаётган икки тил воситаларининг кўпроқ лугавий мувофиқликларидан келиб чиқиб, асарнинг бадиий-эстетик жиҳатига кам эътибор бердилар. Мазкур йўналишларни ҳамда аслият мансуб бўлган халқ моддий, маънавий, сиёсий ва иқтисодий ҳаёти билан боғлиқ ранго-ранг ғайрилисоний омилларни ўзида акс эттирадиган лисоний-услубий воситалар вазифаларининг таржимада қайта ижодий яратилиши масаласи эса таржимашуносликнинг махсус тадқиқот мавзуси сифатида мамлакатимиз илмий-адабий жамоатчилиги эътиборини кейинги йиллардагина ўзига торта бошлади.

Шундай қилиб, инсоният фаолиятининг қадимги турларидан бўлмиш таржима амалиётини лисоний-услубий нуқтаи назардан таҳлил этиш нисбатан ёш тадқиқот усули сифатида бизнинг Ватанимизда энди шаклланиб келаётган филологик соҳа бўлиб, унинг тамойиллари олимлар томонидан ишлаб чиқиляётганига кўп фурсат бўлгани йўқ. Аммо таржимачилик фаолияти кейинги ярим аср мобайнида мисли кўрилмаган суръатлар билан ривожланиб бормоқдаки, бундай амалиёт тадқиқотчилар эътиборини кенг кўламда ўзига тортгани ҳолда, энг самарадор усуллар воситасида назарий умумлаштирилиши учун зарурат вужудга келмоқда. Бу ҳол лисоний услубиятнинг бизда кейинги ўн йилликлар мобайнида ўз ҳуқуқий мақомига интила бориб, эндигина мустақил филологик соҳа сифатида илмий жамоатчилик назарига тушаётганлиги, шунинг учун ҳам унинг ҳали ўзига яқин, турдош соҳалар билан муносабатга киришиб, ўз далил ва ютуқларидан уларни етарли даражада баҳраманд қилиб улгурмаганлиги билан боғлиқдир. Шундай қилиб, бадиий асар воқеликни тил воситалари орқали мажозий-ҳиссий ва бадиий-эстетик тарзда тасвирлашнинг ёрқин намунаси ҳисобланадигани, бу жиҳатлар лисоний услубиятнинг таркибини ташкил этадиган тушунчалар бўлиб, аслият ғоявий-бадиий мазмунининг таржимада тўла-тўқис қайта яратилиши унинг таркибидаги барча лисоний-услубий воситалар вазифала-

рининг бежирим ижодий талқин этилишига вобастадир. Зеро, илмий таҳлил асосида қўлга киритилган хулосалар таржима амалиётининг самарали йўллар воситасида ривожлантирилишига, унинг равнаки учун зарур тамойил ва йўл-йўриқлар ишлаб чиқарилишига қўмаклашади.

Таржимавий тадқиқотнинг асосини, биринчи навбатда, сўз ташкил қилади, аммо сўз ўз матний муҳитидан (асарнинг микро-ва макроконтестидан) ажратилган тарзда эмас, балки унга асосланган ҳолда бошқа сўзлар билан матний бириккан, турли-туман муносабатларга киришган ҳолатида тадқиқ қилинадик, унинг бу хусусияти ёзувчининг бадиий-эстетик мақсадини рўёбга чиқариши воситаларидан бири ҳисобланади, зеро, «алоҳида ажратилган, матний ҳолат билан боғланмаган сўз мулоқотни ташкил этмайди, у коммуникатив бирликнинг алоҳида унсуригина, холос»¹.

Сўз аксарият ҳолларда адабиётшунослик ва лисоний-услубий тадқиқотлар таркибида ҳам, таржимавий тадқиқот таркибида ҳам нарса ва ҳодисаларнинг билвосита, кўчма-атамавий воситаси сифатида гаудаланади. Ўз-ўзидан маълумки, ҳар қандай бадиий матн таркибида иштирок этувчи тўғри маънодаги бевосита атама бадиий таржиманинг асосий вазифаларини амалга оширишда билвосита, кўчма атама даражасида ҳал қилувчи аҳамият касб эта олмайди. Бинобарин, таржиманинг асосий мушкулотлари бевосита атама билан деярли боғлиқ эмас. Ёзувчининг бадиий-тасвирий мақсади асосан образли-метафорик хусусиятли сўз ва фразеологик бирликлар, уларнинг ранг-баранг кўчма-мажозий маънолари асосида рўёбга чиқадики, буларнинг барчаси билвосита атамага таянади. Билвосита атама ёзувчининг тил ва услуб хусусияти ҳақида тўлароқ тасаввур бериб, таржима олдида турган вазифаларни тўғри ҳал қилишда муҳим аҳамият касб этади.

Бадиий асар таркибидаги сўзларнинг кўчма маънолари тизими ҳиссий-таъсирчанлик билан узвий алоқада бўлиб, нутқ соҳибининг ҳаяжонини, унинг атрофдаги нарса ва ҳодисаларга ижобий ёки салбий баҳосини ифодалайди, персонажлар нутқи тасвири ҳамда улар орасидаги ўзаро муносабатларни ойдинлаштиргани ҳолда, муаллиф мақсадининг тўлақонли намоён бўлишига қўмаклашади. Бу борада сўзларнинг турли-туман матний ҳолатларда гайриодатий, ноанъанавий бирикуви алоҳида аҳамият касб этади. Ушбу ҳолда сўзлар меъёрийлик доирасини тарк этиб, асар-

¹ А. Н. Степанова, С. А. Шашкора. О синонимии на уровне текста. — «Лексическая и грамматическая семантика романских языков». Калинин, 1980, с. 109.

нинг ғояси ва мақсадини ўзига хос тарзда очиб бериш учун хизмат қилади, чунки сўзларнинг ўзаро бирика олишидаги ўзига хослик ёзувчи тили ва услубига хос алоҳида хусусиятларни ҳам муайян этадики, бу жиҳатнинг доим назарда тутилиши таржиманинг адекватлигини таъминлайди.

Шундай қилиб, муайян бадиий асар тили ва услубини таҳлил қилишда турли-туман бадиий-тасвирий воситалар ва услубий приёмлар силсиласига дуч келинадики, уларнинг мажмуи адабий асарнинг бадиий-образли тизимини ташкил этади. Аниқ назарий-таржимавий тадқиқот алоҳида лисоний-услубий воситаларни бундай приёмлар тизимидан шартли равишда ажратиб олиб, махсус таҳлил қилишни талаб қилса-да, ҳар доим узвий бир бутунликни ташкил этувчи бадиий матннинг адекват талқин этилиши лозимлиги назарда тутилади. Зеро, таржимавий асар ҳақиқатини англаш, ҳис қилиш унинг таркибидаги алоҳида тил ҳодисаларининг мазмуний, услубий ва прагматик жиҳатлардан тўлақонли қайта яратилганлиги билан боғлиқдир. Демак, доим жузъийликдан умумийлик сари бориш холисона хулосаларга олиб келади. Таржимавий асар образли асосини ташкил этадиган бутун бир бадиий-тасвирий ва услубий приёмлар тизимининг асл нусха тизимига яқинлашиши даражаси унинг алоҳида лисоний-услубий воситалари вазифавий-прагматик хусусиятларининг таржимада қайта яратилиши даражаси билан боғлиқдир.

Муаллиф китобнинг нашрга тайёрланиши ва олам юзини кўришида ўз маслаҳатларини аямаган бир гуруҳ хайрихоҳ инсонларга, чунончи, Низомий номидаги Тошкет Давлат педагогика университетининг ректори, профессор Б. Ғ. Қодировга, университет хорижий тиллар факультети декани, доцент Ф. Р. Юзликаевга, инглиз тили назарияси ва методикаси кафедраси мудири, профессор Ж. Ж. Жалоловга, герман тиллари кафедраси мудири, доцент Х. Р. Раҳимовга ўз самимий миннатдорчилигини билдиради.

Ижодий таржима ва илмий таҳлил

1. Таржима, унинг мақсади ва вазифалари. Таржима назарияси, унинг предмети. Таржима методлари.

✓ Кейинги пайтларда юзага келаётган лингвистик тадқиқотларда таржима муаммоларига катта эътибор берилмоқда. ✓ Лингвистик таржимашунослик бўйича яратилаётган кўпчилик тадқиқотларда таржима назарияси ва амалиётининг жузъий масалалари билан бир қаторда мазкур соҳанинг моҳиятини ақс эттирадиган умумназарий муаммолар устида ҳам кенг қўламда бош қотирилмоқда. Бу ҳол лингвистик таржимашуносликнинг тадқиқотчилар эътиборини борган сари кўпроқ ўзига тортаётганлигидан далolat беради.

✓ Таржимага лингвистик таржимашунослик нуқтаи назаридан ёндашиб, қуйидагича таъриф бериш мумкин.

Инсоният фаолиятининг мураккаб шакли бўлмиш таржима – бир тилда яратилган нутқий ифодани (матнни), унинг шакл ва мазмун бирлигини сақлаган ҳолда, ўзга тил воситалари асосида қайта яратишдан иборат ижодий жараёндир. Демак, аслият мансуб бўлган тил воситалари ёрдамида яратилган нутқий ифода (матн) таржима тили қонуниятлари асосида вужудга келган шундай ифода билан алмаштирилади. Шу йўл билан аслият ва таржима тиллари матнларининг мазмуний-услубий адекватлиги юзага келтирилади.

Мазкур таъриф тиллараро амалга ошириладиган жараёнга алоқадор бўлиб, инсоният фаолиятининг кўпроқ қисми мазкур амалиёт билан боғлиқдир. Шу туфайли «таржима» деганда аксарият кишилар кўз олдига, биринчи навбатда, бир тилдаги матнни иккинчи тилга ўгириш фаолияти намоён бўлади.

✓ Таржима инсоният фаолиятининг энг қадимий турларидан бири бўлиб, у туфайли биз инсоният тараққиёти тарихини барча тафсилотлари билан очиқ-ойдин тасаввур этамиз.

✓ Таржима халқлар ўртасидаги дўстлик, қардошлик ва ҳамкорлик манфаатларига, улар ўртасидаги иқтисодий-сиёсий, илмий, маданий ва адабий алоқаларнинг кенгайишига хизмат қилувчи кудратли қуролдир.

✓ Таржима турли халқлар адабиётларининг ўзаро алоқаси ва бир-бирига таъсири жараёнини тезлаштиради.

Таржимавий асарлар туфайли китобхонлар жаҳон адабиёти дурдоналаридан баҳраманд бўладилар, уларнинг эстетик туйғулари ошади, дидлар ўсади, уларда гўзал нарсалар ҳақида тушунчалар ҳосил бўлади.

Таржима тилларнинг камолоти учун зарурий восита сифатида, уларнинг ривожланиш суръатини жадаллаштиради, луғат бойлигини оширади ва такомиллаштиради.

✓ Таржима инсон маънавий ҳаётини бойитади, она тилининг имкониятларини рўёбга чиқаради, уни сержило қилади.

✓ Таржима туфайли китобхон тафаккури чархланиб, янги ғоялар, тушунчалар билан бойийди.

✓ Таржима жамиятда янгича муносабатлар, қарашлар қарор топишига хизмат қилади.

Таржима туфайли миллий адабиётлар ўртасидаги алоқаларнинг маҳсули сифатида янги ғоявий йўналишлар, янгича сюжет, жанр шаклланади.

✓ Таржима Ватан адабиётига янги образлар, бадий-тасвирий воситалар ҳадя этади.

✓ Бир сўз билан айтганда, таржима – аслиятни қайта яратиш, қайта талқин этиш санъатидир.

Аммо шуни ҳам назарда тутиш лозимки, мазкур жараён натижаси ҳам «таржима» истилоҳи ёрдамида ифода этилади. Бунда аслиятнинг ўгирмаси бўлмиш иккиламчи матн назарда тутилади.

Лисоний таржима хилма-хил турларга бўлинадики, бадий адабиёт таржимаси улар орасида алоҳида ўрин тутлади. Ўгирилаётган матннинг хусусияти бадий таржиманинг ўзига хос ўрнини белгилайди. Бадий адабиёт намуналари бошқа нутқий ифодалардан шуниси билан фарқ қиладики, унда бадий-эстетик ва поэтик жиҳатлар ҳукмронлик қилади. Бундай асар турининг асосий вазифаси муайян эстетик таъсирчанликка эришишдан, бадий образ яратишдан иборатдир. Айни эстетик йўналиш бадий нутқни ахборот тарқатиш вазифаси устуни бошқа нутқий фаолият-

лардан ажратиб туради. Шундай қилиб, ўгириладиган матнларни вазифаларига қараб «бадий» ва «нобадий» (ахборий) каби турларга бўлиш мумкин.

Модомики гап бадий нутқ таркибини ташкил этувчи алоҳида бирлик ва парчалар таржимаси ҳақида кетар экан, бадий таржиманинг бошқа таржима турларидан асосий фарқини таржимавий матннинг бадий қимматга эгаллиги билан изоҳлаш лозим. Ўзгача қилиб айтганда, «бадий таржима» деганда асосий вазифаси китобхонда аслиятдагидек бадий-эстетик таъсир уйғота оладиган нутқий ифода ҳосил қилишдан иборат таржима фаолияти турига айтилади.

✓ **Таржиманинг мақсади** – хорижий тил лисоний воситалари ёрдамида яратилган матнни она тили материали асосида қайта яратишдан иборатдир. Бунинг учун таржимон, биринчи навбатда, асл нусхани тўла-тўқис идрок этиши, сўнгра уни ўз тилида беками-кўст қайта ифодалаши даркор. ✓

Муаллиф яратган бадий-эстетик воқеликни тўлалигича идрок этиш учун таржимон кенг мушоҳада қувватига эга бўлгани ҳолда, бадий асар таркибидаги лисоний воситаларнинг мазмуний ва услубий-эстетик жиҳатларини тўғри англаши, шу билан бирга муаллиф назарда тутган бош ғояни, унинг ният ва мақсадларини, очиқ-ойдин кўзга ташланиб турган воқеа-ҳодисалар тасвиридан ташқари яна матн ортида турган воқеликни, бир сўз билан айтганда нафақат лисоний, балки ғайрилисоний омилларни ҳам тўла-тўқис тасаввур этиши зарур. Токи натижа шундай бўлсинки, аслият ўз китобхонига қандай бадий-эстетик завқ бахш этса, унинг таржимаси ҳам асарни аслиятда мутолаа қила олмайдиган китобхонга худди шундай таасурот инъом этсин.

Китобхон таржимада шавқ-завқ уйғота олмайдиган асарни муаллиф томонидан паст савияда битилган деб баҳолайди, яъни хом-хатала таржима китобхон тасаввурини чалгитади.

✓ **Таржиманинг вазифаси** – аслият ва таржима тиллари лексик, грамматик ва стилистик ҳодисалари ўртасидаги уйғун ҳамда тафовутли жиҳатларни пухта ўзлаштириб олган ҳолда, аслиятнинг шакл ва мазмун бирлигини она тили воситалари ёрдамида қайта яратишдан иборатдир. Бу тамойилга риоя қилмаслик таржимада аниқликнинг, тўла-тўқисликнинг, демакки, ифода меъёрининг бузилишига, ҳарфхўрликнинг содир бўлишига олиб келади.

Асл нусха муаллифидан воқеликни тўғри акс эттириш талаб этилса, таржимондан асл нусхани беками-кўст талқин этиш талаб қилинади. ✓

Таржимада асл нусханинг шакл ва мазмун бирлигини, яхлитлигини бежирим ифода этиш учун таржима тилида муқобил ифода воситалари қидириб топиш зарурати тугилади. Бу жараён асл нусха мазмунини ўзга тилда ифода этишнинг қатор имкониятлари орасидан энг мақбулини танлаб олишни тақозо этади.

Асл нусха ва таржима тиллари лисоний имкониятлари одатда ўзаро уйғунлик ҳолатида бўлмаслиги, яъни икки тил сўз ва ибораларининг мазмуни билан эстетик қиймати қатор матний ҳолатларда бир-бирининг ўрнини қоплай олмаслиги талай таржимавий қийинчиликларни юзага келтиради. Бундай ҳолларда ифоданинг бадиий-эстетик қийматини қайта яратиш таржиманинг аслият матнига моддий жиҳатдан эмас, балки вазифавий монанд келишини тақозо этади.

Таржимавий муаммоларни ҳал қилиш таржимондан пухта филологик билим ва тегишли назарий тайёргарликни талаб қилади. Таржимон назарий билимни таржима амалиёти таҳлили асосида эҳтиёж туфайли вужудга келиб, кенг қўламда фаолият кўрсатаётган таржима назариясидан олади.

Таржима назариясининг вазифаси – асл нусха билан таржима ўртасидаги нисбат қонуниятларини кузатишдан, хусусий таржимавий ҳодисалардан ҳосил бўлган хулосаларни илмий далиллар асосида умумлаштиришдан, шу йўл билан таржима амалиётига таъсир ўтказиб, унинг сифатини яхшилашга кўмаклашишдан иборатдир.

Таржима амалиёти мақбул ифода воситаларини қидириб топиш йўли билан муайян таржима муаммоларини ҳал қилишда зарур андоза, қоида, далил ва исботларни таржима назариясидан олади.

Шундай қилиб, **икки тил лисоний-услубий ҳодисаларини қиёслаш орқали асл нусханинг шакл ва мазмун бирлигини таржимада муқобил лисоний воситалар ёрдамида қайта яратиш йўл ва имкониятларини қидириб топиш** ва шу асосда таржима амалиётининг сифат ўзгаришига олиб келадиган назарий умумлашмалар яратиш **таржима назариясининг предмети**ни белгилайди.

Мамлакатимизда таржима назарияси мустақил филологик соҳа сифатида асосан XX асрнинг 50-йилларидан эътиборан шакллана бошлаган бўлса-да, таржима амалиёти бир неча минг йиллик тарихга эга. Бундан таржимачилик минг йиллар мобайнида назариясиз ривожланиб келган экан-да, деган хулоса келиб чиқмаслиги керак. Араб, форс, хинд, озарбайжон, турк ва рус тилларидан жуда кўп илмий, тарихий, сиёсий, диний, фалсафий, бадиий ки-

тобларни ўз тилларига ўгириб келган таржимонларимиз гарчи ёзилмаган, тартибга келтирилмаган, умумлаштирилмаган бўлса-да, кўп асрлар мобайнида қабул қилинган, риюя этилган маълум таржимачилик ақидаларига, қоидаларига асосланиб иш кўрганлар.

Таржима назариясининг аҳамияти шундан иборатки, у айрим таржимонларнинг субъектив майлига, матн таржимасига «интуиция» йўли билан ёндашиб, ўзбошимчаларча иш кўришларига тўсиқ қўяди. Чунки «Таржима – бу илҳом, юксак истеъдод ва интуиция билан чуқур филологик билим, тинимсиз лугавий меҳнат ҳамда ўринли илмий шарҳнинг қоришмасидан иборат назарий-ижодий жараёндир»². Зеро, ҳар қандай амалий фаолият сингари таржимачилик ҳам қонуниятлар жорий қилинишига ва назарий умумлашмалар яратилишига эҳтиёж сезади. Бундай қонуният ва умумлашмалар, ўз навбатида, кенгроқ миқёсдаги хулосаларга олиб келгани ҳолда, уларни қатор таржимавий ҳодисаларга татбиқ этишга даъват этади.

Таржима одатда тарихий-маданий, адабиётшунослик, лисоний-услубий, рухшунослик йўналишларида тадқиқ этилади. Аммо бу йўналишларнинг барчаси ё бевосита, ё билвосита мазкур соҳаларнинг бири – лисоний-услубий йўналишида ўз аксини топади, чунки таржима ҳамма вақт тил материаллари билан иш кўришни тақозо этадиган жараёндир. Бинобарин, таржима назариясида икки тил лингвистик-стилистик воситалари билан боғлиқ лисоний тадқиқ йўналиши алоҳида ўрин тутади. Демак, таржима амалиётини ҳатто адабиётшунослик йўналишида ўрганиш ҳам, аксарият ҳолларда, тил ҳодисаларини таҳлил қилиш орқали амалга оширилади.

Шундай қилиб, таржимавий умумлашмалар яратиш учун турли жуфт тиллар лисоний-услубий воситаларини қиёсий ўрганиш ҳамда бадий матннинг эстетик ўзига хослигини ташкил этувчи унсурлар таркибида мужассамлашган семантик-услубий ва прагматик (шароитдан келиб чиқиладиган) хусусиятларни муайян қилиш услубий асосга таянишни тақозо этади. Зеро, шу нарса аёнки, тилнинг ҳар бир воситаси, айниқса бадий асар тили воситалари бевосита ёки билвосита услубий вазифалар ифодаси учун хизмат қилади: ҳар бир тил ҳодисаси, баён этилган фикрнинг қўламадан қатъий назар, маълум даражада услубий бўёқ касб этиши мумкин. Тил воситаларининг бундай хусусияти тар-

² Саломов. Таржима ташвишлари. Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент, 1983, 149-150 бетлар.

жима назариясини лингвотаржимавий тадқиқотлар учун асос бўлиб хизмат қиладиган қиёсий услубият билан яқинлаштиради.

Кейинги ўн йилликлар мобайнида барча мамлакатлардаги сингари бизнинг юртимизда ҳам таржимачилик фаолияти изчил ривожланиб келмоқда. Унга ҳамоҳанг тарзда таржималарнинг сифати ҳам аста-секин яхшиланмоқда. Бунга сезиларли туртки бераётган омиллардан бири – таржима назариясининг сўнгги пайтларда жиддий равишда олдинга силжиб бораётганлигидадир.

Таржима назарияси ўз тадқиқотларини бошқа қатор анъанавий филологик, айниқса лингвистик тадқиқот методларидан ўрни билан фойдалангани ҳолда, кўпроқ қиёсий-солиштирама метод билан чамбарчас боғлиқликда қўлланиладиган семантик-услубий метод асосида олиб боради. Шу билан бирга аслият ва таржима тиллари лисоний воситаларини батафсил таҳлил қилиш зарурати лингвистик тадқиқотнинг бошқа айрим махсус методларидан ҳам, жумладан, компонентлар таҳлили методидан фойдаланишни тақозо этади. Бундай пайтда қиёсланаётган икки тил бирликларининг турли контекстларда қўшимча маъно ва маъно белгилари касб этиш ҳолатлари таҳлил этилади. Бир-бирларини тўлдиришга хизмат қиладиган мазкур методлар амалга оширилган таржималарни ҳар жиҳатдан пухта ва холис баҳолаш имкониятини беради.

Шундай қилиб, мамлакатимизда таржимачилик ҳозирги кунда ўз тарихига, ривожланиш хусусиятларига, анъаналарига, тадқиқот методларига ҳамда тамойилларига эга бўлган ижодий жараёнга айланиб қолди. Унинг назарий асослари тадқиқотчилар томонидан янада чуқурроқ ўрганилмоқда.

2. Инглиззабон қаламкашлар асарлари ўзбек тилида

Таржима тарихи жуда қадим замонлардан бошланади. Турли тилларда сўзлашувчи халқлар вакиллари бир-бирлари билан муомала-муносабатда бўлганларида азалдан таржимон (тилмоч) ёрдамига эҳтиёж сезганлар. Савдо-сотик ишлари, дипломатик муносабатлар ва маданий-маърифий алоқалар пайтида ҳамма вақт таржимага зарурат тугилган. Шу боис халқлар ўз таржимонларига чуқур ҳурмат билан қараганлар.

Узоқ даврлар мобайнида огзаки шаклда ҳукм сурган таржимачилик фаолияти аста-секин ёзма усулга ҳам кўчган. Мамлакатлар ўртасида ўрнатила бошлаган алоқа ва муносабатлар турли-ту-

ман ҳужжатларнинг ўзга халқлар тилларига таржима қилинишини тақозо этган. Даврлар ўтиши, фан-техника, адабиёт ва санъат тараққиёти муносабати билан хилма-хил соҳалар бўйича кўплаб адабиётлар пайдо бўла бошлаган экан, уларни ҳам мулоқотга киришилаётган мамлакатлар тилларига ёки улар тилларидан она тилга таржима қилишга эҳтиёж сезила бошлаган.

Шундай қилиб, араб, форс тилларидан, қисман ҳиндча, юнонча ва усмонли туркчадан, кейинги бир ярим аср мобайнида эса рус ва Ғарбий Оврўпо тилларидан она тилимизга талай адабий, тарихий ва илмий-техникавий асарлар ўгирилдики, улар ўзбек халқи ёзма адабиётининг қатга улушини ташкил этади.

Юртимизда таржима адабиёти Ватан адабиёти билан бир сафда ривожланиб, унинг ажралмас таркибий қисмига айланди. Шайх Саъдийнинг «Ғулистон»и, Низомий Ганжавийнинг «Маҳзанул асрор», «Хисров ва Ширин»и, Фирдавсийнинг «Шоҳнома»си, Кайковуснинг «Қобуснома»си, Умар Хайём рубойлари, Ҳофиз ғазаллари, шунингдек, араб ижодий фантазияси маҳсули бўлмиш «Минг бир кеча», ҳинд эртаги «Калила ва Димна», Робиндранат Тагор романлари, қирғиз халқи эпоси «Манас», Л. Н. Толстой романлари, А. С. Пушкин шеърляти, Мухтор Ауэзовнинг «Абай» романи, С. Айний ва М. Турсунзода асарлари, туркман адабиёти намояндалари Махтумқули ва Кербобоевлар ижод маҳсуллари, Т. Г. Шевченко шеърляти ва бошқа юзлаб асарларнинг ҳар бири ўзбек маданияти таркибидан мустаҳкам ўрин эгаллаган бебаҳо ёдгорлик ҳисобланади. Улар ва уларнинг таржималарини мутолаа қилиш орқали биз ҳам нафақат адекват таржима яратиш йўлидаги тадрижий ривожланишни, балки шу асарлар яратилган даврнинг маданий ҳаёти, ўша давр адабиётининг ўзига хос йўналиши, тил ва услуб хусусиятлари каби муҳим масалаларни ҳам ўрганамиз.

XX аср бошидан эътиборан турли соҳалар бўйича Ғарбий Оврўпо тилларида яратилган асарларнинг ўзбекчага кўплаб ўгирила бошлагани ва бу жараённинг кейинги ярим асрдан кўпроқ давр мобайнида янада жадаллашиб кетгани юртимиз илмий-техникавий салоҳиятининг камол топиши ва бошқа халқлар билан адабий-маданий алоқаларининг кенгайишида муҳим аҳамият касб этди.

Бизнинг эътиборимизни ўзига кўпроқ тортаётган мамлакатлар қалам аҳллари, чунончи, Ғарбий Оврўпо мамлакатлари адабиётининг ажралмас бўлаги ҳисобланмиш Англия адабиёти ва инглиззабон ижодкорлар саналмиш америка адабиёти вакиллари

асарларининг ўзбек тилига таржималари ҳақида гап кетадиган бўлса, шуни алоҳида қайд этиш лозимки, бундай таржима асарлари ўзбек китобхонлари эътиборини дарҳол ўзига тортди ва тез орада уларнинг кўпчилиги халқимизнинг сеvimли асарларига айланиб, китоб жавонларидан ўрин олди.

Инглиз тилида қалам тебратган ёзувчилар ижодидан амалга оширилган таржималар тарихига назар ташлар эканмиз, XIX аср охири ва XX аср бошида А. Конан Дойлнинг «Шерлок Холмс ҳақидаги ҳикоялар» ва Даниэл Дефонинг «Робинзон Крузо» асарларининг ўзбекчага ўгирилганлигига гувоҳ бўламиз. Асарлар қисқартирилган шаклда ярим ҳикоя тарзида таржима қилинган. Масалан, 1891 йилда нашр қилинган «Машхур инглиз Рубинзунинг ҳикояси» 400 бетлик русча нашридан 77 саҳифада қисқартириб амалга оширилган озарбайжонча таржиманинг Муҳаммад Фозилбек ўғли томонидан янада қисқартириб 48 саҳифада амалга оширилган ўзбекча нусхаси эди.

Мазкур асарлар таржималари ҳозирги давр талаби даражасидан узоқ бўлса-да, асримиз бошида ўзбек маданиятида юз берган катта воқеа – инглиз халқи бадиий ёдгорликларини ўзбек тилига ўгириш борасида қўйилган илк қадам сифатида адабиётимиз тарихида алоҳида аҳамиятга моликдир.

30-йилларнинг биринчи ярмидан эътиборан ўзбек китобхонлари инглиззабон муаллифлар асарлари билан яқиндан таниша бошладилар. Бу даврда таржимонлар эътиборини буюк инглиз драматурги В.Шекспир ижоди кўпроқ ўзига тортди. Драматургнинг назмда битилган «Вероналик икки йигит» комедиясини 1930 йилда Жавод Обидов ва «Ҳамлет» трагедиясини 1934 йилда шоир Чўлпон (П.А.Капшиннинг 1893 йилдаги насрий таржимасидан) насрий йўл билан ўзбек тилига таржима қилишди.

«Ҳамлет» трагедияси таржимаси кўпгина жиддий хато ва камчиликларга эга бўлишига қарамасдан, ўзбек китобхонларининг энг сеvimли асарларидан бирига айланди ва Ҳамза театри репертуаридан мустаҳкам ўрин эгаллади.

Шу йилларда буюк инглиз шоири Байроннинг «Видо» номли шеърини тўплами ҳамда Ленгстон Ҳьюзнинг қатор шеърлари Санжар Сиддиқ таржимасида босмадан чиқди.

Кейинги ўн йилликларда ўзбек китобхонлари жаҳон адабиётининг бир талай йирик намояндалари асарларини она тилида мутолаа қила бошладилар. Абдулла Орипов Дантенинг «Илоҳий комедия»сини, Эркин Воҳидов Гётенинг «Фауст»ини, Қодир Мирмухаммедов Гомернинг «Одиссея», Жованни Боккачонинг

«Декамерон»ини, Миртемир қирғиз эпоси «Манас»ни, Муҳаммад Али ҳинд халқининг «Рамаяна» эпосини, шунингдек яна кўпчилик ёзувчи ва шоир таржимонлар Виктор Гюго, Оноре де Бальзак, Александр Дюма, Фридрих Шиллер, Иоганн Вольганг Гёте, Роман Роллан асарларини ўзбек тилига таржима қилиб, халқ эъзозига сазовар бўлдилар.

1964 йилдан эътиборан Шекспир сонетлари М. Шайхзода, Юсуф Шомансур, Шунқор, Зоҳиджон Обидовлар томонларидан ўзбекчага ўгирила бошлади. Кейинчалик Шекспир қаламига мансуб 154 сонетнинг ҳаммаси шоир Юсуф Шомансур томонидан ўгирилиб, 1978 йилда алоҳида китоб тарзида босиб чиқарилди.

1971 йилда Шотландия шоири Роберт Бернснинг «Кўшиқ ва балладалар» китоби Муҳаммад Али таржимасида нашр этилди.

1974 йилда Байроннинг шеър ва балладалари М. Шайхзода, Жуманиёз Жабборов, Муҳаммад Али, Рауф Парфи ва Шукруллолар таржималарида китоб шаклида чоп этилди.

1980-90 йилларда Лонгфеллонинг «Ҳаявата ҳақида кўшиқ» шеърий асари, Шекспирнинг «Макбет» фожиаси (Саъдулла Аҳмад таржимаси), Кристофор Марлонинг «Соҳибқирон Темур» фожиаси (Маъруф Жалил таржимаси) ўзбекчага ўгирилди.

1988 йилда буюк инглиз шоири Жорж Байрон туғилганига 200 йил тўлиши муносабати билан қатор газета ва журналлар саҳифаларида шоирнинг «Дон Жуан» достонидан Абдулла Шер аслиятдан бевосита ўгирган парчалар босилди.

Инглиззабон муаллифлар ижодидан амалга оширилган таржималар сони йил сайин оша борди. В. Шекспирнинг «Ҳамлет» трагедияси ўзбекчага 1938 йилда Воҳид Зоҳидов томонидан иккинчи бор ўгирилди. 1946 йилда В.Шекспирнинг «Ромео ва Жульетта» трагедиясини ўзбек тилига ағдарган М. Шайхзода 1948 йилда «Ҳамлет» таржимасига учинчи бўлиб қўл урди. Аслиятга монанд қилиб Б. Пастернакнинг русча таржимасидан шеърий тарзда амалга оширилган бу таржима Чўлпон ва В. Зоҳидов таржималаридан ҳар жиҳатдан мукамал эди. 1960 йилда М. Шайхзода Шекспирнинг ўзбек тилига ўгирилган драматик асарлари тўплами нашр этилиши муносабати билан ўз таржимасини қайта кўриб чиқиб, унга жиддий тузатишлар киритди. Пировардида ўзбек китобхони ва томошабини «Ҳамлет»нинг анча мукамал, шаклан ва мазмунан аслиятга монанд таржимасига эга бўлди.

Кейинчалик В. Шекспирнинг бошқа қатор драматик асарлари ҳам ўзбек тилига кетма-кет таржима қилина бошлади. «Отелло» (1940), «Қирол Лир» (1956) Ғ. Ғулом таржимасида, «Юлий

Цезарь» (1958), «Вероналик икки йигит» (1973) Уйғун таржима-сида (қайта ўғирма), «Кийик қизнинг қуйилиши» (1965) Туроб Тула, «Ўн иккинчи кеча ва турфа ҳангомалар» (1966) Ҳ. Ғулом таржималарида ўзбек китобхонларига ҳадя этилди.

Ўзбекчага ўғирилган мазкур асарларнинг кўпчилиги мамлакатимиз театрларида муваффақиятли сахналаштирилди. Истеъдодли сахна усталари Аброр Ҳидоятлов, Олим Хўжаев, Шукур Бурхоновлар Отелло, Ҳамлет ва Брут ролларини қойилмақом ижро этганликлари туфайли қатор йиллар давомида томошабинлар таҳсинига сазовор бўлдилар.

Таникли театршунос олимлар М. Қодиров ва Т. Турсуновларнинг қайд этишларича, «Ҳамлет» трагедияси Ҳамза номли Академик драма (ҳозирги Ўзбек Миллий) театри сахнасида қўйилганига ўттиз йил тўлган кезлардаёқ (1965) асар ўзбек тилида икки минг марта, «Отелло» трагедияси эса беш юз мартадан ортиқроқ ўйналган эди.¹

1943 йилда мамлакатимизга меҳмон бўлиб келган Британия парламент делегациясининг Ҳамза номли Академик драма театри сахнасида «Отелло» трагедиясини томоша қилганидан кейин, театрнинг таасуротларни қайд этиш дафтарида ёзиб қолдирган ушбу сўзларини келгириш жоишдир: «Британия парламент делегацияси Тошкент драма театри сахнасида «Отелло»ни кўриб, жуда хузур қилди. Буюк асарнинг бу қадар зўр ва моҳирона ижро этилишини хонадонимиздан жуда узоқда туриб кўриш – бу бамисоли қадимий дўст билан янги дўстлар даврасида учрашиш, уни янгиланган алп баҳодир ҳолида кўришга ўхшайди.

Шундай кучли спектакль қўйганликлари билан артистларни, уни самимий қабул қилганликлари билан томошабинларни чин қалбимиздан муборақбод этамиз.

Асарнинг бундан ҳам кўра катта маҳорат билан ўйналганини ҳеч қаерда, ҳатто Лондонда ҳам кўрган эмасмиз. Биз, хусусан, Отелло, Яго, Дездемона ролларини ижро этган уч артистнинг ўйинини алоҳида қайд этишни ва уларга қойил қолганимизни айтишни истар эдик».

Шуни қўшимча қиламизки, Британия парламент делегацияси аъзоларини ўз маҳоратлари билан қойил қолдирган артистлар Отелло ролини ижро этган Аброр Ҳидоятлов, Дездемона образини жонлантирган Сора Эшонтўраева ва Яго разиллигини гавдалан-

¹ Қаранг: Кадыров М., Турсунов Т. Шекспир на узбекской сцене (К 400-летию со дня рождения В. Шекспира). - «Общественные науки в Узбекистане». 1964, № 4, с. 52

920521

тирган Лутфулла Назруллаев каби севимли санъаткорларимиз эдилар.

1950-60 йилларга келиб ўзбек тилига ўгирилган асарлар таржималари сифат жиҳатидан анча устунлиги билан ажралиб туради: санъаткорларнинг тажриба, маҳорат ва малакалари оша бориб, таржималар қатор хато ва камчиликлардан халос бўлиб, сайқа ғлаша бошлайди. Таржима танқидчилиги бўйича журнал ва газеталар саҳифаларида чоп этилган қатор илмий таҳлил ва умумлашмалар таъсирида кўпчилик таржимонлар ўз маъсулиятларига энди илмий-танқидий ёндашадиган бўлиб қоладилар.

Шундан кейинги йилларда ўзбек китобхонлари В. Шекспирнинг «Ричард III» ҳамда «Антоний ва Клеопатра» асарларини Асқад Мухтор ва Комил Яшин таржималарида ўқишга муяссар бўлдилар.

В. Шекспир ижоди билан ўзбек китобхон оммасини янада кенгроқ таништириш борасида Республикамизнинг таниқли шоири Жамол Камол катта жонбозлик кўрсатди. У 80-йилларнинг биринчи ярмида В. Шекспирнинг атоқли шоир ва таржимонларимиз томонидан ўгирилган барча драматик асарларини яхшигина таҳрир қилиб нашрга тайёрлади ва ўзи ҳам муаллифнинг «Қиш эртаги», «Қирол Генрих IV», «Макбет», «Кориолан», «Венеция савдогари» каби бешта асарини таржима қилиб, мазкур нашрга киритди. Шундай қилиб, 1981-85 йиллар мобайнида В. Шекспирнинг ўн бешта драматик асаридан иборат беш жилдлик танланган асарлари Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётида чоп этилди. Дарвоқе, В. Шекспир асарларининг ўзбек тилидаги биринчи тўплами, эслатиб ўтилганидек, 1960 йилда босиб чиқарилган бўлиб, унга муаллифнинг бешта машҳур драматик асари киритилган эди.

Шундай қилиб, Шекспир дунёнинг асарлари ўзбек тилига энг кўп таржима қилинган даҳоларидан ҳисобланади. Унинг айрим асарлари тилимизга икки-уч мартадан ўгирилган.

Инглиззабон ёзувчилар ижодига мансуб насрий асарларни таржима қилишга Ватанимизда 30-йиллардаёқ жиддий эътибор бера бошлаган эди. Бу жараён кейинги ўн йилликлар мобайнида анча жадаллашиб кетди.

Ўтган давр мобайнида жаҳон адабиёти дурдоналари билан китобхонларни кенгроқ миқёсда таништириш масъулияти юртимизнинг кўпгина ёзувчиларини таржима амалиёти билан жиддийроқ шуғулланишга даъват этди. Амалга оширилган таржималар

миқдори йил сайин ортиб бориши билан бир қаторда уларнинг сифати ҳам яхшилана борди.

Бу даврда илгари амалга оширилган таржималарнинг маълум қисми ҳаёт талабидан келиб чиқиб қайта назардан ўтказилди: қисқартирилган ўринлари тўлдирилди, хато ва камчиликлари тузатилди. Айрим асарлар қайта таржима қилинди. Юртимизда таржима амалиёти нафақат миқдор, балки сифат ўзгариши томон ҳам одимлай бошлади

Таниқли ёзувчи-таржимон Мирзакалон Исмоилий инглиз ёзувчиси Э. Войничнинг «Сўна» романини 1934 йилда бирмунча қисқартириб ўзбек тилига таржима қилган ва 1936 йилда жамоатчилик истак ва мулоҳазаларини ҳисобга олиб матнни қайта кўриб чиқиб, жиддий тузатишлар билан иккинчи бор чоп эттирган бўлса, 1956 йилда уни қайта ўгириб, асарнинг анча мукамал таржимасини китобхон эътиборига ҳавола этди.

Д. Дефонинг «Робинзон Крузонинг ҳаёти ва ажойиб саргузаштлари» асарининг 1948 йилда амалга оширилган илк таржимаси 50-йиллар китобхонини қаноатлантира олмаслигини ҳис этган Й. Шамшаров жамоатчилик томонидан баён этилган танқидий фикр-мулоҳазалар асосида асар таржимасини қайта кўриб чиқди, хато ва камчиликларини ҳол бақудрат бартараф этиб, 1953 йилда асарни иккинчи бор нашр қилдирди. Аммо вақт ўтиши билан бу таржима ҳам синчков ва талабчан китобхон талабидан орқада қолди. Бунини инобатга олган санъаткор таржима матни устида жиддий иш олиб бориб, уни китобхон савиясига маълум даражада мослаштирди ва 1965 йилда уни учинчи бор чоп эттирди.

Таржимонлар эътиборини такрор ва такрор ўзига тортган бадиий ёдгорликлар сирасига Свифтнинг «Гулливернинг саёҳатлари» асари ҳам қиради. Асар 1944 йилда С. Йўлдошев, 1945 ва 1952 йилларда А. Хўжахонов томонларидан ўзбек китобхонларига тортиқ этилади.

Ҳозирги кунда инглиззабон ёзувчилар ижодидан ўзбекчага ўгирилган асарлар катта миқдорни ташкил этади. Улардан айримларининг номларини тилга оламиз. Юқорида эслатилган асарлар таржималаридан ташқари инглиз адабиётидан яна Жэймс Гринвуднинг «Жулдур кийимли бола» (1961, Н. Турмухаммедов таржимаси), А. Конан Дойлнинг «Чипор лента» (1963, В. Рўзиматов таржимаси), «Шерлок Холмс ҳақида ҳикоялар» (1963, М. Мирзоидов), «Баскервиллар ити» (1971, Н.Ҳабибуллаев), Р. Киплингнинг «Маугли», У. Ҳербертнинг «Кўринмас одам» асарлари (1961, Р.Комилов), Гарриэт Бичер Стоунинг «Том тоганинг кулбаси», Р.

Стивенсоннинг «Хазиналар ороли», Г. Хеггарднинг «Блосхолм соҳибаси» (1975, Н. Шомирзаев), Жэймс Олдрижнинг «Денгиз шунқори» романи (1977, Э. Миробидов), Америка адабиётидан Жек Лондоннинг «Мартин Иден» (1968, Қ. Мирмухаммедов), «Уч қалб» романлари ва «ҳикоялар тўплами» (1958, Ф. Абдуллаев), Марк Твеннинг «Том Сойернинг бошидан кечирганлари ва Гекльберри Финнинг бошидан кечирганлари», «Шаҳзода ва гадо» ҳамда «Жанна д'Арк» (1965, Р. Комилов), Оливер Твист романлари, Теодор Драйзернинг «Бахти қаро Керри», «Америка фожиаси» романлари (1976, Ў. Усмонов), Ф.Купернинг «Сўнгги Могикан» (1973, Э. Миробидов), «Чингачқук улкан илон» (1971, Э. Миробидов) романлари, Эрнест Хемингуэйнинг «Алвидо, қурол!» романи. Жанубий Африка адабиётидан Питер Абрахамснинг «Чакмоқли йўллар», «Қабрдаги гулчамбар» романлари ва бошқа кўпгина асарлар таржима қилиниб, кенг ўзбек китобхон оммаси мулкига айлантирилди.

Аммо афсус билан қайд этиш лозимки, инглиз тилидан ўзбекчага бевосита таржима қила оладиган ҳақиқий мутахассис санъаткорларнинг йўқлиги сабабли инглиз тилида ижод қилган муаллифлар асарлари ўзбек тилига ҳамон рус тили орқали ўғирилмоқда. Бу таржима жараёнида муқаррар йўл қўйиладиган нуқсонлар миқдорининг икки барабар ошиб кетишига олиб келмоқда. Бироқ кўпчилик моҳир таржимонларимиз асарлар руҳига чуқурроқ кириб бориш ва бу руҳиятни ўзбек тилига юқори маҳорат билан талқин этиш воситасида таржимавий қусурлар олдига маълум даражада парда тутиб келмоқдалар.

Лекин тан олиш керакки, кейинги пайтларда умид учқунлари алангаланиб, билвосита таржимадан бевосита таржимага ўтиш ҳаракатлари кўзга ташланмоқда. Мисол тариқасида Ўзбекистонда хизмат кўрсатган маданият ходими, моҳир таржимон Амир Файзуллонинг ҳинд тилидан ўзбекчага ўғирган романлари ҳамда шеър ва ҳикояларини, «Махабҳарат», «Мирза Ғолиб», «Рамаяна» каби кўп серияли киноленталарини, шунингдек, араб ва форс тилларидан амалга оширилаётган кўпчилик таржималарни, таниқли олмоншунос Янглиш Эгамов немис тилидан ўғирган роман ва ҳикояларини келтириш мумкин.

Инглиззабон ижодкорлар асарлари таржимаси ҳақида гап кетадиган бўлса, бу ерда ҳам ижобий ҳаракатлар кўзга ташланмоқда. Айрим кичик ҳажмдаги шеър ва ҳикоялар, қатор кинофильмлар муҳлисларга бевосита таржима ёрдамида тақдим этилмоқда.

1996 йилда Динора Султонованинг аслиятдан бевосита амалга оширган қатор инглиз шоирлари шеърлари таржимаси «Фарога» номи билан нашр этилди.

2003 йилдан эътиборан Ўзбекистон телевидениеси орқали такрор ва такрор намоён этилаётган Япония кино ижодкорларининг «Ошин» номли кўп серияли кинолентаси ўзбекчага инглиз тилидан Хулқар Аъзам томонидан воситачи тил ёрдамисиз тўғридан-тўғри оби-тобида таржима қилиндики, бу бошлаб юборилган ижобий жараённинг илк меваларидир.

Хуллас, мамлакатимизда билвосита таржимадан бевосита таржимага ўтиш жараёни бошлаб юборилди. Бу саъй-ҳаракат ўзбек китобхонларининг жаҳон адабиёти дурдоналари намуналари билан батафсилроқ танишишлари учун имконият яратиб бериш барабариди яқин келажакда таҳлил ва тадқиқ учун ҳам шубҳасиз зарурий материал ҳозирлай олади, деган умиддамиз.

Ниҳоят, қайд қилиш зарурки, мамлакатимизда кўп асрлик тарихий давр мобайнида жуда катта бадиний-адабий, тарихий, ахлоқий, фалсафий, илмий, диний асарлар ўзбек тилига ўгирилди. Таржима адабиёти Ватан адабиёти билан ёнмаён пайдо бўлиб, ривожланиб, халқимизнинг гоёвий-эстетик эҳтиёжини қондиришда муҳим аҳамият касб этиб келмоқда.

Адабиётимиз тарихининг катта улушини ташкил этадиган бундай бойликни илмий-танқидий ўрганиб, натижасини таржима амалиётига жорий этиш таржимачилик ишининг юқори савиясини белгилайди.

3. Таржима турлари

Таржима амалиёти пайдо бўлибдики, аслиятни она тилига қандай ўгириш лозим – сўзма-сўзми ёки эркин тарздами – деган масала таржимонлар олдида кўндаланг турган муаммо саналади. Айрим шахслар, масалан, XX асрнинг бошларида ижод қилган санъаткорлар, сўзма-сўз таржимани ёқлаб чиққанлари ҳолда, амалий фаолиятларида шу усулдан кўпроқ фойдаланиб келган бўлсалар, кўпчилик ижодкорлар эркин таржимани афзал кўриб, санъаткор аслиятнинг ҳарфини эмас, руҳини, сўзини эмас, мазмунини, шаклини эмас, унда мужассамлашган ахборотни бера билиши керак, деган нуқтаи назарни олға сурганлар. Аммо масалани назарий ҳал қилиш лозимлиги ҳеч кимнинг ҳаёлига келмаган. Таржи-

манинг мақсади, китобхоннинг савияси ва диди, матн тури каби қатор масалалар муҳокама кун тартибига қўйилмаган.

Назарий асоснинг ишланмаганлиги таржима жараёнига турлича ёндашишни келтириб чиқарган. Бу, ўз навбатида, қатор таржима турларининг вужудга келишига сабаб бўлганки, уларнинг айримлари ижодий-илмий, баъзилари иллатли деб тан олинади. Қўйида уларнинг айримлари ҳақида фикр юритилади.

Ижодий таржима. Бу таржима турида аслият лисоний воситалари матний маънолари ва услубий вазифалари умумхалқ тили грамматик қоидалари билан ҳамоҳангликда қайта яратилади. Лисоний воситаларнинг миллий-тарихий, ижтимоий ва образли-ҳиссий хусусиятлари аслиятга хос ва мос тарзда талқин этилади. Асар саҳифаларида муайян услубий мақсадлар учун қўлланилган фонетик-орфоэпик ҳамда лексик-грамматик нутқий чекиннишлар ўз вазифаларига мувофиқ муқобил лисоний воситалар ёрдамида тикланади. Буларнинг барчаси муаллиф мақсадининг китобхонга етиб бориши учун имкон яратади.

Сўзма-сўз таржима. Муаллиф матнни ҳижжалаб ўгириш орқали унинг мазмуний-вазифавий уйғунлигини сохталаштирадиган, ҳиссий-таъсирчанлик хусусиятини, бадий-образли асосини хиралаштирадиган, таржима тили меъёри ва маданиятини барбод этадиган, бинобарин, аслиятнинг тугал-адекват таржимаси сифатида қабул қилиб бўлмайдиган иккиламчи матнга айтилади.

Бу таржима турида аслият таркибидаги сўз бирикмалари, барқарор иборалар, грамматик қурилиш, сўз тартиби аксарият ҳолларда таржима тили қонуниятларига мослаштирилмайди. Кўпчилик лисоний воситалар матний ҳолатларига, вазифавий жиҳатларига, даврий ва миллий хусусиятларига қараб эмас, балки луғавий маънолари асосида ўгирилади. Бу ҳол миллий-тарихий ва ҳиссий-таъсирчан лисоний воситаларнинг қўшимча хусусиятлардан холи услубий бетараф, нурсиз сўз ва сўз бирикмалари ёрдамида талқин этилишига олиб келади. Бинобарин, сўзма-сўз таржима ношуд таржимонлар назарда тутган мақсадни – асарнинг мазмуний-ғоявий хусусиятини китобхонга тўла-тўқис етказиб бериш каби вазифани ўтай олмайди, чунки таржимон олдида бадий асарнинг бошқа бир шахс томонидан тўғри маънодаги, нурсиз лисоний воситалар ёрдамида амалга оширилган баёни туради. Шунинг учун бундай амалиёт тури сохта таржима усули дейилади.

Турли мамлакатларда бадий таржима муаммоларига ба- гишлаб ўтказилган Минтақавий кенгаш ва симпозиумларда⁴ сўз- ма-сўз таржима амалиёти қаттиқ қораланиб келинди, бу ҳақда кўпгина танкидий фикрлар баён этилди. А. Шариф ўз маърузаси- да сўзма-сўз таржима амалиётини иллатли усул деб ҳисоблаган бўлса, Т. Гнедич унинг ижодий иш эмас, балки «цирк томошасига ўхшаш масхарабозлик» эканлигини қайд этди. Х. Хантемирова- нинг фикрича, «энг яхши сўзма-сўз таржима» ҳам аслият бойлиги ва ўзига хослигини тўла-тўқис талқин этишга ожизлик қилади.

1975 йили таржимон ва таржимашуносларнинг Морис То- рез номидаги Москва чет тиллар институтида «Таржима назария- си ва таржимонлар тайёрлашнинг илмий асослари» номи билан ўтказилган конференциясида М. Л. Гаспаров ўзининг «Сўзма-сўз таржима ва тўлақонлилик даражаси»⁵ деб аталган маърузасида амалий фаолиятнинг айни турини пуч ва самарасиз деб баҳолаб, унинг бадий ёдгорлик шакл ва мазмунининг диалектик бирлиги ва бутунлигини қайта яратиб беришга ожиз эканлигини амалий далиллар заминида илмий асослаб берди.

Дарҳақиқат, сўзма-сўз амалга оширилган таржима адабий асар миллийлиги ва бадийлигини ташкил этадиган барча унсур- ларни жуда хира талқин этади: асар яратилган давр бўёғи, унинг мусиқийлиги ва ритми, ҳиссий-образли воситалари, персонажла- ри нутқи тасвири, муваффақиятли қўлланилганлиги туфайли ифо- данинг жозиба кучини оширадиган янги тил бирликлари, ёзувчи- нинг индивидуал-ижодий услуби – буларнинг ҳаммаси деярли йўққа чиқарилади. Таржимон яратган нурсиз воситаларда муал- лиф услубидан кўра таржимон қалами кўпроқ кўзга ташланиб ту- ради. Демак, сўзма-сўз таржимага мамлакатимизда илгари хори- жий тилларни пухта эгаллаган ижодий зиёлиларнинг етишмаган- лиги туфайли ноилож мурожаат қилинган, ҳозир эса ўзга тиллар- ни мукамал эгаллаган ижодкорларнинг борган сари кўплаб ети- шиб чи-қаётганлиги туфайли унга амалий фаолиятдан бемалол сиқиб чиқарилиши лозим бўлган иллатли усул сифатида қаралади.

Сўзма-сўз таржима китобхонни асар мазмуни билан уму- мий тарзда таништирган ҳолда, мукамал бадий таржима яра- тиш учун хомаки матн сифатида хизмат қилишигина мумкин. Шу мақсадда атайлаб тайёрланадиган сўзма-сўз таржимани илмий

⁴ Қаранг: Актуальные проблемы теории художественного перевода. М., 1967, I-II жилдлар

⁵ М. Л. Гаспаров. Подстрочник и меры точности. «Теория перевода и научные основы подготовки переводчиков», ч. I, Москва, 1975.

адабиётда «таглама» деб аташади. Бу таржима усули ёрдамида собиқ иттифоқ даврида кўпгина иттифоқдош республикалар муаллифлари ижод намуналари, шу қаторда ўзбек каламкашлари асарлари ҳам, рус тилига ўгириллар эди.

Тагламадан гоҳо таржимадан таржима қилишда ҳам фойдаланилади. Эркин Воҳидов Гётеннинг «Фауст» фожиясини ўзбек тилига Борис Пастернакнинг русча таржимасидан ўнгирганида шу асарнинг Н. Холодковский рус тилига аударган русча таржимасидан таглама ўрнида фойдалангани ва бу матннинг унга сўзсиз ёрдами теккани ҳақида гапирган.

Шуни ҳам қайд қилиш лозимки, таглама бадний нутққа ҳос хусусиятлардан бирортасини ҳам ўзида мужассам этмаслиги туфайли ҳеч қачон назарий умумлаштирилиш материалли сифатида хизмат қила олмайди.

Эркин таржима. Таржима амалиётининг иллатли усуллари билан бўлиши бу турига ўтган асрнинг ўрталаригача тез-тез муножаат қилиб турилган. Бунда таржимон аслиятнинг шаклини тўла эътибордан соқит этгани ҳолда, мазмунини ўз сўзлари билан содда ва қисқа ҳикоя қилиб берган. Онда-сонда диалогик нутқ намуналари таржимада берилган бўлса-да, персонажлар нутқи тасвирини тиклашга эътибор қилинмаган. Услубий приёмлар ва бадний-гасирий воситалар вазифаларини қайта яратишга деярли ҳаракат қилинмаган. Натижада муаллиф яратган сиқик, образли, ҳиссий-таъсирчан ифодалар нурсиз баён даражасига тушиб қолган. Гоҳо масала шу даражага бориб етганки, таржимонлар парчалар мазмунини, персонажлар хусусиятларини ўзларича ўзгартирганлар, бутун бошли тасвирларини ўзларидан қўшганлар, асардаги айрим тасвирларни таржимадан тушириб қолдирганлар. Ҳатто асар персонажлари номларини баъзан ўз ватандошлари номлари билан алмаштиришгача бориб етганлар. Оқибатда муаллиф асари таржимада таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган. Натижада асарни муаллиф яратган зарурий шаклда эмас, балки содда-лаштирилган, қисқартирилган тарзда ўқиган ўзга миллат китобхони муаллиф ижоди ҳақида нотўғри тасаввурга эга бўлган.

Аслият тилидан бевосита таржима қила оладиган уста санъаткорлари деярли бўлмаган халқларга эркин ўнгирish йўли билан бўлса-да, асарни етказиб бериш вазифасини ўз олдига мақсад қилиб қўйган таржимонни қайсидир маънода тушуниш мумкин. Аммо юртимизда қозоқ, қирғиз ва қорақалпоқ тилларини мукамал биладиган зуллисонайн адибларни истаган миқдорда топиш мумкин бўлган бир пайтда, Ғабит Мусреповнинг «Қозоқ солда-

ти». Хидир Деряевнинг «Қисмат» романларининг ҳамда А. Бекимбетовнинг «Оғир қисматли енгувчилар» повестининг ўзбек тилига эркич таржима қилинишини қандай баҳолаш лозим?!

Мақсади аслиятнинг мазмун ва шакл бирлигини айнан сақлашдан иборат бўлган таржимон ўз масъулиятига ҳалол муносабатда бўлганида, араб афсоналари туркуми «Минг бир кеча» таркибига кирувчи «Бир соатлик халифа» асарининг ўзбекча таржимасида берилган таржимон изоҳида қуйидаги сатрларни ўқимаган бўлардик: «Мен... таржимада русча нусхага қаттиқ риоя қилмадим, китобхонга қулай бўлсин учун катма-қат жумлаларни сиқиштирдим, такрорларни қисқартирдим, ўқувчини шубҳага соладиган жойларини олиб ташладим»¹ ёки В.Смирнова-Ракитинанинг «Абу Али ибн Сино қиссаси»ни ўзбекчага ўғирган таржимон изоҳидаги ушбу ҳолга йўл қўйилмас эди: «Таржимада имкон борича ўзимизни эркин тутдик. Китоб яна ҳам яхши, яна ҳам ўқишли бўлсин деб, кераксиз тафсилотларни қисқарттирдик, айрим ўринларни, яна ҳам мантиқийроқ бўлишини кўзда тутиб, ўзгарттирдик». Таржимонлар «ортиқча таъвишлар» билан ўзларини «банд қилиб» юрмасдан, асарлар қандай яратилган бўлса, уларни ўз тилларига шундайлигича талқин қилишлари, шу йўл билан китобхонларда асл нусхалар ҳақида ҳолисона тасаввур ҳосил бўлишига эришишлари лозим эди. Зеро, таржимоннинг ижодкорлиги унинг ҳаммуаллифлигида эмас, балки аслиятнинг барча таркибий унсурларини айнан ўзидай қайта яратишида намоён бўлиши даркор.

Адекватликка эришиш борасида давом этиб келаётган узлуксиз ижодий жараён сўнгги ўн йилликлар мобайнида эркин таржима амалиёти томирига сезиларли даражада болта уриб келдики, натижада кейинги 60-70 йил мобайнида амалга ошириб келинган таржималар аслият руҳини имкон қадар дуруст аке эттира бошлади, яъни таржималарда ҳозирги китобхон нуқтаи назаридан нима қайта яратилиши лозим бўлса, ҳаммасини тиклаш борасида саъй-ҳаракатлар олиб борилмоқда, амалга оширилаётган таржималар адекватлик сари интилмоқда.

Образлаштирилган (идиомалаштирилган) таржима. Бу таржима турида муаллифнинг индивидуал ижодига хос тарздаги тасвирни юзага келтирган лисоний воситалар беасос образли иборалар, ҳис-туйғуни ифода этадиган сўзлар, баландпарвоз бирик-

¹ Қаранг: Бир соатлик халифа. Гафур Ғулом номидаги баддий адабиёт нашриёти. Тошкент, 1967, 294 бет.

² Қаранг: В. Смирнова-Ракитина. Абу Али ибн Сино қиссаси. «Ёш гвардия» нашриёти. Тош., 1966, 6 бет.

малар билан алмаштириб ўгирилади. Натижада муаллиф тасвири меъёри бузилиб, муддаога зид ўзгача услубли матн юзага келади. Қош қўяман деб, кўз чиқариш шу тарика содир бўлса керак-да!

Тўғри, муаллиф ижоди ҳам ўз-ўзидан ҳиссий-таъсирчан сўз ва иборалар, образли ташбеҳлар билан тўлиб-тошган бўлиши мумкин. Бу ёзувчининг воқеликни бадий-эстетик жиҳатдан баркамол тасвирлашга интилиши билан боғлиқ бўлиб, аини саъй-ҳаракат ҳеч қачон меъёрдан ошиб кетмайди. Образлаштирилган таржимада эса, барча ҳаракатлар асар образлилигини кучайтириш учун атайлаб амалга оширилиши туфайли умумий образлилик ҳаддан зиёд тус олиб, ғайритабiiий хусусият касб этади. Китобхоннинг жиғига тегадиган бундай таржима матни сохта эстетик тасаввур ҳосил қилади.

Мослама таржима. Бу таржима турида аслиятга ўга эркин муносабатда бўлинади. Кўнрок комедия жанрига мансуб сахна асарлари ҳамда шеърий намуналари таржимасида мавзу, персонажлар таркиби, мазмуний хусусият одатда сақланса-да, аслиятда мужассамлашган миллий ўзига хослик, урф-одатлар, рухий ҳолатлар таржима тили соҳибларига хос шундай жиҳатлар билан алмаштирилади. Натижада ўзига хос тасвирий воситалар силсиласидан иборат муаллиф матни таржима тили мансуб бўлган халқ либосига бурканади. Бундай таржима беасос аслиятни имкон қадар таржима тили соҳибларига яқинлаштиришни ўз олдига мақсад қилиб қўяди.

Мослаштирилган таржима усулига кўнрок ўтган асрнинг 30-40-йилларида мурожаат қилинган. Масала шу даражага бориб етганки, қўл ҳолларда сахна асарлари персонажлари номлари маҳаллий халқ вакиллари номлари билан алмаштирилган, сахнада намойиш қилинган тўй-томоша ва бошқа тадбирлар ўзбекона усулга яқинлаштириб талкин этилган.

Мослаштирилган таржиманинг пайдо бўлиши сабабларидан бири ўз қалами қувватига ишонқирамаган ижодкорнинг асарни китобхон қўлида тезроқ кўриш орзуси билан боғлиқдир. Иккинчи сабаби – таржимоннинг ўзга халқ ҳаётининг ўзига хос тарздаги тасвирига бағишланган бадий ёдгорликни ўз китобхонига мақбул ва манзур тарзда етказиб бериш нстагидан иборатдир.

Муаллифлаштирилган таржима. Бундай таржима муаллиф розилиги билан амалга оширилади. Ўз асарининг юқори бадий-эстетик кийматга эга эмаслигини ҳис этган, бинобарин, унинг ўзга тил китобхони томонидан юқори баҳоланишига кўзи етмаган иймони сует, шухратпараст муаллиф асари тақдирини

Ўзига нисбатан талантлироқ туюлган адиб-таржимон кўлига топширади. Натижада таржима асл нусхага нисбатан мукамаллик касб этади. Бунда таржимон асар мазмунини асосан сақлаб қолса-да, адекват таржима яратиш тамойилига зид тарзда ўз олдига кўйилган талабларни эътибордан соқит қилиб, асарнинг айрим ўринларини олиб ташлаш, уни қисқартириш ёки унга ўзидан янги парча ёки бутун бошли боблар кўшиш, муаллифнинг ўзига хос тили ва услубини эътиборсиз қолдириб, асарни ўз услубига бўйсундириш йўли билан таржима қилади. Оқибатда янги, ўз аслидан тубдан фарқ қиладиган асар вужудга келади. Аслият ва унинг таржимаси билан алоҳида-алоҳида танишган икки тил билимдони уларни бир мавзуга бағишланган икки асар экан-да, деган хулосага келиши ҳеч гап эмас.

Тадбил таржима. Таржима ҳамма вақт ҳам аслиятнинг шакл ва мазмун бирлигини тўла-тўқис сақлаган ҳолда амалга оширилавермайди. Гоҳо таржимонлар таълим мақсадини назарда тутган ҳолда, талабалар савиясидан келиб чиқиб, одатда мумтоз адабиёт намуналарини ҳозирги замон тилига қисқа, содда ва тушунарли тарзда, аксарият, назмни насрий йўл билан баён этиб берадилар. Демак, таржима бир тил доирасида амалга оширилади. Алишер Навоий «Фарҳод ва Ширин» достонининг қуйи синф ўқувчиларига мўлжаллаб амалга оширилган таржимаси бунга мисол бўла олади.

Хорижий тиллар таҳсили билан шугулланувчи талабалар учун тили ўрганилаётган мамлакатлар адиблари асарлари ҳам тадбил қилиб нашрдан чиқариб берилади. Китобхон тадбилни асарнинг тўла шакли сифатида қабул қилмаслиги учун китобнинг номи тагида «адаптация (тадбил) қилинган» деб ёзиб қўйилади.

Ушбу таржима турига ўзга тилда бирилган асар мазмунини кўпроқ таълим мақсадида она тилига қисқа ва содда шаклда ҳикоя қилиб бериш ҳам киради. Бу хорижий тилдан она тилига тадбил қилиб ўгиришдир.

Академик таржима. Аслиятни илмий тадқиқ қилиш мақсадида амалга оширилган таржима академик таржима дейилади. Бунда аслиятнинг мазмунигина сақлангани ҳолда, шакли эътибордан деярли четда қолади. Шеърый асарга хос қофия, туроқ каби ҳодисалар алоҳида эътибор билан тикланмайди. Таржимавий матн аслиятнинг тағламасига ўхшашлиги сабабли китобхонга бадий таржимадек тўлақонли эстетик завқ бахш эта олмайди.

Бундай таржимада аслиятнинг мазмуни тўла тикланса-да, унинг шакли, баён услуби, оҳангдорлиги, бадий-тасвирий воси-

талар ёрдамида ҳосил қилинадиган образлилиги, ҳиссий-таъсирчанлиги йўқолади. Демак, диалектика нуктаи назаридан етакчи ҳисобланмиш мазмун шаклни қурбон қилади, оқибатда иккаласи асосида вужудга келиши лозим бўлган диалектик бирлик, яхлитлик бузилиб, номутаносиблик юзага келади.

Госитачи тилдан таржима. Кенг китобхон оммасини турли халқларнинг нодир асарлари билан таништириш, уларни инсоният заковати махсули бўлмиш юксак даражадали пурмантик фикрлар дунёсидан баҳраманда қилиш масъулияти республикамизда бадий таржима ишига катта эътибор қаратишни талаб қилмоқда. Фуқароларимиз адабий захираларини ўз ватандошлари асарлари ҳисобигагина эмас, балки жуда кўп ёндош, қардош халқлар, ҳатто узоқ хориж муаллифлари яратган дурдоналар ҳисобига ҳам бойитмоқдалар. Ҳозирги кунда ўзбек таржимачилиги ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатидан гуркираб ўсиш, камолот чўккиси сари интилиш жараёнини бошидан кечирмоқда.

Аммо шуни қайд қилиш лозимки, таржима қилинаётган асарларнинг ҳаммаси ҳам тўғридан-тўғри аслиятдан исталган тилга таржима қилинапти, деб бўлмайди, уларнинг кўпчилиги иккинчи, ҳатто, баъзан учинчи воситачи тил орқали ўгирилаяпти. Ўзбек тилига қилинаётган таржималарга келсак, қатор ҳамдўстлик республикалар ва кўпчилик хорижий халқлар тилларидан ўгирилаётган асарларнинг аксарияти асосан рус тили орқали амалга оширилмоқда. Шунингдек, ўзбек адабиёти намояндаларининг асарлари ҳам жаҳоннинг кўпчилик тилларига воситачи – кўпроқ рус тили орқали таржима қилинмоқда.

Шундай қилиб, мамлакатимизда ҳозирги пайтда аслиятдан таржима қилиш билан бир қаторда, воситачи тил орқали ўгириш амалиёти ҳам кенг қўламда амалга оширилаётган бир пайтда, таржимашунос олимлар асл нусхадан бевосита таржима қилиш ишига тўла хайрихоҳ бўлсалар, билвосита таржима амалиётига нисбатан улар орасида турли-туман карашлар ҳукм суради. Баъзи тадқиқотчилар воситачи тил орқали таржимани бутунлай қораласалар, айримлари бу усулни жон-жаҳдлари билан ҳимоя қиладилар. Масалан, Н. Чуковский ўзининг «Ўнинчи санъат илоҳаси» номли мақоласида мазкур усулга тиш-тирноғи билан қарши чиқади: «... Мопассанни рус тилидан таржима қилиш қанчалик бемаънилик

бўлса. Лев Толстойни озарбайжончадан ўгириш ҳам шунчалик беҳуда иш»⁸.

Таниқли адиб Абдулла Қаҳҳор эса Н. Чуковский мақоласига жавоб тариқасида ёзган «Таржимачилик ташвишлари» номли мақоласида танкидчининг мазкур фикрига қарши чиқиб, воситачи тил орқали таржима амалиётини қаттиқ туриб ҳимоя қилади: «Ҳақиқатгўй бўлиш керак! Агар биз кўпчилик миллий республикалардаги ҳамма ёзувчиларни ва барча адабиёт ихлосмандларини тилларни ҳамда қардош ва хорпжий халқлар адабиётларини ўрганишга сафарбар қилганимизда ҳам бевосита асл нусхадан таржима қилиш ишларини йўлга қўя олмас эдик. Биз асл нусхадан тўғридан-тўғри таржима қиладиган санъаткорни ҳамма вақт эъзозлаймиз, албатта. Аммо бундақа таржимонлар бизда ҳозирча жуда кам. Нега энди биз миллий адабиётларни рус тили орқали қўлга киритилиши мумкин бўлган қувончдан маҳрум этишимиз керак?!

Лопе де Вега, Мольер, Шекспир, Гольдони асарлари сахналаримиз беағи ҳисобланади: китобхонларимиз В. Гюго, Р. Тагор, Т. Драйзер, Ж. Верн, Ж. Лондон, Э. Золя, Лу Син, Г. Флобер, Р. Роллан, Э. Хемингуэй, Ю. Фучик асарларини ўз она тилида ўқишга муяссардирлар. Уларнинг барчаси, ўзбекчага рус тилидан таржима қилинган.

Грек ёзувчиси Костос Франческос ўзбек ёзувчиси асарини (Абдулла Қаҳҳор ўзининг «Синчалак» қиссасини назарда тутмоқда – Қ.М.) таржима қилди. Наҳотки биз унинг бу олижаноб ишини икки баравар бемаънилик, деймиз? Ахир у асарни нафақат аслиятдан, ҳатто рус тилидан ҳам эмас, балки французчадан таржима қилган⁹.

Кўриниб турибдики, икки мақола муаллифи ҳам масалани жуда кескин қўяди. Бири воситачи тил орқали амалга ошириладиган таржимани иллатли ҳисоблаб, ундан бутунлай воз кечишни тавсия этса, иккинчиси бу усулни оқлаб чиқади. Бизнинг фикримизча, мазкур нуктаи назарларнинг иккаласи ҳам баҳсли. Н. Чуковский фикрининг нотўғри, бинобарин, Абдулла Қаҳҳор фикрининг тўғри томони шундан иборатки, бир тилдан иккинчи тилга бевосита таржима қилишнинг имкони бўлмаганда, бир халқ адабиёти намуналари билан иккинчи халқ вакилларини билвосита таржима орқали бўлса ҳам таништиравишга нима етсин?! Муайян хорижий тилдан бевосита таржима қиладиган санъаткор-

⁸ Н. Чуковский. Десятая муза, «Литературная газета», 16 декабрь, 1961.

⁹ Абдулла Қаҳҳор. Заботы десятой музы, «Литературная газета», 1962, 17 май.

нинг пайдо бўлишини қўл қовуштириб кутиб ўтириш наҳотки тўғри бўлса?! Бизнингча, кўпчилик хорижий тиллардан бевосита таржима қиладиган мутахассислар етиштиришга қаттиқ киришган ҳолда, ҳозирча воситачи тил орқали бўлса ҳам зарур асарларни таржима қилавериш фойдадан холи эмас.

Воситачи тил орқали бажарилган таржима ҳам, агар у яхши таржима нусхадан яхши таржимон томонидан ўгирилган бўлса, китобхонни маълум даражада қаноатлантиради, унга асарнинг гоъвий-бадий киймати ҳақида ҳаққоний тасаввур бера олади.

Кўпчилик хорижий адабиёт намояндалари асарлари ҳозирги пайтда ўзбекчага асосан рус тили орқали ўгирилатган экан, бу таржималар ўзбек китобхонларининг хорижий мамлакатлар адиблари ва уларнинг асарлари ҳақида кўп ҳолларда тўғри тасаввур ҳосил қилишлариға сабаб бўлмоқда.

Ўзбек тилиға муваффақиятли ўгирилган асарлар қаториға, масалан, машҳур инглиз адибаси Войничнинг «Сўна» романи, буюк Шекспирнинг «Ҳамлет», «Отелло», «Қирол Лир», «Ромео ва Жульетта», «Юлий Цезарь» ва бошқа қатор пьесалари кирадик, уларнинг ҳаммаси ўзбекчаға рус тили орқали таржима қилингандир.

Ўзбек саҳна усталари Шекспир қаҳрамонлари образларини маҳорат билан талқин қиладиган эканлар, бунинг сабаби, биринчи навбатда, пьесалардаги образларнинг ўзбек актёрлари кўз олдида ҳаққоний гавдаланишидадир.

Аброр Ҳидоятлов Отелло, Олим Хўжаев Ҳамлет, Сора Эшонтўраева Дездемона ва Офелия, Наби Раҳимов Яго, Шукур Бурҳонов Брут образларини зўр маҳорат билан яратган эканлар, бу мазкур актёрларнинг пьесаларнинг воситачи тил орқали ўгирилган таржималари асосида илҳомланганликлари оқибатидир. Бу ерда театр танқидчиси Жавод Обидовнинг «Аброр – Отелло» мақола-сида айтилган қуйидаги сўзларни келтириш ўринлидир: «Инглиз парламент делегацияси буюк инглиз драматурги Вильям Шекспирнинг Аброр талқинидаги Отеллони кўргач, унинг юксак даражасини қайд қилиш билан баравар, Аброрни Шекспирнинг ватани Лондон саҳнасида кўришни орзу қилганини айтди».

Демак, давр, шароит тақозоси билан билвосита таржима халқимизға ҳалол хизмат қилди: ўзбек китобхонларининг хорижий адабиёт намояндалари асарлари билан танишишлариға, шу билан бирға ўзбек адабиёти ва маданияти вакилларининг дунёнинг қатор халқлари адабиёти ва санъати намуналари билан ошно бўлишлариға сабабчи бўлади. Биз шу маънода билвосита таржима

амалиёти тарихига ижобий жараён сифатида қарашимиз ва худди шу маънода машҳур адиб ва таржимон Абдулла Қаҳҳорнинг юқоридаги фикрларига эътироз билдирмаслигимиз мумкин. Бироқ гап шундаки, бугунги кунга келиб мамлакатимизда илм-фан ва маданиятнинг исми кўрилмаган даражада раванқ топиши, хорижий тиллардан ҳам бевосита таржима қилишга қодир мутахассис ходимларнинг етишиб чиқаётганлиги ва шу туфайли юқори самараларга эришилаётганлиги, муваққил республикамиз билан кўпгина хорижий мамлакатлар ўртасида илмий-маданий ва техникавий алоқаларнинг ривожланиб бораётганлиги бундан буён билвосита таржима амалиётини ҳимоя қилишни тақозо этмайди.

Воситачи тил орқали таржимадан бутунлай юз ўгириш қийин, албатта. Масалан, лотин америкаси халқлари тилларидан ўзбекчага ёки, аксинча, ўзбек тилидан лотин америкаси халқлари тилларига бевосита таржима қиладиган санъаткорларнинг топилиши ҳозирча амри маҳол. Аммо кўп ҳолларда бевосита таржима қилиш мумкин бўлган тиллардан ҳам асарлар воситачи тил орқали таржима қилинмоқда, бунга тоқат қилиб бўлмайди.

Республикамизда инглиз, немис ва француз тилларини ўрганиш кўп йиллик тарихга эга. Тошкент жаҳон тиллари университети, Самарқанд хорижий тиллар педогогика институти, Тошкент Давлат Миллий университети роман-герман тиллари факультети, Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети хорижий тиллар факультети, Андижон Давлат тиллар институти ҳамда Республиканинг кўпчилиқ педагогика институтлари хорижий тиллар факультетлари ҳар йили минглаб олий маълумотли инглиз, немис ва француз ҳамда қатор Шарқ тиллари мутахассисларини тайёрлаб чиқармоқдалар. Бундан ташқари, ўн минглаб юқори малакали чет тиллар мутахассислари республикамизнинг олий ва ўрта ўқув юр்தларида дарс бермоқдалар. Бу омиллар инглиз, немис, француз ва қатор шарқ тиллардан бевосита таржималар яратавериш имконияти аллақачонлар вужудга келганлигини, мазкур тиллар бўйича воситачи таржималар баҳридан ўтиш мумкинлигини кўрсатади. Муқобил имкониятларга эга бўлган собиқ иттифоқ таркибига кирувчи Грузия, Арманистон, Озарбайжон ва болтиқ бўйи республикалари воситачи тил ёрдамидан аллақачонлар юз ўгирганлар-ку, ахир!

Шарқ тилларидан бевосита таржима қилиш амалиёти кўлами йил сайин кенгайиб бормоқда. Бевосита таржималар асосан шарқшунослик институтида таҳсил кўрган мутахассислар томонидан амалга оширилмоқда.

Қўшни тожик, қозок, кирғиз, озарбайжон, туркман халқлари адабиётлари намуналари билан ўзбек китоб мухлисларининг бевосита таржималар орқали танишаётганликлари қувончли ҳол бўлса, айрим тиллардан тўғридан-тўғри таржима қилишга тўла имконият мавжуд бўлган тақдирда ҳам, гоҳо воситачи тилларга мурожаат қилиниши ачинарли ҳолдир: баъзан бир – туркий оиллага мансуб тиллардан воситачи тил орқали таржима қилиш ҳоллари ҳам учраб туради. Бу нарса нафақат ўзбек таржимонлари фаолиятида, балки собиқ иттифок таркибига кирувчи бошқа қардош республикалар санъаткорлари тажрибаларида ҳам мавжуд. Инглиз ва немис муаллифлари асарларини кейинги йилларда ўз тилига бевосита таржима қилиб келаётган озарбайжонлик биродарларимизнинг ўзбек адабиётининг шоҳ асарлари намуналаридан бўлмиш «Қутлуг қон» романини рус тили орқали таржима қилишлари кишини ҳайратга солади. Наҳотки Рашод Нури Гунтекиннинг «Чолиқуши», Салим Кучағўзининг «Ҳаётга қайтиш», Азиз Несининг «Ҳуштак афандим», Яшар Камолнинг «Инжа Мамад» номли асарларини турк тилидан ўзбекчага бевосита таржима қилиш мумкин бўлган-у, Абдурахмон Абсаломовнинг «Олтин юлдуз» романини татарчадан тўғридан-тўғри таржима қилишнинг имкони бўлмаган?! Татар тилини яхши тушунадиган ўзбек санъаткорларидан ташқари, республикамизда миллатлари татар бўлганлиги учун бу тилни мукаммал билладиган, аммо ўзбек тилида ижод қилладиган талантли қалам аҳллари ҳам бор-ку, ахир! Озод Шарофидинов татар ёзувчиси Қави Нажмийнинг «Баҳор шабадалари» романини, Илёс Муслим ва Қодир Аҳмадийлар кирғиз адиби Тургулбой Сидиқбековнинг «Тоғ болалари», «Тоғ орасида» номли асарларини ўзбекчага бевосита таржима қилганлар-ку, ахир?! Ҳамма иллат таржимон кадрларнинг йўқлигида ёки етишмаётганлигида эмас, балки тегишли ташкилотларнинг бу масалага эътиборсизлик билан қараётганлигидадир. Истак бўлса таржимон кадрларни хоҳлаганча топиш, шу йўл билан республикамизда адекват таржималар яратишга интилиш жараёнини янада жадаллаштириб юбориш имкониятлари тўла етилган. Бизнинг назаримизда, тегишли ташкилотларни таржималарнинг сифати эмас, балки миқдоригина қизиқтираётганга ўхшайди. Акс ҳолда турк тилидан бевосита таржима қилиш имконияти мавжуд бўлган бир пайтда, Мушфиқ Козимийнинг «Қўрқинчли Техрон», Уркон Камолнинг «Эл қизи», Нозим Ҳикматнинг «Сурур» романларининг русча таржима нусхалари ўзбек таржимонлари қўлига тутқазиб қўйилмаган бўларди.

Гап шундаки, у ёки бу асарнинг тўғридан-тўғри аслиятдан бажарилган таржимасида ҳам қатор хато ва камчиликларнинг со-дир бўлиши табиий ҳол. Чунки ҳар бир адабий мерос бошдан-оёқ миллий хусусиятга бурканган бўладики, таржимада бу фазилатни юз фоиз акс эттириш имкониятдан ташқари. Унинг воситачи тил орқали бажарилган таржимасида эса бу хато ва камчиликлар миқ-дори яна ҳам ошиб кетади: асарни воситачи тил орқали ўгираёт-ган таржимон ўзи йўл қўйган хато ва камчиликлардан ташқари, асарни аслиятдан воситачи тилга таржима қилган санъаткор то-монидан йўл қўйилган нуқсонларни ҳам беихтиёр такрорлайди.

Сами Раҳим ва Барот Бойқобиловлар тожик адиби Фотех Ниёзийнинг «Вафо» романини ўзбек тилига тожикчадан бевосита усулда анча тузук таржима қилганлар. Агар улар романни русча таржимасидан ўгирганларида, ўзбек китобхонлари Фотех Ниёзий-нинг қалами қудрати ҳақида чала тасаввур ҳосил қилган бўлар эдилар. Чунки асарнинг русча таржимаси аслият руҳини тўла акс эттирган эмас. Қарийб тўрт юз саҳифадан иборат китобнинг би-ринчи жилди¹⁰ русча таржимада¹¹ қисса ҳажмидаги бир асарга айла-ниб қолган. Воқеа-ҳодисалар ҳамда персонажларнинг ҳа-ракат ва кайфиятларига ҳамоҳанг табиат манзаралари тасвири таржимада деярли ўз аксини топмаган. Жуда кўп ўринларда асарнинг бутун бошли саҳифалари, баъзан бир неча саҳифалари кетма-кет, хатто катта-катта парчалари таржима қилинмасдан ташлаб кетилган. Боблар бир-бирларига қўшиб юборилган. Омон қолган саҳифа ва парчалар ҳам иложи бори-ча қисқартирилган. Асарнинг бадиийли-ги ва образлилигини оширадиган, персонажлари нутқига образли-лик ҳамда ҳиссий-таъсирчанлик бахш этадиган бадиий-тасвирий воситалар ва услубий приёмлар аксарият ё ташлаб кетилган, ёки услубий бетараф лисоний воситалар ёрдамида талқин этилган. Бундай ташлаб кетиш ва қисқартиришлар нафақат асарнинг ба-диий нафосатига, воқеа-ҳо-дисаларнинг тўла ва ҳаққоний талқини-га салбий таъсир кўрсатган, балки персонажлар ҳолат ва кайфият-лари тасвирининг бузиб талқин этилишига ҳам сабаб бўлган.

Энди аниқ далилларга мурожаат қиламиз. Ўз аризасига му-вофиқ фронтга жўнаб кетаётган Сафарга севгилиси Зеби ўзига Мамаражаб томонидан топширилган ишқий мактубни тутқзади. Мактубнинг тагида Зеби қўли билан битилган бир нечта сатрлар

¹⁰ Қаранг: Фотех Ниёзий. Вафо. 1-китоб. «Ирфон», Душанбе, 1966.

¹¹ Қаранг: Фатех Ниязи. Верность. 1-книга, Таджикгосиздатъ, Сталинабад, 1954.

ҳам бор эдики, улар кизнинг Мамаражабга эмас, Сафарга мойиллигини англатарди. Мактубни бошдан-оёқ ўқиб чиққан Сафар ҳолатини ёзувчи қуйидаги сатрларда тасвирлайди:

Ин сатрҳо, баъд аз мактуби Мамараҷаб, ба Сафар дар саратони гарм ба синаи тафсидаю сўхтаи кас насими форам расидагӣ барин шуд. Вай ҷавоби Зебиرو ва мактуби Мамараҷабро аз аввал то охир як чанд бор такрор-такрор мехонд ва аз ин ғушаи хона беқарор қадам мепартофт. Ҳатто ӯ ба таоме ки модараш ба болои стол оворда монда буд, эътибор ҳам наодо, ба кимчӣ ҳаёлҳои ширин фуру мерафт.

Ҳамин тавр Сафар хеле вақт гоҳ нишаста, гоҳ хеста фикр мекард. Ба зеби ҷавоб ҳам навиштани шуд. Вале аз ҳаяҷон ва изтироб чи ва чи хел ҷавоб навиштанро намедонист. Охир ба рӯи кат дароз кашида боз ғарқи ҳаёлҳои ширин гардид – В, I, 61-62.

Парчадан кўриниб турибдики, Сафарнинг бутун фикри-ҳаёлини Зеби битган ҳаётбахш сатрлар қамраб олган. Қизнинг ўзига мойиллигига тўла ишонч ҳосил қилган Сафар бутун вужуди билан ширин орзу-ҳаёллар оғушига бурканади. Шу туфайли унинг на овқат егиси келади, на бир жойда ўтира олади. Ҳаяҷон ва муҳаббат изтиробидан ўзини қаерга қўйишга жой тополмай, сабрсизлик билан хонанинг у бурчагидан бу бурчагига бориб келаверади. Айни вақтда Мамараҷабни ҳаёлига ҳам келтирмайди. Сафарнинг бу ширин туйғулари севги лирикасининг муқаддимаси сифатида бутун асар давомида муаллиф томонидан парваришланади, ривожлантирилади, вафодорлик ва садоқат тимсолига айланган муҳаббатнинг баҳор куртаги сифатида намоиш этилади. Сафар Мамараҷабга нисбатан кек сақламайди, акс ҳолда, қора ниятли тоғаси Мирбадал таъсирида йўлдан озган Мамараҷабнинг тарбияланиб, ҳақ йўлга кириб олиши борасида жонбозлик кўрсатади.

Парчанинг қисқартирилган русча таржимасида эса Сафар ўзига хос бўлмаган ҳолатга тушиб қолади: уни мактуб асабийлаштиради, шу туфайли у атрофдаги ҳеч нарсани кўрмайди. Зеби-га мактуб ёзмоқчи бўлиб столга ўтиради, аммо асаби ва ҳаяҷони бунга йўл қўймай, ўрнидан сакраб туриб кетади. Бинобарин, таржима воқеалар ривожиди Сафар хусусиятида кўзга ташланган сермулоҳазалилик ва поклик каби олижаноб хислатларга уйғунлашмайди:

Сафар снова и снова перечитывал эти строки. Он не замечал ни кушанья, стынущего на столе, ни заглядывавшую в комнату мать. Он то садился за стол и брал в руки перо, собираясь

ответить Зебо, то снова вскакивал и взволнованно шагал по комнате – В, 38.

Сафар ва унинг шерикларини жангга кузатиш маросими бўлади. Ҳам:ишлоқлари билан хайрлашар экан, Сафар фронтга жўнашни пайсалга солаётган Мамаражабга пичинг билан танбех беради, кизиробли кўзлари билан одамлар орасидан севгилиси Зебини издира бошлайди. Бу лаҳзалар Сафарнинг чин муҳаббат соҳиби, Она Ватан жонкуяри эканлигини, шу туфайли Ватан ҳимоясидан бош тортиш ҳолларига нисбатан муросасизлигини тасвирлайди. Асарнинг асосий ғоясини тўлдиришга хизмат қиладиган бу ўринлар таржимада ўз аксини топмаган. Айниқса, шериклари билан қишлоқдан узоқлашиб кетаётган Сафарнинг қулоғига ҳамон эшитилиб турган мактаб болалари ашуласи ва бундан завқланган Сафарнинг ўзича болалар билан барабар ашула нақоратини такрорлаши ташлаб кетилган. Бошдан-оёқ вафодорлик туйғулари билан суғорилган ашуланинг нақорати нафақат мактаб болалари ва Сафарнинг, балки бутун тожик халқининг Ватан ва халқ олдидаги қасами эмасмиди?! Шу каби қасамёдлар, аҳду-паймонлар ва вафодорлик халқларимизга галаба келтирди-ку, ахир! Ваҳоланки, рус таржимони Юрий Смирновга эса ўз китобхонларини асарнинг асосий ғоясини ташкил этадиган кўтаринки, жўшқин сўзлар билан танишиш имкониятидан маҳрум этиш ҳуқуқи берилмаган эди.

Сталинободдан жангга жўнаб кетиш олдидан полковник Туполев қисми солдатлари халқ ва Ватанга садоқатини намойиш қилиш учун қасамёд этгани тантанали йиғинга тўпланишади. Қасам шеърий мактубда ўз ифодасини топган эди. Вафодорлик ҳақидаги бундай саҳифалар ҳам таржимадан тушириб қолдирилган.

Масъулиятсизлик билан бажарилган асар таржимасида образли воситалар вазифаларининг қайта яратилганлиги ҳақида, юқорида ҳам таъкидланганидек, сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Асарнинг бадий-эстетик қийматини ташкил этган образли фразеологик бирликлар, барҳаёт метафора ва метонимиялар, сўз ўйинлари каби лисоний-услубий воситалар вазифаларининг тикланмаганлиги таржима тилининг камбағал ва бенур талқин этилишига, муаллиф маҳоратининг рўёбга чиқмай қолишига ҳамда тожик тилининг фикрни хилма-хил нозик услубий воситалар ёрдамида баён қила олиш борасида кенг имкониятларга эга эканлигининг китобхонларга етиб бормай қолганлигига сабаб бўлган. Буларнинг барчаси асар миллий руҳининг таржимада тўла гавдаланишига ҳалал берган. Масалан, почтачи Ҳоди кўса нутқи тасвирини ҳамда тожик халқи ширинзабонлигини намойиш этадиган «Ша-

кар ба даҳанатон» (Оғзингизга шакар – 209 бет) фразеологизми «так бывает» бирикмаси орқали, Мамаражаб нутқида қўлланилган «Аз нўғи хамир фатир» (Хамир учидан патир – 221 бет) фразеологизми тасвирий йўл билан «не все сказал» тарзида ўғирилган. Китобнинг 135-бетигаги персонажнинг фашист босқинчиларига нисбатан нафратини ифода этадиган сўз ўйини ташлаб кетилган:

Набошад ин боди хунук ҳам азони ҳамонҳо гўед, гуфт Нозир ва боз илова кард. чуноне, ки кўхистониҳо мегўянд, «касе бадро нафаси бад» ҳамин аст – В. 135.

Халқларимиз қариялар тажрибасини, ота-боболар донишмандлигини ва ҳикматини доим қадрлайдилар. Асарда қўлланилган «Бе пир марав дар амонӣ, ҳар чанд Скандари замони» (271-бет) мақоли жаҳонга доврӯқ солган Искандари Зулқарнайн сингари машҳур шахсларга ҳам қариялар раҳнамолиги зарурлигини ифода этадиган, яъни халқ донолигини ва асар тили халқчиллигини акс эттирадиган воситаки, бу ҳикмат ҳам таржимадан тушиб қолган. Ўша саҳифадаги «Бо як тир ду нишонро задан» фразеологизми ҳатто рус тилида мавжуд «Убить двух зайцев одним ударом» эквиваленти билан ҳам алмаштирилмай, ташлаб кетилган.

Таржиманинг воситачи тил орқали бажарилганлиги туфайли аслият руҳини тўла акс эттира олмаганлигини ўзбек адабиёти йирик намояндаси Ойбекнинг «Қутлуғ қон» романининг озарбайжончага қилинган таржимаси мисолида ҳам яққол кўриш мумкин.

Она тили хазинасидан унумли ва ибратли фойдаланишнинг ёрқин намунаси бўлмиш «Қутлуғ қон» романи ўзбек тилининг ниҳоятда кенг фикр баён қилиш имкониятларга эга эканлигидан гувоҳлик бериб турадиган юқори савияли асар бўлиб, унинг рус тилига таржима қилиниши нафақат рус, балки бошқа кўпчилик хорижий мамлакатлар халқлари маданий ҳаётида ҳам қувончли воқеа бўлиши керак эди. Аммо таржимон Н. Е. Ивашевнинг масъулиятсизлиги рус китобхонлари билан бир қаторда асар билан унинг рус тилидан ағдарилган таржимаси орқали танишаётган барча ўзга халқлар адабиёт мухлисларини ҳам асар ҳамда унинг муаллифи қалами қудрати ҳақида атрофлича тасаввурга эга бўлиш имкониятидан маҳрум этган.

Асарни ўз тилга русча таржимадан ўғирган озарбайжон санъаткори масалага масъулият ҳисси билан ёндашгани ҳолда, русча вариант руҳини қониқарли даражада акс эттирган. Аммо бу билан озарбайжон китобхонлари ҳақиқий «Қутлуғ қон»ни ўқинишга

муяссар бўлмаганлар. Чунки русча таржима аслият руҳини қониқарли даражада акс эттира олмаган. Н. Е. Ивашев асар таржимасига шунчалик энгил-елпи муносабатда бўлганки, натижада, инсон эстетик туйғулари торларини қойилмақом қилиб чертадиган мусиқавий проза, хилма-хил тасвирий воситалар ва услубий приёмлар ёрдамида яратилган бадиий нафосат жуда аянчли аҳволга тушиб қолган. Таржимадан тушиб қолган боблар, парчалар, жумлалар, таржима қилинмай ташлаб кетилган турли-туман иборалар, воқеалар тасвири, персонажлар хусусиятлари аслиятга монанд тарзда беками-кўст қайта яратилмаган.

Асарнинг олтинчи бобида эски тузум иллатларидан бўлмиш фоҳишахоналар, уларга қатнаб турадиган бойлар, жумладан, Мирзакаримбой кўёви Тантибойваччанинг фоҳишахона билан боғлиқ ахлоқсизликлари, эски тузум қурбони бўлган ўзбек хотинқизлари вакиласи Гуландом ҳаёти каби қатор лаҳзалар тасвирланганки, бу ўринлар, бир томондан, китобхонларга умри тугаб бораётган тузум иллатлари ҳақида батафсилроқ маълумот берса, иккинчи томондан, воқеа ва тафсилотлар муфассаллиги ва пурмантиқлигини ҳамда Тантибойваччанинг китобхон кўз олдида чириб бораётган тузум вакили сифатида янада яққолроқ кўзга ташланишини, образининг янада тўлароқ гавдаланишини таъминлаган. Асарнинг етакчи персонажларидан бўлмиш Тантибойвачча образи шу бобнинг ташлаб кетилиши туфайли эпизодик хусусият касб этиб, таржимада тўлақонли талкиндан маҳрум бўлган. Бу ҳол бойвачча билан доимий мулоқотда бўлган бошқа етакчи персонажлар образи тўлақонлигига ҳам путур кўрсатган.

Учинчи бобнинг иккинчи қисми Нурининг никоҳ тўйи маросимига бағишланган бўлиб, қисмнинг 76-77-саҳифаларида, катталар қатори, маҳалла болаларининг ҳам бой ва амалдорларга нисбатан нафрати тасвирланганки, бу ҳол ҳукмрон доираларга қарата кўзғалган умумхалқ нафратининг ифодасидир. Айни саҳифаларнинг таржимадан тушиб қолиши воқеалар ривожига асосида юзага келган танг ҳолатнинг сусайишига сабаб бўлган.

Асарнинг яна қатор ўринларида таржима қилмасдан ташлаб кетиш, парчаларни қисқартириб таржима қилиш ҳоллари учраб турадики, бу камчиликлар асарнинг ғоявий мазмунига, тасвирлар муфассаллигига сўзсиз халал беради.

Ойбек Мирзакаримбойни ўта устакор ва маккор, шунинг билан бирга ниҳоятда мағрур бой сифатида таърифлаган, унинг нутқий тасвирини алоҳида кунт билан яратган. Бой оғзидан чиққан ҳар бир жумла тадбир тарозисида ўлчанган, мол-дунё ва шуҳ-

рат орттириш фалсафаси билан суғорилган. Чунончи, Йўлчилар оиласи ночорлик ва ноиложлик туфайли бир парча ерини сотиб юборган эдилар. Буни Йўлчидан эшитган Мирзакаримбой унга танбех бериб «Ер сотган эр бўлмайди, эр ер сотмайди» дер экан, бойнинг ҳақиқий башараси – ер, мол-дунёга ўчлиги ва бу хислатни ҳамма нарсадан устун қўйиши китобхон кўз олдида бирдан намён бўлади. Жумла озарбайжончага рус таржимони гуноҳи билан «Діјэрлэр ки, торпағыны сатан киши дежил, нечэ олурса олсун, киши кэрэк өз торпағыны сатмасын» (Мугэддас гап, 11) тарзида ўгирилган бўлиб, таржимага кўра Мирзакаримбой ўз фикрини, «дейдиларки» сўзи ёрдамида, халқ ҳикмати тарзида асосламоқда. Аслиятга кўра эса Мирзакаримбой талаффуз этган сўзлар бир тўда очкўз бой-амалдорлар нуқтаи назарининг умумлашмаси бўлиб, уларнинг кенг омма лафзида сипаришлаб истеъмол қилинадиган, ҳаёт мантики асосида пайдо бўлиб, халқ тажрибасида синалган ҳикматларга ҳеч қандай алоқаси йўқ.

Романнинг бадий образлилиги ва ҳиссий-таъсирчанлигини ташкил этган тасвирий воситалар ва услубий приёмлар тизими таржимада вазифавий уйғун воситалар ёрдамида талқин этилмаган. Муайян услубий самарадорлик ифодаси учун қўлланилган образли ва ҳиссий-таъсирчан воситалар, кўп ҳолларда, ё услубий жиҳатдан бетараф лексик бирликлар ёрдамида берилган, ёки умуман таржима қилинмасдан ташлаб кетилган. Бу таржима тилининг камбағаллашиб, Ойбек қалами қувватининг тўла гавдаланмай қолишига олиб келган, асарнинг бадий мазмунига соя ташлаган. Жумладан, Шокир ота нутқида Йўлчи кураши самарасини акс эттирган метафора – «(Зулм) илдизига болта урмоқ» (331), миллий хусусиятга эга фразеологизмлар – «Лом-мим демаслик» (249), «Бу Эшмат, бу Тошмат демоқ» (318), талончилар кирдикорлари асосида пайдо бўлган бирлик – «Туя кўрдингми, йўқ» (36), тарихий тенгсизликдан гувоҳлик берадиган ибора – «Тенгтенги билан. тезак копи билан» (50), бирор юмушни эпчиллик билан бежирим амалга оширишни образли ифода этган аъъанавий муқояса – «Хамирдан қил суғургандай» (217) ва бошқа ўнлаб турғун бирикмалар таржимадан тушириб қолдирилган бўлса, бадий муболага асосида пайдо бўлган «Беш кунлик дунё» (79), «Нонини туя қилиб бермоқ» (123) каби турғун бирликлар «Өмур гысадыр» (88), «Өз зәһмәт һағгымдан анчаг диш артығи алачағам» (134), «Оғзи катта, тили узун бўлмоқ» (273), «(Бировнинг) бошига чиқиб, (уни) оёқ учи билан кўрсатмоқ» (289), «Бердисини айтмоқ» (202) сингари фразеологизмлар «устунуздә ағалыг едир» (291),

«сөзүмү ахыра кими дејүм» (204), «Сөзү кечир» (275) тарзида эркин маънодаги сўзлар уюшмаси орқали берилган.

Воситачи тил орқали таржиманинг хавфли томонларидан яна бири шундан иборатки, фразеологик бирликлар воситачи тилга маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан уйғун бирликлар орқали эмас, балки эркин маънодаги лексик бирликлар орқали ўғирилганда, лексик бирликлар аксарият кўпмаъноли бўлганликлари учун, асарни воситачи тил орқали амалга ошираётган таржимон бирликни керакли маъносида эмас, балки бошқа маъносида тушуниб, ўз тилига ўгириши, натижада таржима аслиятдан бутунлай узоқлашиб кетиши ҳоллари ҳам содир бўлади. Масалан, Қора Аҳмад Йўлчи билан Гулнор муносабатини ўзича «Мазмуни, иккови илгаридан дон олишиб юрган экан» (238) деб хулосалар экан, унинг нутқида «Дон олишиб юрмоқ» фразеологизми «бузукчилик муносабатида бўлмоқ» маъносини акс эттиради. Ибора воситачи – рус тилига «(давно) знались» тарзида ўғирилган бўлиб, «знались» сўзи аслият маъносини (услубий вазифасини эмас, албатта) акс эттиришдан ташқари, яна «кумуман таниш бўлмоқ» маъносини ҳам ифодалайди. Шунинг учун ҳам озарбайжон таржимони «знались» сўзини «таниш бўлмоқ» маъносидагина тушуниб, уни ўз тилига лексик эквиваленти орқали бериб қўя қолган: «Дејэсэн, онлар чоҳдан танышдырлар» (241).

Ўзбек ва озарбайжон тилларининг бир оилага оидликлари ҳамда бу тиллар соҳибларининг диний қарашлари, турмуш шароитлари ўхшашлиги туфайли лафзларидаги кўпгина фразеологик бирликлар бир-бирларига ўхшаш бўлиб, уларнинг аксарияти бир хил манбалар асосида вужудга келгандирлар. Шунинг учун ҳам «Сих ҳам куймасий, кабоб ҳам» (192), «Ман боғдан гапирсам, сан тоғдан келасан» (202), «Оч қорним, тинч қулогим» (54) фразеологик бирликларининг русча калькаларини озарбайжон таржимони ўз тилига моддий жиҳатдан аниқ таржима қилиб, ғайритабiiий бирикмалар ҳосил қилмаган, балки русча таржимадаги бирикмаларнинг асли озарбайжонча «Но шиш јансын, пә дә кабаб» (193), «Мән бағдан данышырам, сән дағдан...» (203), «Ач гулағым, динч гулағым» (60) фразеологизмлари эквивалентлари эканликларини фаҳмлагани ҳолда, масалани ижобий ҳал қилган. Жумладан, «Оч қорним, тинч қулогим» фразеологизми ҳақида гап кетадиган бўлса, бу бирлик рус тилига маънонинг ойдинлашуви учун ёрдам берадиган «зато» сўзининг қўшилиши йўли билан калька қилинган: голодно брюхо, зато не зудят в ухо. Агар озарбайжон таржимони калькани ўз тилига моддий жиҳатдан

аниқ таржима қилганда, ҳосил бўлган бирикма, биринчидан, иборага хос ихчамликдан маҳрум бўлган, иккинчидан, озарбайжонча иборанинг бузилган шаклига айланиб қолган бўлар эди. Чунки озарбайжонлар ўзбеклардай «Оч қорним, тинч қулоғим» эмас, баъки «Оч қулоғим, тинч қулоғим» дейдилар. Ўзбек жонли сўзлашувида ҳам баъзан иборани «Оч қулоғим, тинч қулоғим» шаклида учратиш мумкин.

Рус таржимонининг, кўп ҳолларда, аслиятдаги бирликлар маъноларини тушуниб етмасдан иш кўриши нафақат рус, балки озарбайжон китобхонларини ҳам чалғитган. Асарда ҳикоя қилинишича, Парпихўжа Шокосимга «Бу беш кунлик дунёнинг лойқа сувини нима қиласан, жаннатдаги ҳавзи кавсарни ўйла» деб насиҳат берар экан, унинг нутқида қўлланилган «Ҳавзи кавсар» бирлиги таржимон зиммасига алоҳида масъулият юклайди. Чунки бирлик миллий-диний хусусиятга эга. Мусулмон дини ривоятига кўра, бегуноҳ ёки гуноҳларидан фориғ бўлиб жаннатга кирган бандаларга чор ёрлар «Ҳавзи кавсар»нинг абадий бахт ва ором бахш этадиган зилот сувидан ичирадилар. Шунинг учун ҳар бир киши бу дунё бахт-саодатидан воз кечиб, ўзининг у дунёсини таъминлаш ташвишида бўлиши керак. Бинобарин, русча таржимада, унинг гуноҳи билан озарбайжонча таржимада ҳам, «Ҳавзи кавсар»нинг «чашма» билан алмаштириб қўйилиши бирликнинг миллий асосини ҳам, Парпихўжа нутқи тасвирини ҳам йўққа чиқарган:

Что тебе мутная вода этого бренного мира! Подумай о кристально-чистом источнике рая! – СвК, 233 // Бу фани дунјада буланыг су сәнин нәјинә кәрәкдир? Чәннәтин биллур кими тәмиз чешмәләрини јадина сал – ҚуГ, 240.

Келтирилган диний ривоят озарбайжон китобхонларига ҳам маълум бўлганлиги ҳамда бирликнинг озарбайжон тилида ҳам мавжудлиги туфайли унинг озарбайжончага тайёр эквиваленти орқали таржима қилиниши муаллиф кўзда тутган услубий мақсадни тўла таъминлаган бўлар эди.

Ҳамма халқлар қариларга ҳурмат кўрсатишдек олижаноб хислатни улуғлайдилар. Ёрмат нутқида «Қари келса ошга, ёш келса ишга» мақоли қўлланилган экан, унда яна ўзбек меҳмондўстлиги ҳам ўз ифодасини топган. Мақолнинг рус ва озарбайжон тилларига:

Старик, говорят, придет – лишний рот к плову, а молодой – в помощь дому – СвК, 15 // Дејәрләр ки, гоча гонаг кәлсә плов јејәнин бири дә артар, чаван кәлсә евә көмәк олар – ҚуГ, 16.

тарзида таржима қилиниши эса маънони аслиятга зид қилиб қўйган: қўлидан иш келмайдиган қари кишининг эшиқдан кириб келиши гўё мезбонга малол келади. Аслида эса ҳар қандай иқтисодий қийинчиликни бошидан кечираётган ўзбек оиласи ҳам эшигидан меҳмон кириб келишидан қувонади. «Қари келса ошга...» деганда ёши улуғ кишининг иззатда, ҳурматда ва сахий дастурхон атрофида бўлиши кераклиги кўзда тутилади. Таржималарнинг «говора», «дејрлар ки» сўзлари билан бошланиши эса баён этилган фикрни халқ ҳикмати сифатида талқин этади. Ўзбек халқи ҳикматида меҳмондўстлик улуғланиши туфайли таржималардаги фикр аслиятга зиддир.

Рус таржимонининг «Қош қўяман деб, кўз чиқармоқ» (264), «Сукут – аломати ризо» (164), «Ўзи йўқнинг кўзи йўқ» ибораларини ўз тилида мавжуд эквивалентлари ёки муқобил вариантлари билан алмаштириб чиқмасдан, уларни таржимадан тушириб қолдириши ёки сўзма-сўз таржима қилиш натижасида ҳарфхўрликка йўл қўйиши ачинарли ҳолдир. Бирликлар русча «Оказать медвежью услугу», «Молчание – знак согласия», «Из глаз долой, из сердца вон» каби эквивалент ва муқобил вариантлари ёрдамида таржима қилинганда, озарбайжон таржимонининг ҳам ўз тилида бу бирликларга маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан мос лисоний воситалар танлашига имконият туғилар эди.

Қисқаси, воситачи таржима гуноҳи билан асарнинг озарбайжонча таржимасида яна сон-саноксиз нуқсонлар содир этилганки, натижада озарбайжон китобхонлари ўз тилларида Ойбекнинг ҳақиқий «Қутлуғ қон» романи билан танишиш имкониятига эга эмаслар. Чунки роман уларнинг тилларида Ойбекна жарангламайди.

Инглиз тилида ижод этилган асарларнинг ўзбекча таржималарига назар ташлар эканмиз, уларда ҳам русча таржималар айби билан содир бўлган ҳад-ҳисобсиз камчилик ва нуқсонларнинг гувоҳи бўламиз. Масалан, Жемс Гринвуднинг «Жулдур кийимли бола»¹² қиссасининг баъзи саҳифалари, парча ва абзацлари русча таржимадан тушиб қолган ёки қисқартириб таржима қилинган. Қисқартиришлар кўпроқ асар бадиий-образли хусусиятини юзага келтирадиган услубий воситалар ҳисобига содир бўлган. Бундан ташқари, қиссанинг бош қисмидан 60 саҳифаси, яъни асар ҳажмининг тўртдан бир қисми таржима қилинмасдан ташлаб кетил-

¹² Қаранг: Жемс Гринвуд. Жулдур кийимли бола, «Ёш гвардия» нашриёти, Тош-кент, 1961.

ган. Натижада, асарни ўз тилларига русчадан ўгирган собиқ итти-
фоқ таркибига кирувчи барча республикалар таржимонлари рус-
ча таржима хатоларини беихтиёр такрорлаганлар. Жумладан, ўз-
бек ва тожик¹³ таржимонлари ҳам масалага масъулият ҳисси бил-
лэн ёндашганлари ҳолда, русча матнни ўз тилларига муваффа-
қиятли ўгирганлар, аммо бу билан таржималар аслият руҳини тў-
лақонли акс эттира олмаган.

Ўзбек китобхонлари рус таржимонлари гуноҳи билан «Ро-
бинзон Крузо» романининг ҳажм жиҳатидан икки-уч баравар
қисқартириб бажарилган таржимасини, «Гулливернинг саёҳатла-
ри» романининг аслият мазмунини «ўз тили»да қисқача ҳикоя
қилган нухасидан ўгирилган ўзбекча таржимасини ўқиш имко-
ниятигагина эгадирлар.

Русча таржималари дуруст бўлганлиги учун аслиятга анча
яқин ўзбекча таржималар ҳам мавжуд бўлиб, бунга мисол қилиб
Шекспир, Марк Твен, Жек Лондон ва Войничлар асарлари таржи-
маларини кўрсатиш мумкин. Аммо бу таржималар ҳам ўзбек
санъаткорлари йўл қўйган камчиликлардан ташқари яна воситачи
тил гуноҳи билан содир бўлган анчагина хато ва камчиликларни
такрорлайдилар. Фикримизнинг исботи учун амалий далилларга
муурожаат қиламиз.

Жек Лондон ўзининг «Мартин Иден» романида тасвирнинг
ҳаққоний ва ҳаётий талқинига эришиш учун атайлаб персонажла-
ри нутқи тасвирини яратади. Унинг ҳар бир персонажи ўз илм ва
маданий савияси, дунёкараши доирасида сўзлайди. Асар бошида
етакчи қаҳрамон Мартин нутқи грамматик ва фонетик қоидаларга
бўйсунмаган ҳолда тузилган сон-саноксиз сўз ва иборалар билан
тўлиб-гошган бўлса, асар давомида онги, илми ва маданий савия-
сининг ўса бориши билан унинг нутқи адабий шаклга кира, эсла-
тилган нуқсонлардан тозалана боради. Таржимада персонажлар-
нинг нутқи тасвирини тиклаш тўлақонли таржима яратиш шарт-
ларидан бири эканлиги назарда тутиладиган бўлса, бу масала кўп
ҳолларда русча таржима гуноҳи билан ижобий ҳал қилинмаган:
асар бошида Мартиннинг инглиз тили адабий меъёрини бузиб та-
лаффуз этган сўзлари рус ва ўзбекча таржималарда силлиқ ада-
бий шаклда берилган:

Well, I've ben doin' a lot of thinkin' ever since. I've ben to the lib-
rary a whole lot, but most of the books I've tackled have ben over

¹³ Каранг: Чеме Гринвуд. Чулхунди хурдакак. Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, Сталинобод, 1959.

my head. Mebbe I've better begin at the beginnin'. I ain't never had no advantages – ME, 75 // Ну вот, я с тех пор много передумал. Стал ходить в библиотеку, набрал там всяких книг, но только все они не моего ума дело. Может, лучше начать с самого начала? Я ведь понастоящему и не учился никогда – MI, 52 // Хуллас, ўшандан бери жуда кўп ўйладим. Кутубхонага катнай бошладим, у ердан ҳар хил китоблар олдим, лекин уларнинг ҳаммасига ҳам аклим етаётгани йўқ. Балки ҳамма нарсани бошидаг бошлашим керакдир? Ҳеч қачон мен, очиги, дурустгина ўқиган ҳам эмасман – MI, 66.

Сўна (Войнич. «Сўна») отилишидан бир кун олдин ёзган мактубни бир солдат Жеммага келтириб беради. Мактубдаги:

I loved you, Gemma. When you were an ugly little girl in a gingham frock with a scratchy tucker and your hair in a pig-tail down your back – G, 335.

жумлада «кокил» маъносини англатадиган «pig-tail» (сўзма-сўз: чўчка думи) кўшма сўзи қўлланилган бўлиб, унинг мазмунини рус таржимони тушунмаган: Сўна Жемманинг қизлик чоғидаги кокилини, сўз таркибий бўлақларини тўғри маънода тушуниб, чўчка думига ўхшатаяпти, деб ўйлагани ҳолда, бундай муқоясани рус тилида хунук жаранглайди деб, уни «каламуш думи» билан алмаштирган, натижада Жемма кокили рус ва ўзбекча таржималарда беасос каламуш думига ўхшаб қолган:

Я люблю вас, Джемма, когда вы были еще нескладной маленькой девочкой и ходили в ситцевом платьице, с косичкой, напоминавшей крысиный хвостик – O, 230 // Мен сизни севар эдим, Жемма; чит кўйлак кийиб, каламушнинг думига ўхшаган кокил кўйиб, жикиллаб юрган кичкина кизчалик чоғларингиздан бери севар эдим – C, 309.

Полоний (Шекспир. «Ҳамлет») нутқида қўлланилган «to take the fruits of one's advice» образли метафоранинг рус тилига моддий жиҳатдан аниқ «Собирать плоды чьих-либо советов» тарзида эмас, балки тасвирий йўл билан «послушаться» сўзи воситасида ўгирилиши нафақат русча, балки ўзбекча жумлани ҳам образлиликдан маҳрум этган, Полоний нутқида хос сохта баланд-парвозликни китобхонга етказиб бермаган:

She took the fruits of my advice – H, 38 // Она меня послушала – Г, 254 // Қиз сўзимга бўйсунди – X, 54.

«Мартин Иден» (Жек Лондон) романида ҳикоя қилинишича, Мартин бадий ижод билан шуғулланишдан ташқари яна жуда кўп ҳикоялар ҳам ўқиб боради:

And yet, from day to day, he read storyettes in the dailies and weeklies, scores of storyettes, not one of which would compare with his – ME, 211.

Бу ерда муаллиф ўз фикрини услубий ўсиш приёми воситасида ҳаяжонли тарзда ифода этганки, бу ҳол китобхон туйғулари торларини чертиб юборади. Бунга «storyettes» сўзининг олдинмакетин келган синтагмаларда такрорланиб, ўсиш услубий приёми ҳосил қилиши, хусусан «scores» сўзининг такрорланиш натижасида услубий ўсиш приёми таркибида бошқа миқдорий ўсишни вужудга келтириши орқали эришилган. Жумланинг рус ва ўзбекча таржималарида эса эслатилган услубий приём ўрнини «ўн» сони воситасида «кўп» маъносининг чама орқали ифодаси эгалланганки, бунинг услубий бўёқдан кўра тасвирий вазифаси кучлироқ:

А между тем, изо дня в день он читал десятки рассказов и фельетонов, которые не выдерживали никакого сравнения с его попытками в этом жанре – МИ, 169 // Ҳолбуки, у ҳар куни ўнлаб ҳикоя ва фельетонлар ўқирдики, улар Мартиннинг бу соҳада яратган асарлари билан тенглашишга ожизлик қилардилар – МИ, 211.

Куйидаги жумла таркибида қўланилган «To make hay while the sun shines» образли фразеологик иборасининг «Куй железо, пока горячо», «Темирни қизигида бос» муқобил вариантлари ёрдамида эмас, балки эркин сўз бирикмалари воситасида тасвирий талқин этилиши матнни бадиий-тасвирий хусусиятдан маҳрум этган:

We need scarcely to assure you that we are making hay while the sun shines – ME, 373 // Можете быть уверены, что мы стараемся как можно лучше использовать момент – МИ, 308 // Кўнглингиз тўк бўлсин, вазиятдан имкони борича яхшироқ фойдаланиб қолишга ҳаракат қиламиз – МИ, 383.

Юқори образли услубий таъсирчанлик яратиш учун муаллиф томонидан иккига бўлиб, турли жумлалар таркибига сингдириб юборилган «Strike while the iron is hot» образли фразеологизмининг аслиятдаги шаклида таржима қилинмасдан, йиғиб, бир бутун ҳолда берилгани муаллиф томонидан атайлаб вужудга келтирилган услубий мақсадни ярата олмаган. Ифода, жумладан, ўзбек тилида: «Агар биронта тайёр асарингиз бўлса, нур устига аъло нур». «Босиш вақти келди». «Темирнинг айни қизиган пайти» тарзида берилганда, аслиятга монанд икки маънонинг бир пайтда жонланиши каби сўз ўйини юзага келган бўлар эди:

If you have one already written, so much the better. Now is the time to strike. The iron could not be hotter – ME, 374 // Если у вас есть уже что-либо готовое, тем лучше. Не следует медлить. Куй железо, пока горячо – МИ, 309 // Агар биронта тайёр асарингиз бўлса, нур устига аъло нур. Пайсалга солиш керак эмас. «Темирни кизигида бос», дейдилар – МИ, 384.

Ўзидан сал нарида бировнинг йўталиб юборганини эшитган Гекльберри Финн ниҳоятда қўрқиб кетади, аммо тезда ўзини босиб олади. Гекнинг бу ҳолатини муаллиф «Huck's heart shot into his throat. but he swallowed it again» тарзида сўз ўйини орқали образли тасвирлайди. Аслиятга мувофиқ гўё Гек қўрқиш натижа-сида ҳалқумига сакраб чиққан юрагини қўрқуви босилиши ҳамо-но қайта ютиб юборади. Кўриниб турибдики, ифоданинг фразеоло-логик бирликдан иборат биринчи қисми компонентлари иккинчи қисми ёрдамида жонланиб, юқори бадий таъсирчанликни юзага келтиради. Сўз ўйинининг биринчи қисмидаги фразеологик бир-ликнинг рус тилига эквиваленти орқали таржима қилиниши, ифо-данинг иккинчи қисмининг эса эътибордан соқит этилиши услу-бий приёмининг (сўз ўйинининг), бинобарин, муаллиф кўзда тут-ган услубий мақсаднинг йўқолишига олиб келган. Бу нарса ўзбек-ча таржиманинг ҳам аслиятга номувофиқ бўлиб қолишига сабаб бўлган:

He was about to spring with winged feet, when a man cleared his throat not four feet from him! Huck's heart shot into his throat, but he swallowed it again – HF, 195 // Гек уже собирався дать тягу, как вдруг в трех шагах от него кто-то кашлянул. Сердце у Ге-ка ушло в пятки, но он переселил страх и остался на месте – ГФ, 196 // Гек эндигина қочиб кетмоқчи бўлиб турган эди, бирдан ўзидан икки қадам чамаси ерда биров йўталди. Гек-нинг назарида, жони гўё ҳалқумига ирғиб чиққандек бўлди. Бирок у, ўзини босиб, ўрнидан қўзғалмай тураверди – ГФ, 209.

Фразеологик иборалар сўз ўйинига дуч келганларида улар-нинг моддий-манتيқий ҳамда образли-кўчма маънолари бир пайт-нинг ўзида жонланади. Шунинг учун ҳам уларни бошқа тилга лексик таркиб жиҳатидан қисман фарқ қиладиган эквивалентлари ёки муқобил вариантлари орқали таржима қилишдан кўра, калька ёрдамида бериш маъқулроқ, бундай ҳолда ифоданинг лексик тар-киби моддий жиҳатдан айнан сақланади ва сўз ўйинининг қайта тикланиши учун қулайроқ имконият вужудга келади. Ҳолбуки, русча таржиманинг олдинги нусхасидан кўра калька усулига му-рожаат қилиш адекватликни таъминлаган бўлар эди. Бу эса, ўз

навбатига, ўзбекча таржиманинг ҳам ҳар жиҳатдан аслиятга мо-
надлигини таъминларди:

Гек уже соби́рался дать тягу, вдруг в трех шагах от него кто-
то кашлянул. Геку показалось, что сердце у него подпрыгнуло
к горлу, но он проглотил его снова – ГФ, 165.

Хулоса қилиб айтганда, мисоллар таҳлилидан кўриниб ту-
рибдики, воситачи тил орқали ўғирилган асарлар таржимасида
кўзга ташланадиган хато ва камчиликларнинг кўпчилиги восита-
чи таржималар гуноҳи билан содир бўлмоқда. Рус таржимонлари
доим ёдда тутишлари керакки, уларнинг таржималари нафақат
рус тилида бадиий асар мутолаа қиладиган китобхонлар, балки ўз
мухлисларини мазкур асарлар билан русча таржималар воситачи-
лигида таништирадиган ўзга халқлар таржимонлари учун ҳам
мўлжалланади.

Бевосита таржима масалалари илмий муаммо сифатида
олимлар томонидан ҳал қилинаётган экан, бу, албатта, бажарила-
жак таржималар сифатининг борган сари яхшиланишига замин
тайёрлайди. Бу хил таржимани билвосита таржимага қарши қўй-
ган ҳолда, уни узлуксиз ташвиқот қила бориш зарур.

Айрим олимларнинг билвосита таржима амалиётини илмий
умумлаштиришга ҳаракат қилишлари, бу масалани илмий муам-
мо сифатида илмий жамоатчилик муҳокамасига ҳавола қилишга
интилишлари уларнинг бу хил таржимани ёқлаб чиқишга ҳамда
тарғиб қилишга мойилликларини кўрсатади. Қатор тадқиқотчи-
лар гоҳо билвосита таржима муаммосини ёритиш зарур, шу фао-
лият умумлаштирилмай қолиб кетяпти, деган фикрни билдиради-
лар. Биринчи қарашда бу нуқтаи назар тўғридай туюлади, чунки
шароит тақозоси, замон талаби билан ижобий натижа бераётган
ҳар бир амалий фаолият умумлаштирилиши, тарғиб ва ташвиқ
қилиниши, у асосда илмий хулосалар чиқарилиши лозим, токи
қўлга киритилган натижалар айни фаолиятнинг келажак тақдири-
да муҳим аҳамият касб этсин. Аммо масалага ҳозирги замон тар-
жима амалиётига бўлган талаб нуқтаи назаридан ёндашиладиган
бўлса, таржимадан таржима қилиш ҳақида қалам тебратишнинг
истикболи йўқ эканлигини ҳис этамиз: таржимадан таржима қи-
лиш масаласига илмий муаммо сифатида қараш амалий жиҳатдан
ўзини оқламайди. Бинобарин, таржимадан таржима қилиш муам-
мосининг мавжудлиги ёки келажакда шундай муаммонинг илмий
муҳокама кун тартибига қўйиллиши мумкинлиги ҳақида сўз ҳам
бўлиши мумкин эмас.

Дарҳақиқат, амалий жиҳатдан бевосита таржима даражасида ўзини оқламайдиган сохта усулни илмий таҳлил қилишга киришиш – самарасиз уринишдир.

Аслида масалага бутунлай бошқача ёндашиш зарур. Ягона ижобий усул сифатида бевосита таржимани қаттиқ туриб ҳимоя қилган, уни ташвиқ ва тарғиб этган ҳамда назарий умумлаштирган ҳолда, воситачи тил орқали таржимага хорижий тиллардан таржима қиладиган малакали таржимонларнинг кўплаб пайдо бўла бориши оқибатида аста-секинлик билан йўқ бўлиб кетаверадиган, сақлаб қолинишига эса ҳеч қандай эҳтиёж туғилмайдиган сохта усул сифатида қаралиши лозим.

И б о б

Таржима таҳлилининг назарий асослари

1. Таржима – тилшуносликнинг тадқиқот объекти

Таржима назарияси кейинги пайтларда жадал суръатлар билан ривожланиб бормоқда. Олимлар таржимашунослик олдида турган долзарб муаммоларни тадқиқ қилиш, шу асосда таржима амалиёти равнаки учун зарур илмий умумлашмалар яратиш ишига чинакамига киришиб кетдилар. Мазкур саъй-ҳаракатлар асосан таржиманинг тадқиқотчилар томонидан нутқ фаолиятининг алоҳида кўриниши сифатида тан олинаётганлиги билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, эндиликда таржима масалалари кўпроқ тилшунослар эътиборини ўзига тортдиб келмоқда.

Таржима амалиётини том маънода тилшунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилиш зарурлиги тўғрисидаги фикр, аниқроғи, таржимашуносликни тилшуносликнинг ажралмас бўлаги сифатида тан олиш тахминан ўтган асрнинг 70-йиллари охиригача А. В. Федоров ва унинг издошлари томонидан илғари сурилиб, кўпроқ грамматик ҳолатлар муносабатидан келиб чиқиб таржи-малар сифати тўғрисида хулосалар чиқаришни ўз олдига мақсад қилиб кўйган, ўша йилларда кўпчилик тадқиқотчиларнинг эъти-борини ўзига тортган таржимашуносликнинг тилшунослик йўналиши аҳамиятини асло камситмайди. Бу йўналиш, аксинча, ҳо-зирги пайтда «таржима лингвистикаси»¹⁴ деб номланаётган тар-

¹⁴ Қаранг: В. Н. Комиссаров. Лингвистика перевода. М., ИМО, 1980.

жиманинг тилшунослик тадқиқининг вужудга келиши учун катта туртки бўлди ва унинг ривожланишига замин яратди.

Таржима назариясини том маънодаги тилшунослик муаммоси таркибига киритиш жоизлиги тадқиқотнинг коммуникатив нуқтаи назардан олиб борилишини тақозо этади. Коммуникатив муносабат тиллараро мулоқот жараёнида иштирок этадиган барча омилларни ҳисобга олади. У таржима қилинаётган матн таркибида мужассамлашган маълумотлардан ташқари яна ахборот берувчининг матн ташқарисида акс этган мулоқот мақсадини ҳамда таржимоннинг баён этилган фикрни тўғри қабул қилиш учун зарурий маълумот, билим ва малакага эга бўлишини ҳам назарда тутадиги, мазкур омиллар таржима тилида тенг қийматли коммуникатив таъсирчанлик яратиш имкониятини беради. Таржима жараёнига бундай муносабат таржима назариясини лингвистик тадқиқотнинг алоҳида мустақил соҳаси сифатида ажратиш жоизлигини белгилайди. «Кенг тарқалган тиллараро коммуникация амалиёти, хусусан таржима фаолияти тилшунослик фанининг донмий кузатувида бўлиши лозим»¹⁵ деб ёзган эди Р. Якобсон. Шундай қилиб, янги – таржиманинг тилшунослик фани таркибида тадқиқ қилиниши лозимлиги ҳақидаги нуқтаи назар вужудга келдики, таржима амалиётини тадқиқ қилиш шу йўл билан олиб борилгандагина тилшуносликнинг айна тармоғи кўпроқ тараққий этади, такомиллашади.

Лингвистик таржима назариясининг вазифаси таржима жараёни тизими таркибини аниқлаш ва шу асосда таржима амалиёти учун зарур бўлган умумий қонуниятларни муайян қилишдан иборатдир. «Лингвистик таржима назарияси бир тил матнининг иккинчи тил матнига айланиши қонуниятларини муайян қилади, ўрганади ва моделлаштиради»¹⁶. Ўзгача қилиб айтганда, тадқиқотчи таҳлил пайтида нутқий жараённинг бирламчи тилда ташкил этилишини ва таржима тилида унга коммуникатив жиҳатдан тенг қийматли нутқий жараённинг яратилишини кузатиб боради. Бирламчи ва таржимон томонидан яратилган матнларнинг коммуникатив мувофиқлигигина асл нусхада акс этган ахборотнинг адек-ват қайта яратилганлигидан далолат беради.

¹⁵ Jakobson R. J. On linguistic aspects of translation. In.: R. A. Brower (ed). On translation. New York. Oxford University Press, 1966. p. 234.

¹⁶ В. Н. Комиссаров. Лингвистика перевода. М., ИМО, 1980. с. 3.

Лингвистик таржима назариясининг афзаллиги шундан иборатки, у, таржима амалиётининг ижодий хусусиятини эътироф этгани ва унинг бой тажрибасига таянгани ҳолда, лисоний-услубий далиллар асосида асар матнининг қиёсланаётган тиллардаги нутқий тузилишини онгли равишда илмий таҳлил этади ва шу асосда муайян танланган таржимавий вариантнинг айни ҳолат учун мақбул ёхуд номақбуллигини ҳолисона исбот қилади. Мазкур назария шу хусусияти билан илгари ҳукм сурган айрим ноаниқ, кўпинча тил далиллари билан боғланмаган, яъни таржималарнинг адекватлиги ёки ноадекватлиги тўғрисида қуруқ, аксарият ҳолларда субъектив мушоҳада ва муҳокамалар юритган «назариялар»дан фарқ қилади. Бундай тадқиқот ўз олдига қиёсланаётган тиллар таркибидаги алоҳида унсурларнинг бир-бирларига мос келиш ёки келмаслик ҳолатларини муайян қилиш асосида умумий таржима назарияси учун зарур қонуниятларни ишлаб чиқиш вазифасини қўядики, бу ҳол пировардида «таржимавий мувофиқликнинг яхлит тизимини»¹⁷ вужудга келтиради.

Умуман олганда, «ҳозирги пайтда таржима муаммоларини лингвистик тадқиқ қилиш сифат жиҳатидан янги босқичга қадам кўймоқда»¹⁸. Бундай тадқиқот тилшуносликнинг таркибий қисми бўлмиш таржимашунослик фанининг лисоний таҳлилнинг янги соҳаси эканлигини, унинг ҳозирги замон умумлисоний муаммо асосида ривожланиши зарурлигини кўрсатади¹⁹.

Аслиятнинг коммуникатив тенг қийматлигини рўёбга чиқариш нафақат нарса ва ҳодисалар тўғрисида ахборот берувчи нутқ воситаларининг моддий-мантиқий маъноларини ҳамда уларнинг ҳиссий-таъсирчан ва образли-услубий жиҳатларини ўзида мужассамлаштирган мажозий вазифаларини тўғри талқин қилишни, балки фикрнинг тил ифодаси билан мулоқот иштирокчилари ўртасидаги муносабатини белгилайдиган прагматик аспектини ҳам назарда тутишни талаб қилади.

Таржима амалиётини тадқиқ қилишнинг юқори натижалли усули сифатида ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан ўзининг самарадорлигини исбот қилаётган лингвистик таҳлил икки тил нутқий воситаларининг ўзига хос хусусиятларини доимо қиёслаб бориш билан чамбарчас боғлиқдир. Зеро, сўнгги йилларда турли-туман

¹⁷ В. Н. Комиссаров. Специфика переводческих исследований. – Тетради переводчика. Вып. 5. М., ИМО, 1968, с. 7.

¹⁸ В. Н. Комиссаров. Лингвистика перевода. М., ИМО, 1980, с. 4.

¹⁹ Halliday M. A. K. The comparison of language. - In: «Patterns of languages». London, 1966, p. 29-30.

мактаб ва йўналишлар вакиллари эътиборини ўзига кўпроқ тортиб келаётган жиҳат – тилларни қиёсий ўрганиш йўли билан тадқиқ қилинаётган тиллар ҳодисаларининг моҳиятини очиб бериш орқали қиёсланаётган тиллардаги муайян семантик-стилистик хусусиятларнинг ўзига хос томонларини ойдинлаштиришдан иборатдир.

Таржимавий умумлашмалар яратиш учун турли жуфт тиллар воситаларини қиёсий ўрганиш, бадиий матннинг эстетик ўзига хослигини, унинг моддий-мантиқий ҳамда ҳиссий-таъсирчан ва образли тизимини ташкил этувчи унсурлари таркибидаги мазмуний-услубий ва прагматик хусусиятларни муайян қилиш стилистик асосга таянишни тақозо этади. А. В. Фёдоровнинг таъкидлашича, тилнинг ҳар бир воситаси, айниқса бадиий асар тили воситалари тўғридан тўғри ёки билвосита услубий вазифалар ифодаси учун хизмат қилиши мумкин: ҳар бир тил ҳодисаси баён этилган фикрнинг кўламадан қатъий назар маълум даражада услубий бўёқ касб этиши мумкин²⁰. Тил бирликларининг бундай хусусияти таржима назариясини тил маълумотларининг барча жиҳатларини ҳисобга олган ҳолда, лингвотаржимавий тадқиқотлар учун асос бўлиб хизмат қиладиган қиёсий стилистика билан яқинлаштирадики, айни ҳол турли жуфт тиллар бирликларининг мазмуний-услубий ва прагматик жиҳатлардан ўзаро вазифавий мос келиш-келмасликлари тўғрисида ҳукм чиқариш имкониятини яратади. Таржима амалиётининг бундай таҳлил ва умумлашмалари мазкур соҳадаги тасаввур ва қарашларни бойитгани ҳолда, айрим амалий муаммоларни ҳал қилиш истиқболларини белгилаш учун зарурий материаллар беради. Улар нафақат лисоний, балки тил маълумотлари таркибидан ташқарида бўлган индивидуал-руҳшунослик, жамиятшунослик, этнографик, миллий-тарихий, ҳудудий ва бошқа қатор жиҳатларни ўз ичига оладиган прагматик, ғайрилисоний омилларни, шунингдек, мулоқот иштирокчиларининг юқори савиядор қўшимча билимларини назарда тутаяди, зеро, Я. Б. Касагрантнинг таъкидлашича, зарурий таъсирчанлик тиллар таржимаси йўли билан эмас, балки маданиятлар талқини воситасида қўлга киритилади²¹.

Бундай тадқиқот усули асардаги тил бирликларининг вазифавий-прагматик аҳамиятини ва уларнинг муайян матний ҳолат-

²⁰ А. В. Федоров. Очерки общей и сопоставительной стилистики. М., Высшая школа, 1971, с. 6.

²¹ Casagrande J. B. The ends of translation. – IJAL, № 4, New York, 1954, p. 338.

ларда адекват ўғирилиш имкониятларини имкон қадар тўларок тадқиқ қилиш заруратини тугдиради.

Маълумки, ҳар бир тил ўз тизимининг барча босқичларида беқиёс хусусиятларга эга. Бинобарин, турли жуфт тиллар орасидаги ўзига хос хусусиятларни муайян қилиш таржима назарияси ва амалиёти учун катта аҳамият касб этади. Чунки уларнинг тизимлари орасидаги қонуний мувофиқлик ва тафовутларни аниқлаш турли даражадаги бадиий-тасвирий воситаларнинг бир тилдан иккинчи тилга таржимаси қонуниятларини белгилаш имкониятини беради. Бундай ҳолда икки тил тизимининг алоҳида бўғинларини қиёсий ўрганиш – уларнинг белгилари тизими орасидаги денотатив, коннотатив ва услубий мувофиқликларни муайян қилиш, мазмуний ва прагматик мувофиқлик даражаларини аниқлаш ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Табиийки, бундай пайтда тил тизимининг алоҳида унсурлари даражаларидаги эквивалентлик эмас, балки бадиий ифода таркибида ўз аксини топган мазмуний-услубий, ҳиссий-таъсирчан ва прагматик вазифалар уйғунлиги асос қилиб олинади.

Тиллараро мулоқотнинг алоҳида тури бўлмиш таржима турли тиллар матнларининг мазмунан тенг қийматлилигини тақозо этади. Аслият ва таржима матнлари мазмунининг ўзаро мос келиши зарурлиги эквивалентликни таржиманинг асосий шарти сифатида тан олишни талаб қилади. Бунда «эквивалентлик» тушунчаси «тўғри», «яхши», «сифатли», «бежирим» таржимани англатади. Аммо эквивалентлик, ана шу маънода яна ишлатиладиган «адекватлик», «тўлақонлилик» тушунчалари ҳар доим ҳам амалий нуқтаи назардан ўзини оқлайвермайди. Алоҳида сўз ёки ибора таржимасига нисбатан мумкин бўлган эквивалентлик шундай майда унсурлардан ташкил топган матн таржимаси мисолида ўзини оқлаши қийин. Зеро, матндан ажратиб олинган муайян лисоний унсурнинг яхши ёки ёмон талқин этилгани бутун бошли матн ҳақида тугал фикр баён қилиш имкониятини бермайди. Бас шундай экан, эквивалентлик (адекватлик, тўлақонлилик) алоҳида бирликлар асосида мумкин бўлгани ҳолда, катта матнлар мисолида аксарият ҳолларда имкон доирасига сиғмайди. Асар таржимасининг тўлақонли амалга оширилиши ҳақидаги фикр китобхоннинг ҳам, таржимоннинг ҳам орзуси, холос. Нафақат кенг жамоатчилик, балки мутахассислар томонидан яхши баҳоланган асар таржимаси ҳам тўла-тўқисликка даъво қила олмайди.

Бундан асарни тўлақонли таржима қилиб бўлмас экан-да, деган фикр келиб чиқмаслиги керак. Бутун бошли асарни тўла-

қонли таржима қилиш ўта мураккаб ижодий жараён бўлса-да, уни уйдлаш амалий жиҳатдан мумкин. Бу масъулият таржимондан ҳар томонлама чуқур билим ва талант соҳиби ҳамда сабр-тоқатли ижодкор бўлишни талаб қилади. Зеро, ҳар қандай тил ҳар қандай лисоний ҳамда гайрилисоний омилларни тасвирлаш лаёқатига эга. Тўғри, аслият тилида мавжуд бўлган бирон лисоний категория, услубий восита, лексик ёки фразеологик бирликка таржима тилида моддий ва мазмунан айнан мос келадиган лисоний восита топилмаслиги мумкин. Бундай пайтда аслият тилига хос бундай лисоний воситалар ёрдамида ифода этиладиган фикр таржима тилида уни айнан акс эттира оладиган ўзгача моддий кўринишли ифода воситалари ёрдамида адекват талқин эта олинади. Алоҳида унсурлар номослиги матнларнинг мос келишига ҳалал бера олмайдди. Чунки таржимада лисоний воситалар эмас, балки улар ёрдамида ифода этилган фикр қайта яратилади. Бинобарин, икки тил воситаларининг моддий жиҳатдан бир-бирига мос келиши ёки келмаслиги бадний таржима амалиёти учун муҳим аҳамият касб этмайди. Таржима амалиёти сирларини мукамал эгаллаган ва унинг назарияси билан пухта қуролланган санъаткоргина аслиятга эквивалент таржималар ярата олади.

Икки тил воситаларини нутқий даражада қиёслаш таржима назарияси ва амалиёти учун алоҳида аҳамият касб этади. Чунки мазкур жараён икки тил нутқий ифодалари орасидаги муносабатни белгилаш имкониятини беради. Шунинг учун ҳам таржима нутқий мулоқотнинг алоҳида тури ҳисобланади. Бундай пайтда шуни назарда тутмоқ керакки, таржимавий қиёс тилларнинг бошқа хил қиёсий тадқиқотларидан бир мунча фарқ қилади. Жумладан, у тилларнинг оддий структуравий қиёсидан, яъни соф лингвистик қиёсий тадқиқотдан шу хусусияти билан фарқ қиладикки, таржимавий қиёсда тиллар тизимлари унсурларининг моддий жиҳатдан ўзаро мос келиш-келмасликлари эътиборга олинмайди, балки қиёсланаётган тиллар воситаларининг бадний-тасвирий, вазифавий-услубий ва прагматик жиҳатлардан ўзаро мос келиши ёки тафовут қилиши асос қилиб олинади.

Шундай қилиб, тилларнинг структуравий-қиёсий тадқиқоти таржимавий қиёснинг бошланғич нуктаси ҳисобланади. У қиёсланаётган тиллардаги айрим жиҳатларнинг ўхшаш ёки фарқланувчи томонларини кўрсатгани ҳолда, таржимавий қонуниятлар яратиш учун бой материал берадики, яратилган қонуниятлар муайян контекстларда муайян нутқий воситаларни ўзга тилга талқин қилишнинг имконий йўллари белгилаб беради. «Таржима

назарияси. дейди В. В. Акуленко, – худди қиёснн давом этти-
раётгандай, кўпгина жузъий ҳолатларни таҳлил қилган ва умум-
лаштирган ҳолда, ўзаро муносабатда бўлган унсурлар эквива-
лентлигини янада равшанроқ шароитларда – аниқ матнлар тарки-
бда ўрганади»²².

Модомики бадий таржима икки тил лисоний-услубий ҳо-
дисаларининг қиёсланиши асосида амалга оширилар экан, кейин-
ги йилларда тадқиқотчилар эътиборини лисоний воситаларни
уларнинг нутқий ҳолатларидан келиб чиқиб қиёсий ўрганиш ўзи-
га кўпроқ тортмоқда. Чунки бундай пайтларда лисоний воситалар
асарнинг ғоявий-тематик мазмунини муайян қўшимча маъно –
мажозий лаёқат касб этиш йўли билан образли тасвишлаб беради-
ки, тил воситаларининг бу тарзда услубий мақсадлар ифодаси
учун қўлланиши муаллиф ниятининг рўёбга чиқиши учун ҳам
кенг имкониятлар ярадади. Буларнинг барчаси эстетик категория
ҳисобланмиш бадий нутқ хусусиятларини белгилайди.

Шундай қилиб, асл нусха ва таржима тиллари ҳодисалари-
ни лисоний-услубий жиҳатдан қиёсий ўрганиш таржимонга маз-
кур тиллар орасидаги ўхшашлик ва фарқланишнинг умумий қо-
нуниятларини муайян қилиш учун кенг имконият туғдиради.
Мавжуд қонуниятларни ўзлаштириш лисоний воситаларнинг му-
айян матний ҳолатлардаги ўрнини ҳолисона баҳолаш, уларнинг
наинки тилда, балки нутқий жараёнда ҳам намоён бўладиган ҳис-
сий-таъсирчан ва образли хусусиятларини ҳисобга олиш имко-
ниятини беради. Бундай ёндашув пировардида асл нусхага праг-
матик жиҳатдан мос, коммуникатив жиҳатдан тенг қийматли тар-
жималар яратиш йўлларини очиб беради.

2. Таржимавий эквивалентлик

В. Н. Комиссаров ўзининг «Лисоний таржима»²³ номли ки-
тобида таржиманинг асосий шартн бўлмиш эквивалентлик ва
унинг даражалари ҳақида қимматли фикрлар баён этади. Китоби-
мизнинг айни масалага бағишланган ушбу мавзуида биз ҳам эк-

²² В. В. Акуленко. Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков. Издательство Харьковского университета, 1972. с. 14.

²³ Комиссаров В. Н. Лингвистика перевода. М., Международные отношения, 1980.

вивалентлик таржиманинг асосий тушунчаси эканини назарда тутиб, бу ҳақда қисқача тўхталиб ўтамиз.

Таржима тиллараро мулоқотнинг алоҳида тури сифатида асосий эътиборни икки тил тизимининг семантик жиҳатига қаратишни тақозо этадиган ижодий жараёндир. Чунки ахборотнинг тўлақонлилиги асосини турли тиллар матнларининг семантик уйғунлиги ташкил этади. Лисоний таржиманинг муҳим вазифаларидан бири «таржимавий эквивалентлик» тушунчасини муайян қилишдан иборатдир.

Семантик таржима муаммолари тилнинг мазмуний жиҳатини ўрганиш билан боғлиқ лисоний муаммоларнинг бир бўлагидан иборат бўлиб, уларнинг ҳал этилиши кўп ҳолларда семантиканинг умумлисоний жиҳатларини ўрганишга вобастадир. Шунинг учун ҳам «эквивалентлик» тушунчаси лисоний таржиманинг марказий тушунчаларидан бири ҳисобланади.

Аслият ва таржиманинг мазмунан тўла-тўқис мос келиши биринчи даражали зарурат эканлиги туфайли кўпчилик тадқиқотчилар эквивалентликни таржиманинг асосий белгиси ва шарт деб ҳисоблашади. Бундан келиб чиқадиган ҳулоса шуки, эквивалентлик таржимага берилган «бир тилдаги матнни ўзга тилда шу даражадаги матн билан алмаштириш» каби таърифга мос келади. Ушбу ҳолда «эквивалентлик» тушунчаси таржиманинг сифатлилик, юқори баҳога лойиқлик хусусиятини англатади. Демак, эквивалент таржима «яхши», «тўғри» таржима саналгани ҳолда, эквивалент бўлмаган таржимани тўғри (адекват, тўлақонли) таржима деб бўлмайди. Шундай қилиб, эквивалент таржима аслият мазмунини ўзга тилга вазифавий-услубий жиҳатдан тўла-тўқис талқин этишдан иборат жараёндир. Бунинг маъноси шуки, тил белгилари йиғиндисидан иборат матн мазмуни таржимада вазифавий қайта яратилади.

Аслият ва таржима матнларининг эквивалентлик муносабатлари асосан қуйидагича намоён бўлади:

1. Эквивалентликнинг биринчи турида таржималарнинг аслиятга уйғунлиги кўз илгамас даражада намоён бўлади. Мазкур таржима турида аслият ва таржима ўртасидаги муносабатлар асосан ушбу кўринишларга эга бўлади: а) лексик таркиб ва синтактик қурилишдаги номувофиқлик; б) икки ҳолатда ҳам бир хил фикр баён этилаётганлигига қарамасдан, аслият ва таржимада ифода этилган ахборот ўртасида бевосита мазмуний ёки мантикий боғланишнинг кўзга ташланмаслиги; в) аслият ва таржима матнлари мазмунлари орасидаги умумийлик даражаси эквивалент

сифатида тан олинган бошқа таржималарга нисбатан ниҳоятда паст.

Шундай қилиб, эквивалентликнинг ушбу турида аслиятдагига нисбан таржимада гўё мутлақо бошқа нарса ҳақида гапирилётгандек туюлади. Ушбу таржима турига эквивалент сифатида тан олинган қўйидаги жумла таржимасини мисол тариқасида келтириш мумкин:

She turned her nose in the air // Қиз йигитга нафрат кўзи билан қараб қўйди.

Бу ерда аслият ва таржима матнлари орасида мазмуний умумийлик мавжудлиги туфайли эквивалентлик юзага келган.

Бундай таржималарни аслиятлари билан қиёслаш шуни кўрсатадики, улар одатда бирламчи матнлар таркибларидаги лексик ва грамматик бирликлар маъно ва шаклларида келиб чиқиб, «бевосита» амалга оширилмайди, балки матнлар таркибларида яширин ҳолда мавжуд бўлиб, бутун бошли ифодалар асосида ойдинлашадиган «ҳосила» мазмунлар асосида яратилади. «Ҳосила» мазмун кўпинча «назарда тутилган» ёки «кўчма» мазмун дейилади. Бундай ҳолларда «бевосита» мазмун четда қолади.

II. Эквивалентликнинг иккинчи турида таржиманинг аслиятга яқинлиги фойдаланилган тил воситалари маъноларининг бир хил эмаслиги билан изоҳланади. Бу гуруҳда аслият билан таржима матнларини ташкил этадиган кўпчилик сўз ва синтактик қурилмалар ўртасида бевосита яқинлик кўзга ташланмаса-да, икки тил матнлари эквивалентликнинг биринчи турига нисбатан мазмунан кўпроқ ўхшашдир. Масалан, «Do you take me for a fool?» – «Мени ёш бола деб ўйлаяпсизми?» ва «He answered the telephone» – «У гўшакни кўтарди» каби ифодаларда сўз ҳар хил ҳодисалар тасвири асосида ўхшаш тасаввур ҳосил бўлиши ҳақида кетади. Аслият ва таржима орасидаги умумийлик шундан иборатки, биринчи ҳолат сўзловчининг суҳбатдоши томонидан айтилган фикрга жавобан ҳаяжонли муносабатини билдиради. Иккинчи ҳолатда эса ўзгача лисоний воситалардан ташкил топган аслият ва таржима матнлари аслида бир хил ҳаракатни тасвир этади, чунки телефонда гўшакни кўтаришгина гаплашиш мумкин. Қисқаси, бир хил фикр ҳар хил сўзлар асосида ифода этилади.

Демак, ушбу эквивалентлик турида фикр турли тилларда турлича ифода этилса-да, бир хил вазият тасвири яратилади. Бундай ҳол мулоқот иштирокчиларининг ғайрилисоний тажрибалари асосида юзага келади.

Куйидаги турлича қурилишли русча ва ўзбекча эквивалент ифодалар орасида мантикий-семантик боғланиш яққол кўзга ташланиб туради:

Ночь уже почти миновало // Тонг отай деди.

Она ведёт уединенный образ жизни // У ҳеч қаерга чиқмайди.

Он хорошо сохранился // У ёш кўринади.

Бундай эквивалентликнинг турли тиллар далиллари асосида тадқиқ этилиши тилшунослик нуқтаи назардан муҳим аҳамият касб этади. У тиллар ўртасидаги умумий ва тафовутли ҳолатларни муайян қилиш, шу йўл билан тиллар ҳодисаларига онгли ёндошиш имкониятини беради.

Кўп ҳолларда бир тил соҳиблари у ёки бу вазият тасвири учун муайян ифода воситаларидан фойдаланадиларки, улар қатор ҳолларда бошқа тил соҳиблари истеъфода этадиган нутқ қурилмаларидан моддий жиҳатдан фарқ қилади. Мазкур ҳолатлар анъанавий нутқий шаклиялар мисолида кўзга кўпроқ ташланади: огоҳлантириш ёзувлари, билдириладиган истаклар ва ш. к. Масалан, бирор кишини телефонга таклиф қилиш овозини эшитган инглиз «Who shall I say is calling?» деган саволни берса, рус кишиси «Кто его спрашивает?». Ўзбек эса оддийгина қилиб «Ким сўраяпти?» дейди. Синадиган буюмлар ўрама устига инглизлар «Fragile!», руслар «Осторожно, стекло!», ўзбеклар «Эҳтиёт бўлинг, синмасин» каби сўзларни ёзиб қўядилар.

Ҳар бир тилда муайян вазият тасвири учун шундай ўзига хос ифода воситалари қўлланиладик, таржимада уларгагина муурожаат қилиш прагматик эквивалентликни юзага келтиради. Хавфнинг олдини олиш мақсадида инглизлар «Stop, I have a gun!», руслар «Стой, я буду стрелять!» десалар, ўзбеклар «Тўхта, қуролланганман!» дейдилар.

Ж. Голсуорсининг «Бобнинг интиҳоси» номли романидан келтирилган парчанинг рус ва ўзбек тилларидаги таржимаси турли моддий тасвирларнинг мазмуний эквивалентлигини вужудга келтирган. Зеро, «She's on her back» ҳам, «Она прикована к постели» ҳам, «У ётиб қолган» ҳам персонаж умр йўлдошининг ўрнидан тура олмаслик даражадаги хасталигини англатади:

Excuse me reading this. It's from my wife. She's on her back you know // Извините, что читаю. Это от жены. Она, знаете ли, прикована к постели // Ўқиш билан машғулликим учун изн сўрайман. Хат хотинимдан. Биласизми, у ётиб қолган.

Гоҳо муайян ҳолат ёки ҳаракат маълум бир жамоа вакиллари лафзида бир хил маънони англатса, бошқа гуруҳ одамлар тасавурида ўзгача мазмун касб этади. Масалан, «бош чайқаш» айрим халқларда ижобий маънога, бошқаларида эса салбий маънога эга. Демак, мазкур ҳаракат турли халқларда турлича тушунилади. Бирор кишининг автомобилда ўз юртида қабул қилинган қоидага кура кўчанинги ўнг томонидан юриб кетаётганлиги мамлакатига катнов чап томонлама бўлган инглизлар учун ғайри-қонуний ҳаракатлиниш ҳисобланади. Ўзбек китобхони учун деярли ҳар қуни кўй гўшти ейиш, инглизлардан фарқли ўлароқ (Англияда кўй гўшти энг арзон ва камобрў маҳсулот саналади), ночор аҳволда эмас, балки бой-бадавлат ҳаёт кечиритишни англатади. Бинобарин, ҳар бир халқнинг миллий тасавурлари, мамлакатига қабул қилинган қонун-қоидалари асосида яратилган лисоний воситаларини ўзгача тасаввур ва қонун-қоидаларга эга бўлган халқлар тилларига ўгириш қатор амалий қийинчиликларни келтириб чиқаради. Чунки ўзга тилларда одатда мазкур жиҳатлар учун ўзгача моддий хусусиятли нутқ қурилмалари яратилган бўладики, бир хил ҳаракат ёки ҳолатни акс эттирадиган бундай турлича кўринишли, аммо мазмунан яқин эквивалент ифода воситаларини қидириб топиш таржима амалиёти учун қулай замин яратади

III. Эквивалентликнинг учинчи турида аслият ва таржима матнлари орасида қуйидаги хусусиятлар кўзга ташланади: икки тилнинг мазмунан ўзаро мос ифода воситалари лексик таркиб ва гоҳо синтактик қурилиш жиҳатларидан тўла уйғун бўлмайдилар. Бундай қисман номувофиқликнинг таржимада акс эттирилиши ҳарфхурликка олиб келмагани ҳолда, мазмуний-вазифавий уйғунликни юзага келтиради:

1. People who have tried it tell me... // Айрим одамлар ўз тажрибаларидан келиб чиқиб таъкидлайдиларки...
2. That will not be good for you. // Бу сизни яхшиликка олиб келмайди.

Таржима амалиёти тахлили ушбу эквивалентлик турининг қатор кўринишларда намоён бўлишини кўрсатади. Улардан бири тафсилотли тасвирдир.

Тафсилотли тасвир. Муайян ҳаракат ёки ҳолат тасвири кенгроқ ёки торроқ тафсилотлар воситасида баён этилади. Натижада икки тил синонимик ифодалари тафсилий жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади. Айрим белгилар бир тил баёнида тафсилоти билан очиқ-ойдин келтирилса, иккинчи тилда шу белгилар ошкор

ифода этилмасдан, назардагина тутилади, аммо унинг тафсилоти баён мазмуни асосида енгил ойдинлашади. Масалан, рус тилидаги «Он постучал и вошёл» жумласи ўзбек тилига тафсилотли тарзда «У эшикни тақиллатиб ичкарига кирди» деб таржима қилинсагина икки тил ифода воситалари эквивалентлиги юзага келади. Бу сўзларни «Я не могу его сдвинуть» ва унинг тафсилотли таржимаси «Мен уни ўрнидан қимирлата олмайман» – синонимик жумлалари ҳақида ҳам айтиш мумкин.

Тафсилотли инглизча жумлаларнинг ўзбек тилига фикр баён қилиш меъёри донрасида лўнда таржимасини ушбу мисоллар асосида кузатамиз:

1. At six, they came and told him dinner was ready // Соат олтида тушлик дастурхонга тортилганини айтишди.
2. Christine Francis glanced at her wrist watch // Кристин Франсис соатига қаради.

IV. Эквивалентликнинг тўртинчи турида аслият ва таржима ўргасидаги муносабат икки тил матнлари лексик таркибларининг янада кўпроқ ўхшашлиги билан изоҳланади, яъни аслиятдаги кўпчилик сўзларга таржима тилида мазмунан яқин сўзларни қидириб топиш, шунингдек, таржима тилида аслиятдаги ифода воситаси синтактик қурилишига мос синтактик қурилишли ифода воситасидан фойдаланиш зарурати пайдо бўлади:

1. I told him what I thought of her // Мен унга қиз ҳақидаги фикримни айтдим.
2. He was never tired of old songs // Эски ашулалар ҳеч қачон унинг жонига тегмас эди.

V. Ниҳоят, бешинчи турда аслият ва таржима матнлари орасидаги эквивалентлик юқори даражада намоён бўлади:

1. I study at the University // Мен университетда ўқийман.
2. The house was sold for 10 thousand dollars // Уй 10 минг долларга сотилган эди.

Ушбу эквивалентлик тури икки тил матнларининг бир хил қурилишга эгаллиги, лексик таркибларининг тўла ўхшашлиги, аслият асосий қисмларининг таржимада батамом сақланиши билан ажралиб туради.

Шундай қилиб, аслият ва таржима орасидаги мазмуний эквивалентлик муносабатларини таҳлил қилиш бундай муносабатларнинг асосан беш турдан иборат эканлигини кўрсатади. Экви-

валентликнинг ҳар қайси турида турли тиллар матнлари ўртасидаги семантик умумийлик тиллар семантик тизими хусусиятларининг умумийлигига асосланади.

3. Прагматик таржима

В. Н. Комиссаровнинг²⁴ таъкидлашича, ҳар қандай тил белгиси одатда уч хил муносабатни ўзида мужассам этади. Улар семантик, синтактик ва прагматик муносабатлар бўлиб, биринчиси – тил белгисининг у аниқлаётган предмет билан алоқасини акс эттирадиган, иккинчиси – тил белгисини мазкур тизимга алоқадор бошқа белгилар билан боғлаб турадиган ва учинчиси – тил белгиси билан мулоқот жараёнида ундан фойдаланувчи шахслар ўртасидаги алоқани муайян қиладиган муносабатлардир. Шундай қилиб, тил белгиси семантик (денотатив), синтактик ва прагматик маънолари билан ажралиб туради.

Тил белгиси деганда Л. С. Бархударов сўзни назарда тутди. Сўзнинг прагматик маъносига унинг услубий хусусиятини, яъни ҳис-ҳаяжонни ифодалаш кўрсаткичини – коннотатив маъносини киритади. Демак, К. Рюлькер²⁵ таъбири билан айтганда, таржимада прагматик талаб таржима матнининг аслият матни даражасидаги аниқлигини тақозо этади. Таржимавий душворлик прагматик, яъни услубий эквивалент бирликларнинг танланиши билан бартараф этилади.

Кейинги йилларда тадқиқотчилар эътиборини ўзига кўпроқ жалб қилиб келаётган тил коммуникациясининг прагматик жиҳати мулоқот иштирокчиларининг юқори савиядаги қўшимча билимлари билан чамбарчас боғлиқдир. Аслият ва таржима тиллари гайрилисоний омилларининг аксарият ҳолларда тафовут қилиши таржимондан чуқур лингвистик билимдан ташқари яна кўпгина бошқа фанлар, маданиятлар маълумотларидан ҳам хабардор бўлиши талаб қилади. «Тил белгилари ва улардан фойдаланадиган шахслар ўртасидаги прагматик муносабатлар шундан иборатки, бу белгилар, аниқроғи уларнинг маънолари айни шахслар учун хушҳазм ва тушунарли»²⁶ бўлиши, уларни маълум даражада таъсирлантириши керак. Ахборотнинг шу йўсинда талкин қилини-

²⁴ Комиссаров В. Н. Лингвистика перевода. М., «Международные отношения», 1980, стр. 101.

²⁵ Rülker K. Zur pragmatischen Invariante in der Translation. (Referatsthesen). Leipzig, 1970.

²⁶ Б. П. Найдов. Еще раз о прагматическом аспекте лексического значения. – Исследования по романской и германской филологии. Киев. Вища школа. 1977, с. 15.

шигина таржимада аслиятнинг коммуникатив таъсирчанлигини сақлаб қолади. «Лингвистик таржима назарияси қўлга киритган билимлар тил воситаларининг нутқ фаолиятидаги вазифаларини, тилларнинг тафовутли ва ўхшаш томонларини, уларнинг бадиий-таъсирий бойликларини чуқурроқ тушунишга ёрдам беради»²⁷.

Айрим олимлар прагматик маънони кенг шарҳлаган ҳолда, унинг нафақат коннотатив, балки денотатив маъноли сўзларга нисбатан ҳам ишлатилишини таъкидлашади. Масалан, аслида инглизча бўлиб, ҳозирда ўзбек тили луғат таркибидан ўрин олган «бизнесмен» сўзи собиқ иттифоқ пайтида нафақат ишбилармон шахсга, балки нопок йўл билан мол-дунё орттирадиган корчалонга нисбатан ҳам ишлатилар эди. Бинобарин, ушбу сўзни матн таркибида учратган ҳар бир ўзбек кўз олдида собиқ тузум сиёсати таъсирида шаклланган айнан шу – иккинчи маъно жонланарди. Аммо мустақиллик шарофати билан мамлакатимиз сиёсати холисона тўғри йўлдан бораётганлиги сабабли ҳозирги пайтда ўзбек таржимонлари сўзнинг ҳақиқий маъносини танлаб, инглизча «businessman»ни «ишбилармон», «american businessmen» бирикмасини «америка ишбилармонлари» тарзида ўгиришни хуш кўрмоқдалар. Ушбу жумла таржимасига эътибор беринг:

A delegation of American businessmen arived in Tashkent for talks with uezbek trade organizations // Америка ишбилармонлари делегацияси ўзбек савдо ташкилотлари билан музокаралар ўтказиш учун Тошкентга келди.

Зарурий маънонинг бу тариқа танланиши таржиманинг аслиятга коммуникатив тўла-тўқис монандлигини таъминлаган.

Демак, прагматик омиллар эквивалентликнинг таркибий унсури ҳисобланиб, уларнинг қайта яратилиши таржиманинг аслиятга коммуникатив тўла-тўқис мослигини вужудга келтиради. Натижада таржима муқобил услубий хусусият касб этиб, уни ўқиган китобхон аслият соҳиби асар мутолаасидан оладиган таасурот даражасида таъсирланади.

Тиллараро коммуникацияни амалга ошириш муносабати билан прагматика муаммолари юзага келар экан, таржимоннинг вазифаси таржима жараёнининг мақсадини тўғри англаган ҳолда, уни таржима тили талаби, меъёри асосида қайта яратишдан иборатдир. Муайян таржиманинг прагматик вазифасини амалга ошириш таржимондан гоҳо юқори даражадаги мувофиқликдан воз

²⁷ Ширяев А. Ф. Перевод как объект комплексного научного изучения. – Лингвистические проблемы перевода. М., 1981, с. 68.

кечган холда, китобхоннинг эстетик таъсирланиш даражасини биринчи ўринга қўйишни талаб қилади. Чунки ҳаддан ортик аниқлик прагматик ноаниқликка олиб келиши, яъни таржима аслият ўз китобхонига кўрсатган даражадаги таъсирчанликни яратишга ожизлик қилиши мумкин.

Хулоса қилиб айтганда, таржиманинг аслиятга прагматик адекватлиги аслият ва таржима соҳибларининг бир хил ахборотга эга бўлишлари билан ифодаланади.

4. Қиёсий стилистика – таржимавий тадқиқот асоси

Стилистика муаммолари лингвистик таржима таркибида муҳим ўрин эгаллайди. Стилистика лингвистик таҳлил объекти сифатида кўп жиҳатлардан таржима билан чамбарчас боғлиқдир. Стилистикага хос барча хусусиятлар лисоний таржима тадқиқотларига ҳам алоқадор бўлиб, таржиманинг лисоний таҳлили масалага атрофлича ёндашишни, чунончи, тил ҳодисаларини қурилиш, меъёр ва анъана каби омиллар билан боғлиқликда тадқиқ қилишни талаб этади. Зеро, аслият бадий-тасвирий воситалари вазифалари таржимада санъаткорнинг илмий-амалий далиллардан ҳолни бўлган шахсий мулоҳазалари, ҳукми заминида эмас, балки аслият ва таржима тиллари лисоний-услубий ҳодисаларининг илмий-қиёсий таҳлили асосида қайта яратилади. Бадий асар таржимасининг аслият ва таржима тиллари лисоний-услубий воситалари қиёсий таҳлили асосига қурилиши лозимлиги таржимашунослик ҳулоса ва умумлашмаларининг ҳам шу негизга қўчирилишини тақозо эта бориб, филология фанининг нисбатан янги тадқиқот мавзуи сифатида турли жуфт тиллар лисоний воситаларининг вазифавий уйғунлигини ўрганадиган лингвистик соҳа – қиёсий услубиятнинг пайдо бўлишига қўмаклашди. Чунки таржима жараёни икки тил ифода воситаларининг мазмуний-услубий ва ҳиссий-таъсирчан жиҳатларининг доимий қиёсланиши билан чамбарчас боғлиқдир. Бадий таржима амалиёти далиллари асосида умумий таржимавий қонуниятларни белгилаш эҳтиёжи аслият ва таржима тиллари ҳодисаларини лисоний-услубий жиҳатдан қиёсий ўрганиш заруратини туғдиради.

Айрим тадқиқотчилар қиёсий стилистика билан таржима назарияси ўртасига тенглик аломати қўядилар. Масалан, Ж. П. Вине ва Ж. Дарбельне «Француз ва инглиз тиллари қиёсий сти-

листикаси»²⁷ номли китобда бошдан-оёқ таржима назариясининг қиёсий стилистика билан бир бутун нарса эканлиги ҳақида сўз юритади.

Шу муносабат билан таржима амалиётини тадқиқ этиш ва умумлаштиришда қўлланиладиган лисоний йўналишидаги қиёсий стилистика билан ҳар хил миллатлар адабий жараёнларини қиёсий таҳлил қилишнинг асосий тамойилларини ишлаб чиққан ҳолда, умумий қонуниятларни шакллантирадиган адабиётшунослик йўналишидаги қиёсий стилистикани фарқлаш лозим.

Таржима назариясининг энди ўз овозига эга бўлиб келаётган янги соҳаси – тилшунослик йўналишидаги қиёсий услубият турли жуфт тиллар услубий тизимлари орасидаги ўхшаш ва тафовутли жиҳатларни муайян қилиш ва шу асосда тегишли назарий умумлашмалар яратиш масалалари билан шуғулланади. «Таржима – ҳамиша икки тил қиёсий стилистикасидир, дейди Е. Г. Эткинд, чунки бадий таржиманинг вазифаси – асл нусханинг услубий қиёфасини ўз тилида қайта яратишдан иборатдир; асл нусханинг лисоний жиҳатини эътибордан соқит қиладиган назария таржимонни қуролсизлантириб қўяди»²⁸. Демак, қиёсий-услубий тадқиқот турли жуфт тиллар лисоний воситаларининг мазмуний-услубий жиҳатдан ўзаро мос келиш-келмасликлари ҳақида тўғри ҳукм чиқариш имкониятини яратади.

Қиёсий услубият лисоний услубиятнинг барча тадқиқот жабҳаларини тиллараро қиёсий йўналишда ўрганар экан, икки тил ходисалари орасидаги умумий ўхшаш ва хусусий тафовутли жиҳатларни муайян қиладик. бу, ўз навбатида, таржимавий қонуниятларни ишлаб чиқишда муваффақиятли қўлланилади. Шундай қилиб, таржиманинг лисоний таҳлили ҳар қандай таржимавий фаолиятда намоён бўладиган қатор қонуниятларни муайян қилса, таржима фаолияти учун зарур бўлган матнлар услубий типологиясини ишлаб чиқиш услубий таржиманинг асосини ташкил этади. Шу билан бирга, қайд этиш лозимки, таржимавий умумлашмалар тўлалигича лисоний йўналишдаги қиёсий услубият далилларига таяниб иш қўравера олмайди. Улар баъзан адабиётшунослик йўналишидаги қиёсий услубият далил ва приёмларидан ҳам фойдаланади. Зеро, бадий таржима адабиётшунослик далилла-

²⁷ Vinay J. -P., Darbelnet J. Stylistique comparée du français et de l'anglais. Méthode de traduction. P. 1958.

²⁸ Эткинд Е. Г. Поэзия и перевод. М. -Л., 1963, с. 142.

рини жалб қилиш асосида ҳам амалга оширилади ва шунга кўра умумлаштирилади.

Шундай қилиб, лисоний йўналишдаги қиёсий услубиятнинг асосий вазифаларидан бири – таржима амалиёти далиллари-ни умумлаштириш йўли билан бадний таржима назарий асослари учун зарурий замин яратишдан иборатдир.

Вазифаларидан бири таржима амалиётини назарий умумлаштиришдан иборат бўлган қиёсий услубият тадқиқотчини қиёсланаётган икки тил ҳодисаларини матний вазият талабига кўра салмоқлаб, андозалаб кўриш ва шу йўл билан аслият таркибидаги лисоний-услубий бирликларга таржима тилида муқобил воситалар танлаш имкониятларини муайян қилиш сари етаклайди.

Аслият ва таржима тиллари лисоний-услубий ҳодисалари вазифаларини қиёсий услубият нуқтан назаридан ўрганиб чиқиш таржимонга далилланган назарий қурол тутқазгани ҳолда, уни беасос, тасодифий хулосаларга келиш хавфидан қутқаради. Зеро, қиёсий услубият бадний таржима соҳасида ижодкорликнинг зарурий асосидир.

Қиёсий услубият талаб ва қондаларига кўра аслиятга мос ифода яратиш учун кўп ҳолларда моддий аниқликнинг баҳридан ўтилгани, баъзан эса атайлаб аслият ҳарфидан узоклашилгани ҳолда, таржима тилида унга мазмун ва услубий вазифа жиҳатларидан уйғун воситалар қидириб топиш зарурати туғилади. Бу жараён асарнинг умумий ғоясини, муаллифнинг ижодий услубини, асар яратилган даврнинг ўзига хос адабий-ижодий йўналишини ва асар тилининг жанр хусусиятини доим назарда тутган ҳолда амалга оширилади. Чунки лисоний-услубий воситалар хилма-хил матний вазиятларда ранг-баранг услубий вазифалар ифодаси учун хизмат қиладиларки, бундай тафовутли нутқий ҳолатларнинг ҳисобга олиниши тасвирнинг ўзига хослигини юзага келтиради. Айни жараён таржимада аслиятни ташкил қиладиган лисоний-услубий ҳодисалар воситасида акс этган фикр ва тасвирлар ҳамда бадний-эстетик жилолар вазифаларини қайта ижодий яратиш орқали амалга оширилади. Бундай пайтда таржимон зиммасига ўз тили битмас-туганмас бойликларидан унумли фойдаланиш йўли билан аслиятда мужассамлашган услубий таъсирчанликни аслиймо-нанд тарзда жонлантириш вазифаси юклатилади, натижада, ҳосил бўлган янги матн ички ҳаёти аслият ички ҳаётининг тўлақонли ифодаси сифатида намоён бўлади.

Қиёсий услубиятнинг энди шаклланиб келаётган янги фан соҳаси эканлигига ҳамда дунёда таржима амалиётини шу йўна-

лишда тадқиқ қилувчилар сонининг ҳали кам даражада эканлиги туфайли бу борадаги илмий хулосаларнинг таржима амалиётига сезиларли ижобий таъсир кўрсатаётганлиги ҳақида бир нарса дейиш қийин. Бизнинг мамлакатимизда эса таржима амалиётини қиёсий услубият қонун-қоидалари асосида тадқиқ қилиш ишлари энди куртак отмоқда, бинобарин, қўлга киритилган илк натижалар таржима амалиёти эҳтиёжларини у ёки бу тарзда қаноатлантира олиши мумкин бўлган даражадаги назарий йўл-йўриқлар сифатида хизмат қила олмайди.

Бадий асар тили ва услуби хилма-хил бадий-тасвирий ва услубий воситалар силсиласининг ўзига хос равишда ранг-баранг шакл ва кўринишларда қўлланилишидан иборат бўлиб, бу восита ва усуллар йиғиндиси мазкур асар бадий қийматини ва образли асосини ташкил этар экан, таржима амалиётини қиёсий стилистика қонун-қоидалари асосида тадқиқ этиш жараёнида алоҳида лисоний-услубий бирликлар шу восита ва усуллар тартибий мажмуаси таркибидан шартли равишда ажратиб олиб илмий таҳлил қилинади. Зеро, асар бадий-образли асосини ташкил этадиган восита ва усуллар йиғиндисининг таржимада қай даражада акс этганлиги кўп жиҳатлардан унинг таркибидаги алоҳида лисоний-услубий воситалар вазифаларининг қайта яратилиши даражасига боғлиқдир. Аммо таржиманинг аслият руҳини қай йўсинда ифода эта олганлиги ҳақидаги оқибат хулоса матний уйғунлик асосида ясалади. Ҳолбуки, илмий таҳлил учун жалб қилинадиган барча лисоний-услубий ҳодисалар матннинг мазмун ва ғоя бирлигини юзага келтирувчи таркибий қисмлари бўлиб, айна ҳодисаларнинг таржимада бежирим талқин этилиши матний мувофиқликни юзага келтиради. Бадий асарлар таржимаси таҳлили шундан гувоҳлик берадики, таржимада аслиятнинг бадий-эстетик қувватини тиклаш масъулияти унинг асл нусхага моддий жиҳатдан айнан мослигидан воз кечиб, вазифавий уйғунлигини вужудга келтириш заруратини туғдиради. Бироқ ҳар бир миллий тилдаги фикр баён қилиш тарзининг мустақил ҳолда шаклланиши, бинобарин, икки тил лисоний-услубий воситалари ифода усуллари ва мазмуний хусусиятларининг аксарият ўзига хос кўринишларда намоён бўлиши туфайли, табииyki, таржима тилида аслият ҳодисалари мазмуний-услубий вазифаларини акс эттирадиган муқобил воситаларнинг гоҳо топилмаслиги мумкин. Бундай ҳолларда санъаткор таржима амалиётининг бошқа ижодий усуллари билан бир қаторда, ўз-ўзидан маълумки, гоҳо таржима амалиётининг тасвирий усулига мурожаат қилади. Айни йўл масаланинг кўнгилдаги-

дек ҳал қилинганлигини билдирмайди. Чунки ушбу пайтда тил бирликларининг муаллиф ёки асар қаҳрамонлари ҳис-ҳаяжонини, у ёхуд бу воқеа-ҳодисаларга нисбатан баҳосини ифодалайдиган кўшимча маъноли лисоний воситалари бетаъсир сўз ва сўз бирикмалари ёрдамида нурсиз ўгирилади. Мазкур йўқотиш таржимоннинг ўз тили фикр баён қилиш имкониятларидан унумли фойдаланиши натижасида матннинг бошқа ўринларида тикланиши мумкин.

Бундан ташқари, аслият таркибида унинг миллий хусусиятини белгилайдиган сон-саноксиз лисоний-услубий воситалар ҳам учраб турадики, бундай ўзига хос бўёқли бирликларга ўзгача тарихий-маданий жараён соҳиблари бўлмиш халқлар лафзида гоҳо муқобил тил ҳодисалари танлаш имкони бўлмайди. Мазкур бўшлиқ таржимоннинг аслият соҳибларига хос баъзи миллий хусусиятларга мурожаат қилиши орқали матн доирасида тўлдирилади. Бусиз ҳеч бир таржима ўз мақсадига эриша олмайди. Масалан, аслият одатда муайян функционал услуб (илмий, китобий, поэтик, оғзаки, газета ва бошқалар) таркибига кирар экан, таржимада унинг шу хусусияти ўзига хос меъёр асосида қайта яратилиши лозим. Гоҳо икки тил жанрлари лисоний хусусиятлари ўзаро мос келмаслиги сабабли, таржимада бевосита мувофиқ тил воситаларидан фойдаланиш ифода меъёрининг бузилишига олиб келади. Зотан, ҳозирги замон инглиз романларида сўқув сўзларидан бемалол фойдаланавериш мумкин бўлгани ҳолда, ўзбекча бадий ижод намуналари таркибида бу ҳол ноаъганавийдир.

Услубий таржима муаммолари икки тил матнларининг жанрларга кўра мувофиқ келишларини тақозо этмайди. Шунинг учун таржимада аслият воситаларига вазифавий уйғун тил бирликлари танлаш муаммосини ўрганиш масаласи муҳим назарий аҳамият акс этади. Бинобарин, таржиманинг аслият руҳини қай тарзда акс эттирганлиги ҳақида гапирганда пировард натижа сифатида алоҳида бирликларнинг аслият лисоний воситаларига қай даражада монандлигини асос қилиб олмасдан, матннинг умумий кийматидан, унинг аслият таркибида мужассамлашган барча лисоний, услубий ва миллий хусусиятлар вазифа ва таъсир кучларини қай даражада ижодий акс эттира олганлигидан келиб чиқиш ҳолисона хулосаларга олиб келади.

Демак, киёсий услубият ўз тадқиқот соҳаларидан бири сифатида олдига аслият ва таржима тиллари лисоний-услубий воситаларини киёсий таҳлил қилиш орқали таржима амалиётини умумлаштириш вазифасини қўяр экан, унинг хулосалари аввало

таржима матнининг аслиятга мослик даражасини белгилаш учун хизмат килади.

Шундай қилиб, таржима амалиёти тадқиқини қиёсий услубият асосига қуриш натижасида ҳосил бўлган илмий хулосалар таржимачилик истиқболини белгилашда муҳим аҳамият касб этгани ҳолда, санъаткорнинг тўлақонли таржималар яратиш бора-сидаги саъй-ҳаракатлари йўлини мунтазам ёрита боради.

III б о б

Лексик бирликлар ва таржима

1. Таржимада лексик бирликларни танлаш

Таржиманинг аслиятга шаклан ва мазмунан монанд тарзда яратилишининг бирдан-бир шарти таржимоннинг ўз тилида аслиймонанд лисоний воситалар танлаб истеъфода этишидadir. Бу масъулият унинг зиммасига аввало аслият маъно ва вазифасини беками-кўст идрок этиш, сўнгра хотирасида шаклланган фикрни ўз тили маданияти ва меъёри асосида тўла-тўқис ифода этиш вазифасини юклайди.

Тил воситалари бадий нутқ таркибида нафакат ўзларининг моддий-мантикий маъноларидан мавхумлашиб, хиссий-таъсирчан ва бадий-эстетик (образли) маъно ва маъно белгилари касб этганларида, балки оддий мулоқот таркибида дастлабки – атов маъноларида қўлланилганларида ҳам таржимон олдига зарурий лисоний воситаларни тўғри танлаш борасида қатор амалий мушкулотларни кўндаланг қилади.

Муайян тил воситалари маъноларини она тили бирликлари ёрдамида тушунтирадиган мавжуд икки тилли луғатлар, қанчалик кенг ва атрофлича тузилган бўлишларига қарамасдан, нутқ жараёнида намоён бўладиган икки тил мувофиқларининг барчасини аке эттира олмайди. Бошқача қилиб айтганда, ҳар қандай луғат ҳам бирликларнинг нутқ жараёнида намоён бўладиган қўшимча, тасодифий-матний маъно ва маъно белгиларининг барчасини ўзида мужассам этишга ожизлик қилади. Бундан ташқари, бирликларнинг айрим маъно ва маъно белгилари ўзларининг бир нечтадан моддий ифодасига эга бўладиларки, уларнинг ҳаммасини жамғарган ҳолда луғатга киритиш амалий имконият доирасига сиғмайди. Шунинг учун энг тафсилотли гузилган деб таънинган

луғат ҳам муайян нутқий вазиятда тил соҳибѳи мурожаат қилиши мумкин бўлган ифода воситасини башорат қила олмайдн.

Луғатлар одатда нутқ амалиѳети орқасидан қувиб ета олмайди. Уларда одатда тил тизимида ўз аксини топган имконий маънолар ўрин олган бўладнки, айрнм нутқий вазиятларда мазкур маъноларнинг бирортасидан ҳам фойдаланиб бўлмайди. Бинобарнн, таржнмоннинг вазифаси нафақат муайян лисоний воситанинг луғатга киритилган маъноларидан энг мақбулини, балки луғатда ўз аксини топмаган ѳки топиб улгурмаган, бнроқ ушбу нутқий вазият учун айни муддао бўлган маъносини матний таҳлил асосида муайян қилишдан нборатднр. Бундан ташқари, лисоний воситанинг айрнм маъно ва маъно белгилари тилда қатор синонимик воситалар ѳрдамида ифода этилган бўладнки, уларнинг барчасини луғатда акс эттиришнинг имкони бўлмайди. Бнр сўз билан айтганда, мавжуд луғатлардан таржнмон учун зарур бўлган барча ахборотни тўла-тўкис олиш амалий жиҳатдан мумкин эмас.

Шунга қарамай, луғатларда акс эттирилган тиллараро эквивалентлар барча нутқий вазиятларда лисоний воситанинг маъно ва вазифасини муайян этишда ҳал қилувчи аҳамият касб этади. Санъаткор лексик бирликларнинг луғатларда тасвирланган мувофиқ маънолари асосида таржима тилида уларнинг зарурий матний маъноларини ифода этадиган лисоний воситалар кидириб топади. Ваҳоланки, барча матний маънолар имконий воситалар сифатида луғатдан ўрин олган асосий семантика атрофида у ѳки бу даражада гуруҳлашган бўлади.

Тилнинг барча халқлари учун бирдай фикр алмашиш куроли эканлиги аслият ва таржима тиллари бирликларининг қатор ҳолларда бир-бирларига луғавий мос келишларини тақозо этадики, таржнмонлар бундай қулай имкониятдан одатда унумли фойдаланадилар, чунки луғавий мос бирликлар кўпинча бир хил вазиятлар тасвири учун қўлланиладиган доимий эквивалентлар ҳисобланганлари ҳолда, таржима жараѳнида уларнинг бири иккинчиси орқали осон алмаштираверилади.

Аммо тилларнинг миллий хусусиятга эга эканликлари, уларнинг мустақил таракқиѳт жараѳини босиб ўтишлари туфайли қатор ҳолларда аслиятда қўлланилган у ѳки бу лисоний воситага таржима тилида муайян бир тил бирлиги эмас, балки бир нечта, қатор ҳолларда бир-бирларидан маъно белгилари, баъзан эса услубий вазифалари жиҳатидан фарқ қиладиган лисоний воситалар мос келади. Аниқроғи, асл нусхада акс этган муайян бир фикр таржима тилида бир неча имконий намуналар ѳрдамида ифода

этиладики. бу ҳол санъаткор олдиға айни намуналарнинг, контекст талабидан келиб чиқиб, аслиятга энг мос келадиганини танлаш вазифасини кўяди.

Гоҳо муайян бир фикр ифодаси учун аслиятда қўлланилган лисоний воситанинг лугавий эквиваленти ёрдамида ўгирилиши натижасида ҳосил бўлган ифодани таржима тили меъёри, маданияти ҳазм қила олмайди. Бундай пайтда мазкур фикр ифодаси учун таржима тилида мутлақо ўзгача семантикага эга лисоний воситадан фойдаланиш зарурати юзага келади. Айни восита аслиятдаги бирлик сингари ўзининг моддий-манتيкий маъносида бўлиши ҳам, мажозий хусусиятга эга сўз ёки тилда барқарорлик касб этган сўз бирикмаси шаклида келиши ҳам мумкин. Ушбу ҳол ҳар қайси тил бирликларининг воқеликни ўзига хос тарзда ифода этишини кўрсатадики, бундай ҳолларда икки тил бирликлари орасидаги мувофиқлик матний хусусият касб этади.

Таржимашуносликда моддий-мантикий маъно ифодаси учун фойдаланиладиган тил воситалари таржимаси ҳақида анчагина яхши фикр ва хулосалар майдонга келган бўлса-да, уларнинг кўпроқ илмий-техникавий адабиётлар таржимаси далилларига асосланганлиги, бадий асарлар таржималари мисолида бундай фикр ва мулоҳазаларнинг нисбатан камлиги, номуфассаллиги бадий асарлар таркибида моддий-мантикий маъно ифодаси учун қўлланиладиган бирликлар таржимаси ҳақида қисқача тўхталиш заруратини тугдиради. Бу ҳақдаги фикрлар шунинг учун ҳам зарурки, илмий-техникавий адабиётлар таркибидаги лисоний воситалар асосан ахборот тарикасидаги хусусиятга эга бўлиб, таржима жараёнида улар кўпроқ ўзларининг доний эквивалентлари билан алмаштирилсалар, бадий асарлар таркибидаги лисоний воситалар моддий-мантикий вазифалар ифодаси учун қўлланилсалар-да, кўпроқ фикрнинг жонли, бадий-тасвирий баёни учун хизмат қилганлари ҳолда, хилма-хил контекстларда турли-туман маъно белгилари, контекстуал маънолар касб этадиларки, бу ҳол таржимонлар олдиға сўзсиз назарий умумлаштирилиши лозим бўлган катор амалий кийинчиликларни кўндаланг қилиб кўяди. Мазкур масаланинг олимлар томонидан ҳали кониқарли даражада қаламга олинмаганлиги амалий мушкулотларни енгишнинг имконий йўллари аниқлаш заруратини келтириб чиқаради.

Сўз бирикмаси, синтагма, жумла, абзац, боб ва бутун бошли асар катори алоҳида лисоний восита, ҳатто гоҳо ёрдамчи сўз ҳам, гоҳо таржиманинг асосий бирлиги ҳисобланадики, асарнинг ғоявий-бадий кийматини, оҳангини тиклаш, ундаги персонажлар

нутки тасвирини аслиймонанд қайта яратиш ҳар бир унсурнинг тўғри, муаллиф унга юклаган вазифага кўра таржима қилиниши билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, бу ҳол асар таржимасининг тўлақонли жаранглаши уни ташкил этадиган бемустасно барча таркибий қисмларининг адекват талқин этилишига вобаста эканлигидан келиб чиқади. Демак, таржиманинг беками-кўст жаранглашида асосий маънони ташувчи лексик бирликларнинггина эмас, балки предлоглар, боғловчилар, артиклар каби тиллар ёрдамчи воситаларининг ҳам тўғри идрок этилиши ва ижодий ўгирилиши муҳим аҳамият касб этади. Чунки асар таркибидаги ҳар бир унсур, катта-кичиклигидан, асосий ёки ёрдамчилигидан қатъий назар, муайян маъно ва услубий вазифанинг юзага келишида маълум аҳамият касб этадики, унинг етарли даражада баҳоланмасдан таржимон эътиборидан четда қолиши ёки янглиш тушунилиши нафақат шу бирлик маъно ва вазифасининг, балки бутун жумла мазмунининг, муаллиф назарда тутган фикрнинг нотўғри талқинига олиб келади. Масалан, инглизча «for» ва унинг русча луғавий эквиваленти «ради» предлоглари барча луғатларда ўзбекчага «учун» тарзида берилган бўлиб, аксарият матний ҳолатларда уларнинг бири иккинчисини бемалол алмаштираверади. Аммо «for» (ради) предлоги М. Твеннинг «Жанна д'Арк» романида қўлланилган «Well, I'll do it for you» (JA, 188) жумласи таркибида «учун» кўмакчисига хос «фойдаси йўлида» маъно белгисини акс эттирмасдан, «хурмати учун» каби кўшимча, луғатда акс этмаган маъно белгиси касб этадики, бу ерда «учун»дан фойдаланишнинг адекватликни таъминлай олмаслигига кўзи етган таржимон аслият маъносини аниқ ифодалай оладиган «юзи-хотири учун» бирикмасини танлайди:

Так и быть, сделаю это ради вас – ЖА. 151 // Ҳа. майли, сенинг юзи-хотиринг учун шундай қиламан – ЖА. 140.

Мазкур мисол таржимасида санъаткор предлогнинг луғатда акс этмаган, аммо аслиятда матний мужассамлашган маъно белгисини аниқлаб, уни ўзбек тили имконияти асосида тўғри тиклаган бўлса, куйидаги жумлалар таржимасида сўзларнинг ҳатто луғатларда келтирилган маъноларидан ҳам матний ҳолат талабига монандини танлаб ишлата билмаслик муаллиф фикрининг нотўғри талқинига олиб келган. «Тинч Дон» (М. Шолохов) романи таржимони: «Дурак ты, Степа, что ж он за уголья, стал-быть, строил ба?» (ТД, I, 37) жумласи таркибидаги «за» предлоги мазмунини тушунмасдан, уни зарурий луғавий эквиваленти «бадалига» ёрда-

мида эмас, балки ўзга маъноси бўлмиш «учун» сўзи воситасида ўгириб, персонаж фикрини мутлақо бўлакча талқин этган. Аслият мазмунига кўра Христоня отасининг хазина ахтариб Меркулов кўргони жойлашган тепаликни каза бошлагани, мақсадига эришса, унинг эвазига серхашам бир черков қурмоқчи бўлгани, аммо хазина ўрнига тепаликдан қирқ челақча писта кўмир чиққани хақида ҳикоя қилар экан, ниҳоят, Степан ундан «Отанг черков солдими?» деб сўраганда, Христоня, ҳеч қанча қиймати бўлмаган «Пистакўмир бадалига ҳам черков солиб бўладими?» деб жавоб қилади. Жумла таржимасига кўра эса, черков, хазинани сақлаш учун солиниши лозим бўлган, арзимаган пистакўмирни сақлаш учун бунинг ҳожати бўлмаган:

Тентак экансан, Стёпа, пистакўмир учун ҳам черков солса бўладими? – ТД, I, 44.

Тожикча «боз» сўзи сўнг кўмакчи сифатида ўзбек тилига одатда «бери», «яна» тарзида ўгириладики, «Вафо» (Ф. Ниёзий) романи таржимони мазкур сўзнинг матн таркибидаги вазифасини етарлича баҳоламай, уни керакли «бери» сўнг кўмакчиси воситасида таржима қилмасдан, «яна» сўзи орқали нотўғри талқин этган, натижада раис аслиятда бухгалтерга унинг бир ярим-икки йилдан буёнгина колхозда ишлаётганини, бинобарин, кўп нарсаларни раисчалик тушунмаслигини писанда қилган бўлса, таржимада раис бухгалтернинг колхозда яна бир ярим-икки йилгина ишлаши мумкинлигини айтиб, уни олдида турган нохушликлардан огоҳлантиради:

Бурхонов, бисъёр шуда бошад, яку ним-ду сол боз шумо дарин колхоз кор мекунед – В, II, 200 // Бурхонов, сиз яна бир ярим-икки йил бу колхозда ишлайсиз – В, II, 157-158.

Кузатиш шуни кўрсатадики, ўзбекча «ва» (ҳам) боғловчиси ўзининг кўпгина тиллардаги луғавий эквивалентларига, шу жумладан, инглизча «and», русча «и» ва туркча «ve» боғловчиларига нисбатан нутқда кам қўлланилиши билан ажралиб туради. Шунинг учун ҳам таржима жараёнида мазкур тиллар боғловчиларини барча матний ҳолатларда луғавий эквивалентлари билан алмаштиравериб, ғализ ифодалар яратмасдан, уларнинг вазифаларини ўзбекчага айрим ҳолларда хилма-хил восита ва усуллар ёрдамида талқин этишга тўғри келади. «Анна Каренина» (Л. Н. Толстой) романидан келтирилган куйидаги жумла таркибида тўрт марта учраган «и» боғловчиси ўзбекча таржимада бирор марта ҳам луғавий эквиваленти билан алмаштирилмаган. Зеро, жумла

таржимасида «ва» боғловчисининг аслиятдагидек такрорланиши услубий ғализликка олиб келган бўлар эди:

Он проголодался и ел и пил с большим удовольствием и еще с большим удовольствием принимал участие в весёлых и простых разговорах собеседников – АК, II, 276 // Қорни оч бўлгани учун Левин зўр иштаҳа билан еб-ичар, ҳамсухбатларининг шўх, содда гурунгларида зўр бир мамнуният билан иштирок киларди – АК, II, 319.

Боғловчилар баъзан одатдаги моддий-манتيкий маъноларида қўлланилишдан ташқари, муайян услубий мақсадларнинг юзага келишида ҳам иштирок этадиларки, бундай ҳолларда ўзбекча таржималарда боғловчиларнинг кўпроқ моддий жихатдан аниқ ўгирилиши адекватликни юзага келтиради. Масалан, «His head and arms and shoulders ached» (ME, 146) жумласи таркибида муаллиф «and» боғловчисини икки марта қўллаш йўли билан нафақат персонажнинг оғриётган тана аъзоларини санаб чиққан, балки услубий такрор приёмини ҳам юзага келтирганки, бу ҳол ифоданинг бадиий таъсир кучини оширган. Боғловчининг айна вазифасини тўғри тушунган рус таржимони муқобил услубий таъсирчанликни «болеть» сўзининг такрорланиши орқали яратишга эришган бўлса, ўзбек таржимони тана аъзоларини англатадиган сўзларни уюшиқ тарзда бирин-кетин санаб чиқиш йўли билан жумла ифода этган мазмунни тиклаган-у, «ҳам» боғловчисининг такрорланиши воситасида вужудга келтириш мумкин бўлган услубий мақсадни ярата олмаган:

У него болели бока, болела спина, болели плечи – МИ, 122 // Унинг биқинлари, бели, елкалари зиркираб оғриди – МИ, 141.

Тўғри таржимаси: унинг биқинлари ҳам, бели ҳам, елкалари ҳам зиркираб оғриди.

Тил бирикларини тўғри танлаш йўли билан адекватликка эришиш масъулияти санъаткордан ҳар бир ифода, восита устида чуқур, манتيкий фикр юритишни талаб этса-да, айрим таржимонлар фаолиятида бу талаб жиддий аҳамият касб этмайди. Аслиятда қўлланилган оддий, тушуниши қийин бўлмаган сўзлар ҳам гоҳо таржимонларнинг эҳтиётсизлиги оқибатида ўзгача талқин этиб қўйиладики, натижада сўзлар ўзлари қўлланилаётган нуткий вазиятларга мантиқан ёпишмай, номувофиклик юзага келади. Масалан, «Вафо» (Ф. Ниёзий) романида ҳикоя қилинишича, қизининг юриш-туришидан норози бўлган колхоз раиси Олим уни қаттиқ назоратга олади:

- Имрӯз дар кучо будӣ?
- Дар мактаб, ҷавоб дод Адолат.
- Чи кор кардӣ?
- Ҳеч, дарс хондем – В, II, 174.

Болаларнинг мактабга одатда ўқиш-ўрганиш, сабоқ олиш учун катнаши сабабли, отаси мактабда нима иш билан шуғулланганини сўраганда, Адолатнинг «дарс хондем» деб берган жавоби мантикий жиҳатдан ҳеч қандай эътирозга сабаб бўла олмайди. Таржимада эса персонажнинг мактабда «ўқиш», «сабоқ олиш» ўрнига «дарс тайёрлагани» мантикий ифоданинг мантиқсиз талқинига олиб келган. Зеро, дарс одатда уйда ёки қироатхонада тайёрланади:

- Бугун қасрда эдинг?
- Мактабда, ҷавоб берди Адолат.
- Нима иш қилдинг?
- Ҳеч нима, дарс тайёрладим – В, II, 135.

Бирликлар ҳамма вақт ўзларининг одатда қўлланиладиган нуткий вазиятларида келавермасдан, гоҳо ўзгача, матний хусусият ҳам касб этадиларки, уларнинг айна маънолари мавжуд луғатлардан аксарият ҳолларда ўрин олмаган ёки ҳали ўрин олиб улгурмаган бўлади. «Дом» сўзи икки жилдли «Русча-ўзбекча луғат»да берилишига мувофиқ «уй», «оила», «рўзгор» каби қатор маъноларга эга. Аммо у «Чин инсон ҳақида қисса» (Б. Полевой) асари персонажи нутқида маъно кенгайиши ҳодисасига учраб луғатда акс этмаган «манзил», «қароргоҳ» маъноларини ўтайдики, сўзнинг бу вазифасини тўғри англаган таржимон персонаж фикрини аниқ акс эттирган:

Подстраивайтесь, подстраивайтесь ко мне. Домой – ПНЧ, 290
// Менинг орқамдан тизилишинг, менинг орқамдан тизилишинг. Манзилга қайтдик – ЧИҚ, 377.

Одатда ўзларининг аъъанавий муҳитларида қўлланилиб келадиган сўзлар ҳам турли-туман контекстларда қўшимча, луғатларда акс этмаган маъно белгилари касб этадилар. Масалан, «увидеть» сўзи икки жилдли «Русча-ўзбекча луғат»да «қўрмоқ», «сезмоқ» каби аъъанавий маънолари ёрдамида берилган бўлиб, у Б. Полевой («Чин инсон ҳақида қисса») персонажи майёр Стручков нутқида «қизиқиш билан кузатмоқ» каби қўшимча маъно белгиси касб этадики, бу вазифани «қўрмоқ»га нисбатан «томоша қилмоқ» бирикмаси аниқроқ ифодалаган. Бундан ташқари, «қўрмоқ» – маълум даражада лаҳзали қарашни акс эттирса, таржимада фой-

даланилган «томоша қилмоқ» сўз бирикмаси кўпроқ ҳаракатнинг бирмунча давомийлигини англатади. Шунинг учун ҳам у Алексей Мересьев бажараётган гимнастика машқларини «завқ билан кузатиб туриш» маъно белгисини тўғри ифодалайди:

А теперь, граждане, вы увидите загадку природы – ПНЧ, 151
// Гражданлар, энди табиатнинг сирини томоша қилинг – ЧИК, 189.

Маълумки, ҳар бир тил лугат таркиби ўз ички имкониятларидан ташқари ўзга тиллар таъсирида ҳам бойиб, такомиллашиб боради. Ўзга тиллардан кириб келиб, тилнинг лугат таркибида мустаҳкам ўрнашиб олган сўзлар зарурий лисоний воситалар сифатида фикр алмашиш жараёни учун хизмат қила бошлайдилар. Аммо шу нарса эътиборталабки, кўпмаъноли лисоний бирликлар аксарият ҳолларда ўзга тиллардан иккинчи тилга эҳтиёж туғилган бир-икки маънолари билангина кириб келадилар. Шундай қилиб, аслият тилида кўпмаъноли сўз таржима тилида бир ёки икки маъноли бўлиб қолиши мумкин. Шу боис улар аслиятда таржима тилига ўзлашмаган маъноларида қўлланилганда, таржима жараёнида транслитерация йўлига мурожаат қилиш ифода маъносининг китобхонга етмай қолишига олиб келиши мумкин. Масалан, инглизча «pioneer» сўзи собиқ иттифоқ даврида ўзбекчага рус тили орқали Ёшлар Иттифоқи ташкилоти аъзосига берилган ном сифатидагина «пионер» шаклида кириб келган эди. Мазкур сўз «Қабрдаги гулчамбар» (П. Абрахамс) романида ўзининг бошқа – «кашшоф», «биринчи» маъноларида қўлланилган экан, унинг транслитерацияси кўпчилик ўзбек китобхонларига тушунарли эмас:

You know the pioneers of our service really knew the people among whom they worked – WU, 41 // Пионеры колониальной службы понастоящему знали людей, среди которых им приходилось работать – ВМУ. 131 // Мустамлака хизматининг пионерлари ўзлари ишлаган жойидаги кишиларни жуда яхши билишарди – ҚГ, 146.

Бундай ҳол М. Горькийнинг «Клим Самгиннинг ҳаёти» аса-рида қўлланилган «партия» сўзи таржимасида ҳам кузатилади. Ушбу сўз ўзининг кенг тарқалган бирламчи «ижтимоий синфнинг етакчи қисми бўлиши сиёсий ташкилот» маъносида эмас, балки кенг ўзбек китобхон оmmasига яхши тушунарли бўлмаган, яъни ўзбек тили лугат таркибидан мустаҳкам ўрин олмаган «кўп овозли мусиқа асарининг битта ашулачи айтадиган қисми» маъносида қўлланилган экан, унинг транслитерациясини таржима тили меъ-

ёрий лисоний восита сифатида қабул қилмаган. Ушбу ўринда таржимон муқобил нутқий вазиятларда одатда истеъфода этиладиган «соз» сўздан фойдаланса, прагматик адекватлик юзага келгани ҳолда, куйидагидек бадхазм ифоданинг олди олинган бўларди:

Жизнь нужно построить по типу оркестра: пусть каждый честно играет свою партию – ЖКС, II, 10 // Ҳаётни оркестрга ўхшатиб куриш керак: ҳар ким виждонан ўз партиясини ижро этсин – КСХ, II, 9.

Персонаж нутқи муаллиф баёнидан кўпроқ ўзининг эллиптик хусусиятга эга эканлиги билан ажралиб туради. Бундай пайтда назарда тутилган айрим сўзлар нутқдан тушириб қолдирилсада, матний ҳолат, нутқий вазият уларнинг маънолари фикр баёнида қатнашаётганлигидан дарак бериб туради. Маъноларигина назарда тутилиб, ўзлари тушиб қолишлари лозим бўлган сўзларнинг нутқда иштирок этишлари эса, оғзаки нутққа хос тежамлилик тамойилини бузгани ҳолда, нутқни услубий ғализликка олиб келади. «Чин инсон ҳақида қисса» (Б.Полевой) романида ҳикоя қилинишича, Алексей Мересьевни «Виллис» машинасига ўтқазиб, қароргоҳга олиб келган полковник ҳарбийлар турадиган бир нечта ертўлаларга юзланиб, «Которая ваша?» (ПНЧ, 282) деб сўраган экан, унинг ўз саволида ертўлани кўзда тутгани суҳбатдоши Мересьевга беизоҳ тушунарли. Бинобарин, полковник нутқида қўлланилган эллиптик ифоданинг худди шундай хусусиятли «Қайси бири сизники?» бирикмаси орқали ўгирилиши вазифавий монандликни юзага келтирган бўларди. Чунки нутқий вазиятдан гап ертўла ҳақида кетаётгани ойнадай равшан. Бинобарин, бирикманинг беҳожат тўлдирилиб, «Қайси бири сизнинг ертўлангиз?» (ЧИҚ, 367) шаклида тафсилотли талқин этилиши аслиятда акс этган тежамлилик тамойилига, оғзаки нутққа хос хусусиятга путур етказган. Ёки, Мересьевнинг таёқ суяниб турганига кўзи тушган полковник, масаланинг моҳиятига тушуниб етмасдан, жahl билан «Двос суток!» (ПНЧ, 240) деб юборадики, бу ерда ҳам назарда тутилган сўз (камоқ) ҳаммага тушунарли. Шунинг учун ҳам таржимадаги «Икки сутка камоққа!» (ЧИҚ, 309) жумласи таркибидаги «камоқ» сўзининг қўлланилиши мақсадга мувофиқ бўлмаган.

Таржима амалиётида гоҳо, аксинча, аслиятда фикрнинг мейёрий ифодаси учун қўлланилган жумлани ҳеч бир асос ва ҳожатсиз тежамлилик тамойили қонуниятига бўйсундириш ҳоллари ҳам учраб турадики, бу аксарият назарда тутилган фикрнинг китобхонларга муфассал етиб боришига ҳалал беради. Масалан, В.

Шекспирнинг «Ўн иккинчи кеча» комедияси персонажи Виола акаси ҳақидаги хушxabари учун капитанга олтин (gold) инъом этар экан, у ўз фикрини муфассал, нафақат суҳбатдоши, балки китобхон ва тўмошабинлар ҳам тушунадиган қилиб баён этган ва бу ифода рус таржимони томонидан адекват талқин этилган. Аммо ўзбек таржимони жумла таркибидаги «олтин» сўзини тушириб қолдириб, ифода мазмунини хиралаштириб қўйган: Виоланинг капитанга нима инъом қилгани, яъни хушxabарнинг Виола учун энг қимматбаҳо нарса – олтин ҳадя қилиш даражасида кадрли экани ҳақидаги фикр таржимада ойдинлашмай қолган. Ҳолбуки, ҳадя қилинган нарса муаллиф томонидан асарда алоҳида қайд этилган эди:

For saying so, there is gold – TN, 537 // Вот золото в награду за рассказ – ДН, 117 // Хушxabаринг учун бунн ол – УНК, 57.

Хулоса қилиб айтганда, она тили бойлиги ва анъаналаридан унумли фойдаланган ҳолда, аслиятда қўлланилган лисоний бирликларга вазифавий мос воситалар танлаш ўрнига аслият ҳарфига ёпишиб олиб иш қўриш кўп ҳолларда таржима тили меъёрининг бузилишига олиб келади.

Бадий асар таркибини ташкил этадиган ҳар бир лисоний унсур, тилнинг асосий ёки ёрдамчи воситаси бўлишидан катъий назар, муайян мазмун ва услубий вазифа ифодаси учун қўлланиладики, таржимада улардан бирортасининг эътибордан соқит қилиниши ёки улар учун таржима тилида мазмунан ва услубан мос, мантқий асосли воситанинг қидириб топилмаслиги адекватликнинг юзага келишига монелик килади.

Лисоний воситалар қатор нутқий ҳолатларда ўзларининг анъанавий-луғавий маъноларидан маъно кенгайиши ҳодисаси асосида узоқлашиб, контекстуал маъно белгилари касб этадиларки, уларни талқин этишда икки тил воситаларининг луғавий монандлигидан қочиб, вазифавий уйғунлик йўлидан бориш прагматик адекватликни таъминлайди.

Тил бирликларининг оғзаки нутқда эллиптик хусусиятга эга эканлиги таржимада ҳам шундай хусусиятли воситаларнинг уларга муқобил бирликлар сифатида танланишини такозо этади. Ифодадан тушиб қолган, аммо назарда тутиладиган унсурларнинг таржимада тикланиши оғзаки нутқ қурилиши тамойилининг бузилишига, демак, адекватликнинг ҳам яралмай қолишига олиб келади.

2. Синонимик воситалар ва таржима

Аслиятда мантикий-эркин маънодаги сўзлар ёрдамида баён этилган фикр таржима тилида ҳар хил луғавий маънога эга лисоний воситалар – аслиятдаги воситага моддий жиҳатдан яқин ҳамда ундан лексик таркиби фарк қиладиган тил бирликлари ёрдамида ифода этилади. Контекстуал синонимик қатор ташкил этадиган бундай вариантларнинг моддий жиҳатдан аслиятдаги бирликка яқини кўпроқ ўзга тиллар таъсирида ҳосил қилинган бўлади. Унинг нутқда, аниқроғи, таржимада учраши, сўзларнинг ўзаро мантикий асосда бирикуви, фикрнинг меъёр доирасида ифода этилиши нуктаи назаридан, ҳеч қандай эътирозга сабаб бўлмайди. Ундан лексик таркиб жиҳатидан фарк қиладиган бирикма эса асосан таржима тилининг азалдан «ўзиники» ҳисобланади. Таржимада айнан шу вариантга мурожаат қилиш таржима тилининг табиийлигини юзага келтиради. Чунки бу йўл нафақат фикрнинг тўғри талқин этилишини, балки ифоданинг соф ўзбекона жарангдорлигини ҳам таъмин этади. Масалан, рус кишиси фарзанд кўрмаган одамга нисбатан «он был бездетен» бирикмасини ишлатса, ўзбек бу ўринда жўнгина қилиб «у бефарзанд эди» дейиши мумкин. Ифода ҳеч қандай эътирозга сабаб бўлмайди. Аммо она тилини барча нозикликлари билан ҳис қилган ўзбек бундай нуткий вазиятда «У тирноққа зор эди» бирикмасидан фойдаланишни афзал кўради.

Питер Абрахамснинг «Қабрдаги гулчамбар» романи персонажи шикоятмуз оҳангда «I didn't sleep last night» деган экан, унинг сўзма-сўз талқини бўлмиш русча «Прошлую ночь совсем не спал» ифодасини ўзбек тилига моддий жиҳатдан аниқ «Кеча мутлақо ухламаган эдим» тарзида ўгириш ҳам табиий жаранглаган бўлар эди. Аммо санъаткорнинг ўз масъулиятига ижодий ёндашиб, мазкур фикрнинг соф ўзбекча баёни ҳақида ўйлаши жумланинг оғзаки нутққа хос «Кеча мижжа қоқмаган эдим» шаклидаги намунали талқинини юзага келтирган:

It gave me chance to sleep, I didn't sleep last night – WU, 131 //
Зато я успел выспаться. Прошлую ночь совсем не спал – ВМУ, 122 // Ҳечқиси йўқ, қайтанга ухлаб олдим, кеча мижжа қоқмаган эдим – ҚГ, 136.

Бу гапларни М. Горькийнинг «Она» романидан келтирилган «Он был одет в кафтан, сплошь покрытый заплатами» жумла-

си ҳақида ҳам айтиш мумкин. Жумланинг сўзма-сўз «У бошдан-оёқ ямоқ қопланган чакмон кийган эди» тарзидаги моддий-аниқ таржимаси гил меъёри нуктаи назаридан жиддий эътирозга сабаб бўлмас эди. Аммо фикрни тил маданияти доирасида соф ўзбекона бадий тарзда баён этиш масъулияти таржимонни «У қирк ямоқ чакмон кийган эди» турғун бирикмали ифодадан фойдаланишга ундаганки, натижада прагматик адекватлик бутун бошли жумлага таржима бирлиги сифатида ёндашилиши асосида юзага келган:

Широкошлечий и высокий, он был одет в кафтан, сплошь покрытый заплатами – М, 216 // Яғрини кенг, новча бўйли бу му-жик қирк ямоқ чакмон кийган эди – О, 266.

Шундай қилиб, барча унсурлари тўғри маънода қўлланилган сўз бирикмалари, ҳатто жумлаларни таржима қилишда ҳам моддий-аниқлик йўлидан бориш ҳамма вақт ҳам зарурий таъсирчанликка олиб келавермайди. Прагматик адекватликка эришиш аслият матнини ташкил этувчи барча тил ҳодисалари таржимасига ижодий ёндашган ҳолда, таржима тилида мавжуд синонимик вариантларнинг қайси бири ушбу матний ҳолатга кўпроқ мос келишини муайян қилиш зарурати туғилади. Зеро, муайян фикр аслият тилида бир ифода воситаси ёрдамида баён этилса, таржима тилида моддий жиҳатдан ўзгача ифода воситаси орқали мақбул-роқ акс эттирилади.

Она тили бойлиги билан яхши қуролланган таржимонлар одатда луғавий эквивалентликдан кўра вазифавий уйғунликка кўпроқ эътибор берганлари ҳолда, бадий матннинг эстетик хусусиятини қайта яратадилар. Шундай ҳол айниқса диалогик нутқ таржимаси мисолида янада яққолроқ кўзга ташланади. Бу хусусан маданият даражаси ва билим савияси билан бир-бирларидан ажралиб турадиган персонажлар нутқи таржимасида кўпроқ намоён бўлади.

Гапга тушиб кетиб, олдига қўйилган овқатни унутиб қўйган Пётрга (А. М. Горький. «Она») Степан, «Ты бы поел» (М, 222) деган экан, ифодани таржимон бемалол аслиятга мослаб «Овқатлансангчи» тарзида ўғирши мумкин эди, чунки айни воситадан муқобил вазиятларда фойдаланиш ҳоллари ҳам учраб туради. Бирок бу ўринда ўзбекнинг одатда, таржимада берилганидек, «Дастурхонга қарасангчи» (О, 281) бирикмасидан фойдаланишни маъқул кўришини англаган санъаткор мавжуд имкониятдан ўринли фойдаланган. Фикрни соф ўзбекча баён этиб, матнга оғзаки нутқ хусусияти бахш этган.

Шундай қилиб, таржимон нафақат муайян услубий вазифа ифодаси учун қўлланилган образли ёки ҳиссий-таъсирчан лисоний воситани, балки одатда амалий жиҳатдан қийинчилик туғдирмайди, деб тасаввур қилинадиган у ёки бу эркин маънодаги сўз ёки сўз бирикмасини ўгиришда ҳам ҳар доим ўша восита мазмунини таржима тилида қандай сўз ёки сўз бирикмаси аниқроқ ва тўлароқ ифода этиши мумкинлиги ҳақида бош қотириши, мавжуд вариантлардан қайси бирининг аслият руҳига кўпроқ мос келиши ҳақида ўйлаши, ўзига доим назарда тутилган фикрни қай тарзда янада равланган баён этиш мумкин, деган саволни бериши зарур.

Меҳмонни таомга таклиф этаётган рус киши «Прошу, к столу!» деса ва бу мурожаатнинг ўзбек тилига «Столга марҳамат қилинг!» тарзида моддий жиҳатдан аниқ ўгирилиши кулоққа ғайритабиий эшитилмаса-да, ўз тили бойлиги ва анъанасидан унумли фойдалана оладиган ўзбек, таомнинг стол устига, ҳатто клёнкага тортилган бўлишига қарамасдан, меҳмонга «Марҳамат, дастурхонга!» деб мурожаат қилади.

Ўзбек тилида «Буниси ҳолва» фразеологик бирлиги мавжуд бўлиб, у асосан бирор ташвишнинг, азоб-уқубатнинг келажакда муқаррар содир бўладиган ташвиш ва уқубатлар олдида заррача ҳам эмаслигини образли ифода этади. Шу фикр инглиз ва рус тилларида эркин маънодаги сўзлар ёрдамида баён этилган экан, ўзбек тилида ҳам уни шу тарика ифода этиш имконияти мавжуд, матн мазмунига путур етмайди. Аммо муқобил нутқий вазиятларда ўзбек тилида одатда, қуйидаги мисол таржимасидагидек, эслатилган фразеологизмдан фойдаланиш табиий ўзбекона жарангдорликни юзага келтиради:

Does that sting? Good, that's nothing to how it will feel later. The pain hasn't started yet – FA, 45 // Что жжёт? Ну, это пустяки в сравнении с тем, что будет после. Боль ещё не началась – ПО, 319 // Нима, қуйдираптимиз? Буниси ҳолва. Ҳамма хунарини кейин кўрсатади – АҚ, 69.

Айрим ҳолларда эса услубий вазифаси алоҳида бўртиб турмайдиган тўғри маънодаги лексик восита бадий матн таркибида фаоллашиб, қўшимча маъно белгиси касб этади. Устакча вазифа ҳосил қилган бундай восита табиийки таржимада луғавий эквиваленти орқали эмас, балки алоҳида танланган образли ёки ҳис-ҳаяжонни акс эттирадиган бирлик ёрдамида талқин этилади. Бу монанд восита бадий-таъсирчан кўшма сўз ёки фразеологик бирлик бўлиши мумкин. У аслиятдаги бирликка луғавий эмас, балки матний эквивалентгина бўла олади. Масалан, «пожелать»

сўзи «тиламоқ», «истамоқ», «хохламоқ», «орзу қилмоқ» каби луғавий маъноларга эга бўлгани холда, бу сўз «Не пожелай жены ближнего твоего» (ЖМ, 214) жумласи таркибида учраганда, уни, луғавий маъноларининг бирортасига ҳам мурожаат қилмасдан, таржимада талқин этилганидек, «кўз олайтирма» бирикмаси воситасида ўгириш назарда тутилган фикрнинг адекват ифодасига олиб келади: «Ўз кишининг хотинига кўз олайтирма» (АМ, 199).

Шундай қилиб, лисоний воситалар ҳамма вақт ўзларига хос матний ҳолатларида қўлланилавермасдан, қатор нутқий вазиятларда ўзларининг қўлланилиш доираларини кенгайтира бориб, кўшимча маъно ва маъно белгилари касб этадиларки, бу янги имкониятлар аста-секин тил луғат таркибининг кенгайтишига олиб келади. Масалан, одатда «енгил овкат», «газак», «тамадди» маъноларини англатадиган русча «закуска» сўзи Чапаев (ДМ. Фурманов. «Чапаев») нутқида салбий маъно белгилари ҳиссий-таъсирчан оҳанг касб этиб, қаҳрамоннинг душманларга нисбатан салбий муносабатини тасвирлайди. Мазкур сўзнинг луғавий эквиваленти бундай вазифани ўтай олмаслигини тушунган ўзбек таржимони уни хайвонлар озукаси ҳисобланмиш «ем» сўзи воситасида ўгиради ва шу тариқа аслиймонанд салбий ҳиссий-таъсирчан ифода ҳосил қилади. Зеро, таржимада озодлик ва адолат душманлари смхўр махлуқларга киёс қилинади:

Мы приготовили казакам хорошую закуску и завтра угостим –
Ч. 67 // Казакларга яхши ем тайёрладиқ. эртага бошлаб сийлай-
миз – Ч. 67.

Баъзан эркин маънодаги лексик бирикларнинг оғзаки нутқ жараёнида намоён бўладиган маъно белгиларини таржимада адекват талқин этиш учун айни бириклар маънолари сифатида луғатда берилмаган барқарор сўз бирикмаларига мурожаат қилишга тўғри келади. Бундай барқарор лисоний воситаларнинг муайян услубий мақсад ифодаси учун зарур бўлган образлилиги ёки ҳис-ҳаяжонни ифода этиш хусусияти одатда сийкаланган бўлиб, улар аксарият ҳолларда фикрнинг жонли баёни учунгина ишлатилади. Масалан, инглизча «to sacrifice» феълнинг луғавий эквиваленти бўлмиш «пожертвовать» сўзи икки жилдлик «Русча-ўзбекча луғат»да «хайр-эхсон қилмоқ», «қурбон қилмоқ», «фидо қилмоқ», русча «верить» сўзи эса «ишонмоқ», «эътиқод қилмоқ», «имон келтирмақ» каби маъноларга эга бўлганлари холда, таржимонлар қуйида келтирилган мисолларда мазкур луғавий эквивалентларнинг бирортасига ҳам мурожаат қилмасдан, матн талабидан ке-

либ чиқиб, яъни фикрнинг аслиятдагидек жонли, диалогик нутққа хос тарзда баён этилиши лозимлигини ҳисобга олиб, «умрини хазон қилмоқ», «кўзи етмоқ» барқарор сўз бирикмаларини таъналар:

1. I sacrificed everything for something that never came – WU, 46 // Я всем пожертвовала ради того, что так и не сбылось – ВМУ, 42 // Рўёбга чиқмаган ана шу нарсани деб бутун умримни хазон қилдим – ҚГ, 47.
2. В это я не верю – Вр. 46 // Бундай бўлишига кўзим етмайди – Душ, 47.

Кузатиш шу нарсани кўрсатмоқдаки, икки тилли луғатларда лексик воситаларнинг оғзаки нутққа хос фразеологик эквивалентлари ўз аксини топмаган. Масалан, русча «следить», «наблюдать» сўзларининг луғатда берилган маънолари «кузатмоқ», «қараб турмоқ» бўлиб, тил соҳиблари жонли сўзлашувда уларнинг ўрнига кўпроқ луғатда аке этмаган «кўз-қулоқ бўлиб турмоқ» фразеологик эквивалентидан фойдаланишни афзал кўрадилар. Ёки, инглизча «to think» ва унинг русча луғавий эквиваленти «думать» сўзлари ўзбек тилида «ўйламоқ», «фикр қилмоқ» каби монандликларга эга бўлганлари ҳолда, уларнинг оғзаки нутққа хос «бош қотирмоқ» фразеологик эквиваленти берилмаган. Ваҳоланки, фразеологик эквивалентларда ҳаракат белгиси одатда кучлироқ бўлиб, жонли сўзлашувга хос оҳанг уларда яққолроқ кўзга ташланиб туради.

Бинобарин, таржима жараёнида санъаткорлар одатда аслиятда ноанъанавий қўлланилган сўзларни луғавий маънолари асосида таржима қилмасдан, уларнинг матний мазмунларини эслатишган фразеологик бирикликлар воситасида қайта яратадилар ва шу йўл билан диалогик нутққа хос ифодани вужудга келтирадилар:

1. Мне что? Я молчу... Но как ты ещё молод, а мне сказано «следи!» то за недосмотр мне попадет в рыло... – ФГ, 237 // Менга нима? Индамай кўя қоламан... Лекин сен ҳали ёшсан, менга кўз-қулоқ бўл, деб топширилган, лекин индамасам тумшугимга тушуради... – ФГ, 62.
2. Minnie was thinking of the resource which Carrie's board would add – СК, 54 // А минни думала о тех дополнительных средствах, которые даст им заработок сестры – СК, 29 // Минни бўлса сингисининг мойнасидан тушадиган маблағ ҳақида бош қотирарди – БҚК, 31.

Тилларнинг мустақил тараққиёт жараёнини бошларидан кечиришлари туфайли бир хил тизимга оид тиллар таркибларидаги ҳар жихатдан ўхшаш лисоний воситалар ҳам айрим матний ҳолатларда бир-бирларини алмаштиришга ожизлик қилиб қоладилар. Бу, жумладан, тилларнинг мустақил тарихий тараққиёт йўллари босиб ўтишлари, шу биле муайян тушунчани, фикрни ифода этишда уларгагина хос имкониятлардан келиб чиқилиши билан боғлиқдир. Тиллар ифода имкониятлари эса, жумладан, кенг ва торлиги билан бир-бирларидан фарқ қилади.

Кузатиш шуни кўрсатмоқдаки, кўпчилик туркча сўзларга ўзбек тилидаги луғавий эквивалентларидан ташқари яна қатор синонимик сўз ва сўз бирикмалари мос келадики, бу, албатта, ўзбек тили ифода имкониятининг кенглигидан далолат беради. Жумладан, туркча «cesaret etemedek» бирикмаси ўзбек тилида ўзининг луғавий эквиваленти бўлиши «жасорат этмаслик» бирикмасидан ташқари яна «юраги дов бермаслик», «юраги бетламаслик» каби қатор эквивалентларига ҳам эгаки, айни имконий вариантлар туркча бирикма маъносини, унинг турли-туман матний ҳолатларда касб этадиган маъно белгиларига қараб, аке эттиради. Туркча бирикманинг турли матний ҳолатлардаги бундай вазифаларини яхши англаб олган Мирзакалон Исмоилий она тили имкониятларидан унумли фойдалана билган:

1. Bir şey söylemek istediği, fakat cesaret etemediği anlaşılıyordu – Қ. 105 // Бир нарса дегиси келса ҳам, юраги дов бермаётгани сезилиб турарди – Чол. 126.
2. Kimseye bir şey sormasa cesaret etemiyor, şaşkın etrafına bakıniyordum – Қ. 100 // Бировдан бир нима сўрашга юрагим бетламай, теварагимга жовдир-жовдир қарадим – Чол. 120.

Атов маъносига эга сўзлар бадийий матн таркибида, хусусан оғзаки нутқда фаоллашиб, қатор ҳолларда бадийий-таъсирчанлик хусусияти касб этади. Бундай кўпимча мазмуний ҳоссани бирикларнинг анъанавий луғавий эквивалентлари ёрдамида талқин этиш имкон доирасига сиғмайди. Бинобарин, айниқса персонажлар нутқи хусусиятини талқин этишда таржимон аслиятнинг ҳарфидан узоқлашиб, вазифавий уйғунлик сари интилиши керак. Бу ҳол муқобил таъсирчанликнинг яратилишига олиб келади. Таржимон ўзига таржима тили соҳиби персонаж ҳолатида, вазиятида, кайфиятида бўлганида муайян фикрни қандай гил воситалари ёрдамида ифода этиши мумкин эди, деган саволни бериши даркор.

Шундагина у прагматик адекват ифода воситаси танлаш имкониятига эга бўлади.

Шундай қилиб, лисоний воситанинг муайян матний ҳолатда касб этган қўшимча маъно белгисини аслиймонанд акс эттириш масъулияти унинг луғавий эквивалентига эмас, балки образли-таъсирчан хусусияти кўзга яққол ташланиб турадиган фразеологик эквивалентига мурожаат қилишга даъват этади. Масалан, «Чин инсон ҳақида кисса» (Б.Полевой) романида Алексей Мересьев оёғига протез ясаб келган чол ўз усталигига қойил қолиб зўр ҳиссиёт билан «Хороша обувка!» (ПНЧ, 157) деган бўлса, бирикманинг ўзбекчага «Кўлнинг ўргилсин этикча бўлибди-да, ўзиям!» (ЧИК, 197) деб талқин этилиши ҳам, йўлдаги бахтсиз ходисани кўриб доврираб қолган аскарга катта лейтенант кучли хаяжон билан «Ну чего стоите? Помогите!» (ПНЧ, 257) деган бўлса, ифоданинг ўзбекчага «Нимага бақрайиб турибсиз? Кўмаклашинг!» (ЧИК, 335) тарзида ўгирилиши ҳам, яъни ифодалар таркибида алоҳида эҳтирос билан талаффуз этилган «хорошо» ва «стоять» сўзларининг оғзаки нутққа хос таъсирчан оҳанглари мазмунлари билан ҳамоҳангликда «қўлинг ўргилсин» ва «бақрайиб турмоқ» фразеологик бирликлари ёрдамида адекватликни юзага келтирган. Аслиятда нутқий вазиятлар ёрдамида ҳам ижобий, ҳам салбий хусусиятнинг фаоллашиб, хиссий-таъсирчан хусусият касб этиши ифодаларнинг таржимада образли воситаларга прагматик адекватлигини келтириб чиқарган.

Бироқ аслиятда моддий-манتيқий маънода қўлланилган алоҳида лексик бирликни таржимада муқобил эквивалентига мурожаат қилмасдан, бадий-эстетик киймати баланд фразеологик бирлик ёрдамида талқин қилиш, икки тил воситалари бир хил ҳаракат, ҳолат ёки жараёни ифода этсаларда, мақсадга мувофиқ эмас. Фразеологик иборалар ўз шартли эквивалентлари бўлмиш услубий бетараф лексик бирликлардан хиссий-таъсирчаплик ва образлилик хусусиятларига эга эканликлари ва шу туфайли бадий нутқ таркибида турли-туман услубий вазифалар ифодаси учун истеъфода этилишлари билан ажралиб туради. Ушбу ҳол таржимоннинг аслият таркибида моддий-манتيқий маънода қўлланилган восита маъносини ўз матнида алоҳида лисоний воситалар ёрдамида фаоллаштиришини талаб қилмайди.

Моддий-манتيқий маънодаги лексик бирликнинг таржимада фразеологик ибора ўрнини босиш пайтлари ҳам, юқорида қайд этилганидек, гоҳо учраб туради. Бундай ҳолда тўғри маъноли лексик бирлик оғзаки бадий нутқ таркибида алоҳида оҳанг ёрда-

мида фаоллашади ва унга муқобил келадиган фразеологик бирлик эса кўп қўлланиши ёки этимологик сўниш жараёнига учраши натижасида образи нурсизланиб, фикрнинг жонли, оғзаки нутққа хос тарздаги баёни учун хизмат қиладиган бўлиб қолади. Бундай жонланиш ва сўниш жараёнлари икки тил воситаларини мазмун ва вазифа жиҳатларидан яқинлаштиради, натижада таржиманинг адекватлигига путур етмайди.

Жонли сўзлашув хусусиятигагина хос бўлиб, бирор услубий вазифани адо этмайдиган лексик бирликларни таржимада образлилиги очик-ойдин кўзга ташланиб турадиган фразеологик бирликлар билан алмаштириш эса ифоданинг ҳожатсиз кўшимча услубий вазифа касб этишига олиб келади. Масалан, ёмғирнинг қаттиқ ёғишини инглиз, рус ва ўзбек тилларида оғзаки нутққа хос бадий-таъсирчан (алоҳида сўз) ҳамда образли (фразеологизм) воситалар ёрдамида ифода этиш имкониятлари мавжуд бўлган бир пайтда, аслиятда акс этган меъёрнинг таржимада бузилиши муаллиф тасвирининг ноадекват талқинига олиб келади. П. Абрахамснинг «Қабрдаги гулчамбар» романида эслатилган фикр тасвири учун «to beat» феъли танланган. Рус ва ўзбек тилларида унга «лить» ва «қуймоқ» сўзлари контекстуал мос келган: асосларидаги метафорик кўчим сийқаланиб, фикрнинг оғзаки нутққа хос тарздаги жонли баёни учун муқобил матний ҳолатларда қўлланиладиган мазкур сўзлар ифоданинг уйғунлигини вужудга келтирган:

The rain beat down steadily – WU, 261 // Дождь лил не переставая – ВМУ, 242 // Ёмғир тинмай қуймоқда эди – КГ, 269.

Эрнест Хемингуэйнинг «Алвидо, қурол!» асаридан келтирилган мисол таржимасида эса оғзаки нутққа хос ифода воситасининг образлилиги кўзга яққол ташланиб турган фразеологик бирлик билан алмаштирилиши эслатилган меъёрнинг бузилишига олиб келган:

It was still raining hard – FA, 139 // Дождь все еще лил – ПО, 418 // Ёмғир ҳамон челақлаб қуярди – АҚ, 206.

Ўзбекча таржимада келтирилганидек, ёмғирнинг «челақлаб қуйиши», жумладан, русча «лить» сўзига эмас, балки «Лить, как из ведра», инглизча «It is raining cats and dogs» фразеологизмларига мосдир. Масалага шу нуқтаи назардан ёндашилганда қуйидаги мисол таржимаси ибратомуз амалга оширилган:

Дождь лил, как из ведра. Море глухо роптало, волны бились о берег бешено и гневно – Чел. 40 // Ёмғир челақлаб қуйгандек

қуярди. Денгиз бугик овоз билан увиллар, тўлкинлар кутириб ва ғазабланиб ўзини кирғокка урарди – Чел, 86.

Аслиятдаги лисоний воситалар маъно ва услубий вазифаларини аниқлаш билан бирга таржимон ўз тилида уларга ҳар томонлама мос келадиган тил воситалари кидирар экан, муайян синонимия қаторига уюшадиган тил бирликларини бир-бирларига қийсллаш асосида таржимада синонимия қатори аъзоларидан қай бирини ишлатиш аслиятдаги бирликнинг хусусиятига мос келишини аниқлайди. Бунга у танланган лисоний воситанинг тил лугат таркибининг қайси қатламига мансуб эканлигини муайян қилиш орқали эришади.

Шундай қилиб, таржима жараёнида мавжуд идеографик ёки услубий синонимлар орасидан аслиятга энг мос келадиган эквивалент воситани танлаб ишлатиш адекватликни таъмин этса, маънодош сўзлар орасидан ҳар қандай нутқий вазиятда ҳам мазмуний ҳукмрон воситани танлаб қўллаш аксарият ҳолларда аслият мазмунини соддалаштириб, уни ранг-баранг кўшимча маъно белгиларидан маҳрум қилиб қўяди.

Б. Полевой («Чин инсон хақида қисса») уч урушни бошидан кечирган кекса солдат нутқи тасвирини яратиш мақсадида «отгрохать» ва «хватить» сўзларини «жангда катнашмоқ» маъносидан ишлатган экан, бу сўзлар ушбу маънвий вазиятда «участвовать», «сражаться», «воевать» каби қатор сўзларнинг услубий синонимлари сифатида қўлланилган бўлиб, мазкур сўзлардан улар кўпроқ оддий, чаласавод кишилар лафзида учраши билан фарк қилади. Ўзбек тилида ҳам «жанг қилмоқ», «урушда катнашмоқ», «жангда (урушда) бўлмоқ», «урушмоқ» каби қатор синонимик бирликлар маънолари гоҳо оддий кишилар лафзида «сўқшишмоқ», «урушни дундирмоқ» каби лисоний воситалар ёрдамида ифода этиладик. асар таржимасида синонимик воситалар орасидаги услубий тафовутнинг қуйидаги мисол таржимасида ҳисобга олинмаганлиги персонаж нутқи хусусиятини – оғзаки-жайдари нутққа хос таъсирчанлигини йўққа чиқариб, уни услубий жиҳатдан бетараф қилиб қўйган:

И верно, три войны – империалистическую отгрохал, гражданскую всю как есть проиёл, да и этой хватил – ПНЧ, 129 // Дарвоке, уч урушни кўрдим, империалистлар урушида бўлдим, гражданлар урушини ҳам бошидан охиригача кечирдим, мана бунисида ҳам катнашдим – ЧПК, 161.

Машиналаримиз устига бомба ёғдириб ўтиб кетаётган немис самолётларига қараб, шофёр «Ишь, зажигательными жалу-

ют» (ПНЧ, 255) деб захарханда қилар экан, у услубий жиҳатдан бетараф «бросать» сўзи ўрнига айни матний ҳолатда киноа маъно белгиси касб этиб, фикрнинг образли ифодасини вужудга келтирувчи «жаловатъ» сўзидан фойдаланади. Бу сўзнинг услубий бетараф контекстуал синоними бўлмиш «ташламоқ» сўзи орқали ўтирилиши муаллиф томонидан атайлаб яратилган услубий таъсирчанликни сўндириб қўйган: «Қаранг-а, ёндирувчи бомба ташлаётир» – ЧИҚ, 332. Ваҳоланки, «жаловатъ» сўзнинг луғавий эквиваленти бўлмиш «сийламоқ» ушбу матний ҳолатда мазкур вазифани ўтай оладик. бирлик маъносини шархлаш йўли билан талқин этмасдан, мавжуд имкониятдан фойдаланиш маъқул эди.

Маъно белгилари жиҳатидан бир-бирларидан фарк қиладиган идеографик синонимлар гуруҳи орасидан аслиймонандини танлаб ишлатиш таржиманинг адекватлигини таъмин этса, айрим таржимонлар фаолиятида кузатилишидек, ҳар қандай ҳолатда ҳам синонимик ҳукмрон (доминант) сўздангина фойдаланавериш аслиятда мужассамлашган қўшимча вазифанинг сўнишига, таржима тилининг эса камбағаллашиб қолишига олиб келади. Масалан, қуйидаги мисолда «убираться» сўзи «узоклашмоқ» маъносини анча кўрс ва катъий оҳангда ифода этадик, таржимон шу маънони англатадиган қагор синонимлар орасидан «жўнаб қолмоқ» бирикмасини танлаш йўли билан жаҳли чиққан профессор нутқига хос оҳангни қайта яратган:

Кому не нравится мой распоряжения, может немедленно убираться – ПНЧ, 91 // Менинг буйруғимни ёқтирмайдиган киши бўлса, бу ердан дарров жўнаб қолиши мумкин – ЧИҚ, 111.

Михайло бобо (Б. Полевой. «Чин инсон ҳақида кисса») нутқида қўлланилган «нагрятуть» феълининг муқобил оҳангга эга эквиваленти ёрдамида ўтирилмасдан синонимик ҳукмрон сўз «қелмоқ» воситасида талқин этилиши эса, таржимани бобо нутқига хос оҳангдан – партизанларнинг беҳосдан ёпирилиб келиб қолганлигига берилган урғудан маҳрум этган:

А тут, значит, было это в январе, нагрянули к нам партизаны – ПНЧ, 60 // Бир кун, дейман, январь ойида кишлоғимизга бир гала партизанлар келинди – ЧИҚ, 68.

Хулоса қилиб айтганда, икки тил лисоний воситаларининг бир-бирларига барча маъно ва вазифалари жиҳатидан ўзаро мос эквивалентлар бўлиш ҳоллари камдан-кам учрайди. Бинобарин, қўпчилик лисоний воситаларнинг таржима тилидаги луғавий эквивалентларига нисбатан нутқда кўпроқ ёки камроқ ишлатилиши

лари икки тил эквивалентларининг барча матний вазиятларда бир-бирларини алмаштираверишларига йўл қўймайди. Бундай пайтда муаммо матний мувофик вариант кидириб топиш ҳисобига ҳал этилади.

Аслиятда эркин маънодаги сўзлар бирикуви ёрдамида баён этилган фикр гоҳо синонимик катор ташкил этадиган икки хил илмқоний вариантлар орқали ўғиррилиши мумкинки, улардан бири аслиятдаги ифодага моддий жиҳатдан ўхшаса, иккинчиси ундан лексик таркиб жиҳатидан фарқ қилади. Таржимада кейинги вариантдан фойдаланиш мақсадга мувофик, зеро, у таржима тили учун анъанавий ҳисобланади.

Таржима жараёнида тил бирликларининг синонимик ҳолатини ҳисобга олиш ҳам лисоний воситаларни тўғри танлашда муҳим аҳамият касб этади. Маъно белгилари ҳамда услубий вазифалари жиҳатларидан фарқ қиладиган идеографик ҳамда услубий синонимлар орасидан аслиймонандини топиб ишлатиш таржиманинг адекватлигини юзага келтирса, барча матний ҳолатларда синонимик ҳукмрон сўздан фойдаланавериш кўп ҳолларда аслиятда акс этган маъно белгиси ва услубий вазифаларнинг сўниб, таржима тилининг камбағаллашиб, нурсизланиб қолишига олиб келади.

Миллий хусусият ва таржима

1. Хос сўзларнинг таржимада берилиши

Халқлар турмуш тушунчаларини англатадиган лисоний воситалар хос сўзлар, дейилади. Муайян бир халқ, миллат ва элатга хос тушунча, нарса ва ҳодисаларни акс эттирадиган лисоний воситалар бадний асарнинг миллий хусусиятини белгилайдиган асосий воситалардан ҳисобланади. Демак, ҳар қандай бадний-ғоявий баркамол асар ўзида бирдай ҳам байналмилалликни, ҳам миллийликни мужассам этиши билан ажралиб туради. Байналмилаллик асарнинг мазмуни ва ғоясида, миллийлик эса унинг шаклида намоён бўлади. Бадний асарнинг шакли қатор жиҳатлари билан бирга унинг тилини, хусусан луғат таркибини ўз ичига олади: асарнинг миллий хусусияти асосан лексик ва фразеологик бирликлар ёрдамида яратилади.

Байналмилаллик билан бир қаторда миллийлик хусусиятини ҳам ўзида мужассам этган тилнинг луғат таркиби ўзи мансуб бўлган тил жамоасининг моддий-ижтимоий ҳаётини, чунончи, миллий урф-одат ва анъаналарини, географик тасаввурини, маънавияти ва дунёқарашини, диний эътиқодини, ахлоқий меъёрларини, тафаккур йўналишини моддий акс эттиради.

Тиллар орасидаги тафовут эса одатда бир халқ моддий ҳаётида мавжуд муайян тушунчалар, воқеа-ҳодисалар, урф-одатларнинг иккинчи халқ турмуш тарзида учрамаслиги, шу туфайли улар номларининг ҳам айни халқ тилида табиий равишда йўқлиги билан изоҳланади. Бундан ташқари, луғавий эквивалентлик муносабатида бўлган айрим икки тил жуфтликлари бир-бирларидан бирор хусусиятлари билан ўзига хос равишда фарқ қилишлари мумкин. Бу ҳол тил бирликларининг миллий хусусиятини белги-

лаш бараварида уларнинг таржимада ўзаро алмашинувларига тўқинлик қилади.

Аслиятнинг ўзига хослиги асосан унинг таркибидаги лисоний воситаларнинг миллий хусусияти билан белгиланар экан, аслиятнинг бадий-ғоявий заминини аслиймонанд тиклаш асарнинг миллий бўёғини қайта яратиб билан боғлиқдир. Шунинг учун ҳам таржимада миллий хусусиятни тиклаш масаласи кейинги пайтларда таржимонларнинг ҳам, таржимашуносларнинг ҳам эътиборини ўзига борган сари кўпроқ тортиб келмоқда. Чунки таржимавий нуксонларнинг кўпчилиги миллий хусусиятни акс эттирадиган тил воситалари улушига тўғри келмоқда. Зеро, таржима амалиётида ҳанузгача йўл қўйиб келинаётган хато ва камчиликларнинг кўпчилиги таржимада миллий хусусиятни тиклаш билан боғлиқ бўлиб, бу масала ҳанузгача назарий жиҳатдан ҳам, амалий хусусдан ҳам қониқарли даражада ҳал қилинган эмас.

Илмий адабиётда халқлар турмуш тушунчаларини ифода этадиган лексик бирликларни қайси пайтларда таржима амалиётининг қандай синалган усуллари воситасида талқин этиш лозимлиги ҳақида ягона фикр учрамайди. Таржиманинг ижодий жараёنлиги туфайли, бундай фикрнинг учраши ҳам гоҳо амри маҳол. Бироқ баён этилган илмий-танқидий фикр-мулоҳазалар таржимоннинг муайян ҳолатда қандай йўл тутиши лозимлиги ҳақидаги тасаввурини бойитади, унинг амалда йўл қўйилиши мумкин бўлган турли-туман тасодифий тугунларни ечишига кўмаклашади, унда амалий мушкулотларни моҳирона енгиш малакаси ҳосил қилади.

Бундай, кишилар турмуш тушунчаларини аңглатадиган хос сўзларни таржимада адекват талқин этиш асл нусха миллий хусусиятини китобхонга тўла-тўқис етказиб беришдек мураккаб муаммонинг энг масъулиятли ва ўта мушкул масалаларидан ҳисобланади. Зеро, бундай ҳолда таржимон олдида ўз халқи учун нотаниш, бинобарин, номлари ҳам тилида мавжуд бўлмаган тушунча, нарса ва ҳодисаларни таржима тили соҳибларига тўла аңглатиш вазифаси кўндаланг бўлиб туради.

Халқлар турмуш тушунчаларини аңглатадиган сўзлар шубҳасиз бадий ёдгорликнинг миллий бўёғини, унинг ўзига хослигини ташкил этади. Асарнинг миллий фазилатини белгилайдиган яна шундай омиллар ҳам учраб турадики, улар халқнинг миллий-маданий руҳияти билан боғлиқ бўлади. Бундай хусусиятларнинг таржимада эътибордан соқит қилиниши прагматик адекватликнинг яралмай қолишига олиб келади. Масалан, ўзбек ва тожик-

ларда яқин ўтмишгача ёш отанинг биринчи фарзандини ўз ота-онаси олдида кўлига олиб суюши, эркалатиши нокамтарлик, одобсизлик, уят ҳисобланарди, ёки Самарқанд ва Бухоро шаҳарларининг тожикзабон эски шаҳар қисмларида хали-ханузгача мўмин-мусулмонлиги кучли айрим хонадонларга бирор эҳтиёж учун – ажралишиб кетган эр-хотинларни қайта никоҳлаб қўйиш, хасталарга дам солиб (ўқиб) қўйиш, назми ҳолатда ётган хасталарнинг бошида қуръон оятларидан (кўпроқ ҳазрати «Ёсин» сура-сини) кироат қилиб ўтириш. Жапжаллашиб қолган ёшларни яраштириб қўйиш учун ичкари ховлига таклиф этилган мулла, маҳалла оқсоқоли ёки бошқа бирор обрў-эътиборли, ўқимишли шахс исломий одоб ва ахлоқ анъанасига риоя қилган ҳолда, эшикни тақиллатиб, «Мардонами?» (маъноси: хотин-халажлар очик-сочик юришмашганими, эркаклар бемалол киравериши мумкинми) деган савол билан мурожаат қилади. Ичкаридан у «Ҳа, мардона, марҳамат қилсинлар» жавобини эшитгач, эшикни очган киши таклифига кўра ичкарига киради.

Кейинги йилларда Ўзбекистон телевидениеси орқали Мексика, Бразилия киносерияллари намойиш этилмоқдаки, бу фильмларда ҳаёти тасвирланаётган халқлар урф-одатлари, руҳияти каби катор жиҳатлар гомошабин эътиборини ўзига тортмай қолмаяпти. Жумладан, уйига эшикдан кириб келган кишига «Сиз бу ерда нима қилиб юрибсиз?», «Сиз нима учун бу ерга келдингиз?» (фильмларни Россия телеканали орқали ҳам кўрамиз: уларда «Что вы здесь делаете?», «Зачем вы сюда пришли?» дейилади. Русча таржималарнинг аслига тўғрилигига шубҳа қилмаймиз) деб мурожаат қилишади. Бундай муомала фильм соҳиблари учун одатий бўлгани учун ҳеч қандай эътирозга сабаб бўлмайди. Аммо ўзбек одатда эшигига юзланган ҳар қандай кишига аввало «Келинг!» деб, уни бунга эҳтиёж бўлмаган тақдирда ҳам ичкарига таклиф этади. Бу халқимизнинг меҳмондўстлиги билан боғлиқ миллий анъанадир. Келган кишини бирор сабабга кўра ичкарига киригиш нияти бўлмаган тақдирда ҳам барибир аввал «Келинг!» дейилади-ю, сўнгра «Хўш, хизмат!» деб унга мурожаат қилинади. Бундай пайтда «келинг» сўзи мулоқотга самимийлик бахш этиб, келган кишининг дилини юмшатади, уни хижолатчиликдан чиқаради. Бинобарин, бундай анъанавий тус олган ўзбекона расм-русумларни таржимада беками-кўст акс эттириш хорижий китобхон гасаввурини халқимизнинг ўзига хос ҳаёт тарзи билан бойнатади. Абдулла Қаҳҳорнинг «Синчалак» қиссасида тандирга ўт ёқаётган Қифоятхоннинг ховлига кириб келган Саидани ўзбекона одобга

кўра «келинг!» деб қаршилаши ва бу лутфнинг русча таржимада ўз аксини топмай қолгани муаллиф томонидан атайлаб акс этирилган миллий хусусиятни йўқка чиқарган.

Халқлар турмуш тушунчаларини ифода этадиган лисоний воситалар таржимаси бўйича ханузгача бизда ҳам, хорижий мамлакатларда ҳам таржима амалиёти равнаки учун озми-кўпми хизмат қилиши мумкин бўлган жиддий тадқиқотлар яратилмаганлиги туфайли мазкур мавзуга оид қатор масалалар ўзининг илмий-амалий ечимини кутмоқда.

Рус таржимашуноси профессор А. В. Федоров³⁰ ва Булғор олимлари Сергей Влахов ва Сидер Флоринларнинг³¹ ушбу мавзуга бағишлаб ёзган асарлари масалани атрофлича ёритишдан кўра илмий жамоатчилик эътиборини мазкур муаммога қаратиш бора-сида эътиборомуздир.

Таржимонни халқлар турмуш тушунчаларини англатадиган хос сўзлар маъно ва шаклларида кўра кўпроқ уларнинг муайян контекстларда ўтаб келаётган вазифаларини қайта яратиш масаласи машғул қилмоғи даркор. Бу санъаткорни асл нусхадаги хос сўзларни беасос таржима матнига кўчириш ёки мумкин бўлмаган тақдирда ҳам уларни таржима тилидаги хос сўзлар билан алмаштириб қўйиш хавфидан сақлаб қолади. Таржима амалиётига вазифавий уйғунлик нуқтаи назаридан ёндашиш аслиятдаги бундай ифода воситаларининг ҳажм, вази, миқдор, ҳислат, хусусият ва вазифа аниқлигини қайта яратади, шу билан бирга таржиманинг кенг китобхон оммасига яхши тушунарли бўлишига эришиш имкониятини беради.

Хос сўзларни она тилига ўгиришда аввало уларнинг муайян контекстларда ўтаб келаётган ахборий ва услубий вазифаларини аниқлаш, сўнгра таржима тилида уларга ҳар жиҳатдан мос, айни пайтда шу тил меъёри ва маданияти даражасидаги лисоний воситалар танлаш зарурати туғилади.

Миллий тушунчаларни ифода этадиган хос сўзларнинг айримлари аслият мансуб бўлган тилдан ташқари яна қатор халқлар лафзларида учраши, жумладан таржима тили луғат заҳирасининг ҳам таркибий қисми ҳисобланиши мумкин. Бундай сўзлар худуд, турмуш-шароит жиҳатларидан бир-бирларига яқин, доимий муносабат ва мулоқотда бўлиб турадиган халқлар лафзида кўпроқ

³⁰ А. В. Федоров. Основы общей теории перевода. Издательство «Высшая школа». 1968, стр.181-188.

³¹ Сергей Влахов и Сидер Флорин. Непереводимос в переводе. Сб. «Мастерство перевода», 1970.

учрайди. Бу таржимонни амалий кийинчиликлардан халос этади. Кавказ ва кавказ-орти халқлари. рус-украин-белоруслар, ўзбек, козок, кирғиз, туркман ва тожиклар учун умумий бўлган кўпгина миллий хусусиятли сўзлар шулар жумласидандир.

Муайян халқ турмуш тушунчаларини англатадиган кўпчилик хос сўзларнинг маънолари ва ўтайдиган вазифалари мамлакатларнинг ўзаро маданий, маърифий, иқтисодий, сиёсий алоқалари натижасида қатор халқлар вакилларига, шу жумладан таржима тили соҳибларига ҳам таниш бўлиб қоладики, таржимонлар бундай сўзларга ўз тилларида муқобил лисоний воситалар кидириб юрмасдан, уларни транслитерация йўли билан талқин этаверадилар.

Транслитерация услидан фойдаланишнинг асосий сабаби – аслиятда қўлланилган миллий хусусиятли лисоний воситаларнинг таржима тилида мавжуд бўлмаганлиги туфайли аслиятнинг миллий хусусиятини таржима тили соҳибларига хос хусусият билан алмаштириб қўйиш ёки таржимани умуман бундай хусусиятдан маҳрум этиш каби ҳолатларга йўл қўймасликдан иборатдир.

Шундай қилиб, транслитерация халқлар турмуш тушунчаларини ақс эттирадиган хос сўзларни таржимада талқин этишнинг энг самарали усулларида бўлиб, унинг ёрдамида аслиятнинг миллий хусусияти сиқик ҳолда талқин этилади.

Таржима тилида гоҳо аслиятдаги лисоний воситалар маъноларига маълум даражада яқинроқ мазмунли бирликлар учрасада, улар ўзларининг шартли муқобилларидан ё хислат-хусусият ёки шакл-ҳажм-миқдор жиҳатларидан фаркланадиларки, бу тафовут уларнинг таржимада ўзаро алмашинувига йўл қўймайди. Масалан, аслият мансуб бўлган халққа хос пул ҳамда масофа-узунлик бирликлари, рўзгор ашёлари. кийим-кечак, сгулик-ичкилик каби кўпгина тушунчаларни англатадиган сўзларни транслитерация йўли билан талқин этиш асарда ақс этган ўзига хос муҳит ва шароитнинг китобхон кўз олдида очик-ойдин жонланишини таъминлайди. Америка Қўшма Штатлари «доллар»ининг, инглиз «фунт стерлинг»ининг, немис «марка»сию хинд «рупия»сининг, афғон «афғоний»сининг транслитерация қилинмасдан, ўзбек «сўм»и билан алмаштириб қўйилиши, АҚШ «бренди»си, инглиз «виски»си, немис «шнапсе»сининг рус «водка»си орқали талқин этилиши инглиз бошига «шляпа» ўрнига ўзбек «дўппи»сини, эгнига «пальто» ёки «плащч» ўрнига «тўн» ёки «яктак» кийгизиб қўйиш билан барабар. Бинобарин, булғор олимлари Сергей Влахов ва Сидер Флоринларнинг А. П. Чеховнинг «Ванька» хикояси

таржимонини «водка»ни булғор ичимлиги «ракья» билан алмаштирмаганликда айблашларига қўшилиб бўлмайди.

Асосли транслитерация китобхон тасаввурини бойитади, унинг тили луғат захирасини кенгайтиради. Масалан, русча «танцевать» сўзи ўзининг биргина маъноси билан ўзбекча «раксга тушмоқ» бирикмасига мос эквивалент бўла олар эди. Унинг бошқа бир маъноси – эркак ва аёлнинг белу қўл ушлашиб даврада айланиши, бу усулда раксга тушиш ўзбекларга хос бўлмагани туфайли, ўзбек тилида ўз эквивалентига эга эмас. Мазкур сўзни транслитерация усулида талкин этиш эса ўзбек тили луғат бойлигини кенгайтиради. Ҳозирги умумхалқ тили луғат таркибидан ўрин олган «танса қилмоқ» бирикмаси азалдан ўзбекча «раксга тушмоқ» бирикмаси билан синонимик қатор ҳосил қилгани ҳолда, омма тасаввурини бойитди.

Қарта ўйинининг «дураки» ёки «подкидной» тури ўзбек жамоатчилигига маълум эмас эди. Мазкур ўйинни ўрганиш билан халқимиз унинг номларини ҳам ўзича – транслитерация йўли билан қабул қилдики, эндиликда мазкур сўзлар ушбу нуткий вазиятда фикр баён қилишнинг зарурий воситалари сифатида хизмат қиладилар:

Да почесть что одна. Иногда разве вечером вздумает в дураки играть, ну играем – ГГ. 184 // Ҳа омадимиз шу экан-да. Ҳар замонда кечкурунлари дураки ўйнашга ҳафсала қилиб қолади, ўйнаймиз, шу – ЖГ. 194.

Шундай қилиб, таржима амалиётининг транслитерация усули миллий тиллар бойишига кенг йўл очгани ҳолда, уларнинг фикр баён қилиш имкониятини оширади, адекват, шу билан бирга аслият миллий бўёғини китобхон кўз олдида айнан жонлантирадиган ифодалар вужудга келтиради.

Ҳозирги кунда ўзбек тили жаҳоннинг бой ва қудратли тилларидан бирига айланган экан, уни бу даражага етказган омиллардан бири луғат таркибидаги кўпчилик ўзга халқлар турмуш тушунчаларини англатадиган лисоний воситаларнинг транслитерация усули билан қабул қилиниб, тилнинг ҳар қандай нозик фикрни ҳам ифода эта олиш лаёқатини ошириб юборганлигидадир.

Аммо баъзан транслитерация усули айрим таржимонлар томонидан суинстьёмол қилинади. Улар миллий бўёқдан холи бўлиб, таржима тилида ўзларининг маъно ва вазифалари жўхатларидан уйғун эквивалентларига эга бўлган лисоний воситаларни ҳам мазкур усул ёрдамида талкин этадиларки, бу ҳол китобхон-

нинг баён қилинган фикрни англашини мушқуллаштиради. Масалан, ўзбек тилидан русчага ўгирилган кагор асарлар таржимасида «ранс», «ҳаммом», «ака», «ука», «ёр», «энак» каби кўпчилик миллийликдан холи сўзларнинг миллий хусусиятли ҳисобланиб, бетаржима қолдирилиши таржимонларнинг миллий хусусиятини ўзгача тасаввур этишларидан дарак беради.

Ўзбек тилидан русчага ўгирилган асарлар ёки дубляж қилинган фильмлар персонажларининг гоҳо ўзаро «здравствуйте», «доброе утро», «добрый день», «добрый вечер» тарзида эмас, балки «салам», «ассалам алейкум» деб саломлашишларининг гувоҳи бўламиз. Ваҳоланки, ўзбекча «салом», «ассалому алайкум» шаклилари ҳар қандай миллийликдан холи бўлганлари ҳолда, маъно ва вазифа жиҳатларидан мазкур русча ифода воситаларига монанд нутқий шаклилар ҳисобланадилар.

Ўз-ўзидан маълумки, муайян халқ турмуш тарзини ифода этадиган сўзларгина бундай тушунчаларга эга бўлмаган халқлар тилларига бетаржима – аслиятдаги шаклида ўтказилади, шу тариқа таржимада муаллиф маънининг миллий бўёғи адекват талқин этилади. Масалан, «тахмон», «хўржун», «палов», «кетмон», «наранжи», «супа» каби ўзбеклар турмуш тарзигагина хос ифода воситаларини бундай тушунчаларни англатадиган лисоний бирликларга эга бўлмаган инглиз ва рус халқлари тилларига қилинган ўгирмаларида бетаржима айнан келтириш аслиятнинг миллий хусусиятини сақлаб қолиш билан бирга, таржима тиллари луғат таркиби кенгайтиши учун замин яратиш имкониятини беради.

Шарк ғазалиёти мафтуни бўлмиш буюк олимон шоири Гёте ўз тилига нафақат «ғазал» сўзини транслитерация воситасида олиб кирди, балки шу жанрда ўзи ҳам ижод қилди ва бошқа ватандошларини ҳам бунга даъват этди.

Вазифавий уйғунлик ҳақида гап кетар экан, шуни қайд қилиш лозимки, асарларида Шарк ҳаётини тасвирлаётган айрим ўзга миллат ёзувчилари ҳам ўз тилларида мавжуд қатор лисоний воситалар ўрнига, эҳтиёж сезилмаса-да, уларнинг луғавий эквивалентлари бўлмиш шарқона сўз ва сўз бирикмаларини қўлайдилар. Бу сўзлар, ҳамма вақт ҳам муаллифлар нестасига бўйсуниб, шарқона бўёқни яратавермайди, чунки улар кўпинча ҳеч қандай қўшимча мазмун ёки миллий бўёқ касб этмасдан, ўзлари мансуб бўлган тилларнинг ахборий вазифали, шу билан бирга бошқа тилда ўз луғавий эквивалентларига эга бўлган воситалари ҳисобланади. М. Шевердин қаламига мансуб «Етти балои азим» романининг биричи китобини варақлар эканмиз, ҳаётат аломатини

ифода этиб, рус тилида «Боже мой!» луғавий эквивалентига эга бўлган «тавба!» сўзини, «здравствуйте, товарищи» шаклида келтирилмасдан, «салом, рафики» тарзида берилган бирикмани учратамизки, бу ифода воситалари асар тили софлигига, маданиятига сўзсиз путур етказди.

В. Шекспирнинг «Ҳамлет» трагедиясида кўпчилик персонажлар Ҳамлетга «my lord» деб мурожаат қилган эканлар, бу ўринда ўзбеклар албатта «шахзодам» сўздан фойдаланишни маъкул кўрадилар. Аммо ўзбек таржимони рус санъаткори таъсирида сўзни транслитерация йўли билан «милорд» шаклида талқин этадики, мазкур сўз кенг китобхон оммасига тушунарли эмас. «Милорд» сўзи инглизча халқлар билан кўп асрлардан буён муносабат ва мулоқотда бўлиб келган русларга бирмунча тушунарли бўлганлиги учун М. Шайхзода таржимасига асос бўлган русча таржимага эътироз билдирмаслик мумкин. Аммо қайд этиш лозимки, асарнинг бошқа бир русча таржимасида (М. Л. Лозинский қаламига мансуб) «милорд» эмас, балки «мой принц» бирикмаси маъкул кўрилади.

Аслият тили муҳитини яратиш мақсадида таржима тилида муқобил эквивалентлари бўлмаган лисоний воситаларни ҳамма вақт ҳам транслитерация йўли билан беравериб бўлмайди. Таржима тили луғат таркибидан ўрин олмаган воситалар аксарият ҳолларда китобхонга аслиятда баён этилган фикр ҳақида тўғри тасаввур беришга ожизлик қилади. Транслитерация усули айниқса микдорий тушунчаларни ўзига хос тарзда ифода этадиган инглизча «a dozen» (ўн икки), «a score» (йигирма) сўзлари талқинида ўзини окламайди. Масалан, «a dozen» сўзи турли контекстларда ўзининг моддий-манتيкий маъносига нисбатан кўпроқ хиссий муҳолафа яратиш ҳамда «кўп» маъносини чама орқали ифодалаш вазифаларини ўтаб келадик, унинг луғавий эквиваленти бўлмиш ўзбекча «ўн икки» сонни аниқ микдорнинггина англатади. Ўзбекча сон инглизча «a dozen» сингари бадний нутқ таркибида ўзининг моддий-манتيкий маъносидан мавҳумлашиб, турли-туман услубий восита ва приёмлар таркибида мажозий ишлатилиш хусусиятига эга эмас. Бундай номувофиклик инглизча сўзни ўзбек тилига фақат транслитерация йўли билангина талқин этиш лозимлигини билдирмайди. Ўзбек тилида манتيкий маъносидан тегишли контекстларда узоқлашиб, мазкур сўз маъно ва вазифасини адекват акс эттирадиган «ўн», «ўн чоғли», «ўн-ўн беш» сонлари мавжудки, таржима жараёнида улардан унумли фойдаланиш имконияти

бўлса-да, гоҳо таржимонлар сўзни транслитерация йўли билан бериб, шакл ва мазмун мутаносиблигига путур етказадилар.

В. Шекспирнинг «Отелло» трагедиясидан келтирилган қуйидаги диалог таркибида «a dozen» сўзи ҳиссий муболаға яратиш учун қўлланилган экан, унинг русча таржимаси луғавий эквиваленти ёрдамида адекват жаранглаган. Чунки рус тилида бундай тушунчани англатадиган муқобил лисоний восита – «дюжина» мавжуд. Аммо ўзбекча матндаги русча таржимадан кўчирилган «дюжина» сўзини нуткимиз маданияти адекват восита сифатида қабул қила олмаган:

De z d e m o n a. I don't think there is any such woman.
E m i l i a. Yes, a dozen – Oth, 111.

Д е з д е м о н а. Едва ль найдется хоть одна такая.
Э м и л и я. Их добрая дюжина – ВШ, 505.

Д е з д е м о н а. Шундай хотин борлигига ҳеч ишонмайман.
Э м и л и я. Бундайлардан дюжиналаб топилади – УШ, 309.

Бу ерда Эмилия эрига хиёнат қиладиган хотинларни истаганча топиш мумкинлигини муболағали баён этган экан, бундай вазифани ўзбек тилида «ўнлаб» сони ифода эта оладик, таржимон мавжуд имкониятдан фойдаланмаган.

«Сўна» романида Галли Жеманинг талант ва истеъдодини орттириб:

She is a born conspirator, worth any dozen of us – G. 106.

тарзида баҳолаган экан, рус таржимони «a dozen»ни «дюжина» сўзи орқали талқин этиб, прагматик адекватликка эришган бўлса:

Она прирожденная заговорщица, стоящая доброй дюжины таких, как мы – Ов. 77.

ўзбек таржимони Мирзакалон Исмоилий асарнинг учала таржимасида ҳам адекват ифода ярата олмаган. Асарнинг 1934 ва 1936 йилларда амалга оширилган таржималарида «дюжина» сўзининг транслитерация қилиниши китобхоннинг муаллиф мақсадини англашини кийинлаштирган бўлса, 1956 йилдаги таржимада мазкур сўзнинг аник миқдорни англатадиган сон ёрдамида ўгирилиши муаллиф назарда тутган муболағали ифодани услубий бетараф баёнга айлантириб қўйган:

1. Жемма сиёсий фаолият учунгина туғилган, у биздакаларнинг бир дюжинамизга тўғри келади – С, 1934, 100.

2. У туғма инкилобчи, биздақаларнинг ўн иккитасига бас келади – С, 1956, 93.

Аслиятдаги «а dozen» ва унинг русча таржимасидаги «дюжина» сўзи ўзининг аниқ-миқдорий «ўн икки» маъносида ишлатилмасдан, фикрнинг муболағали баёни учун хизмат қилаётганлиги туфайли ўзбекча таржимада «ўн» сонидан фойдаланиш аслиймонанд ифодани юзага келтирган бўларди. Бу борада қозок санъаткорининг тажрибаси ибратлидир:

Ол жасырын жұмыс жүргізу үшін туған адам, бұл жөнінде бір өзі біздің онымызға татыйды – Бөг, 93.

Айрим нуткий вазиятларда «а dozen» ва «дюжина» сонлари «кўп» маъносининг чама орқали ифодаси учун ишлатилади. Бундай ҳолларда ҳам транслитерация усулига мурожаат қилинмайди, балки уларга ўзбек тилида «ўнтача» чама ҳамда чама маъно белгисини ифодаловчи «ўн-ўн беш» жуфт сони вазифавий мос келади.

Шу нарса ажабланарки, «дюжина» сўзи ўзининг моддий-мантикий маъносида аниқ миқдорни англатиб келганида ҳам ўзбек таржимонлари уни кўпинча миқдорий аниқ ўгирмасдан, транслитерация қилиш йўли билан китобхонларини ифода мазмунини тўғри ва тўла англаш имкониятидан маҳрум этадилар.

Масалага ижодий ёндашиш мушкулотни ижобий ҳал қилиш имкониятини берган бўларди. Инглизча «а dozen» ҳам, русча «дюжина» ҳам инглиз ва рус тилларида моддий-мантикий маъносида бирор саналадиган предметнинг «тўла тўплам»ини англатади. Тўла тўплам эса ўн иккитага тўғри келади. Бинобарин, «half a dozen» ва «пол дюжины» ярим тўплам, яъни олтитадир. Масалан, ярим тўплам стул, бир тўпламдан ликопча, қошиқ харид қилинади. Гоҳо ўзбек жонли сўзлашувида талаффузи русча «дюжина»ни эслатадиган «дўржи» сўзи ҳам учраб турадики, у ҳам «тўплам» маъносини ифодалайди. Хуллас, таржимонлар қандай лисоний воситаларга мурожаат қилсалар ҳам, адекватликни таъминлашса бас эди. Бирок улар танлаган «дюжина» ўзбек тили луғат таркибига бегоналиги, «ўн икки» эса тўплам маъносини англатадиган аъъанавий сон эмаслиги туфайли адекватликни юзага келтира олмаганлар:

1. Софья Ивановна знала, что такие плотки стоят не меньше 15 рублей дюжина – Вос, 67 // Софья Ивановна бундай дастрўмолнинг дюжинаси ўн беш сўмдан кам турмаслигини биларди – Тир, 71.

2. Купила два дивана, стол к дивану, полдюжины кресел. по случаю – ЧД, 181 // Тўғри келиб қолган эди, икки диван, диванга стол, ярим дюжина кресло сотиб олди – НКК, 181.

Бу хил фикрларни яна қатор ўзига хос тушунчаларни англатадиган инглизча сўзларнинг ўзбекчага таржимаси ҳақида ҳам айтиш мумкин. Таржима амалиётида қатор узунлик-масофа тушунчаларини англатадиган инглизча сўзлар ўзбекчага мавжуд вазифавий муқобил лисоний воситалар ёрдамида ўгирилмасдан, кўпроқ транслитерация йўли билан бериладика, натижада уларнинг маънолари китобхонга аниқ етиб бормади. Масалан, «league» (русча: льё) сўзи «тўрт ярим км.»га тенг масофани англатар экан, қуйидаги мисол таржимасида транслитерация усулига мурожаат қилмасдан, у ифодалаган тахминий масофани «тўрт-беш чақирим» бирикмаси ёрдамида вазифавий уйғунликка эришиш йўлидан бориб, таржима қилиш мумкин эди. Зеро, бу ерда таржиманинг вазифаси муаллиф назарда тутган фикрни англатишдангина иборат бўлиши кутилганди:

In the forest, not more than a league from here – JA, 112 // В лесу, не более чем в одном льё отсюда – ЖА, 100 // Бундан бир льёча нарида. ўрмонда – ЖА, 89.

Рус тилида ўзига хос тарзда узунлик-масофа тушунчасини англатиб, 2 метру 13 см.ни билдирадиган «сажень» сўзи ўзбекчага асосан уч хил – вазифавий уйғун лисоний воситалар танлаш, транслитерация ҳамда ўзбекча «саржин» сўзи билан алмаштириш йўллари билан талқин этилади. Вазифавий уйғун лисоний бирликлар танлаш йўли одатда ижобий натижаларга олиб келса, бошқа йўллар адекват ифодалар яратишга ожизлик қилади.

А. П. Чеховнинг «Олтинчи рақамли палата» номли ҳикоясида қамоқхонанинг узоклиги «в сто саженях» деб тахмин қилинган экан, унинг «уч юз кадам» тарзида ўгирилиши масофа ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилиш билан бирга фикрнинг ўзбек тили маданияти доирасидаги табиий оҳангдорлигини юзага келтирган:

Недалеко от больничного забора, в ста саженях, не больше, стоял высокий белый дом, обнесунный каменною стеной – П№6, 177 // Қасалхона деворидан йироқ эмас, кўп бўлса, уч юз кадамча нарида тошдевор билан айлантирилган баланд оқ иморат турипти – ОНП, 251.

Аммо мазкур бирликнинг транслитерация қилиниши назарда тутилган узунлик-масофа ҳақида аниқ тасаввур бермаганлиги-

дан ташқари, матн таркибида ўзбек тили луғат таркиби учун ёт бўлган воситанинг пайдо бўлишига ҳам олиб келган:

Саженья в пяти, на другой стороне островка, лежал ногами в воду Жадов – ХМ, I, 172 // Беш саженьча нарида, оролниг нариги чеккасида оёқларини сувга осилтириб Жадов ётганди – СС, I, 199.

Бу ерда «саженях в пяти» бирикмасини «ўн-ўн беш кадам» ёки «метр» тарзида ўгириб, аслиятда тасвирланган тахминий масофа ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш мумкин эди.

Таржима амалиётида «сажень» сўзини ўзбекча «саржин» сўзи билан алмаштириш ҳоллари ҳам тез-тез учраб турадики, бу ҳам таржимонга тўлақонли ифодалар яратиш имкониятини бермайди. Мазкур сўзларнинг тарихан бир-бирларига алоқаси бордай туюлса-да, рус ва ўзбек тилларининг ҳозирги замон тараққиёти даражасида улар ҳар хил тушунчалар ифодаси учун хизмат қилдилар: «сажень», эслатиб ўтилганидек, узунлик-масофа тушунчасини акс эттирса, «саржин» ҳар томони бир арра бўйи қилиб калаштириб териладиган ёғоч ўтинни билдиради. Бинобарин, «Тинч Дон» (М. Шолохов) романида чолнинг новчалиги «бир сажень» деб таърифланган экан, унинг «саржин» орқали берилганлиги аynи сўзни ўзи учун ғайритабиий бўлган муҳитга тушириб кўйган, натижада зарурий мазмун яралмай қолган:

Старик был саженного роста, плечист и худ – ТД, I, 165 // Чолнинг бўйи бир саржин, кифтлари кенг, ўзи қотмадан келган эди – ТД, I, 205.

Рус оғзаки нутқиға хос бўлиб, 1,06 км. масофани англатадиган «верста» сўзи маъносининг китобхонларға етказилиши масаласи ўзбек санъаткорлари томонидан деярлик ҳамма вақт ижобий ҳал этилмоқда. Таржимада «верста» тахминан шунча масофани билдирадиган ўзбекча «чақирим» сўзи билан алмаштириладики, бу ҳол нафақат сўз маъносини, балки унинг оғзаки нутқ услубига хос хусусиятини ҳам яратади:

Никак, ведь мы без малого
Верст тридцать отошли – КРЖХ, 18.

Роса ўтгиз чақирим
Йўл ўтибмиз, кам эмас – РКЯЯ, 6.

Маълумки, турли халқлар истеъмолидаги ҳарфлар номланишига қараб бир-бирларидан фарқ қилади. Бу уларнинг миллий хусусиятини белгилайди. Жумладан, ўтган асрнинг 30-йиллари-

гача рус ва ўзбеклар фойдаланган ҳарфларнинг кўпчилиги ўхшаш ёки бир хил товушларни ифода этган бўлсалар-да, улар алифбода турлича аталганларки, бу уларни ўзгача талаффуз этиш ёки бирини иккинчиси билан алмаштириш миллий хусусиятнинг бузилишига олиб келган. Масалан, «а» товушини берадиган ҳарфни руслар «аз», ўзбеклар «алиф» деганларки, тарихий шароит, ўтмиш воқеа-ҳодисалари тасвирига бағишланган асарларда қўлланилган бу ҳарфларни таржимада бериш масаласи қатор амалий мушкулотларга сабаб бўлмоқда. Айрим таржимонлар «аз»ни «алиф»га алмаштиришни маъқул кўрсалар, бошқа бир гуруҳлари ҳозирги ҳарф номи билан талқин этадилар, учинчи гуруҳлари эса ҳарфни транслитерация қилишни тўғри деб ҳисоблайдилар.

«Аз»нинг «алиф» билан алмаштирилиши оқибатида русча ҳарф номининг ўзбекона бўёқ касб этиши ўз-ўзидан маълум бўлса, унинг транслитерация усулида берилиши ҳам китобхонни қаоатлантирмайди:

Ну-ка, ты,.. поди сюда! Садись. Видишь фигуру? Это – аз. Говори: Аз! Буки! Веди! – Д, 280 // Қани, бери келчи! Қани, ўтир. Мана бу ҳарфни кўрдингми? Бу аз. Такрорла: Аз! Буки! Веди! – Б, 73.

Таржимадаги рус ҳарфлари номлари бўлмиш «аз», «буки», «веди» сўзлари кенг ўзбек жамоатчилигига тушунарли бўлмаса, қуйидаги мисол таржимасида «аз»нинг «а» тарзда берилганлиги вазилавий адекватликни юзага келтирган: мазкур ҳарф, аслиятдагидек, китобхон кўз олдида алифбонинг биринчи ҳарфини жонлантиради:

Андрей спросил: Это что?
- Аз – М, 145.

Андрей сўради: Бу нима?
- А – О, 95.

Одамлар истеъмол қиладиган таомлар номларини талқин этиш ҳам санъаткордан катта масъулият талаб қилади. Ҳар бир халқнинг бобомерос миллий таомлари бошқа халқларникидан нафақат тайёрланиш усули, балки мазаси ҳамда кўриниши билан ҳам фарқ қиладик, таржима жараёнида аслиятда тилга олинган таом номини таржима тили соҳиблари истеъмол қиладиган таом билан алмаштириб қўйиш ҳам, уни бирор тасвирий воситасиз транслитерация қилиш ҳам китобхонга аслият соҳиби таоми ҳақида аниқ тасаввур беришга ожизлик қилади. Аксарият ҳолларда

муайян персонажнинг қандай таом истеъмол қилаётганлиги унинг турмуш шароити, у тушиб қолган ғайритабiiй муҳит ҳақида тасаввур берадики, бу муҳим омилнинг имконий йўллар топиб таржимада қайта яратилиши зарурлиги ўз-ўзидан маълум. Айрим ўхшаш томонларини, масалан, гуручдан тайёрланганини ҳисобга олиб, ўзбек «палов»ини рус «гуруч бўтқа»си ёки рус «окрошка»сини ўзбек «чалоб»и билан алмаштириш ёинки уни А. П. Чеховнинг «Чорбоғчилар» ҳикояси таржимасидагидек «яхна шўрва» билан алмаштириш аслиятда тилга олинган таомга ўзбекона миллий хусусият бағишлашидан ташқари яна баъзан муаллиф назарда тутган мақсадни ҳам сохталаштириб қўйинши мумкин. Зеро, «палов» билан азиз меҳмон сийланади, «гуруч бўтқа» эса меҳмон кутишда дастурхонга тортиладиган фахрий таом эмас. Тушуниб бўлмас транслитерация эса матнни китобхондан узоқлаштиради.

Н. А. Некрасовнинг «Русияда ким яхши яшайди» поэмасидан келтирилган куйидаги сатрлар китобхонни рус миллий таомлари билан таништиради:

Попова каша - с маслицем,
Попов пирог - с начинкою,
Поповы ши - с сметком. – КРЖХ, 36.

унинг таржимаси соф ўзбек турмуш шароити тасвирини жонлантиради. Аслиятнинг бу хилда ўзбеклаштирилиши оқибатида китобхон персонажи истеъмол қиладиган таомлар ҳақида ҳаққоний тасаввурга эга бўла олмайди:

Шовласи ёғликкина,
Сомсалари киймалик,
Шўрвалари мазалик. – РКЯЯ, 18.

Э. Ҳемингуэйнинг «Алвидо, курол!» романи персонажнинг «шўр бодом» ўрнига «шўр данак» сийши дарҳол киши эътиборини ўзига тортади. Гап шундаки, «шўр бодом» Италия услубида тайёрланган таом бўлса, «шўр данак» кўпроқ Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида тайёрланадиган донгдор таомдир. Бу ҳол «шўр бодом»нинг таржимада «шўр данак» билан алмаштиришига йўл қўймайди:

I sat on a high stool and ate salted almonds – ҒА, 174 // Я сидел на высоком табурете и ел солёный миндаль – ПО, 458 // Баланд курсида ўтириб, шўр данак едим – АК, 255.

Шу асар таржимасидан келтирилган куйидаги ифода эса китобхонга мутлақо тушунарли эмас:

How about some sandwiches? – AF, 175 // А что, сэндвичи у вас есть? – ПО, 453 // Сизда сэндвичлар борми? – АҚ, 256.

Бу ерда транслитерация усулига мувожаат қилмасдан, «сэндвич»ни аллақачон лафзимизга рус тили орқали кириб келиб, ўзбек тили луғат таркибидан мустақкам ўрин олган «бутерброд» сўзи билан алмаштириш вазифавий уйғунликни юзага келтирган бўлар эди. Чунки «sandwich» ва «bread-and-butter» сўзлари инглиз тилида маъно жиҳатидан бир-биридан фарқ қилсалар-да (sandwich – орасига ёки юзига пишлоқ, колбаса, қайнатилган гўшт ёки икра қўйилган нон бурдасини билдирса, bread-and-butter – сариг ёғ сурқалган нон парчасидир), ўзбек тилида «бутерброд»нинг маъно қамрови кенгайиб, «сэндвич» маъносини ҳам англатадиган бўлиб қолди.

Бу сўзлар кийим-кечак номлари таржимасига ҳам алоқадор бўлиб, таржимонни кўпроқ ўзга халқ фарзандига таржима тили соҳиби либосини кийгизиб қўйиш хавфи кутади. Барча ўзбеклар «чарм плашч»ни ҳам, «шуба»ни ҳам яхши билишлари ва уларни доим шу номлар билан аташларига қарамасдан, «Сарсонлик-саргардонликда» (А. Толстой) романи таржимасида мазкур сўзларнинг «тўн» билан алмаштириб қўйилиши персонажларнинг ўзбек либосида тасвирланишига олиб келган. Бундан ташқари, таржимон бир-бирларига мос деб ҳисоблаган икки халқ либоси ташқи кўриниши билан ҳам кескин фарқ қилади: «шуба» кўпроқ ўзбек пўстинига ўхшаб кетса, халқимиз ҳеч қачон «чарм тўн» киймаган:

1. Дашу тряслó ознобом. Она легла на диван и прикрылась шубкой – ХМ, I, 151 // Дашани титрок босди. У тўн ёпиниб диванга ётди – СС, I, 173.
2. Иван Ильич вытащил из автомобиля кожаные плащи – ХМ, I, 206 // Иван Ильич автомобилдаги чарм тўнларини пастга туширди – СС, I, 239.

Хусусан уйкуга ҳозирланаётган Дездемонанинг (В. Шекспир. «Отелло») таржимада тунги либос сифатида Эмилиядан ўзбек эркаклари кундуз пайтда кийиб юрадиган либос – «тўн» сўраши ўта мантиқсиздир:

Give me my nightly wearing, and adieu – Oth, 108 // Дай мне одеться на ночь, и прощай – От, 504 // Менинг кечки тўнимни беринг, сўнгра сизга хайр – От, 306.

Ҳар бир халқнинг ўз оҳанги, нақоратлари, қалбига сингиб кетган ашулалари, куй ва рақслари бўладикки, уларнинг номларини, бадий матн таркибида учраганда, имкон борича таржима ти-

ли ашула, куй ва рақслари номлари билан алмаштириб қўймаслик керак. Акс ҳолда китобхон кўз олдида аслият соҳибларига мансуб санъат намуналари эмас, балки ўз халқи куй ва рақслари намоён бўлади. «Сўна» (Э. Войнич) романининг 1934 йилдаги таржимасида аслиятда номи тилга олинган италянча «tarantella» рақси ўзбекча «дилхирож»га¹ айланиб қолган эди. Бундай талқин воситасида таржимон рақснинг тез ва чаккон ижро этилиш хусусиятини жонлантормоқчи бўлган, шекилли. Аммо ифода ўзбекона либосга бурканиб, китобхонда зарурий тасаввур ҳосил қила олмаган. Ўз хатосини англаган Мирзакалон Исмоилий асарнинг 1956 йилдаги таржимасида рус санъаткорига эргашиб, рақс номини транслитерация йўли билан талқин этган-у, саҳифа тагида унга изоҳ берган. Масаланинг бу зайлда ҳал этилиши амалий жиҳатдан мақсадга мувофиқ ҳисобланмаса-да, бу ўринда шу йўл илгаригисидан афзаллиги билан эътиборга лойиқдир.

«Тинч Дон» (М. Шолохов) романида халқнинг ўзбек ялласига ўхшаш хусусиятли «яблочко» ашуласини тўқиб, куйлаб юргани, «Сарсонлик-саргардорликда» (А. Толстой) трилогиясида эса мужикларнинг шу хусусиятли «соловья-пташечка» ашуласини айтиб юргани ҳақида ҳикоя қилинадик, бу ашулалар номларининг таржимада ўзбек тилида куйланадиган «яллама ёрим», «омонёр» ашулалари номлари билан алмаштирилганлиги ўзбеклар кўз олдида ўз миллий ашулаларининг жонланишига олиб келган:

1. Словом не всякий решится сказать, а в песнях играют, с песни короткий спрос. А сложила такую «яблочко» – ТД, III, 170 // Гапиргани кўркишади, бироқ ашулага айб йўқ, дардини ашула қилиб айтиб юришибди. Янги чиккан «яллама ёрим»ни эшитинг – ТД, III, 210.
2. Орловские, тульские, рязанские мужики распевали «соловья-пташечку» на улицах Салоник, Марселя, Парижа – ХМ, I, 187 // Орёл, Тула, Рязань мужиклари Салоники, Марсель, Париж кўчаларида «омонёр» ашуласини баралла айтиб юрар эдилар – СС, I, 216.

Бу ерда таржима амалиётининг синалган калька усули асосида ашулалар номлари «олмача», «булбулча» тарзида ўгирилганда, уларга ўзбекча хусусият бахш этиш эҳтимоли баргараф этилгани ҳолда, русча ашулалар тематикаси, ўзига хослиги ҳақида ҳам тасаввур ҳосил қилинган бўлар эди.

¹ Каранг: Е. Л. Войнич. «Сўна». Тошкент – Самарқанд, 1934, 92-бет.

Маълумки, одамлар номлари асосан транслитерация йўли билан ўгирилади. Ҳар бир номнинг асл нусхадагидек талаффуз қилиниши аксарият ҳолларда унинг қайси халққа мансублигини билдиради. Аммо аслият тилида мавжуд баъзи ҳарфларнинг таржима тилида ўзгача талаффуз этилиши мумкинки, бу ҳол транслитерация йўли билан талқин этилган номнинг талаффузда аслиятдаги номдан кескин фарқ қилиб қолишига олиб келиши мумкин. Шу туфайли тажрибали санъаткорлар кишилар номларини ҳамма вақт ҳам кўр-кўрона транслитерация қилавермасдан, уларнинг таржима тилида ўкилиш, талаффуз қилиниш жиҳатларига ҳам эътибор берадиларки, натижада транслитерация билан транскрипция ўзаро қорилиб кетади.

Бадний ижод вакиллари баъзан ўз персонажларини шундай исмлар билан атайдиларки, бу номлар ўша персонажлар хусусиятини ўзида мужассамлаштирганлари сабабли «гапирувчи номлар» деб аталдилар. Бундай муайян услубий мақсадни ифода этадиган номларни талқин этиш масаласи амалий жиҳатдан ҳам, назарий жиҳатдан ҳам ҳалигача дуруст ҳал қилинган эмас. Чунончи, турли тилларга қилинган таржималарда Ойбекнинг «Қутлук қон» романи персонажи номи Тантибойвачча ҳам, Абдулла Қаҳҳорнинг «Тобутдан товуш» пьесаси қаҳрамони Заргаров ҳам, Садриддин Айнийнинг «Судхўрнинг ўлими» қиссаси қаҳрамони Қори Ишқамба ҳам, Н. В. Гоголнинг «Ревизор» ва «Ўлик жонлар» асарлари персонажлари номлари Держиморда ва Собакевичлар ҳам, Салтыков-Шчедриннинг «Жаноб Головлёвлар» асари қаҳрамони Иудушка ҳам шахсларни аташдан ташқари яна персонажлар хулқ-атворини тасвирлашдек қўшимча вазифаларни ҳам ифода этадиларки, асарлар таржималарида мазкур номларнинг транслитерация қилинганлиги муаллифлар истагининг рўёбга чиқишига йўл қўймаган.

Қўшимча вазифали номларни таржима амалиётининг у ёки бу усули ёрдамида талқин этиш лозим, деган ҳукм чиқариб бўлмайди. Бу масала, бизнинг назаримизда, нутқий вазият талабидан келиб чиқиб ҳал қилиниши лозим. «Ўлик жонлар» асарининг бир жойида шундай қўш маъноли-вазифали номлар ҳижжалаб қилинган таржима усули ёрдамида дуруст талқин этилган:

Вылезли из нор... все те, которые прекратили давно уже всякие знакомства и знали только, как выражаются, с помещиками Заваличиным да Полежаевым. Знаменитые термины, произведенные от глаголов полежать и завалиться, которые в большом ходу у нас на Руси, все равно как фраза: засагать к

Сопикову и Храповицкому – МД, 483 // Кўпдан бери ҳамма билан борди-келдини ва ошначиликни узиб, таъбирига кўра, фақат помешчик Ёнбошвой ва помешчик Ётиболдивой ошна тутинган кишилар ҳам кўчага отилди. Ёнбошвой ва Ётиболдивой деган машхур номлар бизнинг рус элимизда жуда кенг ёйилган «ёнбошламоқ» ва «ётиб олмоқ» феълларидан ясалган, Пишиллоқвой ва Хурраквойниқига бориш, деган ибора ҳам шу тарика пайдо бўлган – УЖ, 234.

Пайгамбару авлиёлар, жину ажиналар, девлар каби диний-тарихий ва афсонавий шахслар ҳамда ғайритабиий кучлар номларини таржимада талқин қилиш амалий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади. Гап шундаки, у ёки бу диний-тарихий ва афсонавий шахс ёки ғайритабиий куч номи ҳар хил халқлар ва дин вакиллари лафзида ҳар хил талаффуз қилинади. Таржимон олдида аслиятда учраган бундай номни таржима тилида қабул қилинган мувофиқ варианты билан алмаштириш лозимми ёки уни одатдаги номлар сингари транслитерация йўли билан талқин этиш маъқулми, деган савол кўндаланг бўлиб турадики, бу саволга таржима амалиётининг ўзи тўғри жавоб беради. Масалан, насронийлар пайгамбари номини инглизлар «Jesus», руслар «Иисус», ўзбеклар эса «Исо» тарзида талаффуз этадиларки, таржимада айни тилларда қабул қилинган анъанага риоя қилиш китобхон кўз олдида бирор юртдоши ёки ўз диний вакилини эмас, балки назарда тутилган диний-тарихий ёки афсонавий шахсни жонлантиради.

Исми «Илья» бўлган рус кишисига ўзбеклар ҳам шу тарзда мурожаат қилсалар, бу сўз Н. А. Некрасовнинг «Русияда ким яхши яшайди» асарида пайгамбар номи сифатида қўлланилганда, у ўзбек тили анъанасига мувофиқ «Илёс» шаклида талқин этилган:

Илья – пророк – КРЖХ, 122 // Илёс пайгамбар – РКЯЯ, 86.

Дев ва инсу жинслар ҳақидаги манбаларда зулмат таркатувчи жин-ажиналар сифатида ривоят қилинадиган «Модо» ва «Маһу» (рус тилида «Модо» ва «Маху») мусулмон манбаларида «Азозил» ва «Ифрит» номлари билан маълум бўлиб, «Қирол Лир» (В. Шекспир) асари таржимасида мавжуд имкониятдан тўғри фойдаланилган:

The prince of darkness is a gentleman:
Modo he is called, and Mahu – КЛ, 107.

Князь тьмы и сам вельможа:
Зовут его Модо и Маху – КЛ, 539.

Зулматларнинг бегзодаси ва аъёнлари:
Бирин исми Азозилу, бириси Ифрит – КЛ, 431.

Диний ривоятлардан маълумки, Одамато ва Момоҳаволар ўғли Қобил ўз укаси Ҳобилни қатл қилади (бу ер юзидаги биринчи одамқушлик эди). натижада унинг номи жинояткор, қушанда тимсоли сифатида жаҳоннинг жуда кўп тиллари луғат таркибидан ўрин олади. Бу ном Ҳамлет (В. Шекспир) нутқида инглиз тилида қабул қилинган шаклида (Cain) қўлланилган ва русчага ҳам шу тилда учрайдиган шаклида (Каин) талкин этилган экан, ўзбек таржимони ҳам ўз масъулиятига ижодий ёндашган:

... how the knave jowls it to the ground, as if it were Cain's jawbone, that did the first murder! – Н, 97 // ... а этот негодяй шмякнул его обзёмь, точно это челюсть Каина, который совершил первое убийство – Г, 289 // ... бу аблаҳ бўлса, гўё биринчи одам ўлдирган Қобилнинг чакка суяғини отаётгандай уни ерга ирғитди – Х, 145.

«Артамоновлар иши» (М. Горький) асари таржимони эса «Каин»ни транслитерация йўли билан талкин этиб, аслиятда фойдаланилган образли ифода вазифасини қайта ярата олмаган:

Делаю черт Каина обучал – ДА, 600 // Шайтон Каинни ишга ўргатган – АИ, 346.

Бу ерда гап «Каин»ни «Қобил» билан алмаштириш лозимлиги устидагина бормаяпти. «Қобил»нинг тегишли матний ҳолатларда одамқушлик тимсоли сифатида жонланиши ўзбек жамоатчилигининг кам қисмига маълум бўлганлиги (собик шўро тузуми оммани динга алоқадор барча маълумотлардан маҳрум этган эди), яъни мазкур сўз воситасида фикрни образли ифодалаш кенг омма нутқига хос эмаслиги туфайли таржима амалиётнинг бу усулидан фойдаланиш ҳамма вақт ҳам ўзини оқлайвермайди. Аслиятда шайтоннинг Каинни, яъни Қобилни йўлдан оздириб, қушандага айлантирганига шаъма қилиниши орқали образли ифода яратилган бўлса, бундай услубий таъсирчанликни таржима тилида ўзгача образли асосли восита танлаш йўли билан акс эттириш мумкин эди.

Асл нусха мансуб бўлган халқ диний афсоналари билан боғлиқ бўлиб, алоҳида мазмун касб этадиган, таржима тилида эса ҳеч қандай тимсолий маънога эга бўлмаган номларни талкин этишда вазифавий уйғунлик тамойилидан келиб чиқиш, бу усул ижобий натижа бермаган тақдирда эса, таржима амалиётининг тасвирий йўлига мурожаат қилиш зарурати туғилади. Қуйидаги мисол таркибида қўлланилган «Иуда» (инг.: «Juda») сўзи ўз устози Исо пайғамбарни ўттиз дона кумуш танга бадалига душманла-

рига хоинона сотган Иуда Искарриот ҳақидаги инжил афсонаси билан боғлиқ бўлиб, бу ном хоинлик ва сотқинликни образли ифода этадиган воситага айланиб қолган:

Доносьт идешь, Иуда? – ПЦ, I, 87 // Чакқани кетяпсанми, хоин? – ОҚ, I, 103.

Таржимадаги «хоин» сўзи фикрни образли ифода этмасда, муаллиф назарда тутган мазмунни тегишли оҳанг ёрдамида кучайтириб, тасвирий тарзда қайта яратган. «Иуда»нинг инжил афсонаси билан боғлиқлигидан кўпчилик ўзбек китобхонларининг беҳабарлигидан, мазкур сўзни улар хоинликни англатадиган оддий лисоний восита сифатидагина қабул қилишини кўзда тутадиган бўлсак, таржима сезиларли йўқотишга олиб келмаган.

Диний китобларнинг муайян дин вакилларига мансублиги уларнинг номларидан маълум. Бошқа дин вакиллари лафзида улар одатда ё ўз талаффузларини қисман ёки тўла сақлаб қоладилар ёинки тилларида мавжуд бўлган ўзгача талаффузли вариантлари билан алмаштириладилар. Мусулмонларнинг диний китоби «Қуръон»ни руслар талаффузини қисман ўзгартирган ҳолда «коран» десалар, насронийларнинг «библия»си ўзбек тилида талаффузи тўла сақланган ҳолда «библия» деб аталади. Ёки, русларнинг «евангелие»си ўзбек тилида «инжил» дейилиши сабабли у таржимада шу варианты билан алмаштирилади. «Қуръон»нинг «библия» ёки «инжил» билан алмаштирилиши ёки аксинча йўл туттилиши эса, сохта тасаввур ҳосил қилади. Бинобарин, таржима жараёнида тилда қабул қилинган тамойилга амал қилинади. Масалан, А. М. Горькийнинг «Мурда» ҳикояси таржимасида руслар диний китоби «пластырь»нинг мусулмонлар диний китоби «хафтияк» билан алмаштирилиши, юқорида қайд қилинганидек, сохта тасаввурга олиб келади:

Это не пластырь, сказал я, просмотрев книгу – Пок, 367 // Мен китобни кўриб: Бу хафтияк эмас-ку, - дедим – Мур, 326.

Эҳтимол мазкур китоблар ўтайдиган вазифаларига кўра бир-бирига яқиндир. Масалага шу нуқтаи назардан ёндашиладиган бўлса, «библия» ва «қуръон» ҳам асосан ўхшаш вазифаларни бажаришини эътибордан соқит қилмаслик лозим.

Халқлар турмуш тушунчаларини акс эттирадиган сўзлар бевосита ўзларининг мантикий маъноларида эмас, балки узунлик-масофа, баландлик, арзон ёки қимматлик, арзиш ёки арзимаслик каби тушунчаларни ифода этиш учун қўлланилганларида, уларни

транслитерация қилишнинг ҳам, таржима тилида уларга микдор, сифат, ҳажм, вазн жиҳатларидан яқин тушунчаларни ифода этадиган лисоний воситалар қидиришга ҳаракат қилишнинг ҳам ҳожати йўқ. Бундай ҳолларда назарда тутилган тушунчаларни вазифавий акс этирадиган лисоний воситалар танлаш зарурати туғилади.

Ифода имкониятларига кўра бир-бирларидан фарқ қиладиган аслият ва таржима тиллари лисоний воситалари мажозий қўлланилганда ўзаро контекстуал уйғунлик юзага келиши мумкин. Зотан, инглизча «acre» сўзи 4047 кв.м. майдонни, русча «вершок» 4,4 см. га тенг узунлик ўлчовини, ўзбекча «қарич» эса таранг ёзилган бош бармоқ билан чинчалоқ учлари ўртасидаги масофани англатса-да, қуйидаги мисол ва унинг таржималарида мазкур сўзлар мантикий маъноларидан узоқлашиб, «кичик майдон» тушунчасининг ифодаси учун фойдаланганликлари туфайли бир-бирларига вазифавий уйғундирлар:

I explored every acre of its surface – TI, 53 // Я исследовал каждый его вершок – ОС, 43 // Унинг ҳар бир қаричини текширдим – ХО, 44.

«Қирол Лир» (В. Шекспир) трагедияси персонажи нутқида ҳаёти маълум даражада денгиз ва кемалар билан боғлиқ халқлар тиллари луғат таркибига мансуб «mast» (русча: мачта) сўзидан баландлик ўлчови сифатида фойдаланилган экан, бу вазифа таржимада «терақ» воситасида қайта яратилган, натижада жонли нутқга хос ўзбекона ифода юзага келган:

Ten masts at each make not the altitude,
Which thou hast perpendicularly fell – KL, 140.

С десяток мачт, пожалуй, будет в круче,
С которой по отвесу ты слетел! – КЛ, 549.

Сен йиқилган шу коянинг, шу учиримнинг
Баландлиги оз деганда ўн терақ бўйи – ҚЛ, 467.

М. Шолоховнинг «Очилган кўрик» романи таржимасида шу вазифани ўтаб келган мазкур сўзнинг (мачта) бетаржима қолдирилиши муаллиф фикрининг кенг жамоатчиликка етиб боришига тўсқинлик қилган. Боз устига, «мачта»га «боп» суффиксининг қўшилиши аслият мазмунининг ўзгача талқинига олиб келган: «дуб» – мачтабоп, яъни кесиб мачта яшаш мумкин бўлган дарахт эмас, балки баланд бўйли «мачтасиёқ» эди:

Высокий, прогонистый дуб, мачтового роста и редкостной строевой прямизны, горделиво высился над низкорослыми –

ПЦ, I, 332 // Нихоятда тик коматли мачтабоп узун дуб пастакина, сершоҳ қайрағочлар ва қари садалар устида мағрур қад кўтариб турарди – ОК, I, 395.

Айрим матний ҳолатларда мантиқий маъноларини тарқ этиб, мажозий тарзда турли-туман тушунчаларни ифода этадиган лисоний бирликлар бир нечтадан вазифаларни ўтаб келишлари мумкинки, бундай ҳолларда кўпинча уларга таржима тилида мазмунан фарқ қиладиган қатор лисоний воситалар мос келади. В. Шекспирнинг «Ўн иккинчи кеча» комедиясининг бир жойида «twopence» сўзи жуда қиймати паст нарса тушунчасини жонлантирса, бошқа бир ўринда харид қувватига эга бўлган маблағ маъносини англатадики, бу контекстуал маъно-вазифалар ўзбек тилига ҳар хил семантикали лисоний воситалар ёрдамида адекват талқин этилган:

1. Sir Toby will be swom that I am no fox; but he will not pass his word for twopence that you are no fool – TN, 546 // Сэр Тоби пообьется об заклад, что я не лисица; но он и двумя пенсами не поручится, что не болван – ДН, 130 // Сэр Тоби менинг тулки эмаслигимга онт ичишга тайёр, аммо сенинг ахмоқ эмаслигинга қора чақа ҳам тикмайди – ЎК, 64.
2. I would not be in some of your coats for twopence – TN, 591 // Ни за какие деньги не согласился бы очутиться в вашей шкуре – ДН, 195 // Тилла берсаларинг ҳам сенларнинг ўрнингда бўлишни истамайман – ЎК, 104.

Хулоса қилиб айтганда, аслият соҳиблари турмуш тушунчаларини акс эттирадиган лисоний воситаларнинг таржима тилида учрамаслиги, таржима тили воситаларининг эса аслиятдаги шартли муқобилларидан ё хислат-хусусият, ёки шакл-ҳажм жиҳатидан ўзгачароқлиги, ёинки уларга мутлақо ўхшамаслиги мазкур тиллар воситаларини таржимада бир-бирлари билан алмаштириш имкониятини бермай, таржимонни транслитерация усулига мурожаат қилишга даъват этади. Аммо ушбу усулдан барча мушкуллий ҳолатларда фойдаланавериб бўлмайди: таржима тили луғат таркиби учун бегона лисоний воситалар кўпинча баён этилган фикр ҳақида тўғри тасаввур яратишга ожизлик қилгани ҳолда, таржима тили маданиятига путур етказади. Бундай пайтларда муаммо таржима амалиётининг бошқа қатор усуллари, жумладан икки тил лисоний воситаларининг вазифавий уйғунлигини қайта яратиш орқали амалга оширилади.

Кўшимча вазифали «гапирувчи» номлар, диний-тарихий ва афсонавий шахслар ҳамда ғайритабиий кучлар, диний-тарихий

китоблар номлари таржимада икки тил воситаларининг вазифовий уйғунликдан ташқари, яна ҳар қайси тилда қабул қилинган шакллари ҳамда талаффуз анъаналарини ҳисобга олишни ҳам тақозо этади.

2. Таржимада тарихийлик ва миллийлик

Ҳар бир бадий ёдгорлик муайян бир даврда содир бўлган воқеа-ҳодисаларни тасвирлайди. Шунга кўра, тарихий мавзуда битилган асар ҳозирги замон китобхонини халқ ҳаётининг тарихи билан таништиради. Табиийки, бундай асар давр эҳтиёжига мувофиқ тарзда ҳад-ҳисобсиз тарихий ва архаик лисоний воситалар билан тўлиб-тошган бўладики, улар китобхон кўз олдида давр руҳини, нафасини жонлангириш билан бирга асарнинг бадий-эстетик таъсирчанлигини ҳам оширади.

Аслият руҳини беками-кўст қайта яратиш масъулияти таржимон олдида тил воситаларини аслиймонанд истифода этиш йўли билан асар яратилган давр руҳини ҳаққоний талқин этиш вазифовасини қўяди.

Аслият яратилган давр таржима амалга оширилган пайтдан одатда маълум даражада фарқ қилади. Шунинг учун ҳам аслият руҳини тўла-тўқис қайта яратиш масъулияти таржимондан зарурий лисоний воситаларни тўғри танлаш йўли билан аслият вужудга келган давр хусусиятини қайта яратишни талаб этади. Аслиятнинг «архаик» хусусияти таржимада замонавий сўз ва иборалардан муқобил воситалар сифатида фойдаланиш имкониятини бермайди. Шу билан бирга таржима амалга оширилган давр китобхонга яқин, тушунарли бўлиши лозим. Чунки таржимон асарни ўз даври китобхони мутолааси учун ўгиради.

Бир сўз билан айтганда, таржимада шундай лисоний воситалардан фойдаланиш керакки, ҳосил бўлган матн китобхонга яхши тушунарли бўлсин ва шу билан бирга асар яратилган давр унинг кўз олдида жонланиб турсин. Бунинг маъноси шуки, таржимада тилнинг архаик ва тарихий қатламларига мурожаат қилишда суиистеъмолликка йўл қўймасдан, улардан китобхонда асар яратилган давр тўғрисида тасаввур ҳосил қилиш мумкин бўлган даражада фойдаланиш зарур. Чунки, тарихий воқеа-ҳодисалар тасвирига бағишланган асарлар таркибида қўлланилган халқлар тарихий-миллий турмуши тушунчаларини акс эттиради-

ган лисоний воситаларни таржимада ижодий, аслият рухига мос тарзда талқин этиш билан бир қаторда гоҳо уларни замонавийлаштиришга интилиш ҳоллари ҳам учраб туради. Бу ҳол кўп таржимонларнинг ўз тилларидаги тарихий ва архаик сўзлардан яхши хабардор бўлмасдан, таржима жараёнида мавжуд икки тилли лугатларгагина суяниб иш кўришлари билан боғлиқдир. Мазкур лугатлар эса асосан тилнинг ҳозирги давр сўз бойлигини камраб олишлари сабабли аксарият ҳолларда тарихий-миллий хусусият тасвирини яратишга ожизлик қиладилар.

Бундай ҳолни Ойбек каламига мансуб «Навойи» романининг рус тилидаги таржимасида қузатамиз. Алишер Навоийнинг Хиротга келаётганлигини эшитган Султонмурод «Истикболларига чикмоқ керак» деган экан, у устози Навоийга нисбатан юқори ҳурмат нишонаси сифатида китобий «истикбол» сўзини, ҳозирги замон грамматикаси қондасига зид ҳолда, учинчи шахс кўплик сонда қўллайди. Рус таржимони Султонмурод лафзида юқори илтифотли услубда қўлланилган ифодани «Надо пойти его встречать» тарзида талқин этиб, оддий тасвирий баён даражасига тушириб қўйган. Асарда Навоийнинг буюклиги билан бирга устозлигини ва Султонмуроднинг унга муносиб шогирдлигини жонлантириб турадиган мазкур ифода ўз вазифасидан маҳрум бўлиб, бетакаллуф муносабатдаги танишларнинг бири иккинчисини кутиб олиши даражасида талқин этилган.

Аммо таржима амалиётида бу хил муаммоларни муваффақиятли ҳал қилиш ҳоллари тез-тез кўзга ташланиб туради. Кўпчилик таржимонлар вазифавий адекватликни ҳосил қилиш учун асар яратилган давр хусусиятини вужудга келтирувчи лисоний бирликлар таржимасига ижодий ёндашадилар. Л. Батнинг «Ҳаёт бўстони» киссасида Алишер Навоий даври тасвирланган экан, асар таржимасида фойдаланилган барча тил воситалари шоир даврини жонлантириб туриши лозим эди. Бундай мураккаб масъулиятни таржимон В. Абдуллаев шараф билан уддалаган: персонажлар нутқи ҳам, портрет ва манзаралар ҳам, уй-рўзгор-турмуш буюмлари-ю идора ва лавозим номлари ҳам таржимада даврга мос тарзда тасвирланган. Масалан, «управитель» сўзи икки жилдли «Русча-ўзбекча лугат»да «бошқарувчи», «хўжалик мудир» тарзида берилган экан, бу айни сўзнинг ҳозирги даврда фойдаланиладиган лугавий эквивалентлари бўлса, мазкур сўз эслатилган киссада қўлланилганда, унинг ўзбекчага «парвоначи» архаик сўзи ёрдамида берилиши таржимоннинг сўз мазмунидан ташқари яна тарихий хусусиятини ҳам адекват талқин этганлигини кўрсатади:

Среди новых приближённых султана особенно беспокой Алишера управитель дворца Маджаддин – СЖ, 207 // Султоннинг янги дўстлари орасида Навоийни айникас ташвишга солган киши парвоначи Маждиддин эди – ХБ, 235.

«Носилки» сўзини эшитганда барча ўзбеклар кўз олдига дарҳол мазкур сўзнинг ҳозирги замон лугат таркибида акс этган маъноси «замбил» гавдаланади. Аммо Султон Ҳусайн учун келтирилган «носилки» – «тахтиравон» эди. Бу ерда ҳам топкирлик таржиманинг прагматик адекватлигини юзага келтирган:

К главному ходу дома Навои были поданы носилки с высоким позолоченным балдахином – СЖ, 213 // Эшик олдида зарбоф чодирли баланд тахтиравон келтирилди – ХБ, 242.

Таржима амалиёти олдида лисоний воситаларнинг мазмуний хусусиятларидан ташқари ҳар бир матн таркибида улар ўтаб келадиган вазифаларни ҳам беками-кўст акс эттириш масъулияти кўйилар экан, бу талаб тил бирликларининг «ёши»га, «эски» ёки «янги»лигига ҳам алоқадор бўлиб, мазкур омилнинг инобатга олиниши лисоний бирликларда акс этган давр руҳини аслиятга монанд тарзда қайта яратади. Чунончи, муайян синонимлар гуруҳига мансуб бирликлар хусусият эътибори билан кўпинча бир-бирларидан фарқ қиладилар: айримлари тилнинг архаик қатламига мансуб бўлиб, у мумтоз адабиёт намоянадалари ижодида ёки ҳозирги замон муаллифлари томонидан персонажлари нутқи тасвири яратишда қўлланиладилар, бошқа бирлари эса тил луғат таркибининг доимий фуқаролари бўлмиш синонимларидан «ўта янгиликлари» билан фарқ қиладилар. Муайян синонимия каторига мансуб сўзлардан айримларининг нутқда қўлланилиш имкониятлари маълум даражада чегараланган бўлса, бошқалари нутқда кенг кўламда ишлатиладилар. И. С. Тургеневнинг «Овчининг хотиралари» романида қўлланилган «тъма-тъмушая» барқарор сўз бирикмаси рус тилида азалдан «жуда кўп» тушунчасини муболағали ифода этиб келади. Аммо шу тушунчани ифода этадиган синонимлари унинг нутқда қўлланилиш имкониятини анча чегаралаб қўйганлиги туфайли кейинги юз йилликда ундан кам фойдаланилади – унинг архаик хусусият касб этиш жараёнини бошидан кечираётганлиги кўзга ташланиб туради. Ўзбек тилидаги «туманот» бирлиги ҳам барча хусусиятлари билан мазкур лисоний воситага монанд бўлиб, таржимоннинг ижодкорлиги унга кўпчилик маънодош ифода воситалари орасидан айнан шу сўзни танлаш имкониятини берган:

Сперва попиrowали как следует, а там и отправились за заставу. Народу сбежались тьма-тьмушая – 30, 74 // Аввалига роса айш-ишрат қилишди, кейин шаҳардан чиқиб кетишди. Ҳарёқдан туманот одам йиғилди – ОХ, 78.

Б. Полевой («Чин инсон ҳақида қисса») персонажи «жуда эски» тушунчасини образли ифода этиш учун «допотопный» сўзидан фойдаланган экан, мазкур сўзнинг ўзбек тилида танланган муқобили «даққиюнус» бўлиб, икки лисоний воситада ҳам давр узоклиги диний-тарихий далиллар (Нўҳ пайғамбар давридаги тўфон ҳамда Юнус пайғамбар замонаси) асосида яратилган. Ушбу далилларнинг умумбашарийлиги туфайли таржима маҳаллийлашиш, миллийлашиш каби қусурларга дучор бўлмаган ва, энг муҳими, таржимада давр руҳи ибратли, прагматик талкин этилган:

Но ведь у него одна все таки сохранилась? Потом он не истребитель, он же летал на допотопном «Фарман»е – ПНЧ, 306 // Унинг ҳар ҳолда битта оёғи бор экан-ку? Иккинчидан у кировчи самолётда эмас, даққиюнусдан қолган «Фарман»да учган экан – ЧИК, 400.

Тарихий асарлар руҳини таржимада тиклаш узок ўтмишда яратилган бадий ёдгорликни бошдан оёқ ўша даврга хос «тил»да тасвирлаб бериш лозимлигини билдирмайди. Олти-етти юз йил муқаддам битилган асарни нафакат ўзга тиллар вакиллари, балки аслият соҳиби бўлмиш халқ вакилларининг ҳам зўрға тушуниши табиий ҳол. Давр халқ тилига ҳам ўз муҳрини босади. Демак, давр бўёғини қайта яратиш мақсадида узок ўтмишда яратилган асарни шунча йиллар олдинги «тил»да ўгириш асарни ҳозирги замон китобхонидан узоклаштириб кўяди. Ваҳоланки, ҳар қандай асар унинг қайси даврда яратилганидан қатъий назар ҳозирги давр тилига ўгирилади. Давр бўёғи эса асар яратилган замон лисоний унсурлари иштирокида тикланади. Асар тили, у яратилган давр тилининг инъикоси сифатида, ҳеч қачон ўзгармаса, таржима тили вақт ўтиши билан эскиради, маълум муддат ўтгач, асарни яна кейинги давр «тил»ига, китобхон талабига мослаб, қайта таржима қилиш эҳтиёжи туғилади.

Башарти ёзувчи узок давр тасвирига бағишлаб асар ёздиган бўлса, у тарихийликни қай даражада акс эттириши керак? Бунинг жавоби оддий. У ҳам ўз асарини таржимон тутган йўлдан бориб, тарихий ва архаик лисоний воситалар, грамматик ва фонетик шакллар билан меъёр доирасида таъминланган ўз замонаси «тил»ида ёзиши зарур. Шунда асар замонавий қаламкашнинг та-

рихий мавзудаги ижод намунаси сифатида китобхон кўз олдига намоён бўлади.

Бу сўзларни нафақат кейинги даврда ўтмиш воқеа-ҳодисалар тасвирига бағишлаб ёзилган асарлар, балки узок ўтмишда яратилган ижод намуналари таржимаси ҳақида ҳам айтиш лозим. Масалан, ўн тўртинчи асрда муайян бир хорижий тилда яратилган асарни она тилига ўша давр тили билан таржима қилиш ўз даври китобхони тилида битилиб, унга завқ-шавқ бағишлаган тарихий ёдгорликни таржима тилида тушуниб бўлмайдиган матн билан алмаштирган ҳолда, уни китобхондан узоклаштириб юборган бўларди. Ваҳоланки, бундай асарни китобхон даври тилида ўгириб, матннинг тарихийлигини жонланттириб турадиган лисоний воситалар билан ҳамоханлигини таъминлаш мақсадга мувофиқдир. Шундагина таржима тилида равон ўқиладиган тарихий асар юзага келиб, она тили адабиётини яна бир эстетик восита билан бойилади.

Тарихий ҳамда тарихий мавзуларга бағишланган асарларни таржима қилганда шунга алоҳида эътибор бериш лозимки, тарихий тараккиёт жараёнида кўпчилик сўз ва ибораларнинг маъно ва вазифалари ўзгариб, улар кейинги пайтларда мутлақо ўзгача тушунчаларни ифода этиш учун хизмат қила бошлайдилар. Лисоний бирликлар маъно ва вазифаларидаги бундай ўзгаришларни ҳисобга олмаслик муаллиф фикрини ўзгача талқин қилиб қўйишга олиб келади. Масалан, «басир» сўзи Мирзо Улуғбек замонасида «кўзи ўткир». «ўта сезир» шахсларга нисбатан қўлланилган бўлса, ҳозирги пайтда, аксинча, «кўр», «кўзи ожиз» каби тушунчаларни англатади. Таржимашunos олим профессор Ғ. Саломовнинг кузатишича¹², Одил Ёқубов «Улуғбек хазинаси» романида мазкур сўзни уч марта кўхна – «кўзи ўткир» маъносида ишлатади. шу йўл билан персонажи нутқини давр хусусияти билан бойилади:

1. Қайси Қарноқий? Не деб ғулдирайсен, шайтони басир?
2. Қайда юрибсан, шайтони басир?
3. ... кирга чиқиб кўрғонга қара. Кўрғон ичида икки жойда ўт ёнмоғи дарқор. Икки жойда ўт ёнса келиб хабар берасан. Уқдингми, шайтони басир.

¹² Ғайбулла Саломов. «Таржима ташвиқлари». Ғафур Ғўлом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент: 1983. 173-174-бб.

Учала ҳолда ҳам «шайтони басир» бирикмасини касбига мувофиқ кўзи ўткир, сезгир деб тан олинган жосус Қашқирга Амир Жондор айтмоқда. «Шайтони басир» деганда Амир Жондор персонажга касби тақозоси билан орттирган лақаби ёрдамида мушоаат қилади. «Басир» сўзи персонажнинг жосусларга хос кўзи ўткир, сезгирлигини билдирса, бирикма таркибидаги «шайтон» сўзи салбий тасвирни янада кучайтирувчи восита сифатида хизмат қилади.

Вақт ўтиши билан «басир» сўзининг маъноси ўзгариб, ҳозирги замонда, ибтидоий маъносига зид ўлароқ, «кўр», «кўзи ожиз» маъноларини англатадики, мазкур сўзни ҳозирги маъносидан келиб чиқиб ўгириш аслиятнинг нотўғри талқинига олиб келади. Боз устига, бирикма таркибидаги «шайтон» сўзи мусулмон дини ғоялари бақувват бўлган бизнинг ҳудудимизда, «Раҳмон»га қарши қўйилгани ҳолда, ўта салбий маъно белгисига эгадирки, мазкур сўз ҳозирги даврда кўпроқ «муғомбир» маъносини англатса-да, таркибида анъанавий салбий муносабат сақланиб қолган. Шунинг учун бўлса керакки, рус таржимони «шайтони басир»нинг маъносини тушуниб етмагани, бирикма таркибидаги сўзларни ҳозирги луғавий маъноларидан келиб чиқиб ўгириш мантиқсизликка олиб келишини идрок этиб, уни таржимада акс эттирмаган.

Таржима назарияси билан пухта қуролланмаган ҳамда етарли иқтидорга эга бўлмаган айрим санъаткорлар фаолиятида ҳали ҳам ўтган асрнинг 1930-40-йиллари таржимонлари йўлидан бориб, аслиятни китобхонга «яқинлаштириш», «тушунарли қилиш» мақсадида уни ўзбек ҳаётига хос тушунчалар билан бойитиб ўгириш одати кўзга ташланиб туради. Э. Хемингуэйнинг «Алвидо, қурол!» романида қўлланилган «gasing» ва унинг русча таржимаси «скачки» от пойгани билдирадики, спортнинг бу тури ўзбеклар орасида илгари улоқ чопиш даражасида кенг оммалашмаган бўлса-да, ҳар ҳолда хилма-хил мусобақалар, беллашувлар қаторида мавжуд бўлган. Ҳозирги пайтда эса спортнинг кўпчилиги янги турлари қаторида от пойгаси ҳам мамлакатимизда кенг қўламда тарқалиб кетди. «Русча-ўзбекча луғат»да «скачки»нинг ҳеч қандай изоҳсиз «пойга» деб берилиши ҳам бунга гувоҳдир. Бинобарин, муаллиф назарда тутган фикрнинг «пойга» ёки янада аниқроқ қилиб «от пойга», «от пойгаси» тарзида талқин этилиши адекватликни юзага келтирган бўлар эди. Аммо мазкур фикрнинг таржимада «улоқ чопиш» бирикмаси ёрдамида берилиши аслият-

да тилга олинган спорт беллашувини Ўрта Осиё халқларига хос от спорти турига айлантириб қўйган:

There was still racing in Milan and the war could not be much worse – FA, 95 // В Милане попрежнему бывают скачки, хотя война в разгаре – ПО, 374 // Уруш авжида бўлишига қарамай, Миланда ҳамон улок чопишлар бўлиб туради – АК, 145.

Питер Абрахамснинг «Қабрдаги гулчамбар» романида қўлланилган «To sit on one's bed in the corner» бирикмаси таркибидаги «a corner» сўзининг «бурчак»ни англатишига қарамадан, рус таржимони уни асар мазмунидан келиб чиқиб, «ниша» (тахмон) сўзи ёрдамида ўгирган. «Ниша» сўзи «Русча-Ўзбекча луғат»да «тахмон» тарзида берилган бўлишига қарамадан, у хар доим ҳам ўзбеклар хонадонидан сандик ва кўрпа-ёстиқлар жойлаштирилган бўлмага мос келавермайди. Русларнинг «ниша»си аксарият ҳолларда катта ҳажмдаги предметлар – шкаф ва диванлар учун мўлжалланади. Бинобарин, ушбу ҳолатда ўзбек таржимони ўз масъулиятига ижодий ёндаша олмаган: у диванни тахмонга ўрнаштириб қўйган-у, мантаний асосдан узоқ ифодани юзага келтирган:

Mabi was not alone. Lois was there, sitting on his bed in the corner – WU, 50 // Мэби был не один. В нише на диванчике сидела Лоис – ВМУ, 44 // Мэби ёлғиз эмас эди. Тахмонга қўйилган диванда Лоис ўтирар эди – ҚГ, 50.

Аслиятда ифода этилган фикрни юзага келтирган сўзларни беасос луғавий-аниқ акс эттиришга уриниш умуман таржима амалиёти учун хавfli бўлса, бу усул миллий тушунчаларни акс эттирадиган лисоний воситаларни ўгиришда янада кўпроқ хатарлидир. Бундай ҳолларда таржиманинг аслиятга мазмуний-вазифавий ва анъанавий мос келиш имконияти деярли истисно этилади. Бу айниқса таржима тили соҳибларига яқин тушунчаларнинг асл нусхадаги тафсилотли тасвирини таржимада аниқ сақлашга ҳаракат қилганда кўзга ташланади: бундай пайтларда баён этилган фикр ғайритабий равишда муфассаллик касб этади. Масалан, «Ёш гвардия» (А. Фадеев) романида персонажнинг умуман бош кийим эмас, балки дўппи кийиб олганлигини муаллиф ўз китобхонларига аниқроқ таъкиб бериш мақсадида фикрнинг «в узбекской шапочке на затылке» тарзида баён этган экан, «узбекский» сўзининг таржимада сақланиб қолиши фикрнинг ғайритабий равишда тафсилотли, узундан-узоқ ифодасига олиб келган. Чунки

«дўппи»нинг «ўзбекча» сўзисиз ҳам ўзбек фахрий бош кийими эканлиги маълум ҳақиқат:

И вот он уже сам бежал среди деревьев, усеянных маленькими поспевающими вишенками, в узбекской шапочке на затылке – МГ, 201 // Мевалари кизара бошлаган олчазор орасидан бошига ўзбекча дўппи кийган Анатолийнинг юзи кўринди – ЁГ, 51.

Аммо баъзан «дўппи» сўзининг таржимада «бош кийим» ёки бирор бошқа сўз билан алмаштирмасдан, айнан сақланишига (тубетейка) эҳтиёж сезилади. Бундай пайтда мазкур сўз бадий контекст таркибида алоҳида аҳамият касб этади. Шароф Рашидовнинг «Бўрондан кучли» романида «дўппи» сўзи бадий муқояса объекти сифатида жонланадики, унинг таржимада айнан сақланиши ёзувчининг фикри ўзига хос тарзда образли қилиб, маҳаллий бўёқда тасвирлашдан гувоҳлик беради. Тоғ чўққиларидаги кумуш қорнинг ялтираши айнан Бухоро дўпписига, яъни бухоро усулида тикилган зар дўппига ўхшатиладики, бундай муқояса объектининг таржимада аслиймонанд тарзда талкин этилишигина муаллиф мақсадининг қайта яратилишига олиб келади:

Тонг оғди. Уфқ доларанг бўлди. Аммо сойларнинг тубида, тоғларнинг ораларида энди чиқаётган қуёшнинг заррин нурлари билан туман кўринарди. Баланд-баланд тоғларнинг чўққилари устидаги кумуш қор нур билан товлашиб, бухоро дўпписига қадалган зардек ялтирарди – БК, 12 // Утро разгоралось. Небо над горами окрасилось в нежноалый цвет. В ущельях и лощинах лежал розоватый, чуть подсвеченный лучами восходящего солнца туман, но уже открылись взору вершины дальних гор, и на них сверкали снега, словно золотые узоры на бухарской тубетейке.

«Артамоновлар иши» (А. М. Горький) асари таржимасида аёл киши эғнида «мунсак» ўрнида «Бухоро тўни»нинг бўлиши ҳам мантиксиз жаранглайди. Чунки «тўн» эркаклар фахрий либосидир:

На голом теле Полины золотистожелтый бухарский халат – ДА, 631 // Бу Полина: унинг ёлонғоч бадани зарварак Бухоро тўни билан ёпилган – АИ, 231.

А. П. Чеховнинг «Олтинчи рақамли палата» номли ҳикояси таржимони эса бу масалани ижобий ҳал этган. У «Сидеть поджав по турецки ноги» бирикмасини ўзбекча фикр баён қилиш анъанасига мослаб «Чордона қуриб ўтирмак» тарзида талкин этиш йўли билан адекватликни юзага келтирган. Чунки «Оёқларни турқона

йиғиштириб ўтириш» ўзбеклар лафзида «Чордона қуриб ўтириш»дир:

Днем он сидит на своей постели, поджав по турецки ноги, и нсугамонно, как снигирь, насвистывает – П.№6, 229 // Кундузлари у тўшагида чордона қуриб ўтириб, тинмасдан тўрғайга ўхшаб хуштак чалади – ОНП, 200.

Шундай қилиб, ҳар бир бадий ёдгорлик муайян давр ва хусусият тасвирига бағишланар экан, таржимон зиммасига ўша руҳни аслиймонанд тарзда акс эттириш масъулияти юкланади. Таржима жараёнида ушбу талабга риоя қилмасдан, истеъмомдаги луғатларга таяниб иш кўриш адекват таржима яратиш тамойилига зид ҳолда, муаллиф матнини замонавийлаштириб қўйишга олиб келса, миллий хусусиятли лисоний воситаларни беасос шундай хусусиятдан холи бўлган бирликлар ёки таржима тили соҳибларига хос лисоний воситалар билан алмаштириб талқин этиш муаллиф матнини миллий асосдан маҳрум этади.

Таржимада нуткий хусусият

1. Персонажлар нутки тасвири ва таржима

Тилнинг луғат таркиби, грамматик курилиши ва фонетик тузилиши унинг барча соҳиблари учун умумий бўлса-да, ҳар бир шахс фикрини ўзига хос тарзда ифода этиши билан ажралиб туради. Зотан, тилнинг умумий асоси билан алоҳида шахслар нуткига хос хусусий жиҳатлар орасида диалектик бирлик мавжуд бўлиб, бадий ижод таркибида мазкур муносабат персонажлар табиатидаги типик ва индивидуал хусусиятлар заминида намоён бўлади. Демак, бадий сўз санъаткорлари ўз персонажлари тасвирини яратишда уларга умумий хусусиятлар билан бирга ўзига хос хислатлар ҳам баҳш этади. Бу вазифа ёзувчи зиммасига персонажлари нутки тасвирини ўзига хос тарзда яратиш масъулиятини юклайди.

Бадий асар персонажлари турли-туман шароит ва муҳитларда яшаб фаолият кўрсатишлари туфайли уларнинг умумхалк тили имкониятларидан фойдаланишларида сезиларли фарк кўзга ташланади: ҳар бир персонаж ўз илми ва маданий савияси, дунёкараши, ижтимоий шароити ва нутқ муҳити, касб-кори доирасида сўзлайди, фикр-мулоҳаза юритади.

Айрим шахслар ҳаётда ўзларининг сўзлашиш услублари билан ажралиб турганларидек, бадий асар персонажларининг кўпчилиги сўзларни секин, чертиб-чертиб, салмоқ билан талаффуз этсалар, айримлари дудукланиб, соқовланиб сўзлашадилар, бошқалари адабий тил меъёрини бузиб, фикрларини ўз лаҳжаларида баён этадилар. Ўзга тилда сўзлашган ажнабий эса нафақат грамматик курилиш ва фонетик талаффуз жиҳатларидан, балки лексик-фразеологик бирликларни танлаб ишлатиш бобида ҳам сон-саноксиз нуқсонларга йўл қўяди.

хор қиламен... Бизни жамикки ҳаёлотлардан асрагайсен... Ило-
хо, ёмонлар юзини тескари қилайсен, Улимни ёдима тушир-
гайсен – Б. 101.

Диний билим ва малакага эга бўлмаган, бинобарин, нутқи диний руҳдаги калималар билан бўйитилмаган оддий халқ вакил-
лари худога илтижо қилганда, улар лафзида ҳам айрим диний ун-
сурлар, чунончи, худога иккинчи шахс бирликда мурожаат қи-
лиш ҳоллари учраб турадики, бундай нутқнинг таржимада муко-
бил шаклдаги тил воситалари билан алмаштирилиши зарурий ди-
ний тасвири юзага келтиради:

Спаси, помилуй всех православных: меня, дуру окаявную,
прости – ты знаешь: не со зла грешу, а по глупому разуму – Д,
273 // Ҳамма мўмин бандаларингга марҳамат қил, мен нодон
қулнинг гуноҳларини кечир, биласанки, касдан гуноҳ
қилмайман, нодонлигимдан қиламан – Б, 54.

Таржима амалиётида гоҳо диний бўёқли нутқнинг муқобил
хусусиятли нутқ ёрдамида қайта яратилмаслик ҳоллари кузатила-
ди. Бу китобхонни асар персонажи нутқи тасвири ҳақида тўғри
тасаввурга эга бўлиш имкониятидан маҳрум эгади. Масалан, А.
М. Горькийнинг «Фома Гордеев» асарни таржимасида қаҳрамон
нутқида инжилнинг биринчи сурасидан келтирилган оят – Бла-
жен му-ж... иже не иде на... со-вет не-че-стивых – ФГ, 201 – бе-
таржима қолдирилган-у, мазмун саҳифа тагида диний хусусият-
дан холи услубий бетараф тил воситалари ёрдамида тушунтирил-
ган (Осиёлар даврасига йўламаган одам бахтиёр бўлади – ФГ,
24). Натижада матн таркибида ўзбек китобхони қулоғига хуш ёқ-
майдиган ифода пайдо бўлган. Давомизнинг маъноси шундан
иборатки, қуръон оятлари биз мусулмонлар қулоғига хуш ёкса,
мазкур диний лавҳа насронийлар учун ҳам шунчалик роҳатбахш-
дир. Мусулмонлар Аллоҳ каломига тўла эътиқод қилганлари ҳол-
да, ҳар доим ҳам ўқилган қуръон оятларининг маъносини билиб
олишга ҳаракат қилавермасликларни сизгарди. А. М. Горький қа-
ҳрамони талаффуз этган оят маъносини таржимон саҳифа тагида
бериш ўрнига, унинг илтижо оҳангини баъзи диний унсурлар ёр-
дамида матн ичида талқин этса кифоя қиларди. Ваҳоланки таржи-
моннинг вазифаси аслиятга мос диний жарангдорликни юзага
келтиришдан иборат эди, холос.

Асарнинг бадий қиймати ва миллий хусусиятини таржи-
мада аслимонанд акс эттиришнинг асосий шартларидан бири
муаллиф томонидан персонажлари нутқига атайлаб киритилган
лаҳжавий, касбий, жайдари ва ҳоказо ноадабий унсурлар вазифа-

ларини ижодий қайта яратишдан иборатдир. Бундай лисоний воситалар муайян шахс ёки гуруҳлар нуткий хусусиятларини акс эттиришлари туфайли таржима тилида ўзларининг мувофик эквивалентларига эга эмаслар, икки тилли лугатлар уларни деярли акс эттирмайди. Бу ҳол санъаткор зиммасига мазкур лисоний воситалар таржимасига ижодий ёндашган ҳолда, уларнинг мазмуний хусусиятлари билан бирга муайян матний ҳолатларда улар ўтаб келадиган услубий вазифаларни ҳам қайта яратиш масъулиятини юклайди.

Персонажлар нутқи тасвирининг таржимада қайта яратилиши кўп ҳолларда аслиятда ўз аксини топган лаҳжавий унсурлар хусусиятининг китобхонга етказилиши билан боғлиқдир. Муайян персонаж нуткига хос лаҳжавий унсурларни таржимада акс эттириш зарурлиги ҳақидаги фикр асло уларни ўзбек тилига хос бирор лаҳжа унсурлари билан алмаштириш лозимлигини билдирмайди. Аслиятда фойдаланилган лаҳжавий сўзларни таржима тилининг бирор лаҳжавий унсурлари билан алмаштириб қўйиш асарга ўзгача – таржима тилига хос миллий-лисоний хусусият бахш этади.

Лаҳжалар адабий тил меъёридан четга чиқиш ҳисобланганлиги туфайли уларни ўзга тилга персонажлар нуткий муҳитини, касб-корини, билим ва маданий савиясини ҳисобга олиб, шу даражадаги шахслар йўл қўйиши мумкин бўлган айрим ғализ, ноадабий, аммо таржима тилига хос бирор лаҳжавий аломатлардан холи сўз ва сўз бирикмалари орқали беравериш мумкин. Шу тариқа аслиятда акс этган лаҳжа аломатларининг ўрни қопланади.

Бу жиҳатдан М. Шолоховнинг «Тинч Дон» романи персонажи Пантелей Прокофьевич нуткида «или» ўрнида қўлланилган «али» лаҳжавий сўзи вазифасининг таржимада оғзаки нутқ таркибида гоҳо «бирга» сўзи ўрнида қўлланиладиган «билла» ноадабий сўзи ёрдамида талқин этилиши вазифавий монандликни юзага келтирган:

Ночью Пантелей Прокофьевич, толкая в бок Ильиничну, шептал: Глянь потихоньку: вмести легли али нет? – ТД, I, 383 // Кечаси Пантелей Прокофьевич Ильиничнанинг биқинига туртиб шивирлади: Секин бориб қарагинчи, билла ётишибдими, йўкми? – ТД, I, 473.

Персонажлар нутқи хусусиятини белгиловчи лаҳжавий унсурлар вазифаларини адекват талқин эта билмаслик ўзбекча таржималарнинг кўпчилигига хос бўлиб, бу таржимавий матнларнинг услубий тўлақонли жаранглашига тўсқинлик қилмоқда. Ма-

Персонажлар нутки тасвирининг она тилида кайта яратилиши таржима амалиётининг ўта мураккаб, шу билан бирга ниҳоятда муҳим масалаларидан бўлиб, муаллиф мақсадининг аслият мансуб тилдан беҳабар китобхонга тўла-тўкис етиб бориши ҳар қайси персонажнинг таржимада «ўз тили»да гапириши, ўз дунё-қараши доирасида ўйлаши, фикр-мулоҳаза юритиши, ўзига хос ҳаракатлар қилишига боғлиқдир.

Бадиий асарда ўз нутқи тасвирига эга бўлган бундан 60-70 йил илгариги оддий ўзбек кишлок йигитини силлиқ адабий тилда сўзлатиш ёки нутқи ўз касби лексикаси билан тўлиб-тошган шаҳарлик ишчи йигит лаҳжасида гапиртириш қанчалик ғайритабиий туюлса, аслиятда нутқи тасвири муаллиф томонидан атайлаб яратилган ажнабийнинг ўз фикрини таржимада беками-кўст, равон, адабий тилда ифода этиши ҳам шунчалик кулгили эшитилади.

Таржимада персонажлар нутқи тасвири ўз аксини топмас экан, бадиий ижод соҳибининг бу борадаги хизматлари кўринмай қолади. Адабий асар муаллифидан персонажлари нутқи тасвирини яратиш талаб қилинади, акс ҳолда у ҳаётни ҳаққоний акс эттирмаганликда танқид қилинади. Ҳатто буюк Шекспирни ҳам персонажлари нутқи тасвирига кам эътибор берганлиги учун айб-лашади. Бинобарин, бу масала ҳар қандай бадиий асарнинг ажралмас бўлаги бўлиши керак. Бас шундай экан, таржимон нутқий тасвири алоҳида ажратиб кўрсатилган асар персонажларининг ҳаммасини бир «қолипда» сўзлатиш йўли билан китобхонни аслиятнинг ўзига хос нафосатини тўла ҳис этиш имкониятидан маҳрум этмаслиги даркор.

М. Е. Салитиков-Шчедрин ўзининг «Жаноб Головлёвлар» номли асарида бош қаҳрамон Иудушка нутқи тасвирини ўзига хос равишда яратган. Муаллиф томонидан атайлаб «Иудушка» деб номланган қаҳрамон образи, инжилда зикр этилган «Иуда» образи тимсоли ўлароқ, қабиҳликни ширинзабонлик орқали ниқоблашга интилиш хусусияти билан ажралиб туради. Иудушка, мазмунан уни салбий тавсифлайдиган нутқига сўзларга ижобий маъно белгиси бахш этувчи кичрайтириш, эркалатиш суффикслари қўшиш йўли билан ўз қабиҳлигини, маккорлигини ниқобламоқчи бўлади. Иудушка нутқи асарнинг бошидан охиригача шу тарика тасвирланган бўлиб, бу хусусиятнинг ўзбекча таржимада тикланмай қолганлиги муаллиф яратган ўзига хос образнинг китобхонга тўла етиб боришига тўсқинлик қилган. Зеро, оғзаки нутққа хос ифодаларни, улар таркибида атайлаб қўлланилган кичрайтма-эркалатма суффикслар вазибаларини эътибордан со-

кит қилган ҳолда, адабий йўсинда талқин этиш аслият мазмуни-нигина қайта яратишга олиб келгану, шаклини эътибордан соқит қилган:

Кому нехорошо, а нам ғорюшка мало. Кому темненко да холдненко, а нам и светлехонько, и теплехонько. Сидим да чаек попиваем. И с сахарцем, и со сливочками, и с лимонцем. А захотим с ромцём, и с ромцём будем пить – ГГ, 121 // Бировлар билан нима ишимиз бор. Бировларга қоронги ва совуқ бўлса бўлаверсин, ишкилиб ўзимиз ёруғ ва иссиқда ўтирсак бўлди. Чой ичиб ўтираверамиз. Олдимизда қантимиз ҳам, қаймоғимиз ҳам, лимонимиз ҳам бор. Ром вноси қўшиб ичишни истасак, вино ҳам бор, бизга нима – ЖГ, 127.

Иудушка нутқи ҳаётдаги ёки ёзувчилар асарларидаги кўпчилик қабих ниятли кишилар нутқидан ўзининг сохта «ширадор»лиги билан ажралиб турадиган ўзига хос образ нутқи сифатида гавдаланса, таржимада бу хусусият ўз аксини топмаган. Аслиятда қаҳрамон номи билан унинг нутқи тасвири бир-бирига мос, уйғун тарзда яратилган бўлса, таржимада номувофиклик юзага келган. Таржимада «Иудушка» сўзини бошқа бирор ном билан бемалол алмаштиравериш мумкин, чунки бу ерда мазкур ном ўз асл «гапирувчилик» вазифасини йўқотган, натижада таржимада прагматик адекватлик яралмай қолган.

Таржиманинг аслиймонанд хусусият касб этиши диний руҳдаги нутқнинг она тилида ижодий талқин этилишига ҳам боғлиқдир. Худога илтижо қилиш, қийин аҳволга тушиб қолган пайтларда ундан нажот сўраб ялиниб-ёлвориш барча халқлар вакилларига хос бўлиб, айни ҳол тил соҳибларидан ўзига хос шакл ва мазмунга эга сўз ва иборалардан ўринли фойдаланишни тақозо этади. Бундай нутқ, биринчи навбатда, диний китобларда учрайдиган шаклдаги лексик ва грамматик архаизмлар, тарихий сўзлар билан тўлиб-тошган бўладики, таржимада улар муқобили учун худди шундай табиатли лисоний воситалар танлаб ишлатиш вазифавий уйғунликни юзага келтиради.

Бадний асар персонажларининг аслиятда махсус тасвирланган бундай диний хусусиятли нутқини таржимада қайта яратиш масаласини ўзбек таржимонлари кўп ҳолларда ижобий ҳал этмоқдалар:

Что ти принесу или что ти воздам, великодаровитый бессмертный царю... И соблюди нас от всякого мечтания... Господи, покрый мя от человек некоторых... Дажь ми слезы и память смертную... – Д, 291 // Карамини кенг маликул абад тангирим, даргоҳингга нимани олиб борамен, нима деб шукрона из-

салан. «Очилган кўрик» (М. Шолохов) персонажи Шчукар бобо нутки унинг кайфияти, дунёқараши ва табиатидаги ўзига хос жихатларни гавдалантириши билан бирга коллективлаштириш давридаги саводсиз Дон казаклари нутқининг очиқ-ойдин тасвирини беради. Адабий сўзларни бузиб ишлатиш, улар ўрнида архаик лексикадан фойдаланиш, грамматик коидалардан четга чиқиш, украинча сўзларни кўп кўллаш, киска ва кулгили жумлалар тузиш, хитоб ва ишонч билан сўзлаш Шчукар бобо нуткига хос хусусиятлар бўлиб, ушбу жихатлар ўзбекча таржимада ўз аксини топмаган: бобо нутки таржимада умумхалқ ўзбек адабий тили фонетик, лексик, грамматик меъёрлар доирасида расмийлаштирилган, яъни у ўз хусусиятини сақлаб қололмай, бинобарин, муайян услубий мақсад учун хизмат қилиш лаёқатидан маҳрум бўлиб, фикрнинг услубий бетараф ифодасига айланиб қолган:

Зараз расскажу все до нитки. Жеребцы нехай бегут трюпком, а я пожалюсь тебе. Хучь ты и пасмурный человек, а должен понять и восчувствие поиметь... Со мной до скольких разов сурьёзные случан происходили. Перво-наперво: родился я, и бабка-повитуха моей покойной мамаше доразу сказала: «Твой сын, как в лета войдет, генералом будет. Всеми статьями па генерала: и лобик у него, мол, узенький, и головка тыквой, и пуздо сытськое, и голосок басовитый» – ПЦ, I, 238 // Ҳозир ҳаммасини бир чеккадан гапириб бераман. Отлар йўртиб кетаверсин, мен сенга ҳасратимни айтай. Бадқовоқ одам бўлсанг ҳамки, дардимга даво бўлиб, раҳминг келиши керак... Менинг бошимга не-не кулфатлар тушмаган. Даставвал, туғилишим билан, доя кампир раҳматлик онамга шундай деган экан: ўғлинг ўрта ёшга етганда генерал бўлади. Туриш-турмиши генералман деб турибди: пешанаси ҳам энсизгина, калласи ҳам чўзниккина, овози ҳам йўғонгина – ОҚ, I, 284.

Персонажлар нутки тасвирини ижодий қайта яратишга интилмадан, вазифадор сўзни услубий бетараф восита орқали талқин этиш йўлидан боринч ўзбек таржимонларининг кўпчилигига хос иллат бўлиб, бу ҳол аслият шакл ва мазмун бирлигининг таржимада тўлақонли яралмай қолишига олиб келмоқда.

Персонажлар нутки тасвирининг қайта яратилиши А. П. Чеховнинг «Ёвуз ниятли киши» номли ҳикоясидан келтирилган куйидаги мисол таржимасида жуда зарур эди:

- Чаво?
- Так ли все это было, как объясняет Акинфов?
- Знамо, было.
- Хорошо; ну, а для чего ты отвинчивал гайку?
- Чаво?

- Ты это свое «чаво» брось, а отвечай на вопрос: для чего ты отвинчивал гайку? – З. 69.
- Лаббай?
- Бутун вокса шу Акинфов айтгандек бўлганмиди?
- Ҳа, шундоқ бўлганди.
- Яхши; ҳўш, энди айтиб берчи: гайкани нега бураб чиқардинг?
- Лаббай?
- Сен «лаббай»ни қўйиб, саволга жавоб бер: гайкани нима учун бураб чиқардинг? – ЁНК. 83.

Мактаб кўрган, шу билан бирга ҳар бир масала устида расмиятчилик билан мулоҳаза юритадиган суд терговчиси билан саводсиз рус мужиги ўртасида савол-жавоб бўлиб ўтар экан, А. П. Чехов атайлаб уларнинг нутқини бир-бириникига қарама-қарши кўяди. мужик нутқи ўз кишлоғи лаҳжаси унсурлари билан тўлиб-тошган бўлиб, терговчининг силлик нутқига асло ўхшамайди. Келтирилган парчадан кўриниб турибдики, мужикнинг ноадабий «чаво» сўзини икки марта такрорлаши мақсади масалани одилона ҳал қилиш эмас, балки мужикни тилидан илинтириб, қонунчиликни бузганликда айблаш бўлган олифта терговчининг асабини кўзгайди. У мужикка «Ты это свое «чаво» брось» деган экан, нутқинга хос қўпол сўзини йиғиштир, демоқчи бўлади. Таржимада эса сўз ўйинига ўхшаш ушбу нозик ифода ўз аксини топмаган. Адабий тил меъёридан узок «чаво», «знамо, было» ифодаларининг «лаббай», «ҳа, шундоқ бўлганди» сўзлари воситасида ўтирилиши персонажлар нутқи орасидаги тафовутни йўққа чиқаришдан ташқари, мужик нутқини терговчи нутқига нисбатан ҳам олифтанамо қилиб қўйган. Таржимага кўра терговчининг асабини кўзгаган нарса мужик талаффуз этган сўзларнинг қўполлиги эмас, балки ўта силлиқлиги, олифтанамо оҳангидир.

Жек Лондоннинг «Мартин Иден» романи таржимасида персонажлар нутқи тасвири аксарият ўринларда намунали тикланган. Масалан, асар бошида китобхон кўз олдида чаласавод оддий бир йигит сифатида намоён бўлган Маргининг ўз фикрини адабий тил меъёридан чекинган ҳолда баён этиши ва бу нуқсоннинг Руфь томонидан тузагилиши, яъни йигит ва қиз орасидаги диалогнинг улар савиясидан дарак бериб туриши таржимада бундай хусусиятнинг албатта жонлангирилиши зарурлигини тақозо этар эди. Таржимонлар ушбу муаммони турли имконий йўллар воситасида ижобий ҳал қилишган:

«Well, some people...»

«Persons» she corrected - ME. 75.

- Ну, так вот: иным людям...
- Людям, поправила она опять – МИ, 75.
- Хуллас гап шуки, бағзи одамларга...
- Бағзи, деб тузатди Руфь яна – МИ, 95.

Аслиятда нуткий тасвир қахрамон томонидан сўзнинг нутғри танланиши воситасида яратилган бўлса, бундай хусусиятни рус таржимони сўз урғусини ўзгартириш, яъни Мартин нутқида урғуни, ғайриқонуний тарзда, «людям» сўзининг иккинчи бўғинига қўйиш, ўзбек таржимони эса матндаги бошқа бир сўз – «бағзи»ни бузиб, «бағзи» тарзида ишлатиш ҳисобига тиклаган. Асар муаллифининг мақсади китобхон эътиборини бузиб қўлланилган сўзнинг маъносига эмас, балки шаклига қаратишдан иборат бўлганлиги сабабли ўзбекча таржимада нуткий тасвирнинг бошқа сўзга кўчирилиши прагматик адекватликнинг яратилишига тўсик бўла олмаган.

Хорижий тиллардан ўзбекчага рус тили орқали ўгирилаётган асарларнинг аксариятида рус таржимонлари гуноҳи билан персонажлар нутқи тасвири яралмай қолмоқда. Бу ҳол асосан уч хил йўл билан содир бўлмоқда.

I. Рус таржимонлари аслиятда персонажлар нутқи тасвири акс этган айрим парчаларни таржима қилмасдан ташлаб кетадилар, натижада ўзбек таржимонлари бундай парчаларни матн таркибида кўриш ва уларни ўз тилларига ўгириш имкониятидан маҳрум бўладилар:

- «Well, then, you say «You was», it should be «You were». You say «I seen» for «I saw». You use the double negative».
- «What's the double negative?» He demanded, then added humbly, «You see, I don't even understand your explanations».
- «A double negative is... let me see... well, you say, «Never helped nobody». «Never» is a negative. «Nobody» is another negative. It is a rule that two negatives make a positive» – ME, 77.

Ушбу парчанинг таржимадан тушириб қолдирилиши асло мумкин эмас эди, чунки унда келиб чиқиши, илми ва маданий савияси турлича бўлган икки бош қахрамон (Мартин ва Руфь) нутқи бир-бирига қарши қўйилади: қахрамонлар бевосита фикр баён қилиш меъёрлари тўғрисида баҳс юритар эканлар, бу ҳол бугун асар давомида муҳим аҳамият касб этгани ҳолда, бошда паст савияли Мартин нутқи ва онгининг аста-секин тадрижий суратда ўзгариб, ривожланиб боришини, оқибатда, йигитнинг Руфь савияси даражасини ҳам босиб ўтиб, забардаст сўз санъаткори даражасига кўтарилганлигини кузатиш учун имкон беради.

II. Рус таржимонлари аслиятда персонажлар нутқи тасвири акс этган парчаларни ўз тилларига адабий тарзда ўгирадиларки, мақсадлари таржима амалиёти тамойилларига оғишмай амал қилиш бўлган ўзбек санъаткорлари уларни шу савиядаги бежирим лисоний воситалар ёрдамида талкин этадилар, натижада аслият билан ўзбекча таржима орасида номувофиклик юзага келади:

«It wasn't nothin' at all», he said. «Any guy'ud do it for another. They butted in on 'm. an' then I butted in on them an' poked a few» – МЕ, 34 // Ерунда, - сказал он, - каждый сделал бы то же на моем месте... Они набросились на него, а я на них, ну и отдул их порядком – МИ, 18 // Бўлмаган гапни қўйинг, - деди у, - ҳар ким ҳам менинг ўрнимда бўлса, шундай қиларди... Артурга ташланишган эди, мен улар устига отилдим, роса пўс-такларини қокдим ўзим ҳам – МИ, 22.

III. Рус таржимонлари аслиятда персонажлар нутқи тасвирланган парчаларни рус тилини энди ўрганаётган ўзга миллат фарзанди ёки уни ёмон ўзлаштириб олган шахс «тили»да ўгирадилар. Ўзбек санъаткорлари ҳам русча парчаларни аслият руҳига уйғун деган ҳаёлга бориб, ўз таржималарини уларга мослайдилар, натижада ўзбек китобхонида аслият персонажи нутқи хақида тўғри тасаввур берадиган ифода ҳосил бўлади. Асар руҳининг таржимада аслиймонанд акс эттирилганлигининг сабаби шундаки, юқорида қайд қилинганидек, лаҳжавий унсурларнинг таржима тилида тайёр муқобил нусхалари бўлмаслиги туфайли таржимада нутқий бузуклик ҳисобланмиш лаҳжаларнинг анъанавий адабий меъёрдан чекинишлар воситасида талкин этилиши вазифавий уйғунликни юзага келтириши мумкинлиги нуқтаи назардан таржима эътирозга сабаб бўла олмайди:

«Alla right», she answered. «thinka da hard. I lika da house, dis house all mine, no paya da rent, seven dollar da month» – МЕ, 221 // Корошо, сказала она. Я подумала. Минэ надо дом, своя дом, бесплатна жить. Не платить семь доллар на месяц – МИ, 177 // Якши, деди Мария, маники ўйлади. Ман уй қирак, маники уй, бенул яшайман. Ойда етти доллар тўламайди маники – МИ, 222.

Италиялик капитаннинг (Э. Хемингуэй. «Алвидо, қурол!») инглиз тилини бузиб гапириши ва бу нутқнинг рус ва ўзбек тилларига хорижий киши нутқига хос нуқсонлар билан ўгирилиши ҳам прагматик уйғунликни вужудга келтирган:

Priest not with girls. Priest never with girls – FA, 6 // Священник с девочка нет. Священник с девочка никогда – ПО, 278 // Рухоний оймичга йўқ. Рухоний оймича билан ҳеч қачон – АҚ, 11.

Адабий тил меъёрини бузиб сўзлашувчиларнинг ҳаммаси-ни ҳам маҳаллий лаҳжаларда гапиради деб бўлмайди. Айрим шахслар нутқида муайян маҳаллий лаҳжага мойиллик сезилмаса-да, улар ўз нутқи луғат такрибида нофаол айрим сўзларни бузиб талаффуз этадилар. Бу кўпроқ фикр доираси энди кенгайиб, нутқи ривожланиб келаётган ёш болалар, ҳаётларида бу хил сўзлардан кам фойдаланган ёки мазкур сўзларнинг тили луғат таркиби-га кейинроқ қириб келганлиги туфайли уларни яхши ўзлаштириб ололмаган қариялар, саводсиз ёки чаласавод шахслар нутқида тез-тез учраб туради. Бинобарин, бадний асар персонажлари нутқида ҳам бу хил ноадабий унсурларнинг учраб туриши табиий ҳол бўлиб, ёзувчилар уларни ўз персонажлари нутқида киритиш йўли билан китобхонлар эътиборини баён этилаётган фикрнинг мазмунидан кўра кўпроқ усулига, шаклига тортади ва шу йўл билан ўз персонажларини атрофлича тасвирлайдики, таржимада уларнинг мувофиқ лисоний воситалар ёрдамида талқин этилиши сўзсиз прагматик уйғунлиқни юзага келтиради. «Театр» сўзи Н. В. Гоголь асарида³³ «кеатр», И. С. Тургенев асарида³⁴ «кеятр», «паспорт» сўзи А. М. Горький асарида³⁵ «пачпорт» шаклларида учрайдики, бу сўзларнинг айрим чаласавод қариялар нутқида қўлланиб турадиган «геатрхона»³⁶, «тиятир»³⁷, «бошпурт»³⁸ сўзлари ёрдамида берилгани Хлестаков хизматқори Осип, Татьяна Васильевна малайи Кузьма ва Михаил Иванович Костилов хотини Василиса нутқларининг ўзига хос хусусиятларини тасвир этади:

Как же, был... на кеатре играл. Барыня наша кеятр у себя завела - 30, 89 // Ха, бўлмасачи... Тиятирда ўйнаганман. Бекамиз уйда тиятир очган эди - ОХ, 99.

Аmmo шуни қайд этиш лозимки, мумтоз адабиёт намуналари таркибидан учраб, ҳозирги замон адабий тили нуктаи назаридан шакли нотўғри ҳисобланадиган айрим сўзлар ўз даври луғат таркибининг адабий меъёри даражасида бўлганки, уларнинг ўз мухитларида мумтоз адабиёт намуналари таркибидан учраши персо-

³³ Н. В. Гоголь. Ревизор. Учпедгиз, 1952, стр. 32.

³⁴ И. С. Тургенев. Записки охотника. Изд-во художественной литературы, М., 1971, стр. 89.

³⁵ А. М. Горький. На дне. Изд-во «Наука», М., 1970, стр. 126.

³⁶ Н. В. Гоголь. Ревизор. Ўзбекистон Давлат нашриёти, Тошкент, 1952, 24 бет.

³⁷ И. С. Тургенев. Овчининг хотиралари. Фафур Фулом помидаги бадний адабиёт нашриёти, Тошкент, 1967, 99 бет.

³⁸ А. М. Горький. Тубанликда. Фафур Фулом помидаги бадний адабиёт нашриёти, Тошкент, 1970, 379 бет.

нажлар нутқи тасвирини билдирмайди. Масалан, русча «пашпорт» сўзи hozirги пайтда адабий нутқда қўлланиладиган «паспорт» сўзининг нотўғри шакли бўлиб, у кўпроқ саводсиз кексалар лафзида учрайди. Бинобарин, бадний асар таркибида ҳам асосан персонажлар нутқи тасвирини яратиш учун хизмат қилади. Бирок мазкур сўзнинг А. С. Пушкин замонасида адабий тил меъеридан четда бўлмасдан, персонажлар нутқида «паспорт» сўзи билан бир қаторда услубий бетараф қўлланилганлиги туфайли, у А. С. Пушкин персонажи нутқида учраган экан, унинг саводсиз қариялар нутқида хос «бошпурт» сўзи орқали эмас, балки услубий бетараф «паспорт» сўзи воситасида ўгирилиши вазифавий уйғунликни юзага келтирган:

Где его паспорт? Подай его сюда – КД, 8 // Қани унинг паспортни? Менга бер – КК, 217.

Нутқ маданияти даражаси юкори бўлмаган айрим оддий шахслар орасида «инглиз»ни «англис», «француз»ни «фаранг» ёки «паранг», «немис»ни «гирмон» тарзида аташ ҳоллари ахён-ахёнда учраб туради. Шу хил савияга эга ўзга халқлар фарзандларининг ҳам муқобил нусхалар билан сўзлашишлари табиий ҳол бўлиб, бундай сўзлар асар персонажлари нутқида учраганда, таржимада уларни мувофиқ анъанавий вариантлари воситасида талкин этиш персонажлар нутқининг тўлақонли оҳангини вужудга келтиради.

Ф. Купернинг «Сўнги Могиқан» романи персонажи нутқида «English» ўрнида қўлланилган «Yengeese» сўзи рус тилига адабий шаклда «англичанин» тарзида эмас, балки аслият руҳига мослаб «инглиз» деб ўгирилган бўлса, ўзбекча таржимада ҳам «инглиз» сўзидан фойдаланиш бузук нутқнинг адабий шаклда талкин этилишига олиб келган. Чунки таржимадаги «инглиз» русча «англичанин»нинг меъерий эквиваленти бўлиб, русча «инглиз»нинг, бинобарин, инглизча «Yengeese»нинг ҳам, ўзбек тилидаги мувофиқ бузук нусхаси «англис»дир:

But the Yengeese have long arms, and legs that never tire – ИМ, 322 // Но у инглизов длинные руки, ноги которые никогда не устают – ПМ, 780 // Лекин инглизларнинг дасти узун, оёқлари ҳам чарчок нималигини билмайди – СМ, 291.

Нутқий бузукликлар ҳам тилда кўпинча меъерий хусусият касб этади. Айрим тил вакилларининг бузиб талаффуз этиши натижасида ҳосил бўлган муайян шаклдаги номеъерий воситалар аста-секин барқарорлик касб этиб, жамиятнинг маълум тоифаси

томонидан бемалол қўлланавериши мумкин. Улар воситасида ўша тоифадаги шахслар нутки тасвири яратилади. Нуткий анъанага айланмаган ўзгача бузукликни эса тил соҳиблари фикр баён қилишнинг меъёрий воситаси сифатида қабул қила олмайди. Бундай сохта ифода воситаси меъёрланган бузуклик меъёрининг бузилишига олиб келади. Бинобарин, бадий асарда сохта бузуклик персонаж нутки тасвирини ярата олмайди. Масалан, айрим кекса ёки саводсиз кишилар «Москва», «Оренбург» шаҳарларини «Масков», «Ўринбурун» тарзида талаффуз этадилар. Қалам аҳллари ўз асарларида бу тоифа шахслар нутки тасвирини яратишда албатта мазкур сўзларнинг келтирилган шаклларида фойдаланадилар. Тожик адиби С. Улуғзода «Ёшлигимиз тонги» қиссасида ўз персонажи Шарофат нутқини ушбу сўзларнинг тожикча меъёрланган шакллари – «Масков», «Ўринбуруғ» ёрдамида тасвирлаган. Ўзбек таржимони персонаж нутқи хусусиятини тўғри англаган бўлсада, мазкур хусусиятни ўз тилида адекват ярата олмаган. У Шарофат ва унга ўхшаш шахслар нутқига хос анъанавий бузук сўз шаклини муқобил шаклдаги восита – «Ўринбурун» орқали талкин этмасдан, таржимада ўзгача шаклга эга ноанъанавий восита – «Ўринбуруғ»ни танланган:

Почтотон меғўянд, ки ин хел ботинка аз Маскову Ўринбуруғ меомадаст, - гуфт Шарофат – СЖМ, 64-65 // Поччангизнинг айтишлари, бу хил ботинкани Ўринбуруғ ва Масковдан олиб келар эмишлар, - дер эди Шарофат – ЁТ, 65.

Тожикча «Ўринбуруғ» ва ўзбекча «Ўринбурун» тегишли рус шаҳарларини билдиришларидан ташқари «жуда узоқ масофа» тушунчасини ҳам англатадиган сўзлар бўлиб, бундай маънонинг пайдо бўлиши Чор Русиясининг Ўрта Осиё халқлари фарзандларини Оренбург томонга мунтазам равишда сургун қилиб ҳамда мардикор сифатида жўнатиб турганлиги билан боғлиқдир.

Баъзан шундай ҳолатлар ҳам учраб турадики, аслиятда нутқи тасвирига эга бўлмаган персонажлар таржимада айрим сўзларни бузиб, муайян лаҳжа ёки жайдари нутқ вакиллари сингари талаффуз этадилар. Бу ҳол атайлаб тасвирланган персонаж нутқи хусусиятини таржимада қайта ярата билмасликдан фарқ қилмайдиган амалий камчилик бўлиб, матнга муаллиф назарда тутмаган «хислат»нинг киритилиши таржимоннинг беҳуда ҳаракати натижаси сифатида номувофиқликни юзага келтиради. А. Толстойнинг «Сарсонлик-саргардонликда» асарида нутқи атайлаб тасвирланмаган қоровулнинг услубий бетараф «телеграмма» сўзини

таржимада «дилигром» тарзида талаффуз этиши ана шундай, муддаога зид нуксондир:

... тут ему на улице подают телеграмму: отречение государя императора. Прочел, голубчик, эту телеграмму да как зальется при всем народе слезами – ХМ, I, 263 // Шу пайтда унинг қўлига дилигром тутқизишибди, дилигромдан император хазратларининг тахтдан воз кечганлари битилган экан. Бечора ўша дилигромни ўқибди-ю, бутун халқ олдида йиғлаб юборибдида – СС, I, 306.

Таржима учун нутқий вазиятни ҳисобга олишнинг аҳамияти катта. Зеро, ҳар бир шахс тил далилларидан вазият тақозоси билан фойдаланади. Шунга кўра, айрим лисоний воситалар персонажларнинг ёши ва жинсига қараб ихтисослашган тарзда қўлланилади. Бу ҳол гоҳо эркак ва аёлларнинг муайян тушунчани турлича бадиий-тасвирий воситалар ёрдамида баён этишларида ҳам кўзга ташланади. Масалан, тожик аёли ёш болага, Ф. Ниёзийнинг «Вафо» романида қайд этилганидек, ширинсуханлик билан «чони хола», «чони амма» каби сўзлар ёрдамида муомала килса, эркак киши шундай вазиятда «шеру тоғо(ш)», «шеру амак» деб мурожаат қилади. Нутқнинг бу тарзда ихтисослашиши барча халқлар вакилларига хос бўлиб, таржимонлар персонажлар нутқининг ушбу хусусиятини қайта яратишлари зарур. Шунга кўра, мазкур асар таржимасида Холбибининг Адолатга айтган «чони хола», «садқа» каби сўзлари ўзбек тилига аёллар нутқига хос «холангиз чўри», «жоним тасаддук» каби шаклилар ёрдамида адекват ўгирилган.

Аммо Бибизайнабнинг ўз жияни Зебига мурожаати таркибидаги «чони амма» бирикмасининг кўпроқ эркаклар нутқига хос «жонидан» сўзи иштирокида – «аммаси жонидан» тарзида ўгирилганлиги персонаж нутқининг ихтисосий хусусиятини йўққа чиқарган:

Имрўз дар хоб монда, ба чойжўшони ҳам дер кардам... ҳозир, чони амма, олавашро баландтар мемонам, дар як нафас мечўшад – В, 11, 65 // Бугун ухлаб қолиб, чой қайнатилгга ҳам кечикдим... ҳозир, аммаси жонидан, оловини баландроқ қўяман, бир нафасда қайнайди – В, 11, 39.

Таржимада фойдаланилган «аммаси жонидан» бирикмаси таркибидаги иккинчи компонент одатда кўпроқ «тоғоси», «бобоси», «амакиси» каби сўзларга бирикиб, эркаклар нутқи тасвири яратиб келадики, мазкур ўринда Бибизайнаб «амманг айлансин»,

«амманг қоқиндиқ» каби воситаларнинг биридан фойдаланганда, аёл киши нутқиға хос тасвир яралган бўларди.

Таржимада вазифавий уйғунликни вужудга келтириш шартларидан бири болалар нутқи хусусиятини қайта яратишдан иборатдир. Аслиятда атайлаб тасвирланган бундай нутқ таржимада муқобил тасвирий воситалар ёрдамида талкин этилиши даркор.

Ўзининг соддалиги, қисқа-қисқа жумлалардан ташкил топганлиги, умумхалқ тили луғат бойлиги ҳамда грамматик шакллардан ўзига хос тарзда фойдаланилганлиги билан ажралиб турадиган болалар нутқи самимиятга бой ва ҳис-ҳаяжонли оҳанг билан сугорилган бўлади. Болалар айрим лисоний воситаларни талаффуз этишда қийнаlishса, дарҳол уларнинг ўрнини қоплай оладиган сўзлар қидириб топадилар, яъни фикрларини соддарок тил бирликлари воситасида ифода этиш йўли билан вазиятдан чиқиб кета оладилар. Улар тил воситаларини ўзларига хос тарзда бузиб ишлатар эканлар, уларнинг мажозий қўлланишларидан қочиб, луғавий маъноларига кўпроқ урғу берадилар, ҳали яхши ўзлаштириб олмаган сўзларини ўзларича бузиб талаффуз этадилар, она тили бойлиги асосида ўзларича турли-туман тақлидий-ундов сўзлар ясайдилар.

Б. Полевойнинг «Чин инсон ҳақида кисса»сида болалар Алексей Мересьевга солдатлар немисларни қишлоқдан қандай қилиб қувлаб юборганини зўр эҳтирос билан сўзлаб берар эканлар, уларнинг ҳаяжонли ҳолати нутқларида ўз тасвирини топган:

... их тут наши так тряханули, так чесанули, так бабахнули! Бой тут был страсть! Набито их ужась, ну, ужась сколько – ПНЧ, 52 // ... бизникилар уларни шунақаям саваладики, шунақаям урдикки, шунақаям кирдики! Шу ерда шунақаям қиёмат жанг бўлдики! Уларнинг ўтақаси ёрилди, эҳ-хе, ўтақаси шунақаям ёрилдики, қаёққа қочишини билмай колди – ЧИК, 58.

Парчадаги услубий такрор приёмини ҳосил қилиб келаётган «так» сўзи, унга навбати билан бириқиб, услубий ўсиш приёмини яратиш ҳамда тақлид хусусиятини ўзларида мужассам этиб келаётган «тряханули», «чесанули», «бабахнули» каби контекстуал синонимлар, такрор қўлланиш натижасида яна бир услубий ўсиш приёмини яратган ҳолда, маънони кучайтириб келаётган «ужась» сўзи матннинг юқори образлилигини, таъсирчанлигини вужудга келтириб, бола нутқининг ўзига ҳослигини очиқ-ойдин намойиш қилиб турибдики, буларнинг барчаси ўз нозикликлари билан таржимада тўла аксини топган.

Муаллифлар гоҳо болалар нутки тасвирини уларнинг жисмоний ожизликлари туфайли айрим сўзларни нотўғри талаффуз этишларига урғу бериш орқали яратадилар. Болалар гоҳо тиллари келишмай, дудукланиб, соқовланиб қатор товушларни бузиб, масалан, рус болалари «р», «л» товушларини чучук ҳолда, шунингдек, «с» товуши ўрнида «ш», «з» ўрнида «ж» товушларини талаффуз этадилар. Ўзбек болалари «р», «с» товушлари ўрнида «й», «ш» товушларини ишлатадилар. Гоҳо болалар айрим товушларни умуман талаффуз қилмай ташлаб кетадилар. Улар нутқидаги бундай камчиликларни – аслиятда нотўғри талаффуз этилган товушларни, агар буни матний ҳолат талаб қилмаса, айнан сақлашга ҳаракат қилмасдан, таржима тилида шундай нутқий камчиликларга эга бўлган болалар йўл қўядиган нуқсонлардан фойдаланиш ҳисобига тиклаш вазифавий уйғунликни юзага келтиради. А. М. Горькийнинг «Малайликда» асари таржимасида айнан шундай йўл тутилган:

Смотри, я помо'юсь богу, так он сле'ает тебе очень п'охо – Л, 407 // Шошмай туй, дуғо қилиб худодан сўясам, жазонгни беяди. Худо ҳаммадан зўй – Мал. 397.

Персонаж талаффузига хос нуқсонлар шундай жисмоний камчиликка эга бўлган ўзбек боласи нутқида учраб турадиган бузуқ талаффуз ёрдамида намунали тикланган.

Лисоний воситаларни нотўғри талаффуз қилиш катта ёшдаги кишилар нутқида ҳам хос бўлиб, муқобил нуқсонлар ёрдамида асар персонажлари нутқи тасвири яратилиши ҳоллари учраб туради. Бадиий асар персонажлари баъзан жисмоний ожизликлари, айрим ҳолларда бирор кишига тақлид қилиш ёки уни мазахлаш мақсадида атайлаб, гоҳо ўз лаҳжалари таъсирида қатор товушларни ўзига хос тарзда ўзгача талаффуз этадилар. Айрим ҳолларда ўзларига ортиқча бино қўйиб, қисқа унлиларни одатдан ташқари чўзиб юборадилар. Бундай нутқий тасвирнинг таржимада ўз аксини топиши персонажлар нутқи тасвирининг адекват талқин этилишини таъминлайди.

М. Шолоховнинг «Тинч Дон» асари персонажи Емельян Константинович «ч» товушини тўғри талаффуз қилолмайди:

Емельян Константинович целовал жену в щеку, говорил, нет-вердо выговаривая букву «ч»:

- Полицка, заварила цаёк?
- Заварила, Емельян Константинович.
- Налей покрепце – ТД, I, 112.

Емельян Константинович хотнининг чаккасидан Упар ва «ч» харфини тўғри айтолмай:

- Полицка, пой дамладинми? деб суради.
- Дамладим, Емельян Константинович.
- Ацциғроқ қилиб чой қуйиб бер – ТДн. 1, 139.

Таржимада адекватликка аслиятдагидек «ч» товушини «ц» билан алмаштиришнинг имконияти бўлганлиги туфайли эришилган ва шу тариқа нафақат персонажнинг адабий тил меъёридан узоқлашгани қайд этилган, балки унинг нуткида мавжуд лаҳжавий унсурлар ҳам вазифавий қайта яратилган. Аммо қуйидаги лавҳа таржимасида русча бузук талаффузни моддий жиҳатдан аниқ сақлашнинг иложи бўлмаган. Аммо таржиманинг мақсади вазифавий уйғунликни вужудга келтиришдан иборат бўлганлиги туфайли зарурий услубий таъсирчанлик аслиймонанд тикланган:

Он моршил ребячески-округлое лицо, говорил мягко, сглаживая шипящие, вместо «ц» произнося «с»: «сельный полк», «месяц» выходило у него – ТД, III, 130 // Бу гўлакбашара пулеметчи йигит кулча юзини бужмайтириб, юмшок қилиб гапирар. «б» харфи ўрнида «п» ишлатар: «путун полк», «оптон» дер эди – ТДн, III, 159.

Бу ерда ёзувчининг мақсади персонажнинг айнан «ц» товушини «с» тарзида талаффуз этишини қайд қилиш бўлмасдан, унинг айрим товушларга тили келмагани натижасида баъзи сўзларни нотўғри талаффуз этишини кўрсатишдан иборат эди. Муаллиф персонажнинг нуткий ожизлигини «целый», «месяц» сўзларининг бузук шакли воситасида қайд қилган экан, таржимон ҳам мазкур нуткий чекинишни шу сўзлар таржимаси – «путун», «оптон» мисолида қайта яратган. Таржимадаги сўзларнинг мазкур шакллари шу хил тоифа ўзбеклар нуткида гоҳо учраб туриши туфайли табиий жарангдорлик юзага келган.

И. С. Тургеневнинг «Овчининг хотиралари» асаридида хикоя қилинишича, жаноб Чернобой шошмасдан. «о» харфини салмоқ билан талаффуз қилар эди:

Ну, как тебе угодно. Ты меня, батюшка, извини: ведь я по старине. (Господин Чернобой говорил не спеша и на о) – ЗО, 178.

Бу ерда қизик ҳолатга дуч келамиз. Чернобой нуткида «о» харфига эга сўзнинг мавжудлиги туфайли кавс ичида унинг мазкур харфни алоҳида эътибор билан талаффуз этгани ҳақида фикр юритилиши мантиққа тўғри келса, ифоданинг ўзбекча таржимасида эса «о» харфига эга сўз йўқ. Бинобарин, кавс ичида персонаж нуткида «о» харфининг иштироки ҳақида гапириш мантиқ-

сизликка олиб келган бўлар эди. Шунинг учун ҳам таржимон «сўзларни чўзиброк талаффуз қилар эди» дейиш билан масалани ижобий ҳал этган. Зеро, муайян унли товушни (харфни) салмоқ, алоҳида эътибор билан талаффуз этиш уни чўзиб, аниқ талаффуз этишдир:

Майли ихтиёринг. Иним, сен мени кечир: мен эскичасига иш тутаман. (Жаноб Чернобой шошмай гапирар ва сўзларни чўзиброк талаффуз қилар эди) – ОХ, 219.

А. М. Горкийнинг «Артамоновлар иши» асари таржимасида эса муқобил ҳолат ўзининг ҳақиқий ифодасини топа олмаган:

Копил, копил, да чорта купил, сказал Тихон, особенно кругло и густо произнося о – ДА, 644 // Тихон а товушни айниқса ургули қилиб: - тўплаб-тўплаб шайтонни сотиб олди. - деди – АЙ, 456.

Тихон алоҳида эътибор билан талаффуз этган сўзлардаги ургули «о» унлиси ўрнини таржимон тавсия қилган «а» эмас, балки таржимада «ў» унлиси эгаллаши зарур эди. Бундай ҳолда «тўплаб-тўплаб» бирлиги компонентларининг биринчи бўғинлари аслиятдаги «копил, копил» сўзлари биринчи бўғинлари сингари алоҳида эътибор билан ургули қилиб берилган бўларди. Бинобарин, ҳам аслиятда, ҳам таржимада мазкур сўзларнинг талаффуз қоидаларига ҳилоф ҳолда, ургуларнинг иккинчи бўғинлардан биринчи бўғинларга кўчириб талаффуз этилиши китобхон кўз олдида жонланарди. Таржимон тавсиясига кўра, персонаж эътиборини «а» унлисида деб фараз қилинадиган бўлса, у пайтда сўзларнинг талаффуз қоидаси бузилмаган, бинобарин, муаллиф мақсади ҳам таржимада сояда қолиб кетган.

Дудукланиб гапирадиган персонажлар нутки тасвирининг таржимада тўғри талқин этилиши ҳам муаллиф мақсадининг рўёбга чиқишида муҳим аҳамият касб этади. Дудукланиш ҳар бир тил жамоаси нуткида ўзига хос шаклга эга бўлиб, персонаж нутки тасвирини яратиш учун қўлланилган бундай ифода воситаси таржимада ўзининг тегишли шаклида талқин этилсагина аслиятга вазилавий монанд тасвир вужудга келади.

Дудукланиш ҳолати муайян бир лисоний воситага эмас, балки персонажнинг бутун нутқига тааллуқли бўлганлиги туфайли мазкур нутқий ожизликни муаллиф қайд этган сўзлардагига акс эттириш шарт эмас. Улар персонаж нутқининг таржимон учун қулай исталган лисоний воситаларида белгиланавериши мумкин. Асосий вазифа персонаж нутки хусусияти тўғрисида ҳаққо-

ний тасаввур ҳосил қилишладир. Масалан, А. Фадеевнинг «Ёш гвардия» романи қаҳрамони Олег Кошевой азалдан пича дудукланиб гапирган бўлса, Войничнинг «Сўна» романи қаҳрамони Артур бошидан кечирган талай азоб-укубатлари натижасида бундай жисмоний ожизликка дучор бўлиб қолади. Таржимада улар нутқлари тасвирини қайта яратиб беришгина мазкур қаҳрамонлар образларининг китобхон кўз олдида тўлақонли гавдаланишига олиб келади. Жумладан, Войнич қаҳрамони нутқи тасвирининг рус ва ўзбек тилларига муқобил шакли воситалар ёрдамида қайта яратилганлиги китобхонга қаҳрамон нутқи ўзгаришини, яъни у бошидан кечирган азоб-укубатларнинг нутқида ҳам ўчмас из қолдирганини кузатиш имкониятини берган:

H-hasn't the colonel e-e-ever told you I am a d-d-devil - not a man? No? He has told me so often enough! Well, I am devil enough to f-find out a little bit what p-people are thinking about – G, 294-95 // P-разве полковник вам н-п-ни разу не говорил, что я д-д-дьявол, а не человек? Нет? А мне он часто говорил! Да, я в д-д-достаточной степени дьявол, чтобы з-з-знать, о чем люди д-д-думают – Ов, 202 // П-п-полковник м-м-мне одам эмас, иблис деб ж-ж-жанобларига ҳеч айтгани йўқми? М-м-менга ж-ж-жуда кўп марта айтди! Шунақа, одамларнинг м-м-миясидаги ўйини б-б-билиб оладиган анчагина иблислигим ҳам б-б-бор – С, 272.

Дудукланишга яқин ҳолат инсон баъзан қаттиқ ҳаяжон таъсирига тушиб қолганида, бирор кўнгилсиз воқеа ёки ҳодиса сабаб бўлиб асабийлашганида, бирор нарсадан кўрққанида ёки қаттиқ совқатганида унинг талаффузида кузатилади. Бундай пайтларда унинг тили тутилиб, айрим сўзларни нотўғри талаффуз этади, талаффузи тил мушаклари таранглашишини талаб қиладиган товушларни нутқидан тушириб қолдиради ёки уларни бошқа, талаффузи осонроқ товушлар билан алмаштиради, ҳатто гоҳо сўзларга ортқича товушлар ҳам қўшиб юборади. Бундай ҳолларда, жумладан, ўзбек тилида кўпинча «сурат» сўзи «суат», «қарамок» – «қаамок», «подшо» – «пошо», «чиқинг» – «чиғинг», «дўзах» – «дўзах» тарзида талаффуз этилади. Таржимада эслатилган сабабларга кўра персонажлар нутқида бузиб талаффуз этилган сўзларни таржима тилида ҳам муқобил ҳолат таъсирида бузиб талаффуз этиладиган мувофик эквивалентлари билан алмаштириш персонаж нутқи тасвирини тўғри чизиб беради. Бинобарин, М. Шолоховнинг «Тинч Дон» романида келтирилган ушбу мисол таржимасида кучли совуқ таъсирида персонаж томонидан бузиб талаффуз этилган сўз муқобил вазиятларда бузиб талаффуз этиладиган

Ўзбекча лексик эквиваленти воситасида адекват талкин этилган, натижада персонаж ҳолати ўзбек китобхони кўз олдига ҳаққоний гавдаланган:

Рлано, - получилось у него вместо «рано». Затвердевший от холода язык будто распух – ТД, I, 200 // Саҳаллаб, - деди Григорий «сахарлаб» дейиш ўрнига, унинг совукдан тили қотиб, назарида шишганга ўхшар эли – ТДн, I, 260.

Айрим шахслар баъзи товушларга тиллари келишмай, уларни соқовланиб талаффуз этадилар. Ёзувчилар одамлар лафзидаги бундай хусусиятдан гоҳо персонажлари нутқи тасвирини яратиш мақсадида фойдаланадилар.

Соқов киши нутқининг таржимада қайта яратилиши назарий жиҳатдан ҳеч қандай мунозарага сабаб бўла олмайди. Соқовланиб гапирадиган кишиларнинг барча халқлар орасида мавжудлиги туфайли, соқов киши нутқини муқобил нутқ орқали бемалол беравериш мумкин. Аммо М. Шолоховнинг «Очилган кўрик» романи таржимони Ваҳоб Рўзиматов мавжуд имкониятдан фойдалана олмаган: бир умр соқовланиб келган кампир ўзбек тилида сўзларни бурро, силлик талаффуз этади:

Штало быть, папаша, болешпый! Чарича небешная! Чего же ему ишделали? – ПЦ, I, 188 // Ахир кўлга тушибди-да, шўрлик! Худо кўрсатмасин-эй! Уни нима қилишибди? – ОҚ, I, 225.

Бадиий сўз санъаткорлари ўзга миллатлар фарзандлари бўлмиш персонажларини баъзан ўзига хос акцент ва лексик-грамматик нуқсонлар билан сўзлатиш воситасида уларнинг нутқий тасвирини яратадиларки. бундай хусусиятнинг таржимада ижодий талкин этилишигина персонажлар нутқи, уларнинг қайси миллатга мансублиги ҳақида тўғри тасаввур беради.

Маълумки, ҳар бир миллат фарзанди ўзга тилда сўзлашганда, кўпинча муддаога зид ҳолда, ўз тили фонетик хусусиятини маълум даражада сақлаб қолади, ўзига хос лексик ва грамматик нуқсонларга йўл қўяди. Тил меъёри талабларига жавоб бермайдиган сўз бирикмалари, синтактик муносабатлар шаклларида фойдаланади. Бир сўз билан айтганда, нутқий тасвир персонажнинг келиб чиқиши заминидан намоён бўлади. Жумладан, тилида род категорияси бўлмаган киши шундай категорияга эга бўлган тилда сўзлашганида, сўзсиз, родлардан фойдаланишда муайян нуқсонларга йўл қўяди. Инглиз ва француз тилларида ҳиссий-таъсирчан бўёқ ҳосил қилувчи суффиксларнинг рус тилидагига нисбатан жуда кам миқдорда қўлланилиши туфайли инглиз ёки француз

тили сохиби русча сўзлашганда бу тилга хос суффикслардан, вазият такозо этган тақдирда ҳам, деярли фойдаланмайди, натижада рус жонли нутқига хос ҳис-ҳаяжон оҳанги унинг нутқида ўз ифодасини топмай қолади. Ёки, француз ҳеч қачон рус ва ўзбеклардай «Болам бир ёшу уч ойлик бўлди» демайди, балки у албатта фикрини «Болам ўн беш ойлик бўлди» тарзида баён этишни хуш кўради. «Икки» ёки «уч кеча-кундуз» тушунчасини руслар «двое» ёки «трое суток» десалар, инглизлар «48 hours» ёки «72 hours», французлар «48 heures» ёки «72 heures» дейдилар. «Соат тўққиз ярим бўлди» тушунчаси руслар лафзида «ўнга ярим соат қолди» (половина десятого), инглизлар лафзида эса «Тўққиздан ярим соат ўтди» (It's half past nine) тарзида баён этилади. Бинобарин, инглиз ва французлар рус ва ўзбек тилларида сўзлашганларида кўпинча ифодаларнинг ўз тилларига хос моддий жиҳатларини, тузилишини, фикр баён қилиш меъёрларини сақлаб қоладилар.

Таржимон аслият мансуб бўлган тилда ўзига хос тарзда фикр баён қилган ўзга тил сохиби нутқи хусусиятини таржимода акс эттириш вазифасини ўз олдига мақсад қилиб қўяр экан, у ҳар бир лисоний воситанинг шакл ва мазмун бирлигини уйғун ҳолда қайта яратиш устида бош қотириши лозим. Шаклни эътибордан соқит қилмаслик шунинг учун ҳам зарурки, бундай нутқий вазиятда у алоҳида аҳамият касб этади. Бузук нутқни шунчаки бузук нутқ воситасида бериб қўя қолиш эслатилган диалектик бирликни вужудга келтира олмайди. Тенг қийматлилиқка эришиш учун персонаж тилига хос талаффуз, нутқ бирликлари ҳамда грамматик шаклларни ва шу билан бирга ўз тили таъсирида персонаж йўл қўйиши мумкин бўлган меъёрий чекинишларни вазилавий талқин этиш лозим. Айни масъулиятни амалга ошириш таржимондан ҳар қайси тилда бадий асар персонажи нутқида хорижий акцентни акс эттириш бўйича шаклланган муайян анъанани ҳисобга олишни талаб қилади. Бу санъаткорга муаллиф мақсадини рўёбга чиқариш имкониятини беради. Масалан, рус тилида сўзлашаётган немис кўп ҳолларда ўз тили таъсирида русча «б» ўрнига «п», «д» ўрнига «т», «в» ўрнига «ф», «ы» ўрнига «и», юмшоқ «ль» ўрнига қаттиқ «л» товушларини, хитой «ч» ўрнига «ц», «р» ўрнига «л», «ш» ўрнига «с» товушларини талаффуз этади. Бегона тилда сўзлашаётган итальяннинг бошқа нуксонлар билан бир қаторда яна сўзлар охирига унли ҳарфлар қўшиши, французнинг эса сўзлар охирини димоғ билан талаффуз этиши эҳтимолдан холи эмас, чунки бу ҳислатлар итальян ва француз тиллари хусусиятларидир.

Адабий тил меъёридан четга чиқиш каби бу хил ҳолатларни бир тилдан иккинчи тилга талқин этиш масаласи таржимонлар олдига катта мушкулотлар қўяди. Чунки бундай пайтда бузук нуткни муқобил нутк воситасида беришдан ташқари, унинг таржима тилида йўл қўйиши мумкин бўлган бошқа хил нуқсонларни ҳам сақлаб қолиши зарурати туғилади. Аммо кўпчилик асарлар таржималарида персонажларнинг бундай нуқсонли нутки ўз ифодасини тополмаяпти. Масалан, А. С. Пушкиннинг «Капитан кизи» асари таржимасида шу туфайли персонаж нутки тасвирини талқин этишда мантиқсизликка йўл қўйилган. Аслиятда персонаж нутқининг немис талаффузига хос нуқсонлар билан берилишидан ташқари, матннинг ўзида унинг немисча талаффуз билан сўзлагани алоҳида қайд этилган бўлса, таржимада персонажнинг немисча талаффуз билан сўзлагани ҳақида эслатилган-у, аммо нутки адабий тилда ўгираврилган, натижада аслиятда мужассамлашган мантиқ бирлиги йўқолган:

... в его речи сильно отзывался немецкий выговор: «Поже мой! Тавно ли, кажется, Андрей Петрович был ещё твоих лет, а теперь вот уш какой у него молотец! Ах, фремя, фремя!» – КД, 22 // ... сўзида немис талаффузи жуда билиниб турарди: «Можло! Андрей Петрович якиндагина сенча бола эди, энди кап-катта ўғли бор-а! Ох, умр, умр!» – КК. 229.

Русча сўзлар талаффузини яхши ўзлаштириб олмаган яҳудийлар нутки тасвирини таржимада қайта яратишнинг ҳам ўзига хос хусусияти мавжуд. Бу хусусият баъзи яҳудийларнинг айрим товушларни аниқ талаффуз эта олмасдан, уларни ўзга товушлар билан алмаштириб қўйишлари билан боғлиқ. Чунончи, айрим яҳудийлар «ж», «ч», «р», «ғ» товушларини «з», «ц», «с», «ш» тарзида бузиб талаффуз этадилар. Таржимада ушбу омилнинг ҳисобга олиниши муаллиф томонидан атайлаб тасвири яратилган яҳудий нутқининг ўзбек китобхонига тўғри етказиб берилишини таъминлайди. Шу нуқтаи назардан В. Катаевнинг «Оқариб кўринар бир елкан» қиссаси персонажи нутки таржимаси эътиборга моликдир. Персонаж нутқида қўлланилган яҳудийона талаффуздаги «швабода» сўзини юкорида эслатилган анъана асосида таржима қилиш мумкин эмас эди. Чунки мазкур сўз таржимаси бўлмиш «хуррият» таркибида сақлаб қолиниши лозим бўлган «ш» товуши йўқ. Одатда персонаж нутқида хос бузук талаффузни жумланинг имкон бўлган сўзида беравериш мумкин. Бу ерда эса масалани биргина «хуррият» сўзининг ўзи орқали ҳал қилиш лозим эди. Шунга кўра, сўзнинг яҳудийларга хос талаффузини «хуйият»

шаклида яратиш вазифавий уйғунликни юзага келтирган бўларди. Асарда персонажнинг «яхудий башарасини тириштирган», унинг «сўзи бузиб» сўзлагани қайд этиладики, бу таржимон зиммасига персонаж нутқига алоҳида эътибор бериш масъулиятини юклайди. Таржимадаги «хурят» сўзи эса мантиқий асосдан узоклиги, яъни яхудийона жарангламасдан (яхудийлар одатда «р» товуши талаффузида қийналадилар), сўзнинг шунчаки бир бузук шакли эканлиги туфайли персонаж нутқи тасвирини тўғри ифода эта олмаган:

Вдруг он неожиданно скорчил совершенно еврейское лицо и, ломая язык, сказал: «Швабода!» – БПО, 239 // Кейин у бирдан яхудий башарасини тириштирди-да, сўзни бузиб: «Хурят!» - деди – ОКБЕ, 198.

Асарда нутқий тасвири сўзларнинг нотўғри талаффузи воситасида яратилган ўзга тил вакилларининг тили таржима тилига яқин бўлса, яъни улар бир хил тиллар тизимида мансуб бўлсалар, персонажлар нутқи хусусиятининг таржимада берилиши йўллари кидириб юришнинг ҳожати йўқ. Тасвирланган нутқ персонажнинг ўз тили унсурлари иштирокида талқин этаверилади. Ушбу ҳол нутқий тасвири ҳаққоний тиклаш билан бирга китобхонга яхши тушунарли ҳам бўлади. Бу масалада М. Шолоховнинг «Тинч Дон» эпопеясининг иккинчи китобини ўзбек тилига ўгирган таржимон Мирқарим Осимов хизмати ибратомуздир: ингус тили талаффузи, оҳанги таржимада кўнгилдагидек акс эттирилган:

Братья казаки! Зачим такой большой шум? Вы хотите войны? Пожалуйста! Мы будем воювать. Ни страшна! Зовсим ни страшна! Сегодня же мы вас разыдавим. Два полка горцев идут за нашим спином – ТД, II, 138 // Казак қардошлар! Нечун бу қадар ғавго эдирсиз? Сиз вуршмоғи истайсиз? Мархамат! Биз вурушамиз. Қўркмаймиз. Бу кун сизи эзиб тўзитажағиз! Оптимиздан икки полк доғилликлар галмақдадир – ТДн, II, 168.

Бошқа тизимга мансуб тилда яратилган асар таркибида тасвирланган қардош козоқ, қирғиз, туркман ёки татар халқлари фарзандлари нутқи ҳам ўзбек тилига уларнинг ўз тиллари унсурлари ёки улар ўзбекча сўзлашганда йўл қўйишлари мумкин бўлган ҳато ва камчиликлар иштирокида талқин этаверилади. Ёки, украин нутқи тасвири берилган бирор нославян тизимида оид тилдан рус тилига асар таржима қилинганда ҳам, рус ва украин тилларининг бир хил тиллар оиласига мансубликлари туфайли, рус таржимони персонаж нутқи тасвирини украин русча сўзлашганда нутқида

сақлаб қолиши мумкин бўлган украинча унсурлар воситасида бераверади.

А. М. Горький ўзининг «Тубанликда» номли пьессасида татар кишиси нутқи тасвирини яратган экан, ўзбекча таржимада бу хусусият тасвири яратилган татарча нутқ ўзбек тилига ўгирилиши анъанаси асосида айрим татарча сўзлар ва суффикслар ёрдамида намунали талқин этилган:

Здесь мертвый нельзя, здесь живой спать будет – НД, 147 //
Бу ерга ўлик тўғри келмий, бу ерда тириклар ётарга тийиш –
Т, 401.

Ўзувчилар персонажлари нутқини доим фонетик талаффуз жиҳатидан бўрттириш орқали тасвирлайвермасдан, баъзан асосий эътиборни, юкорида қайд этилганидек, уларнинг умумхалқ адабий тилидан лексик ва грамматик жиҳатлардан чекинишларига ҳам қаратадилар. Бу кўпроқ персонажларнинг аслият мансуб бўлган тилда сўзлашганларида адабий меъёрнинг қайси соҳасида кўпроқ чекинишларига боғлиқ бўлади. Россия фуқаролари бўлмиш яхудийларнинг нутқий тасвири ифода этилганда, аксарият ҳолларда лексик ва грамматик нуқсонлар қайд қилинмайди, балки акцент-талаффуз жиҳатидан йўл қўйиладиган хатоликларгагина эътибор қаратилади: немис ва кавказ халқлари нутқида фонетик талаффуз билан бир қаторда, лексик ва грамматик чекинишлар ҳам, бошқа кўпчилик халқлар нутқида эса лексик ва грамматик нуқсонларнинг ўзларигина кўзга кўпроқ ташланади. Бинобарин, таржимоннинг ҳам персонаж нутқида ҳайси жиҳат атайлаб бўрттирилган бўлса, ўша томонга кўпроқ аҳамият бериши мақсадга мувофиқдай туюлади. Бу усул китобхоннинг персонаж нутқи тасвири ҳақида ҳаққоний тасаввурга эга бўлиши учун имкон яратади. Аммо шундай ҳолатлар ҳам кузатиладики, асар персонажи таржима тилида сўзлаганда адабий тилнинг аслиятда қайд этилган соҳасида эмас, балки бошқа соҳаларида нутқий меъёрдан чекиниш ҳолларига йўл қўяди. Бундай пайтларда шаклланган нутқий анъанага риоя қилиш зарурати туғилади. Шу жиҳатдан М. Шолоховнинг «Тинч Дон» романида тасвирланган қалмоқ нутқи ва унинг таржимасидаги аслиймонанд грамматик хатолар аҳамиятга моликдир:

- Где твоя старика?
- На фронте. Где же ему быть, - грубо ответила Ильшична.
- Веди дом, обыск делаю буду – ТД. IV, 203.
- Сеники чол қаерда?

- Каерда бўларди фронтда, - деб жавоб қилди Ильинична кўрслик билан.

- Уйга бошла, меники обиска қилади - ТДн, IV, 244.

Н. С. Гровскийнинг «Пўлат қандай тобланди» асаридан келтирилган қуйидаги мисолда эса немис нутқи нафақат фонетик, балки лексик-услубий жиҳатдан ҳам тасвирланган экан, персонаж нутқидаги «солидаризирован» сўзи русча «согласен» сўзи ўрнида қўлланилган бўлиб, мазкур сўзларнинг ҳаракат номи «быть солидарным» ва «согласиться» шакллари ўзаро услубий синонимлардир. «Быть солидарным» ўз маънодошидан фарқли ўларок, китобий хусусиятга эга бўлиб, асосан баландпарвоз нутқ таркибида қўлланилади. Аммо у немис нутқида баландпарвоз услубда эмас, балки «согласиться» сўзи ўрнида ўринсиз қўлланилган, бу ҳол немис нутқи тасвирининг яратилишига олиб келган. Таржиманинг эса услубий бетараф ҳамда фонетик жиҳатдан бенуксон сўзлар воситасида амалга оширилганлиги муаллиф мақсадини йўққа чиқарган:

Эротище адскот - это не очень корошо, я солидаризирован с Павлюша - КЗС, 379 // Одобсиз лагифалар айтиш унча ҳам яхши эмас. Мен Павлюшага қўшиламан - ПҚТ, 335.

Таржима амалиётида персонажлар нутқи тасвири акс этган сўз ёки жумлаларни бетаржима қолдириш ҳоллари ҳам учраб туради. Бунинг оқибатида кенг китобхон оммаси нафақат персонажлар нутқи тасвирини ҳис этмайди, балки ифода маъносини ҳам тушунмайди:

Лейтенант улыбался, кивал головой, ломанным русским языком говорил: - Та, та! Хор'ошо... Нато вып'ит фаш здор'ов! - ТД. IV, 180 // Лейтенант бош қимирлатиб, тиржайиб кулар. рус тилини бузиб чулдирар эди: - Та, та! Хор'ошо... Нато вып'ит фаш здор'ов! - ТДн, IV, 217.

Бу ерда таржимон немис нутқини ўз тилига юқорида эслатилган анъана асосида ўгирганда, услубий мувофиклик юзага келган бўлар эди. Таржимонни, афтидан, муаллиф баёнидаги персонажнинг рус тилини бузиб гапиргани ҳақидаги маълумот чалғитган. Оғирдай туюлган ушбу ҳолатдан жуда осон чиқиб кетиш, яъни «рус тилини бузиб» ўрнига «сўзларни бузиб» бирикмасидан фойдаланиш мумкин эди.

Бу масалада А. Фадеевнинг «Ёш гвардия» романи таржимонни тутган йўл ибратомуздир. У атайлаб тасвирланган немис нутқини муқобил бузук лисоний восита ёрдамида талқин этган экан.

таржиманинг тўлақонли жаранглашига ҳатто муаллиф баёнидаги персонажнинг рус тилида гапиргани ҳақидаги маълумотнинг таржимада сақланиши ҳам халақ бермаган:

Швейде удовлетворенно кивнул головой, подумал и с трудом повторил по-русски: - Нитшево нет – МГ, 378 // Швейде мамунлик билан бош силкитдида, бир оз ўйлаб тургач, рус тилида зўр-базўр такрорлади: - Хитима йук – ЕГ, 262.

Тилшуносликда «варваризм» деб ном олиб, баъзан бадий асар персонажлари лафзида уларнинг нутқи тасвирини яратиш учун қўлланиладиган муайян хорижий тил сўзларини таржимада талқин этиш масаласи ханузгача на назарий, ва на амалий жиҳатдан ҳал этилган.

Ўзлари мансуб бўлган тил услубий тизимида бетараф қўлланиладиган айрим сўзлар ўзга тил вакиллари, бинобарин, бадий ижод соҳиблари персонажлари нуткида ҳеч бир эҳтиёж сезилмаган шароитда қўлланилиб, алоҳида мазмун ва вазифа касб этадилар. Персонажлар улардан кўпроқ олифгачилик қилиб, ўзларига ортикча бино қўйиб, чет тил билимлари билан ўзгаларни койил қолдириш мақсадида, баъзан давр анъанасидан келиб чикиб бенхтиёр фойдаланидиарки, суҳбатдошлари улар баён этган фикрни аксарият ҳолларда яхши тушунадилар. Ўз-ўзидан маълумки, ушбу лексик қатлам она тилида ўз синонимларига эга. Масалан, хайрлашишда айрим инглизларнинг итальянча «addio», французча «au revoir», узр сўрашда эса французча «pardon» сўзларидан, баъзан русларнинг, ҳатто гоҳо бошқа ҳамдўстлик мамлакатлари халқлари вакиллариининг ҳам, эслатилган ҳолатларда кейинги икки француз сўзидан фойдаланишларининг гувоҳи бўламиз. Утган асрнинг 30-40 йилларигача айрим олифтанамо ўзбеклар нуткида ҳам айрим форс, араб сўзлари беэҳтиёж қўлланилган бўлиб, ҳозирги кунда уларнинг айримлари истеъмолдан бутунлай чикиб кетган бўлса, бир қисми ўзбек тилига сингиб-ўзлашиб кетиб, варваризмлик хусусиятини йўқотган.

Инглиз-француз алоқалари узок тарихга эга бўлганлиги сабабли инглиз ва французлар бир-бирлари тилидан яхши хабардор. Инглизбабон маданиятида француз тилининг ахамияти бекиёс. Бинобарин, инглиз ўз нуткида суҳбатдошига тушунарли французча сўзлардан фойдалангани ҳолда, у ҳечқачон муайян вазият тақозоси билан ўрганиб олган хитойча, японча ёки ўзбекча сўзларни нуткида ишлатмайди.

Бадий-тасвирий восита сифатида қўлланиладиган хорижий сўзлар матнни юкори таъсирчанлик билан бойитиш барава-

рида унга киноя оҳанги бахш этади. Шу тарика муаллифлар муайян персонажга нисбатан ўз муносабатларини билдирганлари ҳолда, улар нутқларини ўзига хос тарзда тасвирлайдилар.

Инглиз нутқида фойдаланилиб, инглиз тили соҳиблари учун гушунарли бўлган варваризмнинг ўзбекча таржимада ўзича қолдирилиши мазкур сўз маъно ва услубий вазифасининг кенг ўзбек китобхон оммасига етмай қолишига олиб келса, унинг луғавий-аниқ таржимаси ифодани услубий жиҳатдан бетараф қилиб қўяди. Тўла-тўқис адекватликни юзага келтириш учун санъаткор шундай лисоний восита танлаши лозимки, натижада муаллиф атайлаб қўллаган варваризм вазифаси таржимада ўз аксини топсин. Шунинг ҳам назарда тутиш керакки, бу ерда сўзнинг лексик маъноси жиддий аҳамият касб этмайди, унинг услубий вазифаси – аслият тилига нисбатан ўзгача, ғайритабиий жаранглаши биринчи ўринга чиқади. Чунинчи, бундай воситалар сифатида айрим олифтанамо ёшлар нутқида беҳожат ишлатиладиган сўзларга мурожаат қилиш мумкин. Масалан, вақтинчалик хайрлашаётган икки дўст ёки севишган ёшлар бир-бирига «алвидо!» дер эканлар, аслида араб тилидан кириб келган бу сўз ўзининг зарурий муҳитида – анъанавий контекстда ишлатилмаётганлиги (умрбодга видолашаётган шахслар одатда мазкур сўз воситасида хайрлашадилар) ҳамда маълум даражада тилнинг китобий-архаик лексик қатламига мансублиги билан ғайритабиийроқ, сердабдабароқ оҳанг касб этгани ҳолда, ёшлар нутқи тасвирини юзага келтиради. Шу сўз ёрдамида инглиз адиблари асарлари персонажлари нутқи тасвирини ифода этадиган хайрлашув вазифасини бажарувчи варваризмни ўзбек тилига талқин этиш мумкин. Аммо адолат юзасидан қайд этиш лозимки, ўзаро контекстуал синонимлар сифатида тан олинаётган ушбу лисоний воситаларнинг ўзбекчасида варваризмлик хусусияти кўзга ташланмайди. Гап бу ерда услубий-вазифавий уйғунлик устида кетаяпти. Икки тил бирликлари услубий хусусиятлари жиҳатидан бир-бирларидан сезиларли даражада фарқ қилсалар, табиийки, улар таржимада ўзаро алмашина олмайдилар.

Шу нарса эътиборталабки, француз, немис ва итальянча варваризмларнинг кўпчилиги инглиз ва руслар лафзида қанчалик баландпарвоз, олифтанамо жарангласа, араб, форс тилларидан ўзбекчага беҳожат кириб келган сўзлар ҳам шунчалик сердабдаба эшитилади. Уларнинг кўпчилиги китобий хусусиятга эга бўлиб, жонли нутқ лексик қатламида ўз синонимларига эга. Шунинг учун ҳам хорижий тиллар варваризмларини таржимада ўз-

бек тили лексик бойлигининг мана шу воситалари билан алмаштириш мумкиндай туюлади.

Юкорида кайд этилганидек, Фарбий Оврўпо халклари тилларига мансуб катор сўзлар ҳозирги пайтда рус тилида ҳам варваризмлар сифатида персонажлар нутки тасвирини яратиш учун қўлланилмоқда. Шунинг учун таржимонлар бундай сўзларни китобхон оммасида зарурий тасаввур ҳосил қилишга қодир, деб ҳисоблаб, кўп ҳолларда уларни бетаржима қолдирмоқдалар. Аммо шунга қарамасдан В. Шекспирнинг «Ўн иккинчи кеча» комедияси таржимони «adieu» варваризмининг русчага «прощайте» сўзи оркали вазифавий адекват талқин этган. Мазкур сўз аслиятдаги лисоний воситанинг барча хусусиятларини акс эттира олмаган бўлса-да, унинг огзаки нутқ услубига мансублигини тўғри тасвирлаб бергани ҳолда, контекстуал мувофиқликни юзага келтирган. Аммо ўзбек таржимони муаллиф мақсадини тушунмасдан, синонимик хукмрон «хайр» сўзига мурожаат қилиш йўли билан персонаж нутқи хусусиятини яратиб бера олмаган. Бу ерда русча «прощайте» сўзи унга ҳам мазмунан, ҳам услубан мос келадиган «алвидо» оркали талқин этилганда, мантисиз ифода юзага келмаган бўларди. Зеро, аслиятда персонажнинг «adieu» (алвидо) деб хайрлашиши унинг шу жумладаги «желмайман бошқа» сўзларига мантқан айнан ёпишади:

And so adieu, good madam: never more
Will I my master's tears to you deplore – TN, 574.

Прощайте же. Я не явлюсь к вам более
С любовью герцога и стоном боли – ДН, 171.

Хайр, графиня! Бугундан бошлаб
Ишқ элчиси бўлиб келмайман бошқа – ЎИК, 90.

А. П. Чеховнинг «Чайка» пьесаси персонажи Медведенко Машага ўз муҳаббатини изхор этар экан, нуткида «равнодушие» сўзи ўрнига инглиз тилидан қабул қилинган бўлиб, ушбу нутқий вазиятда ўта баландпарвоз жаранглайдиган «индифферентизм» сўзидан фойдаланади. Кундалик оддий-самимий мулоқотда юкори нутқий услубга мурожаат қилиш ўзаро алоқа қонидаси нуктаи назаридан ўринсиз эканлигини яхши билган муаллиф мазкур сўзни персонаж нутқи тасвирини яратиш мақсадида қўллаган:

Я люблю вас, не могу от тоски сидеть дома и встречаю один
лишь индифферентизм с вашей стороны – Чай, 229.

Персонаж ўз нуткида «индифферентизм» варваризмини қўллаш билан ўзининг ўша даврдаги кўпчилик зиёлилар сингари ажнабий сўзларни қўллашга қодир, илмий ва маданий савияси юқори йигит эканлигини кўз-кўз қилмоқчи бўлади. Демак, мазкур сўз аслиятда муайян услубий мақсадни утаб келган бўлса, таржимада ўзининг бадиий-тасвирий кийматини йўқотганлиги туфайли муаллиф муддаоси рўёбга чиқмай қолган. Таржимадаги услубий жиҳатдан бетараф «бепарволик» сўзи луғавий маъноси «индифферентизм» бирлиги маъносига яқин бўлса-да, мазкур сўзлар орасида услубий тафовут мавжудлиги туфайли, у персонаж нутки тасвирини яратиб бера олмаган:

Мен сизни севаман, соғинганимдан уйда ўтиролмайман... ammo сизнинг тарафингиздан фақат бепарволик кўраман, холос – Чай, 308.

Бадиий асарда персонажлар нутки тасвирини яратадиган яна шундай бир ҳолатга дуч келинадики, унда ёзувчи ўзга миллат вакили бўлмиш шахсга айрим сўзларни ўз тилида талаффуз эттириш орқали нутки тасвирини яратади. Бундай нутқ персонаж тилига ёки унинг тилига яқин бўлган тиллардан бирортасига ўгирилганда, уни, А. С. Пушкиннинг «Капитан кизи» повести таржимасида берилганидек, бетаржима қолдириш персонаж нутки тасвирини йўққа чиқаради:

Яхши, - сказал комендант – КД, 58 // Хўп, яхши, - деди комендант – КК, 263.

Чунки талаффуз этилган лисоний восита, аслият мансуб бўлган тил учун бегоналиги туфайли (у татар миллатига хос персонаж томонидан талаффуз этилади) персонаж нутки тасвирини яратган бўлса, ушбу сўзнинг таржимада ўз нутқий муҳитида қўлланилганлиги уни ҳар қандай қўшимча вазифадан маҳрум этган. Лисоний восита китобхон эътиборини ўзига тортмайди, чунки у русча «хорошо» сўзининг луғавий эквиваленти сифатида қабул қилинади.

Мураккаб аҳволдан чиқиб кетиш учун санъаткор таржима амалиётининг тасвирий усулига мурожаат қилиб, ифодани «Яхши, - деди комендант татарча қилиб» тарзида талқин этса, китобхоннинг персонаж ҳақидаги тасавури равшанлашарди.

Куйидаги лавҳа таржимасида эса «татарча қилиб» ёки «тожикча қилиб» бирикмаларидан фойдаланишнинг иложи йўқ, чунки аслиятда нутқий тасвир яратиш учун фойдаланилган сўзларни

персонажларнинг қайси бири талаффуз этгани контекстдан маълум эмас:

... из лавок, из Караван-Сарая сбежалась толпа персов, татар, бухарцев; старик в жёлтом халате и зелёной чалме грозил Петру палкой: - Урус, шайтан... – ДА, 612 // Дўконлардан, карвон саройдан пирсиёнлар, татарлар, бухороликлардан иборат одамлар югуриб келиб, тўпланди, сариқ тўн қийган, кўк салла ўраган чол Пётрга таёғини ўкталар эди: - Урус, шайтон... – АИ, 375.

Персонаж нутки ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилиш учун таржимон нутқий тасвир сифатида келтирилган сўзларга «деди ўз тилида» бирикмасини кўшиб қўйганда, муаммо бирмунча ойдинлашган бўларди. Чунки аслиятдаги «ўрус», «шайтан» сўзларини эслатилган персонажларнинг ҳар қайсиси ўз тилида худди шундай талаффуз қилиши мумкин эди.

Персонажлар нутки тасвири гоҳо аслият тилига бошқа тилдан энди кириб келаётганлиги туфайли унинг луғат таркибидан мустаҳкам ўрин ишғол этиб улгурмаган лисоний воситалар ёрдамида яратиладики, бундай нутк асарнинг бошқа персонажларига тушунарли бўлмайди

М. Шолоховнинг «Очилган кўриқ» романида ҳикоя қилинишича, Давидов чиройли қаламтароши бадалига Федотка исмли боладан бекапсул граната олади. Федотка граната устига яна сопкониини ҳам қўшиб бермоқчи бўлганида, Давидов билан Федотка куйидагича фикр алмашилиши:

- Пусть праща у тебя остаётся. Ведь менялись-то баш на баш?
- Как это «баш на баш?» – ПЦ, II, 218.

Давидов ўз нуткида аслида туркий тилларга мансуб бўлиб, гоҳо айрим руслар лафзида (русча унсурлар воситасида бир оз ўзгартирилган шаклда) учраб турадиган «баш на баш» (тўғри ўзбекча шакли: бошма-бош) бирикмасидан фойдаланадики, бу суҳбатдоши Федоткага тушунарли эмас. Асарнинг ўзбекча таржимасида сўз ўйинига ўхшаш бундай диалог вазифасининг муқобил лисоний воситалар танлаш йўли билан қайта яратилмаганлиги туфайли таржимадаги тушуниш қийин бўлмаган «бошма-бош» бирикмаси мазмунининг Федоткага равшан бўлмай қолиши мантуксизликни юзага келтирган:

- Сопконинг ўзингда тураверсин... Ахир бошма-бош айирбош килдик-ку?
- Бошма-бош деганинг нима бўлади? – ОК, II, 256.

Хулоса қилиб айтганда, персонажлар нутки тасвирининг таржимада қайта яратилиши ҳар бир асар иштирокчисининг атрофда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга муносабат билдиришда, худди аслиятдагидек, ўз билим ва маданий савияси ҳамда дунёқарашидан келиб чиққан ҳолда фикр-мулоҳаза юритиши, ўз лаёқати ва кайфияти доирасида ҳаракат қилиши билан боғлиқдир.

Аслиятда муайян услубий вазифани амалга ошириш мақсадида атайлаб нуткий тасвири яратилган персонажларнинг таржима тилида ҳам худди шундай хусусиятли нуткий тасвири юзага келтирадиган лисоний воситалар ёрдамида сўзлашишлари бадий таржима учун зарур бўлган прагматик уйғунликни юзага келтиради.

Таржима тилида аслиятдаги ифода мазмун ва шакл бирлигига мос лисоний воситанинг топилмаслиги адекватликка эришиш йўлларининг йўқлигини билдирмайди. Муаллиф назарда тутган услубий мақсад таржимада муқобил таъсирчанликни юзага келтирадиган турли-туман тил воситалари ёрдамида вазифавий акс эттирилади.

Образли лисоний воситалар ва таржима

1. Образли ҳамда ҳиссий-таъсирчан сўзлар таржимаси

Ўзаро мулоқот нафақат услубий бетараф лисоний воситалар, балки образли, ҳиссий-таъсирчан тил бирликлари ёрдамида ҳам фаол амалга оширилади. Зеро, жонли нутқ табиатан ранг-баранг бадиий-тасвирий воситалар, образли лисоний бирликлар, ҳистуйғуни ифодаловчи сўз ва иборалар билан тўлиб-тошган бўлиб, улар бадиий ёдгорлик тилининг жозибадорлигини, таъсирчанлигини, халқчиллигини ва ўзига хос миллий хусусиятини юзага келтиради.

Образлилик асосан лисоний воситалар лугавий-мантикий ва контекстуал маъноларининг ўзаро муносабатга киришуви заминидан пайдо бўлиб, нутқнинг таъсирчанлиги ва жозибадорлигини вужудга келтиради, таъсир қувватини оширади, фикрнинг янада мукамалроқ ва теранроқ ифода этилишига кўмаклашади.

Лисоний воситаларнинг ҳиссий-таъсирчан маънолари луғавий-мантикий маъноларидан фаркли ўлароқ, ҳис-ҳаяжон ифодаси учун қўлланилгани ҳолда, сўзловчининг ҳаяжонли ҳолатини, ҳистуйғусини, атрофдаги воқеа-ҳодисаларга муносабатини акс эттиради. Чунки атроф воқеа-ҳодисалари билан чамбарчас боғлиқ инсон фаолияти ҳамиша ҳиссиёт оғушидадир. Чунончи, инсон бирор нарса ёхуд воқеа-ҳодисага муҳаббат ёки нафрат ҳисси билан қарайди, диққат-эътиборини бир нуқтага тўплаб ҳаяжон билан суҳбатдошини тинглай бошлайди, жаҳл оғига минади, жазава қилади, шодланади, завқланади. Инсон табиатидаги бундай ўзгаришлар нафақат унинг юзидан, ҳаракатларида, балки нутқидан ҳам ўз аксини топади.

Образли ҳамда ҳис-ҳаяжонни ифодаловчи лисоний воситалар бадий асарнинг ўта муҳим ва ажралмас бадий-эстетик воситалари эканини туфайли таржима тилида тенг қийматли лисоний воситалар танлаш йўли билан уларни таржимада мазмуний ва вазилавий беками-кўст акс эттириш бадий нутқ хусусиятининг аслиймонад талқини олиб келади. Лисоний воситаларни она тилига адекват талқин этиш таржима амалиётининг жуда муҳим, шу билан бирга ўта мураккаб муаммоларидан ҳисобланади. Зеро, таржимонлар ҳиссий-таъсирчан лисоний воситаларни ўзбек тилига ўгиришда анча-мунча хато ва камчиликларга йўл қўядиларки, бу ҳол нутққа алоҳида жозиба ва таъсирчанлик бахш этувчи мазкур тил бирликларининг табиатан мураккаблиги билан боғлиқдир.

Ҳиссий-таъсирчан лисоний бирликлар ўз услубий вазифаларига кўра аксарият тилнинг оғзаки нутқ жанрига тааллуқли воситаларидирларки, уларнинг бундай хусусияти таржимон зиммасига нафақат уларга хос услубий бўёқни – оғзаки нутқ жанрига оидлик хусусиятини, балки ифоданинг ҳиссий-таъсирчанлигини ҳам қайта яратиш вазифасини юклайди.

Муайян ҳаяжонни ҳолат турли тилларда турлича ўзига хос ифода восита ва усулларига эга бўлиб, улар бир-бирларидан аксарият ҳолларда сезиларли даражада фарқ қилишлари туфайли таржимон ўз эътиборини мазкур восита ва усулларни ўз тилида моддий тиклашга ҳаракат қилишдан кўра улар воситасида ифода этиладиган фикрни, жозиба ва таъсирчанликни зарурий йўналишда қайта яратишга қаратмоғи лозим.

Бадий нутқ таркибида қўлланилган ҳиссий-таъсирчан лисоний воситалар тизими асарнинг умумий-эстетик хусусиятини вужудга келтирган ҳолда, муаллифнинг бадий-ғоявий мақсадини рўёбга чиқаради. Бадий асар таркибида оғзаки (асосан диалогик) нутқ намуналарини намойиш этадиган бундай лисоний воситалар сўзловчининг атрофдаги воқеа-ҳодисаларга нисбатан ҳам ижобий, ҳам салбий муносабатини ифода этади. Мазкур муносабатлар дўстона, таҳсиномуз тарзда намоён бўлиши ҳам, ҳазиломуз, кинояли, илтифотсиз шаклда кўзга ташланиши ҳам, таҳкиромуз, ҳақоратомуз оҳанг касб этиши ҳам мумкин.

Бадий ёдгорлиқнинг умумий ҳиссий-таъсирчан оҳангини таржимада тула-тўқна қайта яратиш масъулияти санъаткордан таржима тилида аслиятда қўлланилган турли-туман ҳиссий-таъсирчан лисоний бирликлар маъно ва услубий вазифаларини акс эттирадиган муқобил ифода воситалари қилириб қолиши, бу-

нинг учун, биринчи навбатда, қиёсланаётган тиллар синонимик бойликларини семантик-услубий жиҳатдан илмий-қиёсий тадқиқ қилиб, улар орасидаги мувофиқлик ва ўзгачалик ҳолатларни муайян этишни талаб қилади. Тил захираларининг имкониятларидан унумли фойдаланмасдан, синонимик каторни вужудга келтирувчи лисоний воситаларнинг умумий, ҳукмрон аъзоларига мурожаат қилиш таржима тилининг услубий ранг-баранглигини, образли хусусиятини, хиссий-таъсирчан оҳангини соддалаштириб, нурез холга келтириб қўяди.

Лисоний воситаларнинг образлилиги ҳамда хиссий-таъсирчанлиги одатда уларнинг услубий бетараф синонимлари негизда намоён бўлади. Бинобарин, таржима тилида вазифадор лисоний воситалар танлаш ўрнига тил бирликларининг услубий бетараф, умумий маъноларига мурожаат қилиш матнни зарурий услубий ранг-барангликдан маҳрум этади. Демак, таржимон ҳеч қачон лисоний воситаларнинг моддий-манتيкий маънолари билан кифояланмаслиги, аслият услубий вазифасини рўёбга чиқариш учун унинг кейинги мазмуний қатламларига назар ташлаши лозим. Масалан, Н. В. Гоголнинг «Ревизор» пьесасида шаҳар ҳокими ўз нутқида услубий бетараф, оддий баённигина ўзида мужассам этган «получить» сўзи ўрнига унинг маъносини образли тарзда салбий оҳангда ифода этадиган «зашибить» сўзини қўллайди. Ўзбек таржимонининг ҳам услубий бетараф «олмоқ», «қўлга киритмоқ» бирликлари ўрнига мазкур контекстда салбий оҳангли, оғзаки-жайдари нутққа хос образлилик касб этиб, муқобил услубий таъсирчанлик ярата оладиган «ўмармоқ» сўздан фойдаланиши вазифавий уйғунликни юзага келтирган:

Ведь оно, как ты думаешь, Анна Андреевна, теперь можно большой чин зашибить – Р, 99 // Энди, дейман, Анна Андреевна, каттарок бир амални ўмарсак ҳам бўлар – Р, 80.

Эрнест Хемингуэйнинг «Алвидо, қурол!» романи персонажи нутқида қўлланилган «to sneak off» ҳамда унинг русча ва ўзбекча муқобиллари «улизнуть» ва «жуфгакни ростлаб қолмоқ» бирликлари моддий-манتيкий маъноли «қочиб кетмоқ» бирикмасининг хиссий-таъсирчан ифодаси бўлиб, таржимада мазкур тафовутнинг инобатга олиниши адекватликнинг яратилишига олиб келган:

You had a love affair all summer and got the girl with child and now I suppose you'll sneak off – FA, 176 // Все лето вы играли в любовь и сделали девушке ребенка, а теперь, вероятно, намерены улизнуть – Ю, 455 // Ёзи билан биз иккингииз ишк-му-

хаббатга берилиб. энди эса, жуфтакни ростлаб колмоқчимисиз
– АК, 258.

Услубий жиҳатдан бетараф, эркин-мантикий маъноли лисоний воситалар айрим матний ҳолатларда персонажларнинг муайян нарса ёки воқеа-ҳодисага нисбатан ижобий ёки салбий муносабатини ифода этишда алоҳида оҳанг ва урғу билан талаффуз этиладики, натижада лисоний восита ҳис-ҳаяжон маъно белгиси касб этади. Бундай пайтларда бирликлар таржима тилига лугавий эквивалентлари ёрдамида эмас, балки нутқ жараёнида касб этган кўшимча маъно белгиларига контекстуал муқобил лисоний воситалар танлаш ёрдамида талқин этилади. Масалан, Питер Абрахамснинг «Қабрдаги гулчамбар» романи қаҳрамони ғазаб билан талаффуз этган хитоб тарзидаги «get out» бирикмаси ушбу матний ҳолатда ўзининг одатдаги «ичкарини ёки муайян бир жойни тарқ этмоқ», «ташқарига чиқмоқ» каби услубий бетараф маъноларидан узоклашиб, салбий ҳис-ҳаяжон белгиси касб этганки, бу вазифа рус ва ўзбек тилларида муқобил хусусиятли лисоний воситалар ёрдамида қайта яратилган. Зотан, ўзбекча таржимадаги салбий маъноли «Туёғини шиқиллатмоқ» фразеологик бирлиги персонажнинг руҳий ҳолатини айнан ифода этган:

«Then get out, you damn fool!» Udomo exploded – WU, 296 //
Тогда убирайся, иднот проклятый! – взорвался Удомо – ВМУ,
273 // Ундай бўлса туёғингни шиқиллат, ахмоқ! – деди бирдан
ғазабни кайнаб Удомо – КГ, 306.

Қайд этилганидек, турли тиллар лексик эквивалентлари семантик қурилиши аксарият ҳолларда бир-бирига мос келмайди. Бу ҳол хусусан икки тил бирликлари моддий-мантикий маъноларида эмас, балки турли-туман ноанъанавий матний ҳолатларда кўшимча мазмуний хусусиятлар касб этиб, образлилик ёки ижобий ёхуд салбий ҳиссий туйғулар ифодаси учун қўлланилганларида кўпроқ кузатилади. Баъзан аслиятда фойдаланилган қатор ҳиссий-таъсирчан маънодош сўзларга таржима тилида биттагина, аммо семантик-услубий камрови кенг лисоний воситанинг мос келиши ёки, аксинча, аслиятдаги маъно доираси кенг битта лисоний бирликка таржима тилида матний ҳолат такозоси билан оғзаки нутқка ҳос бутун бошли синонимик қаторнинг мувофиқ келиши мумкин. Адекват таржима яратиш масъулияти эса санъаткор зиммасига маъно белгиларига кўра фарқланадиган бундай синонимлар гуруҳи орасидан энг мақбулини танлаш вазифасини юклайди.

Бундан ташқари, муайян лисоний восита турли нутқий ҳолатларда турлича услубий таъсирчанлик касб этиши мумкин. Бинобарин, услубий вазифаси кўзга ташланиб турган хиссий-таъсирчан бирлик контекст тақозоси билан ўзбек тилига моддий-манتيкий маънога эга бўлган лисоний восита орқали ўгирилиши ёки, аксинча, анъанавий услубий бетараф бирлик бадий контекст таркибида фаоллашгани ҳолда, хиссий-таъсирчанлик аломати касб этиб, услубий хусусиятли лисоний восита ёрдамида таржима қилиниши мумкин. Бундай ҳолларда икки тил бирликларини ҳам одатда хиссий-таъсирчанлик касб этади. Ушбу мазмуний хусусият бир тилда анъанавий кўринишга эга бўлса, иккинчисида тегишли тарзда бунёд этилган контекст ёрдамида намоён бўлади. Зеро, бадий контекст таркибида деярли ҳар қандай анъанавий, услубий бетараф тил воситаси алоҳида нутқий вазиятларда сўзловчининг истак ва мақсади асосида услубий мазмун касб этиши мумкин.

В. Катаевнинг «Полк ўғли» асарига услубий бетараф «бежать» сўзи капитан Енакиев томонидан шундай кучли ҳаяжон туғғени ва қочиб кетаётган душманга нисбатан нафрат хисси билан талаффуз этиладиги, унинг анъанавий моддий-манتيкий маъноси ушбу контекстда мазкур сўзга одатда ҳос бўлмаган хиссий таъсирчанлик оҳанги касб этади ва ўзбекча «Думини хода қилиб қолмоқ» фразеологик бирлигининг контекстуал муқобилига айланади:

Ага, бегут, - сказал капитан Енакиев – СП. 410 // Ха, думини хода қилиб қолди-ку! - деди капитан Енакиев – ПЎ, 195.

Аммо бундай таржима усули камдан-кам ўзини оқлайди. Сўзлар нафақат илмий-техникавий, балки бадий матн таркибида ҳам кўпинча тилнинг лексик-семантик тизимида ўзларига ҳос манتيкий-атов маъноларида қўлланиладилар. Образлилик, хиссий-таъсирчанлик лаёқати сўзларнинг семантик тизимида ҳос бўлмаган пайтларда уларнинг бадий контекст таркибида қўшимча, ноанъанавий маъно ва маъно белгиларини касб этиш эҳтимоллиги паст даражада намоён бўлади.

Аслият таркибида қўлланилган турли хусусиятли синонимик қаторлар аъзолари семантик-услубий вазифаларини қайта яратишда таржима тилининг бой хиссий-таъсирчанлик яратиш имкониятларидан фойдаланишга ҳаракат қилиш мақсадга мувофиқдир. Акс ҳолда аслият лисоний воситалари ёрдамида яратилган кенг қўламли услубий-таъсирчан ифодалар доираси таржимада торашиб, жозибадорлиги сўниб, муаллиф матни лисоний тар-

киби тўла-тўқислигига путур етиши мумкин. Масалан, Н. Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди» асарида салбий таъсирчанлик яратиш учун мажозий қўлланилган «утекать» сўзининг таржимада моддий-мантикий маънодаги «кетмоқ» лексемаси воситасида талқин этилиши бойларнинг ушбу жойни тарк этганини шунчаки қайд қилгани ҳолда, сўзловчининг мазкур ҳолатга ҳаяжонли муносабатини яратиб бера олмаган. Мазкур сўз персонаж нутқида ифода этилган зарурий услубий таъсирчанликни яратиб бера олмаганлиги туфайли аслиятга контекстуал монандлик ҳолати – персонаж нутқида мужассамлашган салбий оҳанг вужудга келмай қолган. «Тарк этмоқ» тушунчасини ҳар хил даражада ифода этадиган, бинобарин, турлича таъсир қувватига эга бўлган «утекать» ва «кетмоқ» сўзлари ўзаро контекстуал мослаша олмаганликлари туфайли тенг қийматлилиқ ҳосил бўлмаган. Гап шундаки, услубий вазифали «утекать» сўзи «кетмоқ» сўзи маъносини образли ифода этгани ҳолда, ушбу матний ҳолатда ўзининг семантик-услубий вазифасига кўра ўзбекча «Жуфтакни рослаб қолмоқ» барқарор сўз бирикмасига мос келади. У услубий жиҳатдан алоҳида ажратилмаган «кетмоқ» сўзининг мантикий вариантыгина бўлгани ҳолда, мазкур бирликка ўтаб келадиган вазифасига кўра монанд эмас, бинобарин, таржимада ундан фойдаланиб бўлмайти. Ушбу фразеологик бирлик бирор жойни шунчаки тарк этишни эмас, балки аслиятдаги «утекать» сўзи сингари образли тарзда «Оёқни қўлга олиб қочиб қолмоқ» маъносини англатади:

А раз богатые утекают – значит, придут партизаны – КЗС, 27
// Бойлар кетаяптими, партизанлар келади деявер – ПКТ, 22.

Образли ҳамда ҳиссий-таъсирчан маънолари сўзловчининг ички ҳолатини ифода этадиган лисоний воситалар гуруҳи хусусиятларининг таржимада тикланиши масаласи амалий жиҳатдан муҳим аҳамият касб этади. Кучли ҳаяжон таъсиридаги персонаж нутқида турли-туман ҳиссий-таъсирчан маъно белгиларини ифода этувчи бундай лисоний воситалар кўпроқ кўполлик, дағаллик оҳангига эга бўлиб, нутқда асосан суҳбатдошни ҳақоратлаш, камситиш, унинг хатти-ҳаракатларига нисбатан норозилик билдириш каби ҳолатларда қўлланилади. Бирликларнинг ҳиссий-таъсирчан маънолари аслида моддий-мантикий семантикаси асосида ҳосил қилинганлигига қарамасдан, луғавий-мантикий ва матний маънолари орасидаги мазмуний боғланиш деярли кўзга ташланмайди. Бундай пайтда ҳиссий-таъсирчанлик предметларнинг шакл, вазифа ва хусусиятлари асосида эмас, балки инсоннинг ўша предмет

ва воқеа-ходисага нисбатан салбий муносабати заминда вужудга келади.

Ҳақорат, таҳқир оҳангига эга ҳиссий-таъсирчан маъно, масалан, инглиз тилида кўпинча «God», «devil», «damn», «go to the devil», «go to hell», рус тилида «сукин сын», «сука», «щенок свиначий», «свинья», «скотина», «шкура» ва бошқалар, ўзбек тилида «лайтон», «иблис», «итвачча», «итдан тарқаган», «мол», «хайвон», «тўнғиз», «чўчка», «жин урсин», «лаънати», «падарлаънат» каби лисоний воситалар ёрдамида ифода этилади. Бу ерда ҳиссий-таъсирчанлик ва субъектив баҳо предметларни аташ, номлашдан кўра устун туради. Бундай бирликларнинг вазифалари асосан субъектни феъл-атвориға қараб баҳолашдан иборатдир. Улар одатдаги сифатлашлар сингари нопок одамлар тасвирини образли яратиш учун қўлланилмасдан, сўзловчининг уларга нисбатан ҳаяжонли салбий муносабатини ифода этадилар. Кўпчилик бундай бирликларнинг моддий-манتيкий маънолари ҳақорат, таҳқир оҳангига эга эмас. Айни хусусиятни улар жонли нутқда анъанавий-луғавий маъноларидан узоклашиб, салбий услубий мазмун ҳосил қилганларида касб этадилар. Бундай лисоний воситаларнинг ҳиссий-таъсирчанлик даражаси, яъни ҳис-ҳаяжон қувватининг юқори ёки пастлиги асосан уларни талаффуз этган шахснинг кайфиятига, руҳий ҳолатига, талаффуз оҳангига ҳамда нуткий вазиятга боғлиқ бўлади.

Таржима жараёнида мазкур лисоний воситалар кўпгина ҳолларда бир-бирлари ўрнини бемалол алмаштираверсалар (God – Черт дери – Жин урсин; damn – Черт бы побрал – Худо олсин), қатор ҳолларда улар бир-бирларидан услубий вазифаларига кўра фарқ қилганлари ҳолда, бир хил нуткий вазиятларда фойдаланила олмайдилар.

Питер Абрахамснинг «Қабрдаги гулчамбар» романи персонажлари асабий ҳолатда талаффуз этган «damn», «God» сўзлари рус ва ўзбек тилларига мақсадлари вазифавий адекватликни юзга келтиришдан иборат бўлган бадий сўз усталари томонидан моддий жиҳатдан ўзгача, аммо матний ҳолати мос барқарор лисоний воситалар ёрдамида адекват талкин этилган:

1. Damn him with his sullen, haunted eyes – WU, 11 // Черт бы побрал эти хмурые, настороженные глаза – ВМУ, 8 // Э-э, жин урсин, бу хўмрайган, сергак кўзларни – ҚГ, 8.
2. I read all about in Canada. God! It nearly came off – WU, 25 // Читал об этом в Канаде. Черт возьми! Еще немного - и удалось бы – ВМУ, 20 // Бу ҳақда Канадалик вақтим ўқиган

эдим. Жин урсин! Ғалаба қозонишларига озгина қолувди-я – КГ, 22.

Бундай лисоний воситаларни таржима қилишда асосий эътиборни таржима тилида танланган сўз ва сўз бирикмаларининг аслиятда назарда тутилган семантик-услубий вазифаларини акс эттира оладиган анъанавий тил воситаларидан иборат бўлишларига қаратиш лозим. Қиёсланаётган тиллар лисоний воситалари семантик-услубий вазифаларидан ташқари ички шакллари – моддий-луғавий жиҳатдан ҳам ўзаро мос бўлсалар, таржима жараёни янада енгил кечади. Аммо шундай ҳоллар ҳам кузатиб туриладики, қиёсланаётган тиллардаги номлама-атов маънолари бир хил лисоний бирликларнинг услубий-вазифавий ва хиссий-таъсирчанлик хусусиятлари фарқ қилади. Бундай пайтларда таржима жараёнида икки тил бирликларининг луғавий эквивалентлигидан воз кечишга тўғри келади. Таржима тилида аслиятдаги бирлик ички шаклига моддий жиҳатдан мувофиқ тенг қийматли эквивалентнинг йўқлиги муқобил лисоний восита танлаш жараёни бирмунча қийинлаштиради. Масалан, ўзининг моддий-мантиқий маъносида қўлланилган русча «скотина» сўзи ўзбек тилига қатор синонимик воситалар (хайвон, мол, чорва) ёрдамида талкин этилади. Аммо мазкур сўз салбий хиссий-таъсирчанлик маъно белгиси ифодаси учун қўлланилганда, чунончи, сўзловчининг қўпол, дағал муносабатини билдиришида ўзбек тилига кўпинча моддий-мантиқий жиҳатдан ўзгача семантикага эга бўлган сўзлар қатори унга ички шакли мос келадиган «хайвон», гоҳо «мол» сўзлари орқали ўгирилгани ҳолда, уларнинг синоними бўлмиш «чорва» сўзи воситасида таржима қилинмайди. Шунинг учун ҳам Л. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романи персонажи нутқда қўлланилган салбий таъсирчанликка эга «скотина» сўзининг «чорва» воситасида берилиши таржима тили анъанасини сохталаштириб, зарурий хиссий дағаллик оҳангини бера олмаган:

Экая скотина! - сказал Денисов. Мне распросить надо – VM, IV, 526 // Ҳой, чорва! - деди Денисов, - мен ундан сўраб-суриштирмоқчи эдим – УТ, IV, 161.

Эслатилган хиссий-таъсирчан лисоний воситаларнинг айримлари ўз эквивалентларига нисбатан торроқ доирада фаолият кўрсатадилар. Бинобарин, улар барча матний ҳолатларда бир-бирларининг ўрнини алмаштиравермайдилар. Масалан, услубий вазифалари яқин бўлган русча «сукин сын» ва ўзбекча «итвачча» бирликлари нутқда фойдаланиш имкониятларига кўра фарқ қила-

дилар. Семантик кўлами бирмунча кенг ўзбекча восита нутқда кўпроқ қўлланилиш даражаси билан ҳам ажралиб туради.

Мазкур тиллараро синонимик воситаларнинг айримлари жонли нутқда гоҳо ихтисослашган ҳолда қўлланилади. Бу ҳол баъзан уларнинг таржимада бир-бирларини алмаштиришларига йўл қўймайди. Масалан, ҳақоратланиш объекти эркак киши бўлганида руслар кўпроқ «сукин сын», ўзбеклар «хотинталок», «кизиғар» сўзларидан фойдаланадилар. Русча «сука», ўзбекча «қанжик» бирликлари эса аксарият ҳолларда хотин-қизларни ҳақоратлашда қўлланилади.

Бадий матн таркибида ҳиссий-таъсирчанлик оҳангини юзага келтириш учун қўлланиладиган инглизча «a devil», русча «черт» сўзлари услубий вазифаларининг таржимада қайта яратилиши масаласи муҳим амалий ва назарий аҳамият касб этади. Ушбу лисоний воситалар оғзаки нутқ таркибида моддий-манتيкий семантикасини тарк этиб, салбий таъсирчанликни юзага келтириш учун қўлланилар эканлар, уларнинг бу вазифаси мазкур маънони яратиш учун фойдаланиладиган предмет (a devil – черт)га нисбатан халқ орасида ҳукм сурган салбий муносабатга асосланади. Улар асосан персонажлар нутқида қўлланилиб, инсоннинг асабий, ҳаяжонли, ғазабли ҳолатини акс эттиргани ҳолда, персонажнинг объектга бўлган муносабатинигина (кўпроқ салбий, гоҳо ижобий) эмас, балки турли-туман ҳис-туйғулар ифодасини ҳам англатади. Бу сўзларнинг муаллиф баёнида қўлланилиши унинг ўз персонажи ҳамда тасвирланаётган воқеа-ҳодисаларга нисбатан баҳосини ҳаяжонли тарзда ифода этади. «A devil», «черт» сўзлари вазифаларини уларнинг лексик эквивалентлари бўлмиш ўзбекча «шайтон», «иблис» сўзлари камдан-кам ўташлари туфайли, мазкур сўзлар ўзбекчага қатор анъанавий муқобил лисоний воситалар ҳамда контекстуал мувофиқ бирликлар ёрдамида таржима қилинади. Улар ифода маъносини зўрайтириб, унга ҳиссий-таъсирчанлик бахш этадиган хилма-хил маънони кучайтирувчи воситалар, жумладан, контекст маъносини ҳиссий-таъсирчанлик белгиси билан зарурий меъёردа бойитадиган «гўр», «бало» каби кучайтиргичлар воситасида талқин этилади. Бундай нутқий вазиятларда айни кучайтиргичлар ўзларининг моддий-манتيкий маъноларини тўла йўқотадилар. Масалан, В. Шекспирнинг «Ромео ва Жульетта» асаридан келтирилган жумла таржимасида «a devil» сўзи ифода маъносини кучайтириб, салбий тасвир яратиш учун қўлланилган экан, бундай оҳанг ўзбек тилида «гўр» сўзи воситасида адекват тикланган:

Why, where are the devil should this Romeo be – RJ, 36 // Куда к чертям Ромео провалился – РДж, 76 // Қайси гўрга кетиб қолди ахир Ромео – РЖ, 674.

Матн маъносини кучайтирувчи муболағали восита гоҳо шу даражада ҳаяжон билан талаффуз этиладики, унинг таржимаси учун танланган лисоний восита ўша даражадаги – бажарилиши амалий нуқтан назардан мумкин бўлмаган – ҳаракат тасвирини яратувчи муболағани ўзида мужассам этиши вазифавий уйғунликни вужудга келтиради. Масалан, В. Шекспирнинг «Юлий Цезарь» пьесаси охирида ниҳоят ҳақиқатни билиб олган Брут ўз қилмишидан (у Цезарни ноҳақ ўлдирган эди) пушаймон бўлиб, Клитдан ўзини қатл қилишни сўраганда, ортик даражада ҳаяжонланган Клит «What, I? No, not for all the world» (JC, 153) дейди. Клит ўз нуқтида «ҳечқачон» тушунчасининг муболағали ифодаси учун «Not for all the world» барқарор сўз бирикмасидан фойдаланадики, ифоданинг худди шундай сўз таркибли эквиваленти русча таржиманинг адекватлигини юзага келтирган бўлса, ўзбек тилида айнан шундай хусусиятли, аммо ўзгача сўз таркибли барқарор восита танланган: таржимадаги «Ўлсам ҳам» сўз бирикмаси фикрнинг кучли ҳаяжон таъсирида ортик даражада муболағали тарзда ифода этилганини кўрсатади:

Я? Ни за что на свете – ЮЦ, 350 // Менми? Ўлсам ҳам – ЮЦ, 618.

Тилда одатда салбий ҳис-ҳаяжон ифодаси учун қўлланиладиган айрим лисоний воситалар нуқтида (бадний матн таркибида) ижобий ҳиссий-таъсирчанлик белгиси касб этиши мумкин. Бу хусусият инглизча «a devil» сўзига камрок, русча «черт» сўзига кўпроқ тааллуқлидир. Сўзловчининг объектга нисбатан муносабати га қараб, яъни контекст талабига кўра мазкур сўзлар персонажлар нуқтида ижобий таъсирчанлик яратиш учун ҳам қўлланилиши мумкинки. уларнинг бу вазифаси ҳам, дарвоқе, мазкур тиллар учун анъанавий ҳисобланади.

Ушбу лисоний воситалар салбий ҳис-ҳаяжон ифодаси учун қўлланилганларида ўзбекча «шайтон» сўзи уларга кўпинча сохта эквивалент бўлса, ижобий ҳиссий-таъсирчанлик яратиш учун фойдаланганларида ҳамда «найрангбоз», «муғомбир» тушунчаларини ҳаяжонли тарзда ифода этганида ушбу сўз кўпчилик матний ҳолатларда мазкур воситаларнинг эквивалентлари сифатида ишлатилишлари мумкин. Зеро, «шайтон» сўзи мажозий маънода келганида луғавий эквиваленти бўлмиш «черт» даражасида сал-

бий таъсирчанлик касб эта олмайди. Бинобарин, А. М. Горькийнинг «Фома Гордеев» романи пероснажи – ижорагир Ежовнинг кўполлиги ва бақириб-чакириши жонига теккан уй сохибаси ундан уйни бўшатиб кўйишни қаттиқ талаб қилганида, жаҳли чиққан Ежов кучли алам билан «ч-черт» (ФГ, 434) деб юбордики, бу сўзнинг ўзбекчага луғавий эквиваленти «шай-тон» (ФГ, 268) тарзида ўғирилганлиги зарурий услубий таъсирчанликни – хаяжонли салбий оҳангни яратиб бера олмаган бўлса, мазкур сўзнинг сфрейтор Биденконинг (В. Катаев. «Полк ўгли») Ваняга нисбатан ижобий муносабати ифодаси сифатида қўлланилганида, «шай-тон» сўзи унга нафақат луғавий, балки ҳиссий-таъсирчанлик жиҳатидан ҳам мос тушган:

Смелый, чертенок. Ничего не боится. Настоящий солдат – СП, 308 // Довжорак экан, шайтон. Ҳеч нарсадан тап тортмайди-я. Чинакам солдат бўладиган бола – ПУ, 55.

«Шайтон» сўзи айрим контекстларда ижобий ҳиссий туйғу тасвири учун қўлланилса-да, бари бир муайян даражада «муғомбирлик», «эпчиллик», «устакорлик» каби мазмуний белгиларни сақлаб қолади. Шунинг учун ҳам русча «черт» сўзи ижобий хусусият тасвири учун ишлатилганида, чунончи, бадий муқояса таркибида унинг объекти сифатида ижобий муносабат ифодаси учун қўлланилганида, ўзбек тилида унга «шайтон» сўзи эмас, балки шу хусусиятни аниқ ифода этадиган бошқа лисоний воситалар вазифавий монанд келади. Масалан, А. М. Горькийнинг «Изергил кампир» хикоясида «жуда чиройли» тушунчасини образли ифода этадиган «Красивый, как черт» (СИ, 88) бадий муқоясасидан фойдаланилган. Ўзбек тилида муқобил услубий таъсирчанлик чиройлилиқ образини анъанавий акс эттирадиган жонивор – «сух-сур» (ИК, 39) воситасида ифода этилган.

Кўпгина тилларда ҳис-хаяжон ифодаси катор ҳолларда моддий-манتيкий маъноли, услубий бетараф сўзларга субъектив баҳо суффикслари қўшиш йўли билан ҳосил қилинади. Субъектив баҳо яратувчи қўшимчали сўзлар китобхон ҳиссиётига таъсир кўрсатувчи самарали восита сифатида нуткий вазият тавсифини янада ойдинлаштиради, руҳий тасвир қувватини яна ҳам оширади. Оғзаки нутқ таркибида улар персонажларнинг хаяжонли ҳолатини тасвирловчи восита сифатида мулоқотга самимий, ёқимли оҳанг бахш этгани ҳолда, нуткий тасвир яратиш учун хизмат қилиши ҳам мумкин.

Рус тили бундай суффиксларнинг ривожланган тизимига эга бўлиб, улар ранг-баранг услубий вазифалар ифодаси учун қўлланиладилар. Бу ҳол рус тилининг қиёсланаётган инглиз ва ўзбек тилларига нисбатан ўзига хос хусусиятини белгилайди. Зеро, ўзбек тилида бундай суффикслар миқдори анча кам, инглизчада эса ундан ҳам сийрак. Бундай тафовутли ҳолат таржима амалиёти мушкулотини белгилайди. Субъектив баҳони юзага келтирадиган суффиксларнинг бир тилда кўпчилиги ва иккинчисида камлиги туфайли таржимонлар мазкур суффикслар ёрдамида ҳосил қилинган ҳиссий-таъсирчанликни муқобил даражадаги воситалар орқали қайта яратиш имкониятига эга эмаслар. Модомики ҳар бир тилнинг ўз услубий меъёрлари, ўзига хос образли-таъсирчан воситалари мавжуд экан, русча кўпқиррали суффиксларнинг нозик ва тафовутли маъно белгилари ўзбекчага шу тилнинг ўзига хос лисоний воситалари ёрдамида вазифавий талқин этилади. Зеро, ҳар бир тил аслини олганда ҳар қандай фикрни ифода этиш лаёқатига эга, тафовут фақат мақсадга эришиш усуллари орасида намоён бўлиш мумкин. Демак, ўзбек тилида алоҳида, расмий лисоний воситалар ёрдамида эмас, балки нутқий вазият тақозоси билан имплицит ҳолда яратиладиган ҳиссий-таъсирчан маъно рус тилида эксплицит тарзда, яъни махсус лисоний шакллар воситасида вужудга келтирилади. Шундай қилиб, бир лисоний восита ёрдамида яратилган фикр таржима тилида ўзгача нутқий ифода воситасида адекват талқин этилиши мумкин. Бутун таржима матни доирасида бу имконият янада кенгрок. Бир тил семантик-услубий имкониятлари кенгрок матний ҳолатлар таркибида турли-туман образли-ҳиссий воситалар ёрдамида осонлик билан қайта яратилади.

Лисоний восита таркибида мужассам этилган ижобий таъсирчанлик суҳбатдошга нисбатан катта ҳурмат-иззат ифодасига айланса, ёинки муносабат расмий оҳанг касб этса, ўзбек тилида кўпинча тегишли лисоний воситаларга субъектив баҳо ифодаси учун қўлланиладиган «хон», «жон» суффикслари кўшилади. Бундай сўзлар (онахон, онажон, отахон) рус тилида тез-тез қўлланиб туриладиган муқобил воситали сўзларга эквивалент бўлиб, таржимада улар бир-бирларини бемалол алмаштираверадилар. Таржимада мавжуд суффиксларга мурожаат қилмаслик эса персонаж нутқини зарурий ҳиссий-таъсирчанлик хусусиятидан маҳрум этади. Масалан, Н. Г. Чернишевскийнинг «Нима қилмоқ керак?» ва М. Шолоховнинг «Тинч Дон» асарлари таржималарида сўзловчининг муайян шахсларга нисбатан субъектив баҳосини ифода эта-

диган шахсий исмларнинг эркалатма-кичрайтма шакллари – «Верочка» (ЧД, 391 – НКК, 428), «Гришунька» (ТД, I, 47 – ТДн, I, 66) – ўзбек тилига транслитерация йўли билан талқин этиш тегишли суффикслар ёрдамида аслиятда яратилган кўшимча маъно белгисини китобхонларга етказиб бера олмаган, чунки ўзгаришсиз қолдирилган русча эркалатма суффикслар таржима матнида рус тилидагидек кўшимча мазмун касб этмаганлиги туфайли, эркалаш маъносини вужудга келтира олмаган. Кенг китобхонлар оммаси суффиксларнинг асл вазифаларини тушунмай, уларни кўшимча маънога эга бўлган лисоний воситалар сифатида қабул қилмасдан, шахсий исмларнинг ажралмас бўлаклари деб тушунадилар. Бинобарин, Р. Файзуллаеванинг³⁹ аслиятда субъектив баҳо ифодаси учун қўлланилган суффиксларни таржима тилидаги суффикслар билан алмаштириш мумкин эмас, деган фикрни илгари суриб, таржимонни вазифавий уйғун воситалардан фойдаланганлиги учун танқид қилишига кўшилиб бўлмайди.

Қайд этиш лозимки, субъектив баҳо ифодаси учун қўлланилган суффикслар маънолари маълум даражада сийқаланиб, ҳиссий-таъсирчанлик хусусиятига эга бўлмаган сўзларга ҳам бирикиб келиши мумкин. Бу ушбу шаклнинг рус тилида маҳсулдорлигидан далолат беради. Бундай пайтларда мазкур суффикслар ифоданинг умумий хушоҳанглигини юзага келтирадиган восита сифатида қабул қилинади. Ўзбек тилида эса улар аксарият ҳолларда эркалатма сўзлар гуруҳига мансуб воситаларга бирикиб, нутққа ҳиссий-таъсирчан оҳанг бахш этади. Масалан, лисоний восита персонажнинг муайян нарса ёки воқеа-ҳодисага ижобий ёки бетараф муносабатини (муҳаббат туйғуси ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас) ифода этса, субъектив баҳо суффикслари қўшилган русча бирликларга ўзбек тилида (бундай воситалардан фойдаланиш имконияти чегараланганлиги туфайли) суффиксиз лисоний воситалар мос келиши ёки сўзларга «им» эгалик кўшимчаси бирикиши мумкин. Бундай ҳолларда лисоний birlikнинг ҳиссий-таъсирчанлиги деярли сезилмай, оғзаки нутққа хос белгигина кўзга ташланади. Киёсланг: Сынишка – ФГ, 212 // Ўғлим – ФГ, 36; Старушка – ВМ, IV, 641 // Кампир – УТ, IV, 299.

Айрим жониворлар номларидан иборат лисоний воситалар бадий нутқ таркибида моддий-манتيкий маъноларидан узоклашиб, инсоннинг муайян хислат-хусусиятини образли тасвирла-

³⁹ Файзуллаева Р. Национальный колорит и художественный перевод. – Тошкент: Фан, 1979, стр. 18.

шида қўлланилади. Бундай пайтда унинг феъл-атвори, юриш-туриши, ақл-заковати ва жисмоний лаёқатида мавжуд бўлган хусусиятлар алоҳида қайд этилади. Мазкур лисоний воситалар касб этган тимсолий маънолар нутққа ҳиссий-таъсирчанлик бахш этади. Инсоннинг муайян жонивор номи билан эркалатилиши, суюлиши ёки, аксинча, таҳқирланиши, ҳақоратланиши одамларнинг ўша жониворга нисбатан ижобий ёки салбий муносабатига, қаршига боғлиқ бўлади.

Таржимоннинг аслиятда тилга олинган жонивор номида мужассамлашган мажозий маънони тўғри баҳолаши ва уни ўз тилига ижодий талқин этиши муаллиф назарда тутган ҳиссий-таъсирчанликнинг тўлақонли қайта яратилишини вужудга келтиради.

Турли тилларда одамлар суҳбатдошлари кўнглини овлаш, ширинсуханлик билан суҳбат-мулоқот охангини илитиш ёки, аксинча, муайян шахсга нисбатан нохайрихоҳлик ҳиссини ифода этиш мақсадида рамзий-мажозий қўллайдиган бундай номлар вазифа нуктаи назаридан ўзаро мос келишлари ҳам, фарқ қилишлари ҳам мумкин. Модомики одамларнинг жониворларга нисбатан қараш ва муносабаотида тафовут мавжуд экан, мажозий қўлланилган бундай номлар вазифаларининг таржима жараёнида эътибордан соқит қилиниши адекватликнинг яралишига тўсқинлик қилади. Масалан, калхатнинг рус ва ўзбек тилларида салбий тасвир ифодаси учун мажозий қўлланилиши анъанага айланиб қолганлиги туфайли қуйидаги жумла ва унинг таржимасида икки тил бирликлари бир-бирини бемалол алмаштирган:

Стало быть соблазнил их чемто коршун этот, иначе они с ним разве породнились бы? – ДА, 543 // Бу калхатнинг бирон нарсаи уларни кизиктирган, бўлмаса, улар бунга куда бўлармиди? – АЙ, 206.

Ўзаро эквивалент икки тил лисоний бирликларининг мажозий маънолари айрим нутқий вазиятларда ё вазифа ёки ифода кўлами жиҳатидан бир-бирларидан фарқ қилади. Масалан, руслар ҳам, ўзбеклар ҳам лочинга хайрихоҳ бўлганликлари туфайли, бу жонивор икки тилда ҳам ижобий ҳис-туйғу изҳори учун қўлланилади, бинобарин, икки тил воситалари шу вазифада бир-бирларини бемалол алмаштира оладилар. Аммо ўзбекча бирлик русча эквивалентига нисбатан жонли нутқда камроқ ишлатилади. Шу боис русча бирлик таржима жараёнида ўзининг лексик эквивалентидан ташқари яна қатор ўзгача семантикали лисоний воситаларга мос келиши ҳам мумкин. М. Шолоховнинг «Тинч Дон» аса-

ри таржимони мазкур сўз талкини учун куйидаги матний ҳолатда «шунқор» сўздан фойдаланган экан, муаллиф баён этган фикрнинг ўзбек тили учун аъъанавий образли ифодаси вужудга келган:

Растрелили нашего Мирона Григорича! Нету в живых сокола!
Остались мы сиротами! – ТД, III, 162 // Шўрлик Мирон Григорични отишибди! Шунқорим дунёдан ўтди! Бизлар етим колдик энди! – ТДн, III, 201.

Қатор ҳолларда эса муайян фикрнинг образли ифодаси учун аслият ва таржима тилларида турли жониворлар номлари кўлланилади. Ўтган асрнинг ўрталарида Америка кино усталари томонидан суратга олиниб, жаҳон кино экранларида кенг намоёйиш этилган «Жунгли» номли фильм қаҳрамони – аёл киши ўрмонда топиб олган чакалокни бағрига босиб, «You are my frog» деган экан, у болани асло бақа каби бадбашара махлуққа ўхшатмаган, балки уни ўзбекча «қўзичоғим», «бўталоғим» каби сўзлар яратиши мумкин бўлган меҳр-муҳаббат туйғуси билан суйиб эркалатган эди. Кўринадики, ширинсуханлик, меҳр-муҳаббат изхори инглиз ва ўзбек тилларида қатор ҳолларда бир-бирларидан фарқ қиладиган турли-туман жониворлар номлари асосида яратилади. Таржимон шунинг учун ҳам санъаткорки, бундай пайтларда у луғавий аниқлик йўлидан бормаиди, балки масалага икки тил лисоний бирликларининг вазифавий уйғунлиги нуктаи назаридан ёндашади.

Ижодий таржимага бўлган бундай талаб куйидаги лавҳада намунали тарзда ўз аксини топган. Ширинсуханлик ифодаси учун мажозий кўлланиладиган «қўзичоғим», «бўталоқ» сўзлари вазифасини инглиз ва рус тилларида кўпинча персонаж мурожаатида кўлланиладиган «кабутар» (a dove. голубь) сўзи адо этадики, таржима жараёнида лисоний воситаларнинг моддий-мантиқий аниқлигидан воз кечиб, вазифавий уйғунликка эътибор берилганлиги зарурий ширинсуханликни қайта яратгани ҳолда, прагматик адекватликни юзага келтирган:

Fare you well, my dove! – Н, 87 // Прощай, мой голубчик! – Г, 238 // Қўзичоғим, яхши кол! – Ҳ, 130.

Демак, «кабутар» ўзбеклар лафзида фақат тинчлик рамзи сифатида намоён бўла олади. У жонли нутқда ўзгача мажозий мазмун қасб этишга ожиз. Таржимада аъъанага айланиб кетган бундай нутқий меъёрнинг бузилиши эса ҳарфхўрликни юзага келтиргани ҳолда, зарурий услубий таъсирчанликнинг яралмай қолишига олиб келади. Масалан, А. Толстойнинг «Сарсонлик-саргар-

донликда» трилогиясида «котик» (мушукча, денгиз мушуги) сўзи ширинсуханлик тасвирини яратиш учун мажозий қўлланилган экан, унинг ўзбек тилига ушбу вазифани ўтайдиган лисоний восита орқали эмас, балки ноанъанавий «кабутар» сўзи воситасида ўгирилганлиги муаллиф мақсадини йўқка чиқарган:

Поверх всего надел нагольный тулуп: «Едем, котик, я тебя сопровождаю...» – ХМ, III, 217 // Кийимининг устидан қалин пўстин кийиб олди: «Кетдик, каптарим, мен сен билан бирга бораман...» – СС, III, 169.

Ширинсуханлик оханги бошқа тиллардаги сингари ўзбек тилида яна турли-туман лисоний воситалар, чунончи, «чироғим», «эркатойим», «овунчоғим», «оппоғим», «жонгинам», «жонимни қоқай», «азизим» каби ҳиссий-таъсирчан сўзлар ҳамда қатор барқарор сўз бирикмалари ёрдамида яратилади. Бундай синонимик воситалар таржимада ҳар доим бир-бирларини алмаштиравермасдан, айрим матний ҳолатларда ихтисослашган ҳолда қўлланилади. Масалан. «эркатойим», «овунчоғим», «жонимни қоқай» бирликлари одатда кексароқ аёл киши томонидан кўпроқ фарзанд ёки неварога қарата айтилса, «оппоғим» сўзи эркак томонидан хотин киши ёки қиз болага нисбатан қўлланилади. Таржимада бундай тафовутни ҳисобга олишгина матннинг табиий жарангдорлигини вужудга келтиради. Қуйидаги мисол таржимасида «эркатойим» сўзи кампир томонидан неварасига қарата айтилган:

Ведь, врешь, поди, разбойник, не спишь? Не спишь, мол, голуба-душа? – Д, 273 // Ҳа ёлғончи, шайтон, биламан, ухлаганинг йўқ. Башарангдан ҳам кўришиб турибди. Уйгокмисан, эркатойим? – Б, 53.

Ўзбек тилида сўзларнинг ихтисослашган тарзда қўлланилиб, она тилимизнинг кенг ифода имкониятига эга эканлигидан далолат беришини В. Шекспирнинг «Ўн иккинчи кеча» комедияси таржимасидан келтирилган лавҳа мисолида кузатамиз. Асар персонажи Андрюнинг одатда эркак кишига нисбатан салбий муносабат билдиришда қўлланиладиган қатор лисоний воситалардан фойдаланмасдан, мазкур муносабатни ихтисосий тарзда акс эттирадиган «зангар» сўзига мурожаат қилиши ифоданинг мазмуний тўлақонлилигини ҳамда оғзаки нутқ услубига хос хусусиятини қайта яратган:

Plague on't – TN, 586 // О, зангар-эй – ЎИК, 99.

Ҳиссий-таъсирчанлик гоҳо севиб истеъмол қилинадиган таом турлари, кадрланадиган нарса ва буюмлар номлари ёрдамида вужудга келтирилади. Бундай лисоний воситлар сифатида инглизлар кўпроқ «honey», руслар «мой сладкий», «мой золотой», ўзбеклар «асалим», «шакарим», «шириним» каби бирликлардан фойдаланадиларки, таржимада ҳар қайси тил анъанасининг ҳисобга олиниши вазифавий уйғунликни вужудга келтиради.

«Гекльберри Финнинг бошидан кечирганлари» (М. Твен) асари персонажи нутқида фикрнинг ҳиссий-таъсирчанлигини яратиш учун қўлланилган «honey» сўзининг ўзбек тилига мувофик эквиваленти воситасида адекват талқин этилмаганлигига рус таржимонининг масъулиятсизлиги сабаб бўлган. У инглизча сўзни тасвирий йўл билан «сынок» шаклида ўгирмасдан, тилида мавжуд бўлган муқобил вариантларнинг биридан фойдаланганида, ўзбек таржимони асл нусхада акс этган ширинсуханлик, илиқлик оҳангини пайкагани ҳолда, персонаж нутқини куруқ, бетакаллуф ифодага айлантириб қўймаган бўларди:

Good lan'! is dat you, honey? Doan make no noise – АНФ, 364 //
Господи, это ты, сынок? Только не шуми – ПГФ, 371 // Ё худо,
сенмисан, болам? Бақирма – ГФБК, 127.

Ифоданинг образлилиги баъзан тилда мавжуд барқарор лисоний воситаларнинг ўзига хос тарздаги муқоясаси асосида вужудга келади. Бирор нарсанинг камқимматлиги, ҳеч нарсага арзимаслиги уни қатор предметларга муқолағали тарзда қиёслаш, аниқроғи, қарши қўйиш асосида образли ифода этилади. Қарши қўйиш одатда нарсаларнинг ўзларига эмас, балки уларнинг кўпчилик назарида энг кичик бўлаклари ҳисобланмиш қисмларига нисбатан амалга оширилади. Шу тариқа муайян предметнинг микдорий-ҳажмий жиҳатини кичрайтириш, баҳосини камайтириш, ҳаракат ёки фаолияти аҳамиятини тушириш, белги-аломат хусусиятларини нурсизлантириш каби образли тасвирлар яратилади. Лисоний воситаларнинг бундай кичрайтма вазифалари бадий тавсифнинг юқори образлилигини, ҳиссий-таъсир қувватини оширади. Бундай образли-таъсирчан лисоний воситалар объектив воқеликда мавжуд бўлган турли-туман номувофикликларни тасвирлаш, бир объектни кўкка кўтариб мақташ, иккинчисини камситиш учун қўлланилади. Шу туфайли уларда ҳамиша бадий кичрайтириш аломати мужассам бўлади. Бундай образли ва ҳиссий-таъсирчан воситаларнинг лексик маъноси одатда «мутлақо», «асло», «ҳеч қанча» сўзлари ёрдамида шарҳланади. Чунончи, турли тилларда қарши

кўйилиш объектлари кўпчилик назарида сувнинг энг кичик қисмидай туюладиган «томчи», айрим нарсаларнинг энг майда бўлагдай кўринадиган «зарра», инсон танасининг энг кичик аъзоларидан саналмиш «тирнок», «жимжилок» (чинчалок), босиб ўтиладиган масофанинг қисқа ўлчови – «бир қадам», дон турларининг энг майдаларидан – «зиғир», «тариқ», уйрўзғор асбобларининг кичикларидан – «игна», энг ингичкалик тушунчасини акс эттирадиган «қил», пул бирлигининг энг камқиммати – «сарик чақа», ноннинг энг кичик бўлаги – «увоқ» (ушоқ) каби кўпгина сўзлар бўлиб, бундай образли лисоний бирликларнинг таржимада муқобил анъанавий тил воситалари билан талқин этилиши прагматик адекватликнинг яралишига олиб келади.

Аслият ва таржима тиллари лисоний воситаларининг моддий жиҳатдан ўзаро мос келиш ҳоллари тез-тез учраб туради, чунки тилларда эслатилган образлар ифодаси учун кўпинча бир хил предметлар номларидан фойдаланиш одат тусига кирган. Муайян фикр ифодаси учун қўлланиладиган икки тил образли воситалари ҳар хил предметлар номларидан иборат бўлган тақдирда эса, адекватлик мазмун ва вазифа жиҳатларидан уйғун муқобил вариантлар ёрдамида яратилади:

Why, what should be the fear?
I don't set my life at a pin's fee – Н, 23.

Ну вот! Чего бояться?
Я жизнь свою в булавку не ценю – Г, 246.

Нимадан кўркай?
Менинг умрим баҳоси игнача эмас – Ҳ, 32.

Шу нарса эътиборлики, В. Шекспирнинг «Ҳамлет» асаридан келтирилган лавҳа ва унинг таржималарида ҳиссий-таъсирчанлик сўзларнинг одатдаги кичиклик образини яратиш вазифасини тарк этиб, ўзгача мазмуний хусусият касб этиши – арзонлик маъносини мажозий жонлантириши асосида яратилган.

Мартин (Ж. Лондон. «Мартин Иден») кўпчилик инглиз филологияси муаллимларининг илм савияси пастлигини образли қайд этиш мақсадида уларнинг мияларини муболағадор қилиб микроскопик зарраларга тенглаштиради. Ифоданинг моддий жиҳатдан аниқ ўгирилганлиги русча таржиманинг аслиятга уйғунлигини таъмин этган бўлса, ўзбек санъаткори антонимик таржима йўли билан, яъни муаллимлар мияларини майдалик тимсоли – «зиғир»дан ҳам кичик, деб баҳолагани ҳолда, ўз тилига хос образли ифодани вужудга келтирган:

It would be a good deed to break the heads of nine-tenth of the English professors – little microscopic-minded parrots – ME, 213 // Из профессоров английской филологии – этих попугайчиков с микроскопическими мозгами – девять десятых не вредно было бы выгнать вон – МИ, 171 // Миялари зиғирча келмайдиган тўтиқушнамо инглиз филологияси муаллимларидан ўндан тўққизини ҳайдаб юборилса ҳам зарар қилмасди – МИ, 214.

Мазмунан ўзаро мос икки тил бирликларининг кўпчилиги бир-бирларига нафақат моддий-мантқий, балки метафорик маъноларида ҳам луғавий эквивалент бўлишларига қарамасдан, уларнинг мажозий маънолари баъзи матний ҳолатларда ўзаро уйғунлашмай, таржима жараёни таъмин этолмай қолиши мумкинки, бундай ҳолларда таржима тилида муқобил вариантлар кидириб топиш зарурати туғилади. Қуйидаги лавҳа таржимасида «ни на волос» бирикмасига таянч компоненти «қил» (волос)дан иборат ифода воситаси эмас, балки ўзгача моддий семантикали «заррача ҳам» бирикмаси мос келган:

Он не был ни на волос слабее или ниже кого-нибудь из нас – ЧД, 353 // Унинг бизлардан заррача ҳам заифлик ери йўқ эди, ёки биздан заррача ҳам паст турмас эди – НКҚ, 383.

Бу ерда «волос» сўзини луғавий эквиваленти билан алмаштириб бўлмас эди. Бирликларнинг моноэквивалентлар эмаслиги туфайли ўзбекча контекст «қил» сўзини ҳазм қила олмасди.

Кўпинча образлиқ яратиш объектлари аслият тилида предметнинг бир қатор кичик бўлаклари номлари, таржима тилида эса бошқа майда аъзолари номларидан иборат бўлади. Жумладан, руслар фикрларини образли баён этиши учун инсон танасининг кичик аъзоларини англатадиган «локоть», «палец» сўзларидан фойдалансалар, ўзбеклар шундай маънони ифода этиш учун «тирноқ», «чинчалок»ни афзал кўрадиларки, таржимада икки тил воситалари бир-бирларини вазифавий бемалол алмаштиравердилар. Фикрнинг образли ифодаси учун икки тилда ҳам инсон танасининг бир хил аъзоси номидан фойдаланилган тақдирда ҳам, бу ном кўпинча ўзи мансуб бўлган тилда айна вазифа ифодаси учун қўлланиладиган шаклида ишлатилади (полмизинец – чинчалок):

Ну что было в том вертопрахе похожего на ревизора? Ничего не было. Вот просто ни на полмизинца не было похожего – Р, 116 // Бу елқуварнинг нимаси ревизорга ўхшар эди? Ҳеч ўхшайдиган ери йўқ эди! Чинчалокча ҳам ўхшайдиган ери йўқ эди-ку! – Р, 93.

Аслиятда фойдаланилган образли ифода қиёсланаётган тилда ўзининг мазмуний-услубий монанд эквивалентига эга бўлмаслиги мумкин. Таржима тилидаги бундай услубий бўшлик кўпинча нутқий бўзиёт ёрдамида тўлдирилади. Нутқий вазият услубий бетараф лисоний восита маъносини персонаж лафзида фаоллаштириб, қиёсланаётган тилдаги образли восита даражасига етказди, натижада икки тил бирликлари бир-бирига контекстуал монандлик касб этади. Истак бўлганда иккинчи тилда таржима жараёнини таъминлайдиган мувофиқ образли восита танлаш мумкин. Аммо бундай зўрма-зўракилик кўпинча нутқий анъананинг бузилишига олиб келади.

Хулоса қилиб айтганда, бадиий ёдгорликнинг таржимада аслиймонанд талқин этилиши кўп жиҳатдан унинг таркибидаги образли ҳамда ҳис-ҳаяжон ифодаси учун қўлланилган лисоний воситаларнинг ижодий талқин этилишига боғлиқдир. Бундай таржима санъаткордан кўпинча аслият тили воситаларини моддий жиҳатдан аниқ акс эттиришни эмас, балки мазкур воситалар ёрдамида ифода этилган услубий вазифаларни, ҳис-ҳаяжон оҳангини она тили бирликлари воситасида қайта яратишни талаб қилади.

Моддий-манتيқий маъноли лисоний воситалар айрим нутқий вазиятларда алоҳида урғу ва оҳанг билан талаффуз этилиб, ҳис-ҳаяжон ифодаси учун хизмат қилиши ёхуд образлилик касб этиши мумкинки, бундай пайтларда луғавий-аниқ таржима усули қўл келмай, контекстуал уйғунликни юзага келтириш йўлини танлаш зарурати туғилади.

Лисоний воситаларнинг образлилик ҳамда ҳиссий-таъсирчанлик ифодаси учун истеъфода этилиши уларнинг бадиий нутқ таркибида анъанавий-луғавий шароитларидан мавҳумлашган ҳолда, тимсолий мазмун касб этишлари, гоҳо муайян шакл ўзгаришларига дучор бўлиб, алоҳида оҳанг билан талаффуз этилишлари натижасида намоён бўлар экан, таржима тилида аслиятда фойдаланилган бундай шакл ва воситаларга вазифавий монанд ифода воситаларининг қидириб топилиши тўла-тўқис тенг қийматликнинг яратилишига олиб келади.

2. Таржима ва контекст

Таржима жараёнида лисоний воситаларни тўғри танлай билиш асл нусхада қўлланилган лисоний бирликлар маъно ва услу-

бий вазифаларини аник тасаввур этиш билан боғлиқ бўлиб, бу жараён, биринчи навбатда, бирликларнинг матний ҳолатларини муфассал ўрганиб, ўзлаштириб олишни тақозо этади. Чунки асарда фойдаланилган лексик ёки фразеологик бирликнинг зарурий маъно ва вазифаси унинг матний ҳолати ёрдамидагина ойдинлашади. Матний ҳолат лисоний воситанинг бошқа барча – моддий-манتيкий ҳамда кўчма-мажозий маъноларини истисно қилгани ҳолда, унинг биргина керакли маъносини ўзида мужассам этадики, бу ҳол таржимоннинг ўз тилида мувофик лисоний восита танлаш имкониятини енгиллаштиради.

Лисоний восита алоҳида талаффуз этилганда одатда унинг бирламчи – марказий маъноси намоён бўлади. Бирок нутқда, бадий матн таркибида у марказий маъносидан ташқари яна турлитуман маъно ва маъно белгилари касб этадики, уларнинг барчаси марказий семантика атрофида гуруҳлашиб, лисоний воситанинг кўпмаънолилигини, кўпқирралилигини ташкил этгани ҳолда, кўпинча луғатлардан ўрин олган бўлади. Лисоний воситалар маъноларининг луғатларда қайд қилинганлиги уларнинг тилда анъанавий хусусият касб этганини билдирадики, тегишли матний ҳолатларда бу маъноларнинг ҳар бири аксарият ҳолларда ўз моддий ифодасининг ягона мазмуни сифатида қабул қилинади. Кўпмаъноли воситанинг бу хусусияти таржима амалиёти учун асосан қийинчилик туғдирмайди. Масалан, инглизча «to tell» сўзи алоҳида, матний ҳолатидан ташқарида талаффуз этилганда кўз олдимизда дарҳол унинг «сўзламоқ», «гапирмоқ» каби қатор маънолари жонланади. Аммо Марк Твеннинг «Жанна д'Арк» номли романида бу сўз шунчаки «сўзламоқ»ни эмас, балки «оғзи бўшлик қилиб сирни ошкор қилиб кўймоқ» тушунчасини англатадики, бу маъно луғатда ҳам акс этган бўлиб, сўзнинг матний ҳолатидан хабардорлик таржимонга зарурий лисоний воситани тўғри танлаш имкониятини берган: ўрмон одамчаларининг давра қуриб ўйинга тушаётганини иттифоқо кўриб қолган бир аёл болалар сир тутиб келаётган ушбу воқеани барчага ошкор қилиб кўядики, бу ҳол одамчаларнинг дуо ўқилиб ҳайдаб юборилишига сабаб бўлади:

(She) went straight home and told the neighbours all about it – JA, 15 // (Она) пошла сразу домой и разболтала обо всем соседкам – ЖА, 35 // Хотин уйига келиб, бўлган воқеани оқизмай-томизмай кўшни хотинларга ҳикоя қилиб берибди – ЖА, 22.

Кўпмаъноли лисоний воситанинг муайян матн таркибида фойдаланилган маъносини аниклаш ва таржима тилида унга мо-

нанд тил бирлиги танлаш борасида баъзан маълум хато ва камчиликларга йўл қўйилади. Бу ҳол бирликнинг марказий маъносидан ажралиб чиққан ҳосила маъноси ўрнига марказий маънонинг ўзидан фойдаланиш оқибатида содир бўлади. Масалан, русча «караул» лисоний воситаси ўзбек таржимони кўз олдида, аввало, «қоровул» сўзини жонлантирадики, бу хил эквивалентликдан у дарҳол фойдаланади. Мазкур сўзларнинг барча матний ҳолатларда бир-бирини алмаштираверадиган моноэквивалентлар эмаслигининг ҳаёлига ҳам келмайди. Ваҳоланки, «караул» сўзи «қоровул»дан ташқари яна «дод!», «вой дод!», «халойиқ!» каби ундов маъноларини ҳам англатадики, бу ҳол таржимондан ҳар дафъа лисоний бирликнинг матний ҳолатини назарда тутишни талаб этади. Инглиз тилида бу вазифа «murder» (марказий маъноси: қотиллик, ўлим) сўзи ёрдамида ифодаланадики, Жемс Гринвуднинг «Жулдур кийимли бола» асарининг русча таржимасида «караул» сўзи воситасида адекватлик юзага келган бўлса, ўзбекча таржимада мазкур сўзнинг моддий-аниқ талқини ҳарфхўрликни юзага келтирган. Зеро, қўриқланаётган бирор жой кўзда тутилмаётганлиги сабабли йўқ қоровулни чақириб ҳожатсиз эди. Оғир аҳволга тушиб қолган ёрдамталаб персонаж «халойиқ!», «вой дод!» каби маънода қичқирган эдики, мазкур воситалардан фойдаланишгина адекватликни юзага келтирган бўлар эди:

To the best of my ability I so exerted myself, crying out: «murder!» as I went running and stumbling and splashing along the muddy country road – THLR, 230 // Я бежал, едва переводя дух, беспрестанно спотыкаясь и шлёпая по жидкой грязи дороги, но все таки успел несколько раз крикнуть: «караул!» – МО, 146 // Кучим борича йикилиб-сурилиб қочавердим, йўлнинг лойига бир неча марта йикилиб, «қоровул!» деб бақирдим – ЖБ, 143.

Одатда бир омонимия каторига уюшиб, нутқда қўлланилиш фаоллиги даражаси ўхшаш лисоний воситалардан бири контекстдан ташқарида талаффуз этилганда, киши унинг маъносини ажратолмай, иккиланиб қолса, фаоллик даражаси ҳар хил омонимлар талаффуз этилганда эса киши кўз олдида аксарият улардан нутқда кўпроқ ишлатиладиганининг маъноси намоён бўлади. Аммо контекст муайян матн таркибида омонимларнинг қайси биридан фойдаланилаётганини ойдинлаштирадики, бу ҳол таржима жараёни учун қулай шароит яратади. Масалан, инглизча «rest»—«дам олиш» ва «rest»—«бошқа» ёки «I»—«мен» ҳамда «eye»—«кўз» тўлиқ омонимлари контекстдан ташқарида талаффуз этилганда, омо-

нимлардан қайси бири назарда тутилаётгани маълум бўлмайдими. Бу гаплар «write»—«ёзмок», «right»—«ўнг» ва «lie»—«ётмок», «lie»—«ёлгон» каби феъл ва сифат ҳамда феъл ва от туркумларига мансуб омонимия қаторларига ҳам тааллуқлидир. Ёки, аксинча, «spring»—«баҳор», «spring»—«пружина», «spring»—«чашма» ёки «ear»—«қулоқ», «ear»—«бошоқ» каби омонимия қаторларидаги сўзларнинг ҳар қайсиси алоҳида талаффуз этилганда, кўз олдимизда дарҳол мазкур омонимия қаторларининг «баҳор» ва «қулоқ» каби жонли нутқда кўпроқ учрайдиган аъзолари жонланади. Бироқ шу нарса аёнки, омонимия қаторларига уюшадиган тил бирликларининг ҳар бири нутқий вазият тақозоси билан ўз маъносида қўлланилади. Бу ҳол таржимондан аввало ҳар бир лисоний восита маъно ва вазифасини контекст ёрдамида аниқлашни, сўнгра ўз тилида унга монанд тил бирлиги танлашни талаб қилади. Масалан, русча «роман» сўзини эшитганда барчанинг кўз олдида, биринчи навбатда, бадиий ижод турларидан бири намоён бўлади. Аммо унинг омоними бўлмиш «роман» сўзи «ошиқ-муҳаббатлик», «ишқ-муҳаббат моҳаролари» каби маънони англатадики, А. П. Чеховнинг «Олтинчи рақамли палата» номли ҳикояси таржимони бирлик маъносини тўғри фаҳмлагани ҳолда, унга муқобил лисоний восита танлай олган:

Говорят, что в аулах у нее был роман с каким-то князьком – П№6, 245 // Унинг кишлокда қандайдир бир князь билан ишқ-муҳаббат моҳаролари бор дейишарди – ОНП, 217.

Шу нуқтаи назардан таникли рус кинорежиссери Элдар Рязанов суратга олган «Служебный роман» номли кинокомедиянинг «Ишдаги муҳаббат» тарзида талкин этилиши ҳам айни муддао бўлган.

Аммо А. М. Горькийнинг «Малайликда» асари таржимони шу маъно ифодаси учун қўлланилган «роман» сўзини транслитерация қилиш йўли билан муаллиф фикрини қайта яратишга ожизлик қилган. Гап шундаки, ўзбек тилидаги «роман» сўзи русчадан ўзбек тилига биргина маъно билан кириб келган бўлиб, моносемантик хусусиятга эга, у ҳеч бир омонимия қаторига кирмайди. Бинобарин, таржима матни таркибидаги «роман» сўзи аслиятда акс этган эркак ва аёл орасидаги «ишқ-муҳаббат моҳаролари» каби мазмунни ифода этмаган:

... эти бесстыдные, злые беседы о том, откуда все племена и народы, вызывали у меня пугливое отвращение, отталкивая мысль и чувство в сторону от «романов», назойливо окружающих меня – Л, 395 // ... барча халқ ва қабилаларнинг қаердан

пайдо бўлганлиги тўғрисидаги бу шармсиз, ярамас гаплар мени жиркантирар ва бутун фикру хаёлимни атрофимни куршаб олган бу «романлар»дан бездирар эди – Мал, 363.

Кўпмаъноли ҳамда кўпмаънолиликка мойил бирликларнинг нутқда қўлланилиш доира ва имкониятлари нисбатан кенгрок бўлганлиги туфайли, улар хилма-хил нутқий вазият ва матний ҳолатларда турли-туман маъно ва маъно белгилари касб этадиларки, биронта луғат уларнинг барчасини акс эттира олмайди. Бундан ташқари, лексикографлар кўпинча лисоний воситаларнинг нутқда у қадар фаол бўлмаган маъноларини луғатларига кирита-вермайдилар. Бинобарин, таржима жараёнида бирликларнинг луғатларда берилган маъноларигагина ёпишиб олмасдан, ҳар дафъа уларнинг матний ҳолатларидан келиб чиққан ҳолда иш кўриш адекват ифода яратиш йўлидаги жонбозлик саналади. Рус санъаткорларининг ўз масъулиятларига ижодий муносабатда бўлганликлари инглизча «hammer» ва «talk» сўзларининг луғатларда акс этмаган «твердить» ва «болтать» маъноларини контекст ёрдамида рўёбга чиқарганки, бу ҳол ўзбек таржимонларининг аслиятдаги сўзлар ифода этган кўшимча маъноларни илғаб, таржимада уларга маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан мос барқарор сўз бирикмалари («кулоғига қуймоқ», «гап сотмоқ») танлашларига имкон туғдирган:

1. Nor need'st thou much importune me to that
Where on this month I have been hammering – TGV, 158.

Мне не нужно долго убеждать
В том, что ему твердил я целый месяц – ДВ, 311.

Менга ҳадеб тушунтирма, бу гапларни мен,
Бир ой бўлди, кулоғига қуйиб юрибман – ВИЙ, 163.

2. How can a man talk who knows nothing – WU, 215 // О чем может болтать человек, который ничего не знает – ВМУ, 199 // Хеч нимани билмайдиган одам нимаям деб гап сотиши мумкин – ҚГ, 222.

Айрим таржимонлар асл нусха лисоний воситаларининг луғавий маънолари зарурий таъсирчанликни яратишга ожизлик қилади, деб ҳисоблаганлари ҳолда, бошқа – матний ҳолат тақозо этадиган тил воситалари танлайдиларки, бу бирликлар аслиятдаги воситаларга доимий эмас, балки матний эквивалент бўлганлари ҳолда, персонажларнинг тасвирланаётган шахслар ёки воқеа-ҳодисаларга нисбатан муносабатларини ифодалайди.

Рус тилида «енгил овқат» тушунчасини англатадиган «закуска» сўзи Чапаев (Дм. Фурманов. «Чапаев») нуткида салбий мазмун касб этгани холда, қахрамоннинг душманларга нисбатан муносабатини ойдинлаштирган экан, таржимон томонидан танланган «ем» сўзи ушбу муносабатни тўғри акс эттирган: озодлик ва адолат душманлари емхўр махлуқларга қиёсланган:

Мы приготовили казакам хорошую закуску и завтра угостим – Ч, 67 // Казакларга яхши ем тайёрладик, эртага боплаб сийлаймиз – Ч, 67.

«Емиш» сўзи ҳам «ем» сингари ҳайвонлар озикаси сифатида бетараф услубий қийматга эга. Гап инсон истеъмол қиладиган озика ҳақида кетганда бу сўздан фойдаланиш ё нутқ маданиятининг бузилишига олиб келади ёки ифодага қўшимча услубий вазифа – салбий муносабат белгиси бахш этади. Бинобарин, Герствуд (Т. Драйзер. «Бахти қаро Керри») топган ўн центини, таржимада берилганидек, «емиш»га эмас, балки, аслиятда тасвирланганидек, овкатга сарф қилган экан:

He had secured but ten cents by nightfall, and this had spent for food – SC, 536 // Ему удалось раздобыть только десят центов, которые он истратил на еду – СК, 424 // У аранг ўн цент топвуди, ўша ҳам емишга кетиб қолди – БКК, 446.

Таржимада тилнинг нурсизланиши, кашшоқлашиши муайян матн таркибида сўзнинг икки маъносининг (анъанавий ва матний) бир вақтда намоён бўлиши ва бу услубий ҳолатнинг таржимон эътиборсизлиги натижасида таржимада ўз аксини тополмай қолиши оқибатида содир бўлади. Ҳатто гоҳо сўзнинг контекстуал маъносини таржимон кўзи илғаса-да, у муаллиф яратган услубий максадни қайта яратишга ожизлик қилади.

Маълумки, киноя услубий приёми муайян лексик воситанинг икки хил – моддий-мантикий ва матний маъноларининг бир-бирига қарши қўйилиши асосида юзага келади. Контекст лисоний воситанинг киноя маъносини муайян қилишда ҳал қилувчи аҳамият касб этади, нуткий вазиятдан ташқарида эса лексик birlikнинг моддий-мантикий умумистеъмолий маъносигина намоён бўлади. Масалан, Н. В. Гоголнинг «Ревизор» асари қахрамони Хлестаковнинг шаҳар ҳокими лукмасига «Оттого, что у вас жена и дети, я должен идти в тюрьму, вот прекрасно!» (Р, 41) жавоби таркибида қўлланилган «прекрасно» сўзининг ўз анъанавий-бетараф маъносида эмас, балки унга зид контекстуал маънода ишлатилганлиги матний вазият тақозоси билан ойдинлашади. Таржи-

моннинг лукма маъносини очиб берадиган кенгроқ контекстни эътибордан соқит қилиб, сўзнинг луғавий маъносидангина келиб чиқиб иш кўриши таржимада киноя маъносининг яралмай қолишига олиб келган: Бола чақангиз бор деб мен турмага борайми, ана гап-у! – Р, 31.

Таржимада ўз таркибида анъанавий маъносига зид контекстуал маънога эга бўлмаган «ана гап-у» бирикмаси атайлаб яратилган кинояни барбод этиб, муаллиф услубий приёмини йўққа чиқаргани ҳолда, фақат норизолик оҳангинигина сақлаб қолган.

Ёши улуғ, иззат-икромга сазовор одамлар ҳақида гапирганда ёки уларни ҳурмат билан тилга олганда ўзбек тилида сўз бирикмалари ёки жумлалар таркибидаги баъзи компонентлар ўзларининг бошқа сўзлар билан ўзаро мослашиш шаклларини тарк этиб, «лар» қўшимчасини қабул қиладилар ёки ҳурматга сазовор кишиларга иккинчи шахс ўрнига учинчи шахсда «лар» қўшиб мурожаат қилинади. Бундай қўшимча маъно белгиси кўпчилик тилларда, шу жумладан инглиз ва рус тилларида ҳам ўзининг моддий ифодасига эга бўлмасдан, деярли ҳамма вақт контекст воситасида англашилади. Масалан, инглизча «My father came from his work» ва «My brother came from school» жумлалари ва уларнинг русча таржималари бўлмиш «Отец пришел с работы» ва «Брат пришел из школы» таркибида ҳаракат ифодаси учун қўлланилган «came» ва «пришел» сўзлари ҳеч қандай қўшимча унсурларсиз расмийлашган бўлса, ўзбекча таржималаридаги биринчи жумла кесими «лар» қўшимчасини қабул қиладики, бу фарзанднинг отага нисбатан алоҳида ҳурматини, унинг отасини тилга олганда одоб-ахлоқ меъёри талабига қатъий риоя қилишини билдиради. Қиёсланг: Дадам ишдан келдилар; Укам мактабдан келди.

Таржима амалиёти далилларига мурожаат қилиш кўпгина санъаткорларнинг бирмунча кенгроқ контекстдан келиб чиқиб, она тили меъёридан унумли фойдаланганликларини кўрсатади.

Ўзбек тилида ҳурмат ва эҳтиромнинг бундай шаклда ифодаланишини Э. Войничнинг «Сўна» романи таржимасидан келтирилган мисолда ҳам кўрамыз. Жеммани суриштириб келган Мартини унинг уйда бор-йўқлигини хизматкор қиздан сўраганда, киз:

Yes, sir; she is dressing. If you'll just step into the parlour she will be down in a few minutes – G, 102 // Да, сударь, она одевается. Пройдите, пожалуйста, в гостиную, она сойдет через несколько минут – Ов, 68 // Ҳа, уйдалар, афандим, кийинаётирлар. Меҳмонхонага марҳамат этсинлар, синьора бир неча минутдан кейин тушадилар – С, 90.

деб жавоб беради. Кўриниб турибдики, киз ўз нуткидаги Жеммага алоқадор сўзларга «лар» қўшимчасини қўшган бўлса, Мартинига иккинчи шахс ўрнига учинчи шахсда «лар» қўшимчаси иштирокида мурожаат қилган.

Биз ҳозирча у ёки бу бирликни адекват таржима қилиш учун контекстнинг ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканлиги ҳақида қисқача тўхталган эканмиз, эслатилган контекстлар асосан микроконтекстлар (тор контекст) бўлиб, улар сўз бирикмалари, жумлалар, қатор жумлалар ва абзацлардангина иборатдир. Бироқ бадий асар таркибида баъзан шундай тил воситалари ҳам учраб турадики, уларнинг маъно ва услубий вазифаларини тўғри аниқлаб, таржимада тўлақонли ифодалар вужудга келтириш учун микроконтекст кифоя қилмай, макроконтекст (кенг контекст)га мурожаат қилишга тўғри келади. Масалан, ҳар бир тилда қариндошлик, ёру биродарлик муносабатларини ифода этадиган қатор лексик воситалар мавжудки, таржимада уларни талқин этиш масаласи таржима амалиётининг муаммовий жиҳатларидан ҳисобланади. Юзаки қараганда, жумладан, инглизча «mother» сўзини русчага «мать», ўзбекчага «ойи», тожикча «додар»ни ўзбекчага «ака» ёки «ука», русча «зять»ни «куёв» сўзлари билан жуда осон алмаштиравериш мумкиндай туюлади. Аслида бу сўзларнинг ҳар бири бир нечтадан маъно ва вазифани ўтаб келадик, муайян матн таркибида улар англатадиган мазмуний хусусият кенгрок матний ҳолат ёрдамида ойдинлашади. Масалан, «my brothers» ва «мои братья» бирикмалари ўзбекчага «акаларим» деб ҳам, «укаларим» шаклида ҳам, ва, ниҳоят, «ака-укаларим» тарзида ҳам таржима қилиниши мумкин. Мазкур тил бирликларининг айримлари қариндошлик, ўзаро яқинликдан ташқари, дўстона-самимий, баъзан эса бетараф (на ижобий, на салбий) муносабатларни англатади. Бундай ҳолларда уларнинг луғавий маъноларигагина асослашиб иш кўриш кўпинча китобхонда нотўғри тасаввур ҳосил бўлиб қолишига олиб келади. Зотан, «father», «отец», «ота» сўзлари уччала тилда ҳам фарзанднинг отага мурожаатида қўлланилади. Аммо рус кишиси бегона мўйсафидга самимий мурожаат қилганида кўпинча «отец» сўзидан фойдаланади. Бу ўринда ўзбек «ота»дан ташқари яна «отахон» сўзини ҳам ишлатишни маъқул кўради.

В. Шекспирнинг «Юлий Цезарь» трагедиясида хикоя қилинишича, Кассий билан Брут бир жон – бир тан дўстлар сифатида бир ёқадан бош чиқариб ягона мақсад йўлида ҳаракат қилар ва шу туфайли улар бир-бирларига «brother» (русча: «брат») деб мурожаат қилар эдилар. Бундай яқинликни ўзбек тилида мазкур сўз-

ларнинг (brother, брат) луғавий эквивалентлари бўлмиш «ака» ёки «ука» сўзларидан бири воситасида ифода этиб бўлмас эди. Чунки ўзбекча сўзлар бадиий нутқ таркибида самимий оҳангдан ташқари яна ёшдаги тафовутни ҳам яққолроқ ифода этади. Ўзбекча таржимада персонажларнинг бир-бирига «дўстим» деб мурожаат қилиши вазифавий уйғунликни таъмин этган:

C a s s i u s. Hear me, good brother – JC, 144 // К а с с и й.
Послушай, милый брат – ЮЦ, 344 // К а с с и й. Дўстим, кулок сол – ЮЦ, 599.

Худди шундай самимий муомала-муносабат Фотех Ниёзийнинг «Вафо» романи персонажлари ўртасида ҳам мавжуд бўлиб, икки жанговар дўстнинг бир-бирини «додар» деб аташи, инглиз ва рус тиллардагидек, персонажлар ўртасидаги мустаҳкам биродарликни ифода этса, унинг ўзбек тилига «дўстим» деб вазифавий уйғун тарзда ўгирилиши адекватликни юзага келтирган бўларди. Аммо қуйидаги икки мисол таржимасида мазкур сўзнинг «ука» шаклида берилиши дўстларнинг мулоқот пайтида бир-бирига лоқайдлик оҳангида муносабатда бўлишига олиб келган. Зеро, «ука» сўзи ёши кичик шахсга мурожаат қилганда матний ҳолат тақозоси билан самимий оҳанг касб этади:

1. Не, мон, аз чоям начунбон, додар – В, I, 374 // Йўк, йўк, жойимдан кўзғатма, ука – В, I, 325.
2. ... ба осмони Сталинобод монанд аст... На як осмонаш, инчунин, обу ҳавояш, додар – В, I, 374 // ... худди Сталинобод осмонининг ўзи-я... Фақат осмони эмас, балки ери, оби ҳавоси, хуллас номи ҳам ўхшайди, ука – В, I, 325.

«Ука» сўзининг бадиий нутқ таркибида ёши катта шахслар томонидан талаффуз этилиши, юқорида қайд этилганидек, уларнинг кўпинча кичик ёшдаги кишиларга нисбатан самимий муносабатларини ифода этадики, В. Катаевнинг «Полк ўғли» повести таржимасидан келтирилган қуйидаги мисолда ушбу омилнинг инобатга олинishi матнларнинг ўзаро адекватлигини юзага келтирган:

Это, брат, не твоего ума дело – СП, 311 // Ука, бу ишларга сенинг ақлинг етмайди – ПУ, 59.

Тил воситалари маъно ва вазифалари баъзан нафақат боблар, бўлимлар, балки бутун бошли асар таркибида очилади. Масалан, Войничнинг «Сўна» романида ҳижоя қилинишича, Сўнанинг ҳукмдорлар томонидан отиб ўлдирилиши бутун ташкилот

аъзоларини, айниқса Жеммани оғир мусибатга солади. Бу воқеадан бир ҳафта ўтгач, қалъа (қамоқхона) горнизони аскарларидан бири Сўнанинг отилишидан бир кун олдин ёзиб, Жеммага топшириб қўйишни илтимос қилган мактубини унга келтириб берганда, мактубнинг бошланишидаги «Dear Jim» сўзларини кўриши заҳотиёқ Жемманинг кўз олди бирдан қоронғилашиб, унинг вужудини титроқ босади. Чунки шу вақтгача кимлигини билолмай, аммо тахмин қилиб келган кишиси ўша, ёшлигида кўнгил берган ва «ўз гуноҳи» билан йўқотиб қўйган севгилиси Артур бўлиб чиқади: Артур уни бошқалардай «Гетта» эмас, балки мактубдагидай эрқалатиб «Jim» деб атади. Рус таржимони ушбу лисоний восита вазифасини тўғри англаб, уни шу шаклда қолдириб, муаллиф мақсадини ўз китобхонларига айнан етказиб берган бўлса, ўзбек таржимони мазкур сўз шаклининг алоҳида маъно қасб этаётганини, унинг мазмуни бутун асар матний ҳолатига асосланаётганини тушунмаган, натижада ифода ўз таъсир кучини йўқотган. Жемма ҳолатидаги кескин ўзгариш – уни бир умр изтиробга солиб келган азоб сабаби очилмай қолган:

Dear Jim – G, 334 // Дорогая Джим – Ов. 229 // Азизим Жемма – С, 307.

Бу борада қозоқ ва тожик таржимонларининг фаолиятлари ибратлидир:

Қымбатты Джим – Бөг, 274 // Азизам Чим – Зан, 247.

Монтанелли қамоқда сақланаётган Сўна билан учрашганда, Сўнанинг унга «ҳазратим» сўзи ўрнига савол-жавоб юқори нуктага кўтарилганда тўсатдан «падре»⁴⁰ деб мурожаат қилиши Монтанеллини салкам ақлдан оздириб қўяди. У кўп йиллар муқаддам сувга чўкиб ўлган деб ҳисоблаб юрган ягона фарзанди – Артурнинг мана шу Риварес (Сўна) исмли маҳбус эканини кўриб, ҳангу-манг бўлиб қолади. Чунки ёш Артур уни «падре» деярд эди. Бу ерда рус таржимони ҳам, ўзбек таржимони ҳам «padre»ни транслитерация йўли билан талқин этиш контекст талаби эканини тўғри тушунганлар:

«Padre, can't you see - - »
Montanelli shrank away, and stood still. «Only not that!» he whispered at last. «My God? Anything but that!» – G, 300.

- Падре, неужели вы не понимаете?

⁴⁰ Итальянча «ҳазратим» дегани.

Монтанелли подался назад и застыл на месте. – Только не это. – прошептал он. Все, что хочешь, господи, только не это! Ов, 206.

- Шадре, нахотки тушунмасангиз?

Монтанелли оркага сакраб тушиб, турган ерида котиб колди. Фақат буни эмас, - деб пичирлади у. – Бошимга не кулфатинг бўлса сол, парвардигорим. лекин буни эмас – С, 276.

Маълумки, ҳар бир асар номи беистисно унинг мазмунини акс эттирар экан, муайян асар номини таржима қилишда тил бирликларининг тўғри келган маъноларини қўллайвермасдан. бутун асар мазмунидан келиб чиқиб, луғавий маънолардан энг мувофиқини танлаш лозим. Л. Н. Толстойнинг «Война и мир» романининг 1947 йилдаги ўзбекча нашри «Уруш ва яраш»⁴¹ деб номланган эди. Ўз-ўзидан маълумки, таржимон «мир» сўзининг асар мазмуни талаб этадиган маъносини эмас, балки бошқа маъносини қўллаган. Ваҳоланки, асар мазмунига кўра унда ҳеч қандай яраш ҳақида гап бормайди. Асарда бошдан-оёқ, бир томондан, рус халқининг француз босқинчиларига қарши кураши, иккинчи томондан, унинг тинч-осойишта ҳаёти – баллар, меҳмондорчиликлар, оилавий муносабатлар, ишк-муҳаббат можаролари тасвирланади. Таржимон Н. Алмухаммедов йўл қўйган хато романнинг 1953 йилдаги нашрида Абдулла Қаххор томонидан «Уруш ва тинчлик» тарзида тузатилган. Қайд этиш лозимки, тожик китобхонлари ҳалигача асар номининг тўғри таржимасига эга эмаслар: романнинг Х. Аҳрорий каламига мансуб таржимаси «Чанг ва сулх» (Уруш ва яраш)дир.

И. С. Тургеневнинг «Записки охотника» номли асари ўзбек китобхонларига «Овчининг мактублари» номи билан тақдим этилган эдики, у асар мазмунига мутлақо ёпишмасди. Негаки асарда овчининг мактублари ҳақида гап кетмайди, балки унинг хотиралари тасвирланади. Асарнинг кенг матний ҳолатидан келиб чиқиш И. С. Тургеневнинг 1967 йилдан эътиборан ўзбек тилида нашр этила бошлаган беш жилдлик танланган асарларининг биринчи жилдига мазкур асар номи «Овчининг хотиралари» тарзида тузатиб киритилган.

Шундай ҳоллар ҳам учраб турадики, таржимонлар асарнинг муаллифлар қўйган номларини луғавий-аниқ ўғирмасдан, асарлар мазмунидан келиб чиқиб, уларни бошқа номлар билан атайдилар. Бундан асло муаллифлар камчиликларини тузатиш назарда ту-

⁴¹ Асар тўла ҳолда эмас, балки унинг айрим парчалари таржима қилинган эди.

тилмайди, балки таржимонлар, худди муаллифлардек, ўз китобхонларида ўгирган асарига қизиқиш уйғотишни мақсад қилиб қўядилар. Гап шундаки, муайян аслият номи китобхонлар эътиборини ўзига дарҳол тортса, унинг лугавий-аниқ таржимаси натижасида ҳосил бўлган ном таржима тили соҳиблари эътиборини ўзига кам жалб қилиши мумкин. Шунинг учун ҳам таржимонлар асарларни атайлаб ўзгача аташ йўли билан зарурий таъсирчанликни саклаб қолишга ҳаракат қиладилар. Масалан, Садриддин Айнийнинг «Ёддоштҳо» (Эсдалиқлар) романи пайдо бўлиши билан оқ бутун тожик жамоатчилиги эътиборини ўзига тортди. Бунга, жумладан, Садриддин Айнийнинг атоқли сўз санъаткори ҳамда ранг-баранг саргузаштлар соҳиби эканлигининг кенг тожик оммасига маълумлиги сабаб бўлди: тожик халқи асардан ниҳоятда бой ва жозибали тарихий воқеалар тасвирини кутарди. Рус таржимони эса китобнинг номини «Бухара» деб ўзгартириб таржима қилиш йўли билан ўз китобхонларида асарга аслият даражасидаги қизиқиш уйғотишни олдига мақсад қилиб қўяди. Асар номининг лугавий-аниқ таржимаси бўлмиш «Воспоминания» муаллиф ҳақида етарли маълумотга эга бўлмаган кенг рус китобхон оммаси эътиборини бирдан жалб қилмаслиги мумкин эди. Асарнинг қадимий тарих ва бой меросга эга машҳур Бухоро шаҳри номи билан аталиши эса барчада қизиқиш уйғотишига таржимон ишонарди. «Ёддоштҳо»да асосан Бухоро воқеалари тасвирланиши сабабли таржима номи асар мазмунини тўла ифодалаган.

Теодор Драйзернинг «Sister Carrie» романи номини рус таржимони моддий жиҳатдан аниқ «Сестра Керри» тарзида ўгирган бўлса, ўзбек таржимони асар матний ҳолатидан келиб чиқиб «Бахти қаро Керри» деб ағдарган. Бу ном ҳаётда омади юришмаган қиз саргузаштларини айнан ифода этиши билан бирга, китобхонлар эътиборини дарҳол ўзига тортиши билан ҳам ажралиб туради: китобхон қиз фожиаси сабабларини билиб олишга ошиқади. Зеро, таржиманинг асосий шартларидан бири табиий ва жозибали оҳангдорлик ҳосил қилиш билан бир қаторда одамларда асарга нисбатан қизиқиш уйғотишдан иборат ҳамдир.

Асар номи баъзан айрим тарихий воқеа-ҳодисалар, диний эътиқод, миллий қарашлар каби қатор омиллар билан боғлиқ бўладики, бундай ҳолда уни лугавий-аниқ ўгиришгина адекватликни юзага келтиради. Масалан, Э. Войничнинг «The Gadfly» романи рус тилига «Овод», ўзбекчага «Сўна» тарзида моддий-аниқ таржима қилиниб адекватлик юзага келтирилган. Чунки «Сўна» тили аччиқлик (заҳарлик) тушунчасини ифода этишдан ташқари,

яна бир тарихий ривоят билан боғлиқдир. Чунончи, ҳукмдорлар буюк файласуф Сукротни қатл қилиш учун дор тагига келтирганларида, ўлими олдидан Сукрот амалдорларга «Мен мисоли бир сўнаман, сиз ланж, ишёқмас римликларни доим чақиб, яъни танкид қилиб ҳаракатга ундаб тураман, мен оламдан ўтгандан кейин холларинг нима кечишини тасаввур қилишим қийин» деган мазмунда мурожаат қилади. Демак, асар номини, агар қаҳрамоннинг фақат тили аччиқлигига нисбат берилганда, бошқа бирор жонивор номни ёки асар мазмунини ақс эттирадиган ўзга бирор лисоний восита билан алмаштириш орқали вазифавий уйғунликни яратиш мумкин бўларди. Бирок унинг Сукрот ҳақидаги ривоятга алоқадорлиги таржимон имкониятини чегаралаб, асар номини лугавий-аниқ ўгиришни талаб қилади. Бинобарин, тожик таржимони асар номини «Занбўр» (ари) билан алмаштирган экан, у тили аччиқликнинг образли ифодасинигина яратишга муяссар бўлгану, муаллифнинг бошқа бир мақсадини – асар номининг тарихий ривоятга алоқадорлигини тиклай олмаган.

Баъзан лисоний бирикларнинг маъно ва услубий вазифалари жуда кенг контекст – асар мансуб бўлган халқ руҳияти, миллий ва инсоний хусусияти, турли-туман қарашлари, ахлоқ меъёрлари, мамлақати сиёсий вазияти ва, умуман, лисоний воситалар соҳиби бўлмиш халқ ҳақидаги жаҳон жамоатчилиги фикри таҳлили асосида ойдинлашади. «Уруш ва тинчлик»да (Л. Н. Толстой) хикоя қилинишича, навбатчи генерал Кутузовга бир помещикнинг аскарлар сўлисини ўриб олгани учун армия бошлиқларидан товон ундириб олиш фикрида эканлиги ҳақидаги талабномасини имзо чекиш учун узагади. Помешчик талабини рад этган Кузутов, коғозга яна бир бор назар ташлар экан, норози оҳангда: «О, аккуратность немецкая!» (ВМ, III, 169) дейди. Кутузов ўз путқида, таржимада берилганидек (Ўху, немиснинг синчковлигини қаранга! – УТ, III, 198), немис миллатига мансуб бирор шахснинг ўта хушёрлиги, ҳамма нарсанинг сирини билишга иштиёқмандлиги, яъни синчковлиги ҳақида гапирмаяпти, балки у немисларнинг ҳисоб-китобда жуда пухта, асло ўз зарарига юрмайдиган кишилар эканликлари ҳақидаги халқ орасида машҳур нуктаи назарни эслаш орқали, аниқроғи, помещчик қилиғини немисларга хос хусусиятга йўйиш йўли билан ўз норозилигини билдиради.

Хулоса қилиб айтганда, контекст таржима амалиётининг барча босқич ва шаклларида муҳим аҳамият қасб этади. У санъатқорнинг лисоний бириклик маъно ва вазифасини муайян қиладиган бирламчи қуроли сифатида кўпмаънополик ва омонимияни ис-

тисно этади ҳамда бирликларнинг тасодифий-нуткий қўлланилиш ҳолатларини ойдинлаштиради.

Бир омонимия каторига уюшиб, нутқда қўлланилиш фаоллиги ҳар хил лисоний воситалардан қайси бирининг муайян нутқий вазиятда қўлланилаётганлиги контекст ёрдамидагина ойдинлашади. Контекстдан ташқарида эса омонимларнинг нутқда фаолроқ қўлланиладиганлари киши кўз олдида биринчи навбатда намоён бўладики, бу таржимада адекватликка эришиш жараёнини мушқуллаштиради.

Контекст бадиий нутқда қўлланилган лисоний воситанинг тил ёки нутқ бирлиги эканлигини, агар мазкур восита барқарор сўз бирикмаси бўлса, у фразеологик бирликларнинг қайси турига оидлигини ва, ниҳоят, бирликларнинг анъанавий-лисоний ва тасодифий-ғайрилисоний қўлланилиш ҳолатларини ойдинлаштиради. Бу эса, ўз навбатида, таржима жараёнида мувофик тил воситалари танлаш учун қулай имконият яратади.

Фразеологик бирликлар ва таржима

1. Фразеологик бирликларнинг таржимада берилиши

Тилнинг лексик бирликларига нисбатан бирмунча мураккаб таркибли лисоний воситалари бўлмиш фразеологик бирликларни таржимада адекват талқин этиш таржима амалиётининг ўта мураккаб ва, шу билан бирга, жуда масъулиятли масалаларидан ҳисобланади. Чунки фразеологик бирликлар нуткнинг бадий-тасвирий воситалари сифатида фикрнинг оддий, бетараф баёнидан кўра кўпроқ турли-туман услубий вазифаларни ифода этишда иштирок этадиларки, уларнинг ушбу вазифаларини ҳисобга олган ҳолда, уларни таржимада бежирим талқин этишга интилиш бадий асарнинг образли ҳамда ҳиссий-тасвирий кийматини қайта яратиш йўлидаги жонбозлик билан чамбарчас боғлиқдир.

Фразеологик бирликларни таржима қилишнинг ўта мураккаб амалий жараён эканлиги асосан мазкур бирликлар табиатига – уларнинг лексик, семантик ва қурилиш жиҳатларидан мураккаблигига вобастадир. Боз устига, талай фразеологизмлар миллий хусусиятга эгадирларки, бу ҳол ҳам таржимонлар олдига қатор амалий қийинчиликларни кўндаланг қилиб қўяди.

Асл нусха ва таржима тиллари фразеологизмларининг табиатини қиёсий ўрганган ҳолда, улар орасидаги мазмуний-услубий мувофиқлик ҳолатларини аниқлаш ва таржима жараёнида уларнинг бирини иккинчиси воситасида талқин этиш йўли ва имкониятларини белгилаш тўлақонли таржима яратиш учун замин ҳозирлайди.

Таржима тилида танланган муайян фразеологик бирликнинг асл нусха таркибида учраган фразеологизмга маъно ва услу-

бий вазифа жихатларидан мос келиши ёки келмаслигини илмий-матний таҳлил асосидагина муайян қилиш мумкин.

Лексик бирликлар сингари фразеологизмлар ҳам кўпмаъноли ва кўпвазифали эканликлари туфайли, мазмун жихатидан мос икки тил бирликлари таржимада ҳар доим ҳам бир-бирларини алмаштиравермайдилар. Муайян матний ҳолатда бир-бирларини алмаштира оладиган фразеологик эквивалентлар ёки муқобил вариантлар ўзга бир матний ҳолатда маъно белгилари ёки услубий вазифалари жихатидан бир-бирларидан фарқ қилиб қолишлари мумкинки, санъаткорнинг ўз масъулиятига илмий-ижодий муносабатда бўлишигина асл нусханинг таржимада нотўғри талқин этиб қўйилиши хавфини бартараф этади.

Фразеологик бирликларни таржима қилишда улар асосида мужассамлашган образнинг барҳаёт ёки сийқалигини ойдинлаштиришнинг ҳам таржима тилида асл нусхадаги лисоний бирликларга мазмун ва услуб жихатларидан мос тил воситаларини танлашда аҳамияти катта.

Образлилиги очик-ойдин кўзга ташланиб турадиган фразеологизмларнинг муқобил лисоний воситалар ёрдамида ўгирилиши асл нусха мазмуний-услубий хусусиятининг таржимада қайта яратилишини таъминлайди. Аммо баъзан образлилиги маълум даражада хиралашиб қолган фразеологизмларнинг ўзидек хусусиятга эга лисоний воситалар орқали эмас, балки образлилиги тўла барҳаёт барқарор бирикмалар ёрдамида ёки, аксинча, образлилиги очик-ойдин кўзга ташланиб турадиган фразеологизмларнинг ушбу хусусияти сўниброк қолган лисоний воситалар орқали адекват талқин этилишининг гувоҳи бўламлики, бундай ҳолларда икки тил бирликлари ўртасидаги прагматик мувофиқлик мослаштирувчи воситалар қўшиш йўли билан вужудга келтирилади.

Таржимада аслиятда қўлланилган фразеологик бирлик маъно ва услубий вазифасини матн таҳлили асосида муайян қилиб, таржимада унга прагматик мос лисоний восита танлаш икки тил бирликларининг коммуникатив монандлигини вужудга келтиради. Ҳамза Ҳақимзода Ниёзийнинг «Бой ила хизматчи» пьесасида табиатан ҳазил-мутойибага ошуфта Холмат нутқида бадхўйлик, нохайрихоҳлик маъно белгисидан холи «Туёғингни шиқиллат!» фразеологик бирлиги қўлланилган бўлиб, асарнинг турли йилларда амалга оширилган учта таржимасида мазкур ибора турлича ўгирилган: «Ну, ступай живей!», «А нука, уноси поскорее ноги!», «Ну, живее пощелкивай копытами!».

Таникли таржимашунос олим М. Расулий мазкур таржима вариантларини қиёсий таҳлил қилар экан, биринчи таржимани аслиятдаги бирликка хос образлиликдан холилиги, иккинчисини ўта адабийлиги, Холмат нутқиға хос шўхлик оҳангини ўзида муҷассамлаштирмагани, учинчисини эса қувноқлик билан йўғрилган Холматона дағал хитобни айнан акс эттираганини қайд этади.

Келиб чиқадиган хулоса шундан иборатки, икки тил образли ёки ҳиссий-таъсирчан ибораларини, мазмуний яқинликларини ҳисобға олиб, таржимада ўзаро алмаштиравириш прагматик адекватликнинг таъминланмай қолишиға олиб келиши мумкин. Ибораларнинг ҳақиқий маъно ва услубий вазифалари чуқур матний таҳлил асосида ойдинлашади. Бинобарин, бир матний ҳолатда ўзаро алмашинадиган бирликлар бошқа нутқий вазиятда қўшимча маъно белгилари касб этиб, бир-бирларининг ўрнини қоплай олмасликлари табиий ҳол.

Бундан ташқари, кўпгина фразеологизмлар ҳамма вақт ҳам ўзларининг анъанавий маъно ва вазифаларида қўлланилавермасдан, бадий нутқ таркибида гоҳо шакл ва мазмун ўзгаришларига учраган тарзда ишлатиладиларки, бу ҳол уларға қўшимча услубий вазифа бахш этиб, таржима жараёнини янада мушқуллаштиради. Тил бирликлари касб этадиган бундай контекстуал маъно ва вазифаларни тўлақонли талқин этиш масъулияти таржима тилида имкон қадар муқобил нутқий-образли воситалар танлаш заруратини тугдиради.

Фразеологик бирликлар бир тилдан иккинчи тилға асосан тўрт хил йўл билан – аслият тилидаги бирликка компонентлар таркиби, грамматик қурилиши ҳамда маъно ва услубий вазифаси мос эквивалентлар, бошқа хоссалари фарқ қилгани ҳолда, маъно ва услубий вазифаси ўхшаш муқобил вариантлар, калька усулида ва тасвирий йўсинда таржима қилинадилар.

1. Эквивалентлар воситасида таржима қилиш. Турли халқлар фразеологик бирликларининг бир-бирларига ҳар жиҳатдан ўхшашлиги аксарият ҳолларда халқлар турмуш шароитлари, урф-одатлари ва мантиқий мушоҳадаларидаги муштараклик билан изоҳланади. Зеро, бошқа тил воситалари сингари фразеологизмлар ҳам турли-туман умуминсоний фикр баён қилиш меъёрлари ва ҳаётий кузатишлар асосида вужудға келадилар. Натижада турли тиллар барқарор сўз бирикмалари бир хил образли асосдан иборат бўлиб қоладилар. Масалан, раҳбар наздидаги биринчи ишончли шахс руслар лафзида ҳам (Правая рука Краснова – ТД, III, 16), ўзбеклар нутқида ҳам (Красновнинг ўнг қўли – ТДн, III,

18) ўнг қўлдагиси (томондагиси) бўлганлиги учун ҳам чапдагиси-га нисбатан юқори ҳисобланиши туфайли у «ўнг қўли» фразеологизми воситасида аталади. Бегараз ва беозор одам икки тилда ҳам кучсиз ва нимжон ҳисобланмиш жонивор – пашшага ҳам озор бермайди: «Это мухи не обидит» (ВМ, II, 705) – «У пашшага ҳам озор бермайди» (УТ, II, 371). Энг оғир аҳволдан йўл топиб чиқиб кетган шахсга нисбатан: «Вышил сухим из воды» (БПО, 179) – «У сувдан куруқ чикди» (ОКБЕ, 149) дейишади. Мазкур бирликларнинг ўхшашлиги халқлар тафаккур йўналишидаги умумийлик билан изоҳланади.

Моддий жиҳатдан ўхшаш бундай икки тил фразеологик эквивалентлари маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан ҳам аксарият ҳолларда бир-бирларига мос бўладилар, чунки бундай пайтларда бирликлар негизида бир хил ҳаётий тажрибага асосланган тушунчалар ётади. Бу хил фразеологик бирликлар таржимада бир-бирларини бемалол алмаштира оладилар. Масалан, инглизча «Cold war», «An open hand», «To suck somebody's blood» каби барқарор бирликлар ўзбекча «Совуқ уруш», «Очик қўл», «Бировнинг конини сўрмоқ» фразеологизмларининг мутлақ эквивалентлари бўлиб, таржима жараёнида уларнинг бири иккинчисини барча нуқтий вазиятларда бемалол алмаштиривериши мумкин.

Баъзи икки тил фразеологик эквивалентлари айрим матний ҳолатларда бир-бирларини алмаштира олмайдилар. Кўпмаъноли икки тил фразеологик бирликларининг айрим маъно ва услубий вазифалари ўхшаса, баъзилари фарқ қилади. Масалан, бир-бирларига ҳам моддий, ҳам маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан ўхшаш инглизча «The dogs bark, but the caravan goes on» ва ўзбекча «Ит хурар, карвон ўтар» бирликларининг доим бир хил маъно ва услубий вазифа ифодаси учун қўлланилишлари мумкин бўлгани ҳолда, байналмилал хусусиятга эга бўлиб, жаҳоннинг кўпчилик тилларида учрайдиган «Темирни қизиғида бос» фразеологизми ўзининг инглизча эквиваленти «Strike while the iron is hot»га барча контекстларда ҳам мос келавермайди. Ўзбекча бирлик «ишни ўз вақтида бажармоқ» каби тушунчанинг образли ифодаси учун қўлланилса, инглизча бирлик мазкур маънодан ташқари яна «қулай имкониятдан фойдаланмоқ» тушунчаси ифодаси учун ҳам қўлланиладики, бундай ҳолда унга ўзбек тилида ўзгача моддий таркибли маънодош ибора қидириб топиш зарурати туғилади.

Қиёсланаётган тиллар фразеологик эквивалентларининг айримлари бир-бирларига барча жиҳатлари билан ўхшасалар-да, улар барча матний ҳолатларда ўзаро алмашина олмайдилар. Баъ-

зан матн шароити таржимада аслиятдаги бирликка мос лисоний воситадан фойдаланиш имкониятини йўққа чиқаради. Бу гоҳо тарихий тарзқкиёт натижасида маъно ўзгаришига юз тутган кўпмаъноли тиллараро эквивалентларга тааллуқлидир. Масалан, «Кўзкулоқ бўлмоқ» тушунчасини ифода этиб, ўзбекча «Кулоқни динг килмоқ» иборасига маъно ва услубий жиҳатларидан мос келадиган русча «Держать ухо востро» фразеологик бирлиги айрим матний ҳолатларда «эҳтиёт бўлмоқ» маъносини ифода этадики, бундай ҳолда у юқорида келтирилган эквивалентига эмас, балки «Қадамини билиб босмоқ» муқобил вариантига мос келади:

Я не памятозлобен; только теперь, смотри, держи ухо востро!
Я выдаю дочку не за какого-нибудь простого дворянина – Р,
102 // Мен кек саклайдиган одам эмасман. Лекин бундан кейин кадамнингги билиб бос. Мен қизимни анчайин бир дворянча бераётганим йўқ – Р, 82.

Модомики фразеологик бирликлар муайян маъно ва услубий вазифани ўзларининг доимий лексик таркиблари воситасида ифода этар эканлар, яъни муайян маъно ва услубий вазифа ифодаси учун қўлланилган компонентлар бир-бирларининг мавжудлигини такозо этарканлар, таржимада айни таркибнинг бир бутун ҳолда истеъфода этилиши мақсадга мувофиқдир. Таржима тилидаги бирликнинг ҳатто битта компонентини унинг синоними ёки бошқа бирор сўз билан алмаштириб қўйилиши, яъни беасос ибора таркибини бузиш зарурий мазмун ва услубий вазифанинг яратилмай қолишига олиб келиши мумкин. Бундай номатлуб ҳаракат таржима тилида ё аслият маъноси ва услубий вазифасини акс эттира олмайдиган ғайритабиий бирикманинг пайдо бўлишига, ёки бирликнинг сифат ўзгаришига дучор бўлишига – унинг мутлақо ўзгача маъно ва вазифа ифодаси учун хизмат қилишига сабаб бўлади. Масалан, русча «Вкусить с кем-либо хлеб-соль» фразеологизми «учрашмоқ», «суҳбатлашмоқ»дан кўра кўпроқ «бирор киши билан зиёфатда бўлмоқ» маъносини англатади. Шунинг учун ҳам мазкур воситанинг ўзбек тилига доимий эквиваленти «Ноннамак бўлмоқ» бирлиги ёрдамида ўгирилмасдан, ноанъанавий «Нон-туз татиб кўрмоқ» воситасида талқин этилиши, яъни таркибидаги тожик тилидан кириб келган «намак» компонентининг сўз бирикма таркибида образли умумлашма ярата олмайдиган ўзбекча синоними «туз» билан алмаштирилиши бирикманинг «меҳмончиликда», «зиёфатда бўлмоқ» маъносини кучайтириб, таржимани аслиятдан бирмунча узоклаштирган:

Они были народ добрый, полны гостеприимства, и человек, вкусивший с ним хлеба-соли, уже становился чем-то близким – МД, 468 // Улар жуда меҳрибон, меҳмондўст кишилар эди, кимки бир марта улар билан нон-туз татиб кўрса, кадрдон дўст бўлиб коларди – УЖ, 190.

Ҳам моддий, ҳам маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан ўзаро мос айрим фразеологик эквивалентлар таркибларидаги баъзи предметлар номлари бир-бирларидан сон шакллари жиҳатидан фарқ қиладиларки, таржима жараёнида ушбу тафовутли ҳолатга илмий-ижодий ёндашиш адекват ифода воситаси яратишнинг бирдан-бир гарови саналади. Зеро, қўшимча мазмуний вазифа юкламайдиган мазкур тафовут гоҳо таржимонларни чалғитиб, уларни ҳарфхўрлик сари етаклайди. Жумладан, икки тенг муस्ताкил бўлақлардан иборат бўлиб, ягона тушунчани янглатадиган «этик», «енг», «қўл», «оёқ», «кўз», «қулоқ» каби сўзлар ўзбек тилида, предметларнинг ҳар иккала қисмлари назарда тутилган тақдирда ҳам, тил анъанасига мувофиқ бирлик шаклида учрасалар, инглиз ва рус тилларида улар кўпликда ишлатиладилар (boots–сапоги, sleeves–рукава, hands–руки, feet–ноги, eyes–глаза, ears–уши). Таржимада ҳар қайси тил воситаси таркибидаги компонентларнинг анъанавий грамматик шаклига риоя қилишгина баён этилган фикрнинг нутқ маданияти доирасидаги ифодасини вужудга келтиради. Ўзбекча «Деворнинг кулоғи бор», «Кўрпага қараб оёқ узатмоқ», «Қўлни чўнтакка солиб юрмоқ» барқарор сўз бирликларининг таржимада инглизча «Walls have ears», «To stretch one`s legs according to the coverlet», «To keep hands in pockets» бирликларига сон шакли жиҳатидан мослаб «Деворларнинг кулоқлари бор», «Кўрпага қараб оёқларни узатмоқ», «Қўлларни чўнтакларга солиб юрмоқ» тарзида берилиши ўзбек тили фразеологик бирликлари меъёрларининг бузилишига, бинобарин, анъанавий фразеологик бирликлар ифода этадиган образли умумлашмаларнинг барбод бўлишига олиб келади.

Питер Абрахамснинг «Чакмокли йўллар» романи таржимасида рус санъаткорининг ўз тили қонуниятидан келиб чиқиб, иборани инглизча эквивалентига мос тарзда ўтиргани ўзбек таржимонини чалғитмаган: у масалага ўзбек тили меъёри доирасида ёндашиб, назарда тутилган компонентни (этик) бирлик сонда ишлатиш йўли билан чалғитувчи ғовни бартараф этган:

«You`ll lick my shoes, when I`ve done with you», Gert promised – РTh, 269 // Сапоги мне лизать будешь, когда я с тобой покон-

чу, - посулил Герг – ТГ, 240 // Ҳали этигимни ялатаман, шошмай тур, - деб қолди Герг – ЧЙ, 263.

Аммо А. Фадеевнинг «Ёш гвардия» романи таржимасидан келтирилган лавҳа таржимасида бу масала адекват ҳал қилинмаган. Матндаги «Деворларнинг ҳам қулоғи бор» бирикмаси меъёрий барқарор сўз бирикма эмас, бинобарин, унда зарурий маъно ва услубий вазифа зўрма-зўракилик билан талқин этилган:

Доверчивость в таких делах может жизни стоить, - времена изменились. К тому же сказано: и стены имеют уши – МГ, 382 // Бундай ишларда ҳар кимга ишонавериш ҳалокатга олиб келиши мумкин, - замон ўзгариб кетган. Иннайкейн: деворларнинг ҳам қулоғи бор, деган гапни эшитганмисан? – ЁГ, 268.

Маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан мос айрим фразеологик эквивалентлар лексик таркиб жиҳатидан бир-бирларидан бир ёки икки компонентга расман тафовут қилсаларда, мантиқан уларнинг лексик таркиблари ўртасида фарқ йўқ. Жумладан, ўзбекча «Қандай шамол учирди?», «Бармоқ билан санарли» фразеологизмларининг инглизча эквивалентлари бўлмиш «What wind blows you here?», «Can be counted on the fingers of one hand» бирликлари таркибларидаги компонентлари ўзбекча бирликларниқидан иккитадан компонентга ортик (you here, of one hand). Аммо бу тафовут мантиқий хусусият касб этмайди. Чунки ўзбекча бирликларни талаффуз этганда инглизча воситалар таркибидаги ортикча компонентлар ҳам кўзда тутилади, яъни «Қандай шамол учирди?» деганда «Қандай шамол учирди сизни бу ерга?», «Бармоқ билан санарли» деганда «Бир қўл (ўнг қўл) бармоқлари билан санарли» каби лексик таркиблар кўзда тутилади. Ёки, ўзбекча «Алангага ёғ қуймоқ» фразеологизми билан унинг инглизча эквиваленти «To bring oil to fire» бирлиги таркибларидаги «қуймоқ» ва «to bring» сўзларининг бир-бирларига луғавий эквивалент бўлмаганлари ҳолда, улар ўзаро контекстуал уйғун бўлиб, бир хил ҳаракат ифодаси учун хизмат қиладилар: «Алангага ёғ келтирмоқ» (инглизча) ҳам «Алангага ёғ қуймоқ»дир.

Эквивалентлар орасидаги бундай расмий тафовут таржимонларни чалғитиб, уларни ҳарфхўрлик сари етаклаши, натижада улар аслият таъсирида ўз тиллари фразеологизмлари лексик таркибларини ўзгартириб қўйишлари, пировардида бирликлар шаклий ўзгаришга юз тутиб, зарурий маъно ва услубий вазифани аслиймонанд ифода эта олмай қолишлари мумкин. Войничнинг «Сўна» романи таржималарида рус ва ўзбек тиллари меъёридан

келиб чиқишгина барқарор лисоний воситалар шакл ва мазмун бирлигининг аслиятга мос тарзда қайта яратилишини таъминлаган:

But where are you going to find him? I can count up the satirists of any real talent on the fingers of one hand; and none of them are available – G, 97 // Но где его достать? Я могу по пальцам пересчитать всех скольконибудь талантливых сатириков, но ни один из них не подойдет – Ов. 64 // Бунақа одамни қаердан топасиз? Озми-кўпми талантили сатирикларнинг ҳаммасини бармоқ билан санаб беришим мумкин, лекин биттаси ҳам ярамайди – С, 84.

Бир-бирларига маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан мос қатор фразеологик эквивалентлар лексик таркиб жиҳатидан бир, гоҳо икки копонентга фарқ қиладилар. Бу асосан турли халқлар вакилларининг ҳаёт воқеа-ҳодисаларига ўзига хос тарзда ёндашишлари, ўз тасаввурлари доирасида фикр юритишлари билан боғлиқ бўлиб, кўпгина нарса ва ҳодисалар улар лафзида турлича мазмун ва рамзий маъно касб этади. Бундан ташқари, бир халқ ўз фразеологизми таркибида ҳаётида бир хил тушунчани ифода этадиган қатор маънодош сўзларнинг биридан фойдаланса, иккинчиси бошқасидан фойдаланиши мумкинки, натижада бир хил маъно ва услубий вазифа ифодаси учун хизмат қиладиган икки тил фразеологик эквивалентларининг биттадан копонентлари фарқ қилиб қолади. Чунончи, ўзбеклар ишнинг пухта, режали бўлиши лозимлиги каби тушунчани образли ифодалаш учун тикиш ниятида бичилаётган матонинг етти ўлчаб, сўнгра кесилиши (Етти ўлчаб, бир кес!) зарурлиги каби муболаға асосида вужудга келган барқарор сўз бирикмасидан фойдалансалар, бу ўринда инглизлар лафзида қўлланиладиган фразеологизм таркибидаги сон ўзбек тилидагидек «етти» эмас, балки «уч»дир (Measure thrice and cut once). Энг оғир юмушни инглизлар тасаввурида «от» (To work like a horse), ўзбеклар назарида «эшак» (Эшакдай ишламоқ) бажаради. Барчага маълум бўлган воқеа-ҳодисани ёки ошқор бўлиб қолган сиру асрорни яширишга уринишнинг беҳудалиги тушунчасини образли ифода этадиган тожикча фразеологизм таркибидаги таянч копонент «қуёш» бўлса, унинг ўзбекча эквиваленти таркибидаги муқобили «ой»дир:

Вале офтобро бо доман пушидан мумкин нест – В, I, 94 // Лекин ойни этак билан ёпиб бўлмайди – В, I, 77.

Таржима жараёнида аслиятдаги лисоний бирликларни моддий жиҳатдан аниқ акс эттиришга уринмасдан, уларнинг маъно ва услубий вазифаларини биринчи ўринга қўйиб, таржима тили-

нинг ўзига хос воситаларига мурожаат қилишгина прагматик адекватликни юзага келтиради. Бинобарин, қуйидаги инглизча мисол ва унинг русча таржимасида бирор нарса ёки воқеа-ҳодисанинг яхши аёнлиги образини «кундуз куни» ёруғлиги яратган бўлса, ўзбекча таржимада бу вазифанинг «ойна»га юклатилганлиги ҳар қайси тил имкониятидан ўринли фойдаланиш натижаси сифатида адекват жарангдорликни юзага келтирган:

It's as clear as daylight. Pyle knows I smoke a few pipes before bed, and doesn't want to disturb me – QA, 26 // Все ясно, как день. Пайл знает, что перед сном я выкуриваю несколько трубок, не хочет меня беспокоить – ТА, 8 // Ҳамма нарса ойнадек равшан. Пайл ухлаш олдидан бир неча марта трубка чекиб олишимни билади. Мени безовта қилгиси келмаётгандир – ЮА, 8.

Маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан ўхшаш эквивалентлардан гоҳо бир тилдагисининг образлиликни юзага келтирадиган таянч компоненти иккинчисидадиган бир компонентга кам бўлиб, фикрни нутқ маданияти доирасида ифода этиш масъулияти бу ерда ҳам ҳар қайси тил меъёрига риоя қилиш заруратини туғдиради. Масалан, ўзбеклар ҳеч қачон «Нон ҳақи» ўрнига инглизлар сингари «Нон ва туз ҳақи» (By bread and salt) деб қасам ичмаганларидек, инглизлар ҳам «Бировнинг нонини емоқ ва тузини ичмоқ» (To eat somebody's bread and salt) ўрнига ўзбеклардек «Бировнинг тузини ичмоқ» демайдилар. «Яхши қуролланмоқ» ҳамда «Бировнинг асабига тегмоқ» тушунчаларининг образли ифодаси учун ишлатиладиган фразеологизмларнинг инглиз ва русча вариантлари таркибларидаги компонентлар миқдори ҳам уларнинг ўзбекча эквивалентларидагидан биттадан компонентга кам бўлиб, таржима тили бирликлари лексик таркибларининг қабул қилинган анъанавий тарзда қўлланилишигина ифоданинг тил меъёри доирасида талкин этилишига олиб келган:

1. ... all but me armed to the teeth – Т1, 219 // все, кроме меня, вооружены до самых зубов – ОС, 174 // мендан бошқа ҳамма тиш-тирноғигача қуролланган – ХО, 190.
2. ... and the clumsy tramping backward of the sentinel outside the door jered detestbly upon his ears – G, 61 // ... а тут еще часовой шагал за дверью взад и вперед и своим тяжелым топотом терзал его слух – Ов, 38 // ... бунинг устига қаровул эшик орқасида уёқдан-буёққа юрар. оғир дупури билан Артурнинг кулок-миясини еяр эди – С, 50.

Тегишли эквивалент таркибидаги «ортикча» унсур ёнидаги бошқа таянч компонент билан бириккан ҳолда, унинг маъносини мантиқан тўлдиради ва, шу билан бирга, бутун бошли иборанинг тил соҳиби нуктаи назаридан пурмантиклилигини юзага келтиради. Бундай пайтларда таржимонни ўз тилида танлаган эквивалент иборани аслият тили воситасига лексик таркиб ва грамматик шакл жиҳатларидан мослаб қўйиш хавфи кутади. Бундай шаклий ўзгачалик таржима тилида зарурий мазмунни ифода эта олмайдиган, ноанъанавий сўз бирикмасининг пайдо бўлишига, ёки ифоданинг ўзгача маъно белгиси касб этишига олиб келади. Таржимада прагматик тўлақонлилиққа эришиш масъулияти эса, таржима тилида фикрни нутқий қолип доирасида баён қилишни талаб қилади:

Лукерья перешла на шепот: - Все до нитки соблюла – ТД, IV, 44 // Лукерья шивирлаб гапира бошлади: - Ипидан игнасиғача асраб ўтирибман – ТДн, IV, 52.

Баъзан вариантдорлик ҳам таржимавий мушкулотларни келтириб чиқаради. Вариантдорлик тилнинг барча даражаларига хос бўлиб, у кўпроқ фразеологик бирликлар таркибида кўпроқ учрайди. Фразеологизм компонентлари таркибида кўзга ташланадиган ўзгачалик одатда иборанинг янгиланишига олиб келмайди, балки уни тилда мавжуд вариантига нисбатан семантик жиҳатдан янада аҳамиятлироқ, салмоқдорроқ қилади.

Вариантдорлик ички шакли очик-ойдин кўзга ташланиб турадиган фразеологизмлар таркибида кўпроқ учрайди: бир хил қурилишли ҳамда маъно ва услубий вазифали фразеологик вариантлар таркибида ўзаро яқин нарса ва ҳодисалар номлари қўлланилади. Бундай фразеологизмлар таржима тилида кўпинча бир-бирларига вариант ҳисобланиб, таржимада фойдаланиш мумкин бўлган ўз эквивалентларига эга бўлмайдилар. Башарти мавжуд вариантлардан бири таржима тилида унга лексик таркиб жиҳатидан мос эквивалентига эга бўлса, иккинчиси ундан бир, гоҳо икки компонентга фарқ қилади. Масалан, агар русча «Цыплят по осени считают», «Кур по осени считают» фразеологик бирликларининг биринчиси ўзбекча эквиваленти бўлмиш «Жўжани кузда санайдилар» иборасига ҳам мазмун, ҳам услубий вазифа жиҳатларидан тўла мос келса, иккинчиси ундан бир (кур – жўжа) компонентга тафовут қилади.

Таржима жараёнида она тили фразеологик бирлиги таянч компонентининг бошқа синоними ёки вазифавий унга яқин бирор сўз билан алмаштирилиши фразеологизмнинг мақсадга мувофиқ

бўлмаган тарздаги ўзгаришига олиб келиши мумкин. Бу фразеологик бирлик таъсирчанлигининг сусайишига сабаб бўлади. Чунки ўзгача лексик таркибли сўз бирикмаси кўп ҳолларда китобхонлар томонидан муайян маъно ва услубий вазифага эга анъанавий образли фразеологизм сифатида қабул қилинмайди. Масалан, М. Шолоховнинг «Очилган кўриқ» романи таржимасида аслиятда қўлланилган «Кур по осени считают» фразеологик бирлиги таркибидаги «кур» компонентининг айнан «товуқлар» шаклида сақлаб қолинмасдан, иборанинг таржима тилидаги мавжуд эквивалентига мослаб «Жўжани кузда санайдилар» тарзида талқин қилиниши табиий жарангдорликни юзага келтирган, чунки ўзбекча фразеологизм вариантдорликка йўл қўя олмайди:

У меня еще полгода впереди, а кур по осени считают – ПЦ, II, 170 // Менинг бу ёқда ҳалп ярим йил вақтим бор. жўжани кузда санайдилар – ОК, II, 199.

Сохта фразеологик эквивалентлар ва таржима. Лексик таркиб жиҳатидан бир-бирларига мос икки тил фразеологик бирликлари гоҳо маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан фарк қиладилар. Бу ҳол ҳар бир халқнинг моддий ҳаётида учраб ва юз бериб турадиган нарса ва воқеа-ҳодисаларга мустақил, ўзга тиллар таъсири ва таъйиқисиз ёндашиши, баҳо бериши билан изоҳланади. Шунга кўра, халқларнинг ҳаёт тарзи ҳамда мулоҳаза ва мушоҳадаларида айрим номуштаракликлар, тафовутлар намоён бўлиб турадики, ушбу омиллар уларнинг она тили заҳираларидан фойдаланишларида ҳам кўпроқ кўзга ташланади. Муайян халқ вакиллари муайян ҳаракат, муомала-муносабат ва юриш-туришда бир ҳислат ва хусусиятни кўра олсалар, ушбу жиҳатларга бошқа халқ фарзандлари мутлақо ўзгача баҳо берадилар. Натижада муайян халқ вакиллари томонидан маълум нарса ёки воқеа-ҳодиса мажозий баҳо объекти бўлганида бир тушунчани ифодаласа, ўзга халқ фарзандлари лафзида у бўлакча баҳо касб этади, оқибатда лексик таркиб жиҳатидан бир-бирларига мос икки тил фразеологик бирликлари ҳар хил маъно ва услубий вазифалар ифодаси учун хизмат қилади. Чунончи, инглизча «As firm as a rock» компаратив фразеологик бирлиги пўлатдай мустаҳкам, йўлдан оздириб бўлмайдиган, алдовга учмайдиган кишиларга нисбатан мажозий қўлланилса, унга лексик таркиб жиҳатидан айнан ўхшаш ўзбекча «Тошдай қаттиқ» компаратив фразеологик бирлиги бирор предметнинг ортиқ даражада қаттиклигини ҳамда бирор шахснинг ўта ҳасилигини образли ифода этади. Ёки, инглизча «To move (stir)

somebody's blood» фразеологизми бирор кишида муайян воқеа-ходисага нисбатан завқ, хавас, иштиёқ уйғотишни, унга моддий жиҳатдан ўхшаш ўзбекча «Бировнинг конини қўзғамок» бирикмаси эса бирор шахснинг жигига тегиш ёки уни таҳқирлаш натижасида жаҳлини қўзғашни англатади.

Лексик таркиб жиҳатидан ўхшаш бундай фразеологик бирикларнинг маънолари баъзан бир-бирлариникига қарама-қарши бўлади. Масалан, инглизча «To have something at one's tongue's end» фразеологизми бирор нарсани ёддан билишни, уни бажонидил сўзлаб беришга тайёр эканликни англатса, ўзбекча «(Бирор нарса) тилининг учида бўлмоқ (турмоқ)» инсоннинг билган бирор гапини ёдидан чиқариб қўйиб, эслашга уриниб, ҳеч хотирлай олмай турган ҳолатини билдиради. Ёки, русча «Длинный язык» фразеологик бирлиги сергап, эзма, ортиқ даражада кўп гапирадиган шахсни тасвирласа, унинг моддий жиҳатдан ўхшаш ўзбекча сохта эквиваленти «Тили узун» ўзининг бенуқсон фаолияти туфайли тили қисиклик ҳис қилмасдан, истаганини бемалол гапириб юраверадиган шахсга нисбатан айтилади. Шунинг учун ҳам таржимада уларнинг бирини иккинчиси воситасида ўгириш, маънолари тўғри келмаслиги туфайли, ноадекватликка олиб келади. Н. Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди» романи таржимасида шундай ҳолатнинг гувоҳи бўламиз: аслиятда ўз салбий ҳислатини тан олган тили узун персонаж таржимада ишчан, тиришқоқ, шу туфайли ўз фикрини бемалол баён этаверадиган шахсга айланиб қолган:

У меня длинный язык... Эх, сколько раз я неприятности имел за свой язык – КЗС, 112 // Менинг тилим узун... Эй, неча марта мен тилимдан тутилмаганман – ПҚТ, 100.

Бу хил сохта эквивалентларнинг айрим таржимонларни чақғитиб, уларнинг аслиятда мужассамлашган маъно ва услубий вазифани ўзгача талқин этиб қўйишларига олиб келишини яна бир мисолда кўришимиз мумкин. Дарҳақиқат, «Гекльберри Финнинг бошидан кечирганлари» (М. Твен) романидан келтирилган ушбу мисол ва унинг русча таржимаси таркибларида «бирор ишда иштирок этишдан бош тортмоқ», «ўз бўйнидан жавобгарликни соқит қилмоқ» маъноларини англатадиган «To wash one's hands» ва «Умыть руки» бириклари асарнинг 1940 йилдаги ва ундан кейинги – иккинчи ўзбекча таржимасида моддий жиҳатдан ўхшаш сохта эквиваленти орқали талқин этилиб, асл нусхада мужассамлашган маъно ўрнига «бирор кишидан ихлоси қайтиб, унга ишон-

май қўйиб, уни диққат-эътиборидан соқит қилмоқ» тушунчаси ҳосил бўлган эди: аслият ва унинг русча таржимасида доктор ўзининг икки муттаҳамнинг найранглари ҳақида ҳалойикни ва марҳумнинг қизларини огоҳлантираётгани, шу йўл билан ўз бўйнидаги масъулиятдан қутилаётгани ҳақида сўзласа, ўзбекча таржимага мувофиқ, у, ҳаммадан ихлоси қайтиб, барчани ўз диққат-эътиборидан соқит қилмоқчи бўлади:

All right; I wash my hands of the matter. But I warn you all that a time's coming when you're going to feel sick whenever you think of this day – АНФ, 420 // Хорошо, тогда я умываю руки. Но предупреждаю всех: придет время, когда вам тошно будет вспомнить про этот день – ПГФ, 429 // Яхши бўлмаса! Агар шундай бўладиган бўлса, мен қўлимни ювиб қўлтигимга урмаман¹. Аммо сизларга айтадиган бир гапим бор: бир кун келадик, бу қилмишингизга қаттиқ пушаймон бўласиз ва қилган ишингизни эслашнинг ўзидаёқ хушингиз кетиб қолади – ГФБК, 11-нашр, 133 б.

Аммо асарнинг 1960 йилда нашр қилинган таржимасида Одил Раҳимий олдинги таржимада йўл қўйган хатосини тузатади: бирликни тасвирий йўл билан ўгириб, ифода образлилигини қурбон қилган бўлса-да, ҳарқалай унинг маъносини тўғри талқин этган.

2. Муқобил вариантлар ёрдамида таржима қилиш. Таржима тилида аслиятда қўлланилган фразеологик бирликка эквивалент фразеологизм топилмаган тақдирда, адекватлик кўп ҳолларда муқобил вариантлар ёрдамида амалга оширилади. Маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан мос икки тил фразеологик бирликлари қатор ҳолларда бир-бирларидан лексик таркибда ё бутунлай, ёки таянч компонентларидан бошқа унсурларда фарқ қиладилар. Бундай фразеологик бирликлар ўзаро муқобиллик муносабатиде бўлади.

¹ Бу фразеологик бирлик баъзан қисқартирилган ҳолда инглиз ва рус тилларидагидек «Қўлини ювмоқ» шаклида ҳам учрайди. Шу нарса эътиборгалабки, бирликнинг тожикча эквивалентининг қисқа шакли, ўзбекча эквивалентидан фарқи ўлароқ, тўлиқ шаклига нисбатан кўпроқ қўлланилади. Эътибор беринг:

Гарчанд, ки пас аз бенатиҷа баргаштани хостгорон Мамараҷаб аз ин нияти худ даст шуства буд, акнун, баъд аз бо чормағзҳои пуч домани ўро гур қардани Мирбадал, дар қошонаи дилаш боз як оташак дарғирифта, тамоми ҳастии онро оҳиства-оҳиства ба сўзиш меовард – В, I, 76 // Гарчи юборган совчилари натиҷасиз қайтиб келганидан кейин Мамараҷаб бу ниятидан қайтиб, қўлини ювиб қўлтигига урган бўлса ҳам, энди Мирбадал унинг қўйини пуч ёнғоқча тўлдирғач, қалб қошонасида яна бир олов ёниб, унинг бутун борлиғини секин-секин ўртай бошлади – В, I, 63.

Моддий жиҳатдан фарқ қиладиган бундай муқобил вариантларнинг пайдо бўлиши ва истеъфода этилиши ҳар бир халқ соҳибининг муайян фикрни образли ёки ҳиссий-таъсирчан тарзда ифода этишда ўз турмуш тушунчалари, урф-одатлари, миллий-фалсафий қарашлари ва ўзига хос руҳиятидан келиб чиқишлари билан изоҳланади.

Муқобил вариантлар таржимада бир-бирларини бемалол алмаштираверадилар. Чунки мазкур бирликлар таркибларида уларнинг ўзаро алмашинувларига ҳалал берадиган миллий хусусиятли сўзлар учрамайди. Аммо таржимонлар гоҳо ўз тилларида мавжуд имкониятдан унумли фойдалана олмасдан, ифоданинг ноадекват талқинига йўл қўядилар. Масалан, Жек Лондоннинг «Мартин Иден» романида «бирор нарса тўғрисида яхши ахборотга эга бўлмок» маъносининг образли ифодаси учун «To have something at one's finger-ends» (бирор нарса панжасининг учида бўлмок) фразеологик бирлиги қўлланилган бўлиб, у рус тилига «Знать как свои пять пальцев» муқобил варианты орқали адекват ўгирилган. Бироқ ўзбек таржимони русча фразеологизмга ҳар жиҳатдан мос, инглизча иборага эса муқобил «(бирор нарсани) беш қўлдай билмок» бирлигидан фойдаланмасдан, образли ифодани тасвирий йўл билан талқин этиб, муаллиф ғоясини оддий баён даражасига тушириб қўйган. Ваҳоланки, аслиятда гап Мартиннинг ўзига таниш касб – денгизчилик устида шунчаки гапиргани ҳақида эмас, балки унинг ушбу касбни «сув қилиб ичиб юборгани», унинг бу иқтидори эса мистер Морзнинг уни юқори кўтариб мактагани тўғрисида бормоқда. Демак, аслият мазмунига кўра, мистер Морзни Мартиннинг билимдонлиги қойил қолдирган бўлса, таржима матнига кўра уни қаҳрамоннинг денгизчилик касби билан шунчаки танишлиги каби кишини қойил қолдиришга асос бўла олмайди-ган оддий маълумот хайратга солади:

... they talked about the sea as a career, a subject which Martin had at his finger-ends – МЕ. 99 // Разговор шел о профессии моряка – предмете, который Мартин знал как свои пять пальцев – МИ, 73 // Сухбат Мартин учун жуда ҳам таниш касб устида – денгизчилик касби устида борди – МИ, 91.

Гоҳо маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан мос муқобил вариантларнинг таянч компонентларигина бир-бирлариникига ўхшаш бўлиб, бошқа сўзлари фарқ қилади. Бундай ўзаро муқобил фразеологик бирликлар одатда бир хил воқеа-ҳодиса, ҳаракат-ҳолат, ҳислат-хусусиятнинг образли ёки ҳис-ҳаяжонли ифодаси учун яратилган бўлиб, бир-бирларига тўла мос келадилар. Жум-

ладан, англизча «To burn one's house to get rid of the mice» фразеологик бирлигининг ҳам, унинг ўзбекча «Бургага аччик қилиб кўрпани куйдирмоқ» муқобил вариантнинг ҳам таянч компонентлари «:уйдирмоқ» (to burn) бўлиб, иккала лисоний бирлик ҳам бир хил ҳаракатни – арзимаган сабаб билан жаҳл устида бирор ноҳўя, номақбул иш қилиб қўйишни образли ифодаласа, таянч компонентлари шошган (hasty) сўздан иборат «Hasty climbers have sudden falls», «Поспешишь – людей насмешишь» ва «Шошган қиз эрга ёлчимас» бирликларининг учаласида ҳам бир хил хусусият – шошқалоқлик танқид қилинади. Мазкур воситалар бир-бирларининг маъно ва услубий вазифаларини тўла қоплай оладилар. Ёки, русча «Бирюка бояться – в лес не ходить» фразеологизмининг ҳам, унинг ўзбекча муқобил варианты «Чумчуқдан кўрккан тариқ экмайди» бирлигининг ҳам таянч компоненти «кўркмоқ» феълидир. Икки ибора ҳам қийинчиликлардан кўркмасдан дадиллик билан олға бориш ғоясини образли ифода этгани ҳолда, ҳам мазмунан, ҳам услубан бир-бирларига тўла мосдирлар. Шунинг учун ҳам таржима жараёнида муқобил вариантларнинг имкон қадар шу турига мувожаат қилиш мақсадга мувофиқдир:

Наше вдовье дело такое: бирюка бояться – в лес не ходить! – ТД, IV, 334 // Беваларда шундай гап бор: чумчуқдан кўрксанг, тариқ экма! – ТДн, IV, 403.

Войничнинг «Суна» романидан келтирилган куйидаги жумла таркибиди «охирги марта бутун куч-куватини сарфлаган ҳолда тиришиб кўрмоқ» тушунчасининг образли ифодаси учун «To fire one's last shot» фразеологик бирлиги қўлланилган бўлиб, унинг «Пустить в ход свой последний аргумент» ва «Охирги қуролини ишга солмоқ» муқобил вариантлари таркибларидаги таянч компонентларнинг ҳам худди аслиятдагидек «охирги» (the last–последний) эканлиги ибораларнинг бир-бирларига тўла мувофиқ келишларида муҳим аҳамият касб этган:

Finding all her arguments unavailing against his dogged resolve to go his own way, she fired the last shot – G, 232 // Видя, что все ее доводы не помогут склонить его упрямой решимости, она пустила в ход свой последний аргумент – Ов, 159 // Келтирилган далиллари Сўнанинг асов ўжарлигини синдирилмаганини кўргандан кейин, охирги қуролини ишга солди – С, 212.

Ўзларининг фразеологик маъноларига кўра ўхшаш, грамматик қурилиш жиҳатларига нисбатан ўзаро яқин кўпчилик муқобил вариантлар лексик таркиб томондан бир-бирларидан батамом

фарқ қиладилар. Уларнинг кўпчилиги шаклан миллий, мазмунан байналмилалдирлар. Шакли билан улар ўзларининг муайян миллий тилга мансубликларини тасдиқласалар, мазмуни билан жаҳон маданияти ва цивилизацияси маҳсули эканликларини намоён қиладилар. Масалан, бирор камёб, қимматбаҳо, орзу қилиб етиб бўлмайдиган нарсани инглизлар «Pigeon's milk» (кабутарнинг сuti), руслар «Птичье молоко» десалар, ўзбеклар «Анқонинг уруғи» (афсонавий куш тухуми) дейдилар. Аслзода жамият вакиллари инглизлар ва руслар назарида «Blue blood» (зангори қон), «Голубая кровь» ҳисоблансалар, ўзбеклар тасаввурида «Оқ суяк»дирлар. Одамлардан аллақачон барчага маълум сирни яширишнинг беҳудалигини образли ифодалаш учун руслар «Шила в мешке не утаишь» фразеологизмига мурожаат қилсалар, ўзбеклар ушбу ўринда «Ойни этак билан ёпиб бўлмас» иборасидан фойдаланишни хуш кўрадилар. «Ҳамма одамлар бир хил эмас» тушунчасини инглизлар образли тарзда «All bread is not baked in one oven» (барча нон бир тандирда ёпилмайди), ўзбеклар «Беш қўл баравар эмас» дейдилар.

Масалан, ўзбекча «Кирадиган эшигингни қаттиқ ёпма» ибораси мазмун жиҳатдан инглизча «Never cast dirt into that fountain of which thou hast sometime drunk» бирикмасига муқобил кўринади. Бундай фикрга келиш учун турли-туман икки тилли луғатлар ҳам гувоҳлик берадики, уларда мазкур инглизча иборанинг муқобил варианты сифатида русча «Не плюй в колодец, пригодится воды напиться» берилади. Аммо инглизча фразеологизм «Яхшиликка ёмонлик қилма» ибораси маъносида ишлатилади, русча ва ўзбекча бирликлар эса «қерак бўладиган кишига ҳурмат ва этибор кўрсатиш зарур» каби маънони англатади. Бинобарин, эслатилган инглизча «Never cast dirt into that fountain of which thou hast sometime drunk» иборасининг луғатларда русчага «Не плюй в колодец, пригодится воды напиться» тарзида талқин этилишини оқлаб бўлмайди. Бундай талқин бирликларнинг матний ҳолатини назардан соқит қилади.

Айрим фразеологик бирликларнинг фойдаланиш донраси шунчалик кенг бўладики, аслиятдаги битта фразеологизмга таржима тилида маъно белгилари билан бир-биридан фарқ қиладиган бир нечта синонимик воситалар тўтти келади. Таржимон ҳар бир ҳолатда матн мазмунига жиддий кириб бориб, муаллиф мақсадини тушуниб етиб, нутқий вариантлардан энг мосини танлайди. Гоҳо таржима тили тизимида аслиятда қўлланилган фразеологизм маъно ва услубий вазифасини қоплайдиган тайёр муқобил

вариант топилмаган тақдирда, аслиятга контекстуал мос образли ёки ҳис-ҳаяжон ифодаси учун қўлланиладиган восита қидириб топилади. Бундай пайтларда мазмуний ва вазифавий ўзаро тенг қийматли бўлмаган, анъанавий ҳар хил мулоқот вазиятлари таркибида фойдаланиладиган икки тил воситалари контекстуал муқобиллик касб этади.

Маълумки, фразеологик бирликлар одатда ҳаётий кузатишлар заминида пайдо бўлади. Халқларнинг моддий дунёни тасаввур этишида эса ўхшашлик кўзга ташланади. Аммо ҳеч бир тилда фразеологик бирликлар объектив борлиқнинг барча жабҳаларини қамраб ола олмайди. Масалан, муайян тушунчани образли ёки ҳис-ҳаяжонли ифода этадиган бир тил фразеологик бирлиги ўзга тил фразеологияси тизимида ўзининг мувофиқ эквивалентига ёки муқобил вариантга эга бўлмаслиги мумкин. Агар баъзан аслият ва таржима тилларида мавжуд бўлган айрим фразеологик бирликлар мазмуний-услубий жиҳатдан бир-бирларига мос келсалар-да, улар очик-ойдин кўзга ташланиб турадиган миллий бўёққа эга бўладиларки, бу хусусияти уларнинг таржимада бир-бирларини алмаштиришларига йўл қўймайди.

3. Калька усулида таржима қилиш. Ҳеч бир тил фразеологик бирликлари ҳаётдаги барча жиҳатларни қамраб ололмасликлари туфайли бир тилда муайян тушунчани ифода этадиган муайян фразеологизм ўзга тилда ўз эквивалентига ёки муқобил вариантга эга бўлмаслиги мумкин. Бундай ҳолда кўпроқ таржима амалиётининг калька, яъни сўзма-сўз таржима усулига мурожаат қилинади. Бу йўл воситасида таржима тилида ҳосил қилинган бирикма иборавий шакл касб этиб, табиий жарангласа, назарда тутилган маъно ва услубий вазифани акс эттира олади. Бундай пайтда нафақат адекватлик таъминланади, балки таржима тили луғат таркибининг бойиши учун ҳам имконият вужудга келади. Барқарор бирликнинг сўзма-сўз таржимаси туфайли ҳосил бўлган бирикмани айрим ҳолларда таржима тили меъёри қабул қила олмаслиги, натижада ҳарфхўрликнинг юзага келиб қолиши эҳтимоли ҳам мавжуд. Бу ҳолда адекватликнинг яратилиши ҳақида ҳам, таржима тили луғат таркибининг бойиши тўғрисида ҳам сўз бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун ҳам таржима амалиётининг сермахсул усулларидан бўлмиш калькани ҳарфхўрликдан тубдан фарқлаш зарур.

Ҳарфхўрликдан фарқли ўларок, фразеологик калька аслиятдаги бирлик маъноси ва услубий вазифасини тўла сақлаб қолади. Бундай пайтда аслиятнинг бадий-эстетик, гоёвий-мазмуний ху-

сусияти ҳам қайта яратилади. Бунга кальканинг янги тил шароити конуниятни хусусиятининг қатъий ҳисобга олиниши асосида амалга оширилиши туфайли эришилади. Шунинг учун ҳам таржима амалиётининг сермаҳсул усулларида ҳисобланмиш калькани аслиятнинг мазмунан ва шаклан беўхшов ифодаси бўлмиш ҳарф-хўрликка тенглаштириб бўлмайди.

Аммо айрим калькалар асосларида мужассамлашган образ таржима тили соҳибларига тушунарли ва макбул бўлса-да, гоҳо таржима тилида анъанавий хусусиятга эга эмаслиги туфайли ғайритабиийдай туюлади. Лекин аста-секин улар нутқда меъёрий қўлланилиш имкониятини қўлга киритадилар.

Одатда умуминсоний кузатишларга, кишиларнинг ўзаро яқин ёки ўхшаш маданий негизига ҳамда бир хил маданий-тарихий ҳудудга мансуб, кўп асрлик ҳаёт тажрибаларига асосланган фразеологизмлар калька қилинади.

Кириб келган тилларида тўла ўзлашиб улгурган калькаларгина фуқаролик касб этадилар. Ҳозирги замон ўзбек тили луғат таркибига назар ташлар эканмиз, унга жуда кўп лисоний бирликларнинг бошқа тиллардан кириб келганлигининг гувоҳи бўламиз. Жумладан, «Совук қурол» бирлиги инглизча «Cold arms», «Ҳеч бўлгунча, кеч бўлсин» бирлиги русча «Лучше поздно, чем никогда», «Бировга чуқур қазисанг, ўзинг тушиб кетасан» – тожикча «Чоҳ кандаро, чоҳ дар пеш» бирликларининг ўзбекча калькалари бўлиб, улар аллақачон ўзбек тили луғат бойлигининг фаол фуқароларига айланганлар.

Модомики калька жараёнида ўзга тил ибораси хижжалаб ўгирилар, шу йўл билан унинг семантик-услубий жиҳати ва синтактик қурилиши ўзлаштирилар экан, демак ёрқин кўзга ташланиб турадиган мазмуний қурилишга эга барқарор сўз бирикмагина калька қилинади. Масалан, ибора маъноси бевосита таркибидаги компонентларининг маъноларидан келиб чиқмайдиган фразеологик чатишмалар, шунингдек, ўзи мансуб бўлган халқ миллий хусусиятини акс эттирадиган бошқа иборалар калька қилинмайди. Таркибларида этнографик тушунчалар номлари, лексик ва семантик архаизмлар мавжуд, шунингдек, миллат тарихи, халқ турмуши ва унинг диний ва эътиқоди билан боғлиқ сўзлар қўлланилган фразеологик бирликлар ҳам калька қилинмайди.

Калька усулига мурожаат қилишда шуни ҳам ҳисобга олиш лозимки, аслият фразеологизми образлилиги, таъсир кучи, иборанинг нутқда кўп қўлланилиши натижасида бирмунча кучсизланган, сийқаланган бўлади. Ҳижжалаб қилинган таржима оқибатида

эса иборанинг образлиги, ҳиссий-таъсирчанлиги «тирилиб», у жозибадорлиги жиҳатидан аслиятдаги бирлик даражасидан гоҳо устун бўлади. Бу ҳолат ҳам ҳамма вақт калька усулига мурожаат қилаверишни тақозо этмайди. Шунинг учун мазкур усулга мурожаат қилишда аслият фразеологизмида мужассамлашган қўшимча ахборот даражасини ва калька туфайли ҳосил бўлган ибора касб этадиган шундай устакча вазифани эътиборга олиш зарур.

Таржима амалиёти фразеологик бирликларни ўзбек тилига калька усулида ўгиришнинг қуйидаги йўлларига эътиборимизни тортади.

А) Аслиятдаги бирликларга лексик таркиб ва услубий вазифа жиҳатларидан тўла мос калькалар (икки тил ифодаларининг грамматик қурилишлари гоҳо бир-бирларидан фарқ қилиши мумкин). Агар аслиятда қўлланилган фразеологик бирликда мужассамлашган образ ҳаётини кузатишларга ҳамда барчага маълум ва машҳур табиат ҳодисаларига асосланган, шу билан бирга таржима тили соҳибларига яхши таниш воқеа-ҳодисалар заминда вужудга келган бўлса-ю, ибора таркибидаги унсурлар орасида мантиқий боғланиш кўзга яққол ташланиб турса, бундай фразеологик бирликларнинг ҳижжалаб қилинган таржимаси аслиятдаги бирлик мазмуний-услубини ва прагматик вазифасини қайта яратди, ўзбек тилида ҳосил қилинган сўз бирикмаси четдан қиритилгандай, тил тизими учун бегонадай туюлмади. Масалан, туянинг думи калталиги туфайли ерга тегмаслиги, ҳўкизнинг туғмаслиги, таканинг сут бермаслиги маълум ҳақиқат. Шу асосда «ҳеч қачон» тушунчасининг образли ифодаси учун ўзбек тилида «Туянинг думи ерга текканда», «Ҳўкиз тукқанда» фразеологик бирликлари яратилган бўлса, рус тилида бирор кимса ёки нарсадан бирон масалада фойда кутишнинг беҳудалигини образли ифодалаш учун «Польза, как от козла молока» фразеологик бирлиги барпо этилган. Модомики олдиндагилари қатори кейинги ибора асосида ётган ҳаёт ҳақиқати ҳам таржима тили соҳибларига яхши тушунарлилиги туфайли мазкур иборанинг ҳижжалаб қилинган таржимаси аслиятда мужассамлашган маъно ва услубий хусусиятни қайта яратган. Ҳосил бўлган «Такадан сут таъма қилмоқ» сўз бирикмаси анъанавий барқарор ибора сифатида қабул қилинади:

Ему большой гон надо. Небольшие артели – тоже пользы от них, как от козла молока – ПЦ, I, 26 // Унга катта ер керак. Кичкина артеллардан фойда кутиш ҳам такадан сут таъма қилиш билан баравар – ОҚ, I, 30.

Бундай сўз бирикмалари бошда тил анъанасининг бузилиши оқибати сифатида кўзга ташланса-да, вақт ўтиши билан кўп ишлатилиш натижасида тилнинг одатий воситаларига айланиб кетишлари мумкин.

Баъзан таржимонлар она тилида аслиятдаги фразеологик бирликлар маъно ва услубий вазифаларини айнан акс эттирадиган анъанавий образли воситалар мавжудлиги ҳақида ўйламай, ушбу таржима усулига мурожаат қиладиларки, бу йўл аслиятда мужассамлашган фикрни тўла акс эттиришга олиб келмайди. Гоҳо таржимонлар аслиятда қўлланилган бирликларнинг ўз тилларидаги эквивалент ва муқобил вариантларини билмасдан ёки аслият тилининг миллий ўзига хослигини китобхонга етказиб бериш мақсадида ушбу усулни танлайдиларки, бу йўл ҳам кўп ҳолларда самара бермайди.

Ҳар қайси тилнинг образлилик яратиш тизими, умумий коидадан ташқари, ўзига хос хусусиятга ҳам эга бўлиши туфайли аслият тилидаги аташ, англатиш белги ва аломатлари кўп ҳолларда таржима тилига хос бўлмайди. Масалан, ўзбек тилида одатда «от» соғломлик, «фил» бақувватлик тимсоллари бўлишига қарамадан, ўзбек санъаткори А. П. Чеховнинг «Олтинчи рақамли палата» ҳикояси таржимасида ибора таркибида «буқа» компоненти сақлаб қолиш орқали аслиятда қўлланилган бирликнинг вазифавий адекватлигини ярата олмаган. Чунки эслатилган ўзбекча сўзнинг мазмуний-услубий ҳажми нисбатан тор бўлганлиги сабабли у алоҳида ҳолда бир вақтнинг ўзида ҳам бақувватлик, ҳам соғломлик тимсоллари бўлиб хизмат қила олмайди:

Никто вас не запугивал, не забивал; здоровы вы, как бык – П№6, 258 // Ҳеч ким қўрқитиб юрагингизни олиб қўйган эмас, буқадек соғломсиз – ОНП, 231.

Сўзма-сўз таржима натижасида ҳосил бўлган бирикма фразеология хусусиятига эга бўлиб, асосидаги мажоз таржима тили вакиллариغا яхши тушунарли эканлиги туфайли аслиятда назарда тутилган маъно ва услубий вазифани айнан акс эттира олади. Масалан, сувда сузиб юрган балиқни қўл билан тутиб олишнинг ниҳоятда мушкуллиги русларга ҳам, ўзбекларга ҳам маълум бўлганлиги сабабли, Войничнинг «Сўна» романи персонажи Мартини нуткидаги муқоясага асосланган фразеологизмнинг (As slippery as an eel) калька усулида амалга оширилган таржимаси натижасида ҳосил бўлган бирикмалар барқарор лисоний воситалар сингари табиий жаранглайди. Бинобарин, ўзбекча бирикманинг тил-

да турғунлик касб этиб, умумхалқ тили бойлигига айланишига тўла асос бор:

The man's as slippery as an eel; I don't trust him – G, 118 // Человек этот скользок, как угорь, - не доверяю я ему – Ов, 79 // Балиққа ўхшаш сирғончик, - мен унга ишонмайман – С, 104.

Б) Таржима тилида мавжуд бўлган барқарор лисоний воситалар шакл, маъно ва услубий вазифаларига суяниб, аслиятдаги фразеологик бирликларни калька қилиш. Санъаткорлар баъзан аслиятдаги барқарор сўз бирикмаларининг таржима тилида муқобил вариантлари бўлишига қарамасдан, калька усулига мувожаат қиладиларки, ҳосил бўлган бирикмалар ўша мавжуд мувофиқ воситалар таркибида мужассамлашган ҳаётий ҳақиқат ва образли умумлашмалар асосида табиий жаранглайди. Масалан, рус ва ўзбек тилларида «яхшини ёмондан фарқламоқ» тушунчасини образли ифода этадиган «Отличать белое от черного» ва «Оқ билан қорани ажрата билмоқ» фразеологик бирликлари мавжуд бўлса-да, «Ҳамлет» (В. Шекспир) трагедияси таржимонлари шу тушунчани образли ифода этадиган инглизча «To know a hawk from a handsaw» бирлигини мазкур бирликлар билан алмаштирмасдан, калька йўли билан «Отличать сокола от цапли» ва «Лочинни қарқарадан ажратмоқ» тарзида ўгириб, адекватликни юзага келтирганлар:

I am but mad northnorthwest, when the wind is southerly, I know a hawk from a handsaw – Н, 44 // Я безумен только при норд-норд-весте; когда ветер с юга, я отличаю сокола от цапли – ВШ, 436 // Менинг фақат ғарбий-шимолий шамоллари эсгандагина жинниликим тутадим. Аммо жануб шамоллари эсиб турса, лочинни қарқарадан ажратишга ҳали фаҳмим етарли – УШ, 65.

В) Маънони ойдинлаштирувчи сўзлар қўшиб, компонентлар таркибини кенгайтириш йўли билан калька қилиш. Баъзан таржимонлар аслиятдаги фразеологик бирликларнинг сўзма-сўз таржималари натижасида ҳосил бўлган бирикмаларни зарурий маъно ва услубий таъсирчанликни яратишга ожизлик қилади, деган фикрга бориб, уларга маънони ойдинлаштирадиган, мантқан гўлдирадиган сўзлар қўшадилар. Масалан, Артурни (Войнич «Сўна») кемага олиб чиққан матрос, унга: Keep as still as a mouse till we're right at sea – G, 88 деган экан, у ўз нутқида «As still as a mouse» фразеологик бирлигидан фойдаланган. Бирликнинг русча калькаси аслиятдаги бирликка лексик таркиб жиҳатидан тўла мос бўлса, ўзбекча калькаси таркибида маънони ойдинлаштирадиган қўшимча

«ин» сўзи мавжуд. Зеро, инидаги сичқоннинггина одам ёки мушук хавфидан кўркиб инида жим ётиши табиий ҳол:

Лежите смирно, как мышь, пока мы не выйдем в открытое море – Ов. 56 // Очиқ денгизга чикқунимизча, инидаги сичқонга ўхшаб жим ётинг – С, 74.

Бу усулга мурожаат қилиш ҳамма вақт ҳам ўзини оклайвермайди. Гоҳо таржимонлар, ушбу усулни сунистеъмом қилиб, сиққ ҳолдаги фразеологик бирликлар сўзма-сўз таржималарига ортиқча изоҳлар бериш йўли билан уларнинг метафорик образлигини услубий бетараф ҳолга келтириб қўядилар, чунки фразеологик бирликларга хос ихчам ва лўнда ифодаларнинг барбод бўлиши одатда улар ёрдамида юзага келтириладиган услубий таъсирчанликни ҳам йўққа чиқаради. Бирликларнинг ўзларига хос сиққ шакллари таржимада сақлаш йўли билангина улар таркибида мужассамлашган образли умумлашмаларни қайта яратиш мумкин. Масалан, М. Шолоховнинг «Гинч Дон» романида қўлланилган «Живуч, как кошка» компаратив фразеологик бирлиги сиққ ҳолда инсоннинг сабот-матонатлилиги, бардошлилиги каби хислатларини образли ифода этса, унинг ўзбек тилидаги ҳижжали батафсил талқини натижасида ҳосил бўлган «Жони мушукниқидан ҳам каттиқ бўлади» сўз бирикмаси компаратив фразеологик бирликларга хос маъно ва услубий вазифага эга ихчам барқарор восита сифатида кўзга ташланмайди. Бундан ташқари «мушук» ўзбек тилида яшовчанлик образини жонлантирадиган жонивор эмас. Бундай вазиятда ўзбек «жони қирқта» сўз бирикмасидан фойдаланишни мақбул кўради (киёсланг: Хотиннинг жони қирқта):

Поправилась... Мы, бабы, живущие, как кошки, - сказала она, несмело улыбаясь и наклоняя голову – ТД, IV, 66 // Анча тузалиб колдим... Хотин кишининг жони мушукниқидан қаттиқ бўлади. - деди-да, Наталья билинар-билинимас жилмайиб бошини энгаштирди – ТДн. IV, 79.

Г) Ўзга таржима усулларидан фойдаланиш мумкин бўлишига қарамасдан, қалъка усулига мурожаат қилиш. Бу усул кўпинча таржима тили лексик-синтактик меъёри қабул қила олмайдиган сўз бирикмаларининг пайдо бўлишига олиб келади. Ҳосил қилинган бундай ифода воситалари, ўз навбатида, аслиятнинг мазмуний жиҳатини меъёрий акс эттира олмасдан, мулоқот жараёнига халал беради. Таржиманинг аслиятга бундай номувофик келишининг сабаби шундан иборатки, таржимонлар аслиятдаги фразеологик бирлик мазмуний-услубий ва прагматик вазифаларига чу-

кур кириб бормасдан иш тутадилар, натижада уларнинг назаридан фразеологик бирликлар компонентларининг семантик курилиши четда қолади.

Масалан, Л. Толстойнинг «Анна Каренина» романида қўлланилган «Беленькая, как сахар» компаратив фразеологик бирлиги ўзбек тилида мавжуд бўлган «Оппок, сутга чайгандай» муқобил варианты ёрдамида ўгирилмасдан, моддий жихатдан аниқ таржима қилинганки, ҳосил бўлган бирикма оқ рангнинг меъёрий тарздаги образли ифодасини ўзида мужассам эта олмайди. Одатда мазкур вазифани ўтаб келадиган «сут» сўзи «қанд»га ижобий таърифланаётган дилбар қиз юзининг жозибадорлигини образли жонлантириш имконияти бермайди:

Ишь ты красавица, беленькая, как сахар, - говорила одна, любуясь на Таничку и покачивая головой – АК, I, 291 // Улардан бири Таняга сукланиб қараб: «Мунчаям чиройли киз экан, худди қанддай оппоғ-а» - деди, калласини чайқатиб – АК, I, 343.

4. Тасвирий усулда таржима қилиш. Муайян фразеологик бирликни гоҳо на эквивалент, на муқобил вариант ва на калька ёрдамида ўгиришнинг имкони топилади. Бундай ҳолларда санъаткорлар ноилож таржима амалиётининг тасвирий усулига мурожаат қиладиларки, мазкур усул ёрдамида бирликлар маънолари эркин маънодаги сўз ёки сўз бирикмалари воситасида тушунтириб кўяқолинади. Ушбу ҳолатларда аслиятдаги фразеологик бирликлар таркибида мужассамлашган услубий вазифаларнинг қайта яратилиши ҳақида сўз бўлиши мумкин эмас. Ушбу ҳолатларда баён этилган фикрнинг таъсир кучи пасаяди, аниқ ва сиққлиги йўқолади. Бу эса ўз навбатида аслият матни бадий кийматининг пасайишига олиб келади. Чунончи, «To make a mountain out of a molehill» бирлиги ўзининг синоними «to exaggerate» сўзидан, «Silent as the grave» бирлиги «silent» сўзидан ўзларининг образлиликлари билан фарқ қиладилар. Бас шундай экан, инглизча «to exaggerate» сўзини ўзбек тилига луғавий эквиваленти «бўрттириб юбормоқ», «silent»ни «жим» сўзлари орқали таржима қилиш мумкин бўлгани ҳолда, юқорида келтирилган фразеологик бирликларни ўзбекчага «бўрттириб юбормоқ», «жим» каби услубий бетараф сўзлар воситасида таржима қилиш инглизча бирликларда мужассамлашган образлиликнинг сўнишига олиб келади. Мазкур ибораларни «Нинадай нарсани туядай қилмоқ» муқобил варианты ҳамда «Қабрдай жим» калькаси орқали таржима қилишига вазифавий адекватликни юзага келтиради.

Шекспирнинг «Юлий Цезарь» трагедиясида қўлланилган «It is Greek to me» фразеологизми рус тилига калька усулида ўғирилган бўлса (Для меня это греческая грамота), ўзбек таржимони бирликни адекват талкин этишнинг имконсизлигини тушуниб, ноилож маъносини тасвирий йўл билан тушунтириб қўя қолган, натижада муаллиф матнида мужассамлашган образлилик сўниб, услубий бетараф маъно белгиси касб этган:

... but those that understood him smiled at one another and shook their heads; but, for mine own part, it was Greek to me – JC, 92 // ... но кто его понял, те улыбнулись друг-другу и покачали головами. А что меня касается, то для меня это было греческая грамота – ВШ, 321 // Унинг сўзини фахмлаганлар бир-бирларига қараб, бош кимирлатиб, кулишиб қўйдилар. Менинг учун эса жумбок эди – УШ, 525.

Иборани «жумбок» сўзи ёрдамида тасвирий йўл билан талкин этган ўзбек таржимони бу ерда рус санъаткори сингари калька усулидан фойдалана олмас эди. Рус халқининг грек ёзувидан, саводидан азалдан хабардор бўлганлиги сабабли бирликнинг калькасини рус тили меъёри қабул қила олган бўлса, кенг ўзбек китобхон оммасининг грек ёзуви, саводи ҳақида тасаввурга эга эмаслиги туфайли бирликнинг калька усулидаги таржимасига ўзбек тили меъёри йўл қўймас эди.

Аммо баъзан аслиятда яратилган қўшимча маълумотни таржимада тасвирий йўл билан ҳам қисман тиклаш имконияти мавжуд. Бу, бир томондан, бадиий нутқ таркибида деярли барча маънодор лисоний воситаларнинг эстетик-таъсирчанлик касб этиши билан боғлиқ бўлса, иккинчи томондан, кўп қўлланилиш оқибатида айрим фразеологик бирликлар образли-таъсирчанлик хусусиятининг маълум даражада нурсизланиб қолишига вобастадир.

Кўпинча таржимонлар аслиятдаги фразеологик бирликлар услубий вазифаларини қайта яратиш мақсадида оғзаки нутққа хос турли-туман маъно кучайтирувчи воситаларга мурожаат қиладиларки, агар мазкур сўзлар зарурий оҳанг билан талаффуз қилинсагина персонаж нуткига образлилик бахш этгани ҳолда, аслият ўрнини маълум даражада қоплаши мумкин. Барибир, бундай воситалар тасвирий усулдан кам фарқ қилишлари туфайли, қатор ҳолларда аслиятдаги образли фразеологизмлар воситасида яратилган услубий таъсирчанлик ўрнини босолмасликлари мумкин.

И. С. Тургеневнинг «Овчининг хотиралари» асарида ижобий таърифланаётган қизнинг коп-қора сочлари образли тарзда «смола»га қиёсланади. Таржимада бирликнинг муқояса образи

ўрнида ўзбек тили оғзаки нуткига хос маъно кучайтирувчи «тим» сўзи ишлатилган. Айни сўз ифода маъносини бирмунча кучайтирган бўлса-да, «жуда» сўзининг идеографик синоними сифатида, аслиятдаги барҳаёт таъсирчанликни – қоп-қоралик образини тўлақонли ярата олмаган:

Дверь тихонько растворилась, и я увидел женщину лет двадцати, высокую и стройную, с цыганским смуглым лицом, изжелта карими глазами и черною как смоль косою – 30, 270 // Эшик аста очилди ва олдимизда йигирма ёшлар чамаси, баланд бўйли, сарвқомат, лўлиларникига ўхшаш қорача юзли, кўй кўзли ва ўрилган сочи тим қора бир жувон найдо бўлди – ОХ, 347.

Хулоса қилиб айтганда, бадий асар таркибида қўлланиладиган фразеологик бирликлар муайян услубий вазифа ифодаси учун қўлланилар эканлар, таржимада уларнинг мазмуний хусусиятларидан ташқари муаллиф назарда тутган услубий мақсаднинг ҳам қайта яратилиши ифоданинг тўлақонлилигини таъминлайди.

Фразеологик бирликлар халқлар ҳаёт тажрибалари, мантикий мушоҳадалари, муайян воқеа-ҳодисага муносабатлари асосида яратилиши туфайли турли тиллар фразеологик бирликларининг бир-бирларига моддий-мазмуний ўхшашликлари табиий ҳол бўлиб, таржима жараёнида бундай муштаракликдан унумли фойдаланиш таржиманинг асосий мақсади бўлмиш вазифавий уйғунликни юзага келтиради.

Фразеологик бирликлар одатда ўзларининг муайян лексик таркиблари ва қабул қилинган анъанавий грамматик шаклларида маълум маъно ва услубий вазифа ифодаси учун қўлланилар эканлар, она тилида улар таржимаси учун танланган эквивалент ёки муқобил вариантнинг ҳам худди шундай хусусиятдор бўлиши табиий жарангдорликни вужудга келтиради.

Икки тил муқобил вариантларининг таянч компонентлари ўзаро мазмунан яқин ёки бир хил тушунча ифодаси учун қўлланилган бўлсалар, бундай фразеологик бирликлар таржимада бир-бирларини маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан тўла алмаштира оладилар. Таянч компонентлари мазмунан фарқ қиладиган муқобил вариантлар эса маъно белгиларига кўра тафовут қилиб, аслиятда назарда тутилган фикрнинг ўзгача талқинига олиб келиши мумкин.

Муваффақиятли амалга оширилган калька, ҳарфхўрликка олиб борувчи сўзма-сўз таржимадан фарқли ўларок, аслиятнинг

шакл ва мазмун бирлигини ижодий қайта яратиш билан бир қаторда она тили луғат таркибининг бойиш жараёнига ҳам ўзининг муносиб улушини қўшади.

2. Компаратив фразеологик бирликлар ва таржима

Ҳар бир миллий тилда бадий нутқнинг ҳиссий-таъсирчанлиги ва образлилигини юзага келтирувчи шундай барқарор сўз бирикмалари тез-тез учраб турадики, уларнинг пайдо бўлиши халқларнинг табиат ва жамиятдаги нарса ва воқеа-ҳодисаларга нисбатан қарашлари, муносабатлари билан мустаҳкам боғлиқдир: одамлар нарса ва ҳодисалар дунёсига нисбатан ўз муносабатларини образли, ҳиссий-таъсирчан, ҳаяжонли тарзда ифода этиш мақсадида турли-туман муқоясага асосланган лисоний воситалардан фойдаланадилар. Тасвирланаётган шахс, нарса, ҳислат-хусусият, воқеа-ҳодиса ва табиат манзаралари кўпинча муболагали тарзда китобхонга яхши таниш образлар билан муқояса қилинади. Натижада тасвир янада ойдинлашади, ифоданинг образлилиги ошади, юкори таъсирчанлик ва ҳиссий туйғу юзага келади.

Маълумки, бадий муқояса одатда муқояса субъекти, муқояса объекти ҳамда муқоясани вужудга келтирувчи белги ва аломатлар асосида яратилади. Бошқача айтганда, муқоясанинг сифат туркумига кирувчи биринчи компоненти одатда ўзининг асосий – марказий маъносида қўлланилиб, муқояса асосланадиган белги ёки аломатни англатади. От туркумига кирувчи иккинчи компоненти эса инсон ёки муайян нарса ва ҳодиса нимага қиёсланаётганини образли тарзда жозибадор оҳангда ифода этади.

Муқояса белги ва аломатлари доимий бўлиши ҳам, тасодифий бўлиши ҳам мумкин. Масалан, басавлат ва бақувват йигитнинг «дев»га муқояса қилиниши қатор тилларда анъанавий бўлиб, у асосида ҳосил бўлган сўз бирикмалари барқарорлик қасб этганлари ҳолда, фразеологик бирликлар сифатида тилнинг луғат таркибидан ўрин оладилар. Гоҳо нутқда тасодифий пайдо бўлиб қоладиган, бинобарин, тилнинг анъанавий бойлиги ҳисобланмасдан, у ёки бу муаллифнинг индивидуал-ижодий услуби маҳсули сифатида намоён бўладиган сўз бирикмалари ҳам учраб турадики, айни воситалар, агар муқояса унсурлари орасидаги муносабат маънавий заминга таянган, ҳаётий кузатишлар асосида яратилган бўлса, аста-секин умумхалқ тили бойлигига айланиб кетиши мумкин.

Илмий адабиётда бадий муқояса асосида пайдо бўлган барқарор сўз бирикмаларини компаратив фразеологик бириклар деб аташади. Бундай барқарор воситалар инглиз тилида асосан «as», «such as», «as if», «as though», «like», «seem», рус тилида «как», «точно», «словно», «буд-то». Ўзбек тилида «– худди», «каби», «бамисоли», «гўёки», «сингарини», «га» ўхшаш каби боғловчилар ҳамда бирикларнинг образли асосларига бириктиб келадиган «дай», «дек» қўшимчалари ёрдамида ҳосил бўлади.

Кишилариинг табиат ва жамиядаги нарса ва воқеа-ҳодисаларни хайвонот олами, ўсимликлар дунёси, табиат ҳодисалари билан муқояса қилишлари натижасида юзага келган турғун бирикмаларнинг образли асослари аксарият ҳолларда тимсолий мазмун касб ўтади. Жумладан, кишилар у ёки бу хислат тимсоли сифатида муайян бир хайвон ёки нарсани танлар эканлар, бундай пайтда улар, шубҳасиз, ўша жониворнинг хулқ-атвори, ташқи кўриниши ва хатти-ҳаракатига асосланадилар. Шу тариқа муайян шахс ёки нарса ва ҳодисанинг ўзига хос анъанавий сифат, ҳаракат ва ҳолати тавсифи яратилади.

Маълумки, тафаккур қонуниятлари бутун инсоният учун бир хил бўлиб, барча тиллар фикр баён қилиш эҳтиёжини имкон қадар тўлароқ қондириш йўлида ривожлана борадилар. Бинобарин, халқлар тафаккур йўналишининг, ҳаёт тажрибасининг асосан уйғунлиги, уларнинг турли-туман хулқ-атвор ҳамда хислат-хусусиятларга нисбатан муносабатларининг аксарият ҳолларда бир-бирлариникига ўхшашлиги турли тиллар таркибидаги кўпчилик компаратив фразеологик бирикларнинг бир хил образли асосга эга бўлиб қолишларига олиб келган.

Турли тиллар компаратив фразеологик бириклари табиатини кузатиш халқларда умумий ва хусусий тимсоллар мавжудлигини кўрсатади. Аммо бу ҳар қайси тил ифода воситаларининг тарихий тараққиёт натижасида мустақил шаклланганини инкор этмайди. Турли тиллар лисоний воситаларининг ўхшаш жиҳатлари мавжудлиги эса халқлар турмуш тарзидаги яқинликнинг улар тилларида ўз аксини тонганлиги билан изоҳланади. Бинобарин, ҳар бир тил ўзигагина хос бадий-тасвирий воситаларига эга, дейилганда нафақат ўзгачалик, балки тиллараро синонимия ҳам назарда тутиладики, бир тилга хос хусусиятлар ўзга тилга ҳам мансуб бўлиши мумкин. Демак, таржимада аслиятнинг бадий-эстетик қимматини қайта яратиш масъулияти тиллараро муштараклик ва ўзига хослик хусусиятларини ҳисобга олиб иш кўришни талаб қилади.

Умумий тимсоллар. Кўпгина нарса ва ходисалар ғайриликсоний омиллар туфайли катор халқлар лафзида бир хил воқеа-ҳодисалар тимсоли сифатида учрайди. Бунинг сабаби шундан иборатки, табиий (инсоний) тиллар шаклий тузилиши ва семантик қурилиши жиҳатларидан кўп ҳолларда бир-бирларидан фарқ қилсалар, кўп жиҳатлари билан ўзаро ўхшашдирлар. Яъни кўпгина тиллар лисоний воситалари жонли мулоқотда бир хил образли тасаввур яратиш учун хизмат қиладилар. Бу ҳар қандай тил ифода тизимида умуминсоний тажриба натижалари ўз аксини топиши билан боғлиқдир. Масалан, «оқ» деярли барча халқлар лафзида софлик, ростгўйлик, «қора» – ғам-ғусса, ўлим, «гул» – гўзаллик ва маъшуқа, «булбул» – хушхонлик ва ошиқ, «бўри» – ваҳшийлик ва ёвузлик, очлик, «тулки» – айёрлик ва муғомбирлик, «илон» ва «чаён» – зарарқунандалик ва бадхўйлик тимсоллари сифатида қабул қилинган.

Компаратив фразеологик бирликлар объектлари бўлмиш тимсолларнинг бу тариқа ўзаро мослиги тилларда муқоясавий умумийликнинг мавжудлигидан далолат беради. Бинобарин, бадиий муқояса асосида ҳосил бўлган инглиз ва ўзбек тиллари фразеологик бирликларига назар ташлар эканмиз, уларнинг кўпчилиги муқояса объектларининг ўхшашлигига гувоҳ бўламиз. Жумладан, инглизлар ҳам, ўзбеклар ҳам хомсемиз кишиларга салбий назар билан караганлари ҳолда, уларни чўчкага муқояса қиладилар: «As fat as a pig» – «Чўқкадай семиз». Ниҳоятда тезлик тимсоли икки тилда ҳам «яшин»дир: «As quick (swift) as lightning» – «Яшиндай тез».

Шарқ бадиий муқояса аънаналарини табиий равишда ўзида мужассамлаштирган ўзбек тилида гўзал қизнинг юзини «ой» (тўлин ой)га ўхшатиш ижобий таъриф тавсиф сифатида бадиий нутқ таркибида доимий қўлланилиб келади. Мазкур сўзнинг тожикча-форсча таржимаси бўлмиш «моҳ» (варианти: маҳ) ва у иштирокида ҳосил бўлган барқарор сўз бирикмалари (моҳи тобон, моҳи дилафрўз) ҳам ўзбек мумтоз адабиётида форсий забон адиблар ижодидаги сингари фикрни образли ифодалаш воситаси сифатида кенг қўламда истеъфода этилади. Шунинг учун ҳам бутун ижоди Аллоҳга, халқига, гўзал ва покиза ёрга муҳаббат туйғуси билан тўлиб-тошган Алишер Навоий ўз поэтик асарларида бундай сифатлашларга мунтазам равишда мурожаат қилиб турган ва ҳозирги пайтда ҳам кўпроқ арузнавис шоирларимиз байналмилал хусусият касб этган бундай лисоний воситалардан ўз ижодларида унумли фойдаланадилар. Мазмуний-услубий жиҳатдан ўзаро мос

бундай компаратив фразеологик бирликларни таржима қилиш ҳеч қандай муаммага сабаб бўлмайди.

Хусусий тимсоллар. Маълумки, халқларнинг турли табиий, иқтисодий, ижтимоий-сиёсий шароитларда яшашлари натижасида уларнинг онги, дунёқараши ва ахлоқида гоҳо бир-биридан фарқ қиладиган турли-туман ўзига хос тушунча ва қарашлар шаклланадики, улар сўзсиз ўша халқларнинг тилларида ўз аксини топади. Шунга кўра айрим нарса ва ҳодисалар ҳамма тилларда бир хил тимсолий мазмун қасб этавермайди. Бир тилда муайян хислат ёки сифат тимсоли бўлган нарса ёхуд воқеа-ҳодиса бошқа бир тилда ўша хусусият рамзи бўла олмаслиги мумкин. Масалан, тропик иқлим шароитида яшовчи халқлар қорнинг нималигини кўз олдига келтира олмаган бир пайтда, уларнинг тилларида ижобий баҳоланаётган бирор нарсанинг иттифоқо «қор»га муқояса қилиниши зарурий образли ифодани ярата олмайди. Бинобарин, эслатилган тушунчалар асосида қарор топган лисоний бирликларни ўзгача шароитларда истикомат қиладиган халқлар тилларига ўгириш таржимои олдига қатор амалий кийинчиликларни кўндаланг қилиб кўяди.

Ўзбек тилида тим қора, яъни чиройли, жозибадор кўзнинг чаросга муқояса қилиниши фикрни образли ифода этишнинг анъанавий усули бўлиб, рус тилида бундай вазифа «қора смородина» (черная смородина) зиммасига юклатилади. Шу асосда мазкур тилларда «Чаросдай қоп-қора кўзлар» ва «Глаза, черные как мокрая смородина» компаратив фразеологик бирликлари ҳосил бўлганки, таржимада уларни эквивалентлар сифатида тан олиб, биричи иккинчиси орқали талкин этиш прагматик адекватликни юзага келтиради. Бирликлар таркибидаги «смородина» ва «чарос» сўзлари аңглатадиган тушунчалар маҳаллий хусусиятга эга эканликлари туфайли мазкур сўз бирикмаларини калька усули воситасида ўгириб бўлмайди. Зеро, «смородина» ўзбек китобхони, «чарос» рус китобхони кўз олдига «чиройли қора кўзлар» образини жойлантирувчи лисоний воситалар эмас. Масалан, Л. Н. Толстойнинг «Тирилиш» романида гўзал киз – Катюша Маслованинг ёниб гурган қоп-қора кўзлари ижобий таърифланиб, «қора смородина»га, ўзбеклар тасавурида «чарос»га ўхшаб кетадики, таржимада нутқий аъъанага айланган ушбу таъриф тавсифнинг ҳисобга олинишигина муаллиф мақсадиниң меъёрига етказиб тасвирланишига олиб келган:

Катюша сияя улыбкой и черными, как мокрая смородина, глазами. летала ему на встречу – Вос. 47 // Катюша хурсандлиги-

дан чаросдек коп-қора кўзларини чақнатиб жилмаяр экан, унга томон югурди – Тир, 50.

Инсоннинг «чўпдай ориқ»лиги бизнинг одамлар назарида мақсадга мувофик бўлмагани ҳолда, хиндлар бундай кишиларни хуш кўрадилар, чунки улар Хиндистон жазирамасида эркин нафас олиб, ўзларини яхши ва соғлом ҳис этадилар. Хинд адабиётида, масалан, чўпдай ориқ қиролнинг савлат тўкиб тахтда ўтириши ижобий таъриф объекти ҳисобланади.

Хиндистонда сигирнинг илоҳийлаштирилиши, филнинг улуғланиши кўпчилик манбалардан маълум. Хинд бадиий ижодида соҳибжамол қизнинг юриши филнинг улуғвор ва маҳобатли қалам ташлашига қиёсланади.

Хинд адабиётида сигир энг олижаноб, меқрибон, пурмехр хайвон ҳисобланиши туфайли, унинг образидан ўта нафис ва нозик поэзияда кенг қўламда фойдаланилади. Хиндларнинг севимли истнораси – она ва унинг фарзандини сигир ва унинг бузоғига муқояса этишдир.

Индонезия фольклорида канчил, паландук каби жониворлар ижобий қаҳрамонлар сифатида талкин этилади. Индонезияликлар нажот йўлини тополмай, аросатда қолган ғариб одамларни пеландукка ўхшатадилар. Яваликлар доим хушёр бўлиш, хавф-хатарни эсда тутиш лозимлиги ҳақида фикр билдирганларидан, канчил образига мурожаат қиладилар.

Бундай ўзига ҳослик инглиз ва ўзбек тиллари компаратив фразеологик бирликлари муқояси объектлари мисолида ҳам кўзга ташланади. Масалан, ижобий таърифланаётган дилбар қизнинг юзи инглизлар назарида «гилос»га ёки «атиргул»га ўхшаб кетса, ўзбеклар таърифида «олма»га муқояса қилинади: «As red as a cherry (rose)» – «Олмадай қизил». Инглиз тилида беозорлик тимсоли сифатида «кабутар», ўзбек тилида «мусича» қабул қилинган: «As harmless as a dove» – «Мусичадай беозор». Енгиллик тимсоли инглиз тилида «пар» бўлса, ўзбек тилида «қуш»дир: «As light as a feather» – «Қушдай енгил». Жисмоний бақувват кишиларни инглизлар «от»га муқояса қилишса, ўзбеклар филга ўхшатадилар: «As strong as a horse» – «Филдай бақувват». Тиллар ифода воситалари орасидаги бундай тафовут, сўзсиз, таржимавий душворликларни келтириб чиқаради. Тажрибали санъаткорлар дуч келинган қийинчиликларни кўпинча икки тил лисоний воситаларининг вазифавий уйғунликларини юзага келтириш орқали ҳал қиладилар.

Таржимавий мушкулотлар муштарак адабий анъаналарга эга бўлмаган халқлар тилларидан таржима қилганда яна ҳам кўп-

роқ кўзга ташланади. Халқларнинг истиқомат манзили узок бўлса-да, улар ўртасида адабий-тарихий яқинлик, ўхшашлик сезилиши ёки, аксинча, улар яқин масофада яшашлари ва ҳатто генетик жиҳатдан қардош тилларда сўзлашганларида ҳам улар ўртасида тарихан таркиб топган муштарак адабий жараён мавжуд бўлмаслиги мумкинки, бу ҳол муайян таржимавий қийинчиликларни келтириб чиқаради.

Ўз-ўзидан маълумки, муқояса асоси «гул»дан иборат бўлиб, шарқ мумтоз адабиётида кенг қўламда қўлланилган барқарор ибораларни абадий музликлар шароитида яшаётган, бинобарин, бундай муқояса воситасидан фойдаланиш анъанасига эга бўлмаган халқлар тилларига таржима қилиш жиддий муаммоларга сабаб бўлади.

Генетик жиҳатдан қардон ва ҳудудий яқин халқлар тиллари ифода воситалари ўртасида ҳам гоҳо қатор тафовутлар кўзга ташланади. Бу мазкур халқларнинг тарихий шароити ва такомилли жараёнидаги номувофикликлар билан белгиланади. Зеро, халқларни ўраб турган табиий муҳит, уларнинг иктисодий ва ижтимоий-сиёсий шароит хусусиятлари тилларида ҳам ўз аксини топади.

Қадимдан деҳқончилик билан шуғулланиб келган ўзбеклар тилида кишлоқ хўжалиги соҳалари, чунончи, пахтачилик, боғдорчилик, ипакчилик, поллизчиликка алоқадор сўз ва ибораларнинг кенг қўламда қўлланилиши қанчалик табиий ҳол бўлса, ҳаёти азалдан чорвачилик билан боғлиқ қирғизлар лафзида шу соҳага алоқадор сўз ва ибораларнинг кўпчилик учраши турган гап. Чунончи, проф. А. К. Боровков таҳрири остида (1959) нашр этилган «Ўзбекча-русча луғат»да «йилқи», «йилқичи» сўзларининг ҳар қайси иккитадан маънога эга бўлиб, улар иштирокида бирорта ҳам барқарор сўз бирикмаси берилмаган бўлса, проф. К. К. Юдахин таҳрири остида (1965) босилиб чиққан «Қирғизча-русча луғат»да «жылкы», «жылкычы» сўзларига маңтиқий маъноларидан ташқари яна кўпгина мажозий маънолар ва бу сўзлар иштирокида яралган талай фразеологик бирликлар ҳам берилганки, икки қардош тил ўртасидаги бундай тафовут таржимонни сўзсиз қатор амалий қийинчиликларга дучор этади.

Компаратив фразеологик бирликларни таржима қилиш жараёнида санъаткор олдида кўпинча аслиятда қўлланилган фразеологик бирликлар образли асосларини айнан сақлаш лозимми ёки уларни бошқа лексик воситалар билан алмаштириш керакми, бу усулларнинг қайси бири адекватликка эриштирадию, қайсиси

харфхўрликка олиб келади, ёки, бундай бирликларни нокомпаратив барқарор бирикмалар ёки алоҳида лексик воситалар орқали беравериш лозимми, каби саволлар кўндаланг бўлиб туради. Бу ва бунга ўхшаш қатор саволларга тўғри жавоб топиш учун аввало таржима амалиётининг ўзига мурожаат қилиш, сўнгра таржима назарияси ва танқидчилиги қўлга киритган ютуқлардан хабардор бўлиш ва улардан мазкур воситаларни таржима қилиш жараёнида унумли фойдаланиш ҳамда улар асосида таржимонлар учун фойдали таклифлар тизимини яратиб бериш зарур.

Компаратив фразеологик бирликларни талқин этишда она тилида шундай бадий-тасвирий воситалар танлаш зарурки, токи улар аслият тилини билмайдиган китобхонда аслият ўз китобхонида ҳосил қилиш мумкин бўлган даражадаги таъсирчанликни уйғота оلسин. Зеро, бундай лисоний воситалар ёрдамида муаллиф яратган ҳиссий-таъсирчан ва образли воситалар услубий вазифаларини таржимада тиклаш аслиятнинг поэтик жилосига ҳос услубий хусусиятларни ва турли-туман рамзий образларни китобхонга етказиб бериш имкониятини яратади.

Ўзбек таржимачилигида компаратив фразеологик бирликларни ўгириш бўйича тузуккина тажриба тўпланган; санъаткорлар адекватликка эришишнинг турли-туман йўл ва имкониятларини қидириб топмоқдалар.

Шундай қилиб, бадий сўз санъаткорлари ўз асарларида бошқа лисоний-услубий воситалар қатори бадий муқояса асосида вужудга келган барқарор сўз бирикмаларидан ҳам унумли фойдаланадилар. Жонли нутқда бундай лисоний бирликлардан гоҳо бир нечтасининг бир жумла (микрконтекст) таркибида уюшиб келишига гувоҳ бўламиз. Масалан, Шекспирнинг «Қирол Лир» пьессасида Лирга ўзини афғор Том деб таништирган Эдгар унга «ўтмиш тарихи»ни ҳикоя қилиб берар экан, унинг нутқида қўлланилган муқоясавий бирликлар рус ва ўзбек тилларига шу тилларда мавжуд бўлган мувофиқ лисоний воситалари ёрдамида адекват ўгирилган:

... hog in sloth, fox in stealth, wolf in greediness, dog in madness, lion in pray – КЛ, 105 // ... был я свиный по лености, лисой по хитрости, волком по жадности, псом по ярости, львом по хищности – КЛ, 539 // ... ялковликда чўчка, маккорликда қал, сўқтойликда бўри, баджаҳликда ит, ваҳшийликда арслон эдим – КЛ, 429.

Бирликлар таркибларида жониворларнинг уч тилда ҳам бир хил хулқ-атворни жонлантира олишлари уларни моддий жиҳатдан

аниқ таржима қилиш, аниқроғи, уларни тайёр эквивалентлари билан алмаштириш имкониятини берган. Ўзбекча таржимادا маккорлик анъанавий «тулки» эмас, балки «кал» образи орқали жонлантирилган экан, ушбу ҳолатда аслиятнинг давр хусусияти тўғри яратиб берилган. Ҳозирги пайтда маккорлик ва муғомбирликнинг тулки феъл-атворига бадий муқояса этилиши анъанавий тус олган бўлса-да, ўтмиш ўзбек адабиётида, хусусан, халқ оғзаки ижодиётида бу хулқ «кал кирдикорлари»га муқояса этилар эди.

Таржимادا арслоннинг ваҳшийлик тимсоли сифатида намён бўлиши ҳам мантикий асослидир. Ўзбек тилида одатда арслон «изидан қайтмаслик» (Йигит сўзидан қайтмас, арслон изидан) тимсоли сифатида қўлланилади. Ҳар бир ўзбек бу «изидан қайтмаслик»ни арслоннинг жисмоний бақувватлиги, йирткичилиги ва ваҳшийлиги натижаси эканлигини яхши тушунади. Бинобарин, Эдгар таржимادا «ваҳшийликда арслон эдим» деган экан, бу китобхон қулоғига эриш туюлмайди. Демак, калька усули бу ерда ўзини оқлаган. «Ваҳшийликда арслон эдим» бирикмаси муштарак вазифани ўтагани ҳолда, прагматик адекватликни юзга келтиради.

Н. А. Некрасов эндигина туғилган бола ташқи қиёфасини ижобий тасвирлашда руслар лафзида тез-тез учраб турадиган турли-туман бадий муқоясага асосланган анъанавий эпитетлардан фойдаланадики, вазият такозо этганда бундай услубий воситаларга мурожаат қилиш ўзбекларга ҳам хос бўлганлиги туфайли, таржиманинг моддий жиҳатдан аслиятга мослиги муаллиф яратган образли ифодалар қийматини тўла саклаб қолган:

Краса взята у солнышка,
У снега белизна,
У мака губы алые,
Бровь чёрная у соболя,
У сокола глаза — КРЖХ, 113.

Қуёшдай юзи ёруғ,
Қордай оқ — менази бор,
Лаблари қизил лола,
Қоплари қундуз каби,
Лочин кўзли ўғилчам — РКЯЯ, 80.

Бу ерда кошнинг муқояса объектлари бир-биридан фарқ қилади. Қора, бинобарин, чиройли кош асл нусхада «соболь» қошига, таржимادا эса «қундуз»га муқояса қилинади. Бунинг сабаби — муқояса объекти бўлган мазкур жониворларнинг ташқи кўриниши, чиройли мўйналари билан рус ва ўзбек халқлари хайрихоҳ-

лигини қозониб келишларидадир. Ўзбекларнинг ўз қизларига «Қундуз» деб исм қўйишлари ҳам шу хайрихоҳлик туфайлидир.

Мазкур муқояса вазифа жиҳатидан уйғун лисоний восита билан алмаштирилмасдан, моддий жиҳатдан аниқ ўтирилганда, зағурий мазмуний-услубий таъсирчанлик яралмай, ўқувчи чалғио, ҳаёли бўлиниб қолар эди. Чунки қошнинг ўзбек тилида «собо»шиқига муқояса этилиши унинг чиройлилигини мажозий жонлантирадиган восита эмас.

Турли халқлар ўхшатиш ва сифатлашлари лисоний анъанага мувофиқ ўша халқларга яқин, таниш, улар назаринда муайян мазмун касб эта оладиган нарса ва ҳодисалар асосида юзага келар экан, ҳосил бўлган муқоясавий барқарор сўз бирикмалари – эквивалент воситалар таркибидаги образлилиكنи юзага келтирувчи компонентлар мутлақо ўзгача нарса ва ҳодисалар номларидан иборат бўлишлари, таржимавий адекватлик эса вазифавий уйғунлик асосида қўлга киритиши мумкин.

Инсониятнинг ижтимоий-сиёсий қарашлари, моддий ва маънавий ҳаёти тил материалларида ўз аксини топади. Шунга кўра, ҳар қайси тил соҳиби муайян нарса ёки воқеа-ҳодисага ўз муносабатини бийдиришда тилида қабул қилинган лисоний анъаналардан келиб чиқади. Бинобарин, инглиз тилида «To work like a slave» (қулдай ишламоқ), «To work like a nigger» (негрдай ишламоқ) компаратив фразеологик бирикларнинг пайдо бўлиши; тил жамоаси ҳаётий-манتيкий мушоҳадаси маҳсули сифатида кўзга ташланса, мазкур тил бириклари ифода этадиган мазмуний-услубий хусусиятни акс эттирадиган рус ва ўзбек тилларидаги муқоясавий барқарор лисоний воситалар таркибидаги муқояса объектлари ўз эквивалентлариникидан ўзгача предметлар номлари эканликлари билан фарқ қиладилар. Бундай тафовут, ўз навбатида, таржимонни чалғитиб, уни харфхўрлик сари етаклаши мумкин. Масалан, оғир юмушни адо этувчи шахс меҳнатчи инглиз тилида образли тарзда «қул» ёки «негр» меҳнатига ўхшатилса, русчада от, ўзбек тилида «эшак» меҳнатига муқояса қилинади.

Жек Лондоннинг «Мартин Идеи» романида келтирилган қуйидаги мисол таржималарида ҳар қайси тил имкониятларидан келиб чиқилгани таржимонларга аслиятнинг маъно ва услубий вазифаларини ўз тилларида ҳаққоний акс эттириш имкониятини берган:

But when I've ben worken* like a slave all week, I just get to bowl up – МЕ, 171 // Но, когда я всю неделю работаю, как лошадь, я должен напиться пол конца – МИ, 134 // Лекин бир ҳафта мо-

Кузатиш компаратив фразеологик бирликларни ўзбек тилига турли-туман усуллар воситасида талқин этиш мумкинлигини кўрсатади.

I. Компаратив фразеологик бирликлар таржимада муқояса объектлари бир хил семантикага эга «тула эквивалентлари» билан алмаштирилади. Халқларнинг табиат ва жамиятдаги кўпгина нарса, воқеа-ҳодиса ҳамда ҳислат-хусусиятларга нисбаган қарашларининг, муносабатларининг аксарият ҳолларда бир-бирлариникига ўхшашлиги уларнинг тилларида кўпгина нарса ва воқеа-ҳодисаларнинг бир хил тимсолий мазмун касб этишларига сабаб бўлган. Бу ҳол ўша нарса ҳамда воқеа-ҳодисалар табиатига – хусусиятларига, ўтайдиган вазифаларига, ташқи кўриниш ва ички мазмунларига асосланади.

Жаҳоннинг кўпчилиқ тилларида, жумладан, инглиз, рус ва ўзбек тилларида ҳам, «тула» ижобий таъриф объекти бўлган аёл киши ёки қиз бола гўзатишнинг, унинг қалбдан шоклигини тимсолий жонлантирар экан. Бу муқояса мазкур тилларда аъёнавий хусусият касб этади. Модомки, мазкур киёс тилларда барқарорлик касб этиб, ҳам семантик, ҳам услубий жиҳатдан ўзаро мос келар экан, таржимада бундай лисоний воситаларни ўзаро алмаштиришгина таъриф меъеринини муаллиф тасвирлаган даражадаги талқинини, таржимавий матнини: ўзбексизона жарангдорлигини таъминлайди:

Do you know how she seems to me? She seems fresh like a flower
– QA. 112 // Знаете, какой я вижу Фуонг? Чистой, как цветок –
ТА. 98 // Фуонгни қандай тасаввур этишимни биласизми? –
Гулдек гога – ЮА. 110.

Турли тиллардаги кўпгина компаратив фразеологик бирликлар ранг-баранг нарса ҳамда воқеа-ҳодисаларнинг ҳар хил ҳаётий муносабатлар, тасаввур ва хусусиятларга бадий муқояса этилиши асосида вужудга келади. Масалан, ит билан мушук, мушук билан сичқоқ, ит билан бўри ўрталаридаги азалий адоватнинг барча халқларга бирдай маълум бўлганлиги туфайли айрим шахслар ўртасидаги давомли келишмовчиликнинг ит билан мушук ўртасидаги муносабатга муқояса этилиши асосида ҳосил бўлган фразеологик бирликнинг ҳам аслиятда, ҳам таржима тилида учраши табиий ҳол бўлиб, таржима жараёнида мавжуд эквива-

лентликдан фойдаланиш сўзсиз адекватликни юзага келтиради. Ушбу лавха таржималари бундан гувоҳлик беради:

It's a most extraordinary thing that you two never can keep from sparring like a cat and dog – G, 93 // Удивительная вещь, никогда вы с Галли не можете удержаться от перекоров. Совсем как кошка с собакой – Ов, 62 // Товба, Галлининг жонига тегмай ҳеч ўтиролмайсиз-да! Ити-мушук-а! – С, 80.

Муайян услубий мақсадга эришиш ниятида ёзувчилар гоҳо компаратив фразеологик бирликларни бироз ўзгартирган, янгиланган ҳолда қўлайдилар. Эквивалент компаратив бирликлар ёрдамига мурожаат қилиш жараёнида таржимонлар ҳам тилда мавжуд анъанавий воситаларни ўзгачароқ шаклда қўллаш йўли билан тенг кимматли таъсирчанликни юзага келтирадilar. Масалан, тили захар, сурбет кишиларнинг суҳбатдошига нисбатан бетакаллуж, кўпол муносабатини кўпчилик халқлар итнинг талашига ўхшатадилар. Аммо Н. В. Гоголь ўзининг «Ревизор» асарида бу муқояса объектини янги нутқий шароитда қўллайди, яъни асарда «одамлар» эмас, балки «каналар» итдай талайдилар. Хлестаков «Клопы как собаки, кусают» деган экан, асар қахрамони руҳига мос комик маъно белгиси вужудга келган бўлса, муқояса образли асосининг ўзбек тилига мавжуд эквиваленти ёрдамида ўгирилиши ўзбек тилида ҳам асл нусхадагидек услубий таъсирчанликнинг юзага келишини таъмин этган:

Скверная комната, и клопы такие, каких я нигде не видывал: как собаки, кусают – Р, 44 // Расво уй, канасини айтинг, умримда бунақа канани кўрган эмасман: худди итдай талайди – Р, 34.

Гоҳо рус ва ўзбек тилларида чиройли йигит-қизлар ижобий таърифланар эканлар, юзларининг оқлиги бегуборликни, гўзалликни жонлантира оладиган «сут» иштирокида тасвирланади: руслар гўзалликни тўғридан-тўғри сутга муқояса этсалар, ўзбеклар – «сутга чайилгандай» тасаввур этадилар. А. М. Горькийнинг «Менинг университетларим» асари таржимасида мавжуд анъанавий ифода воситасидан фойдаланмасдан, аслиятдаги бирлик муқояса объектини айнан сақлаш зўрма-зўракилик натижасидай туюлади:

Я, даже, чуть-чуть с барыней одной не пошалил, на дачу приехала из города барыня, красавица, белая как молоко – МУ, 522 // Ҳаттоки бир бойвучча билан шўхлик қилишимга озроқ қолувди-я! Бойвучча шаҳардан боғига келган эди. Ўзи чиройли, сутдай оппок – МУ, 681

Таржима тилида калька воситасида пайдо бўлган янги барқарор бирикма тил меъёрининг бузилиши оқибатида ҳосил килинган воситадай қабул этилади. Аммо кейинчалик мазкур восита кўп маргалаб қўлланилиши натижасида тил омилга айланиб, кулоққа эриш туюлмайд қўяди. Шундай қилиб, аслиятда қўлланилган компаратив фразеологик бириклар таржима тилида мавжуд эквивалентлари орқали ҳам, калька воситасида таржима тилига кириб келган компаратив бирикмалар ёрдамида ҳам талқин этилиши мумкин. Масалан, бирор нарсанинг очиқ-ойдин аёнлиги, аниқлиги инглиз ва рус тилларида одагда «кун»га (кундуз кун иёруғлигига), ўзбек тилида эса «ойна»га муқояса этилади. Аммо охириги пайтларда русча «Ясно, как день» бирлиги калькасининг ўзбек тили лугат таркибига сингиб бораётганлиги туфайли, ўзбек тилида ҳам «кундай равшан» бирикмаси тез-тез учрайдиган бўлиб қолдики. таржимада энди «Ойнадай равшан» бирлиги каторида мазкур воситадан ҳам бемалол фойдаланавериши мумкин:

It was as plain as day — Т1, 98 // Все было ясно как день — ОС, 80 // Бирпасда ҳаммаси кундай равшан бўлди-қолди — ХО, 86.

II. Компаратив фразеологик бириклар таржимада муқояса объектлари ўзгача муқобил вариантлари билан алмаштирилади. Халқларнинг табиат ва жамиятдаги нарса, воқеа-ҳодиса ҳамда ҳислат-хусусиятларга нисбатан қарашлари катор ҳолларда бир-бирлариникидан фарқ қилади. Бундан ташқари, уларни ўраб олган муҳит ва шароит, улар фойдаланадиган, истеъмол этадиган буюмлар, ҳудудларида учрайдиган жониворлар ҳам гоҳо бир-бирларидан тафовут қиладилар: улар ўзларига хос хусусиятлари, хатти- ва савий-ҳаракатлари, рангу мазалари, хулқ-атворлари билан турли халқлар назарида турлича тушунчалар тимсоллари сифатида намоён бўлиб, хилма-хил муқоясавий ибораларнинг образли асослари тарзида намоён бўладилар. Бу, ўз навбатида, турли халқларнинг маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан ўзаро мос компаратив фразеологик бириклари образли асосларининг бир-бирларидан фарқ қилишларига олиб келади. Масалан, кўпгина оқ рангли нарсаларнинг, рус тилидаги сингари, ўзбек тилида ҳам образли тарзда «қор»га муқояса этилиши нутқий анъанага айланган бўлишига қарамаздан, ижобий таърифланаётган оппоқ тишлар «қор»га эмас, балки қимматбаҳо «садаф»га қиёс этилади. Таржима жараёнида умумхалқ тилида одатланилган фикр баён қилиш усулига мурожаат қилиш муаллиф фикрининг нутқий меъёр даражасидаги талқинини вужудга келтиради:

Пет, Хорь в город уехал, - отвечал парень, улыбаясь и показывая ряд белых, как снег, зубов – ЗО, 28 // Йук, Хорь шаҳарга кетган, - деди йигит кулимсираб, садафдек оппок тишларини кўрсатиб – ОХ, 15.

Қадди-комати келишган, хушбичим кишиларни инглиз ва руслар тик ўсадиган «кедр»га, ўзбеклар эса «сарв» дарахтига об-разли муқояса қилар эканлар, объектлари бундай дарахтлар ном-ларидан иборат компаратив фразеологик бирликлар таржимада бир-бирларини бемалол алмаштираведилар:

His frame, which had once been tall and erect, like the cedar, was now bending under the pressure of more than a century – LM, 327 // Его фигура, некогда стройная и прямая, как кедр, теперь согнулась под гнетом более чем столетней жизни – ПМ, 784 // Бир замонлар сарвдай тик, хушбичим қадди бир асрлик ҳаёт машаққатлари юки остида букилиб дол бўлганди – СМ, 295.

Одатда энг кучли ҳайвонлар бақувватлик, энг чопонғирла-ри – тезлик, йиртқичлари – ваҳшийлик, қора меҳнатда фойдала-ниладиганлари – меҳнатсеварлик тимсоллари сифатида намоён бўладилар. Турли тиллар вакилларининг фикр баён қилиш жараё-нига умуминсоний мантиқ меъёрлари асосида ҳамда ҳаёт тажри-басидан келиб чиқиб мустақил равишда ёндашишлари сабабли муайян тилда муайян ҳислат тимсоли саналадиган предмет ўрни-да иккинчи бир тилда мазкур гуруҳ, тоифа вакилларининг бошқа бири рамзий маъно касб этиши мумкин. Ўзининг кучлилиги би-лан машҳур бўлишига қарамасдан, «фил» бир нечтагина тилда бақувватлик тимсолидир. Енгил нарсалар дунёда сон-саноксиз бўлса-да, ўзбек тилида «қуш», инглиз тилида «пар» енгиллик рамзи ҳисобланади. Бас шундай экан, ҳар қайси тилнинг ўз тим-соллари асосида пайдо бўлган бирликларга эга эканлигини назар-да тутиб, таржима тилида аслиятда қўлланилган бирликларга му-вофик турғун воситаларнинг танлаб ишлатилиши вазифавий адекватликни юзага келтиради.

Н. Островскийнинг «Пўлат қандай тобланди» романи пер-сонажи ўз меҳнати шароитини «Работать, как верблюд» компа-ратив фразеологизми воситасида образли ифода этган экан, ушбу тасвири таржимада «Эшакдай ишламоқ» барқарор бирикмаси айнан акс эттирган, яъни русча бирлик образли асоси бўлмиш «туя» вазифасини таржимада, ўзбек тилида қабул қилинган ифо-давий анъанага мувофик, «эшак» бажарган:

Работаем, как верблюды, а в благодарность тебя по зубам бьёт кто только вздумает – КЗС, 22 // Худди эшакдай ишлаймиз, раҳман ўрнига исгаган одам уриб тишингни сициради – ПКТ, 17.

Ҳар бир миллий тил фразеологик захираси таркибидан ўзига хос образлар силсиласидан таркиб топиб, нутқда ўзига хос шаклда қўлланиладиган сон-саноксиз барқарор лисоний воситалар ўрин олган бўладикки, таржима жараёнида уларни ўзга тилга бейхитёр сўзма-сўз кўчириб қўйиш мазкур ўзига хос тамойилнинг бузилиб, ҳарфхўрликка йўл қўйилишига олиб келади. Масалан, қуйидаги мисол таржимасида эслатилган қондага риоя қилинмаган: одатда «эшак» ўтайдиган вазифанинг зўрма-зўракилик билан «от»га юқлаб қўйилиши оғир меҳнатни бажариш образини жонлантириш меъёрининг бузилишига олиб келган:

Живет она – без праздников, без ласки; работает, как лошадь, и больше ничего – МУ, 522 // Хотин бечора на байрамни билади, на яхши сўз эшитади: отга ўхшаб ишлагани ишлаган – МУ, 680.

Баъзан муқобил вариантлардан ё аслиятдагисининг ёки таржима тилидагисининг муқояса белгиси ибора таркибидан тушиб қолади. Бу ҳол фикрининг оғзаки нутқ меъёри доирасида ифода этилишини кўрсатгани ҳолда, иборادا акс эттирилган маъно ва образ бутунлигининг бузилишига олиб келмайди. Бундай пайтда бадий муқояса қисқа шаклда пурмантик ифода этилади, муқоясанинг тушиб қолган унсур иса нутқий вазият ёрдамида тўлдирилади.

В. Ажаевнинг «Москвадан узокда» романи персонажи Рогов ўзининг соғломлигини образли баён этар экан, нутқида қўлланилган компаратив фразеологик бирлик таркибида бадий муқояса унсурларининг барчаси мавжуд бўлса, унинг ўзбекча муқобил варианты таркибида тил меъёрига кўра муқояса белгиси ишлатилмайди:

Я здоров, как бык! – с силой произнес Рогов – ДМ, 416 // Отдайман – деди Рогов, ўзини тетик тутиб – МУ, 494.

Муқояса белгисининг аслиятдаги бирлик таъсирида зўрма-зўракилик билан таржима тилидаги ифода таркибига киритилиши эса таржима тили меъёрининг бузилишига олиб келади. Масалан, Э. Ҳемингуэйнинг «Альвидо, курул!» асарида муқояса белгиси сифатида тасаввур қилинган «бақувват» сўзи ўзининг ортиқчалиги билан нафақат умумхалқ тили меъёрини бузган, балки персонаж

назарда тутган фикрни ўзгартириб юборган. Чунки аслиятдаги «healthy» ва унинг русча таржимасидаги «здоровь» сўзлари «as a goat» ва «как бык» бирикмаларига кўшилиб мазкур контекстда ва умуман муқоясавий бирликлар таркибида ўзбекча «Отдай бақувват» бирикмаси ифода этишидек бақувватликни эмас, балки соғломликни, касалдан фориқликни билдиради:

Let me see the plates. Yes. Yes. That's it. You look healthy as a goat – FA, 72 // Ну-ка, покажи снимки. Так. Так. Вот оно что. Да вы, я вижу, здоровы, как бык – ПО, 346 // Қани суратларни курсатинг-чи. Хўш. Хўш. Буни қараг-а. Отдай бақувват экансиз – АК, 107.

Тоҳо таржима тилида аслият таркибида қўлланилган айрим компаратив фразеологик бирликлар маъно ва услубий вазифаларини ифода этадиган муқобил вариантлар топиш кийин кечади. Бундай бирликларнинг муқояса объектларини лексик эквивалентлари билан алмаштириш эса зарурий образли ифодани вужудга келтира олмайдди. Чунки мазкур эквивалент воситалар барқарор муқоясавий бирикмалар таркибида муайян хиелат-хусусият ифодаси учун қўлланилган предметлар номлари таржима тили вакилларига тушунарли эмас. Башарги улар мантиқан тушунарли бўлган тақдирда ҳам, муқояса замнида мужассамлашган образли умумлашмани китобхонга етказиб беришга ожизлик қиладилар. Бу ҳол таржимонни ўз тилида мувофиқ контекстуал муқобил вариант кидиришга даъват этади. Куйидаги лавҳа таржимасида аслият компаратив фразеологик бирлиги образли асоси сифатида хизмат қилиб, кенг ўзбек китобхон оммасига тушунарли бўлмаган (инг.: *auster*, рус.: *устрица*) воситага таржимада «Суяксиз гўшт» барқарор бирикмасининг муқобил вариант сифатида танланиши айни муддао бўлган:

«It was a *zhenya*, I know», the Gadfly answered. And you swallowed everything whole: just as if it had been an oyster – G, 265 // Это было очень нехорошо, я знаю, - ответил Овод. - А вы все это проглотили, как устрицу – Ов, 182 // Бу ишим яхши бўлмаган, биламан, билмаман, - деди. - Жаноблари эса ҳаммасини суяксиз гўшгай ютавердилар – С, 243.

Айрим ўзаро муқобил икки тил компаратив фразеологик бирликларининг муқояса объектлари барча ҳолатларда бир-бирларига мос келавермайдилар. Бирликлар орасида мазмуний ва услубий номувофиқлик юзага келган пайтларда айрим малакали таржимонлар адекватликка эришишининг хилма-хил усулларини а муурожаат қилиш билан бир қаторда ўз тилларида контекстуал

мос лисоний воситалар қидириб топиш йўли билан вазилавий уй-гунликни вужудга келтирадилар. Жумладан, улар таржима матнига турли-туман мослаштирувчи, маънони ойдинлаштирувчи воситалар кўшиш йўли билан одатда бошқа-бошқа маъно ва услубий вазила ифодаси учун фойдаланиладиган икки тил компаратив фразеологик бирликларини ўзаро контекстуал уйғунлаштирадилар. Масалан, русча «Сидеть, как на именинах» ва ўзбекча «Куёв йигитдек бўлиб ўтирмак» компаратив фразеологик бирликлари анъанавий бир-бирларига маъно ва услубий вазила жиҳатларидан мутлақ уйғун муқобил вариантлар эмас. Улар кишиларнинг башанг кийиниб, одоб сақлаб, иззат-хурматда ўтиришлари каби тушунчани англатишлари жиҳатидан бир-бирларига мазмуний яқин бўлсалар, ўзбекча бирлик яна инсоннинг атрофдагилардан уялиб, ўзини ноқулай ҳис қилиб ўтириши каби кўшимча маъно белгисига ҳам эга. Аммо Мирзақалон Исмоилий куйидаги мисол таржимасида матнга «бежирим» сўзини маънони ойдинлаштирувчи тасвирий восита сифатида кўшиб, моҳирлик билан ўзбекча бирлик ифода этадиган кўшимча маъно белгисини соқит қилади ва икки тил воситаларининг контекстуал уйғунлигини юзага келтиради:

Терехов всегда побрит, свеж, в новом костюме – сидит в кабинете, как на именинах – ДМ. 150-151 // Терехов ҳар вақт соқол-мўйловини қириб, яшариб, янги костюм кийиб юради. Кабинетда худди куёв йигитдек бежирим ўтиради – МУ. 172.

Н. В. Гоголнинг «Ўлик жонлар» асаридан келтирилган лавҳа таржимасида кўпмаъноли компаратив фразеологик бирлик таркибига киритилган тасвирий восита бирликнинг бошқа маъно белгиларини соқит қилгани ҳолда, мазкур контекст учун зарурини сақлаб қолган. «Чумоли» сўзи компаратив фразеологик бирлик таркибида одатда «кўп»дан ташқари яна «майда» тушунчасини ҳам образли ифода этади. Бирлик таркибига «ғужғон» сўзининг киритилиши унинг фақат «кўп» маъносининг образли ифодасини сақлаб қолгани ҳолда, бирликни аслиятдаги «Как бабов на тарелке» бирлиги маъноси ва услубий вазиласини акс эттиришга мослаган:

«Генерал, - говорит, - сейчас выйдет в приёмную». А в приёмной уж народу, как бабов на тарелке – МД. 488 // «Генерал хозир қабулхонага чиқали», - дебди. Қабулхонада одамлар бами-соли чумолидай ғужғон уйнармиш ЎЖ. 249.

Компаратив фразеологик бирликнинг бир компонентли муқояса объектга таржима тилида баъзан бутун бошли фразеологик бирлик мос келади. Бирликлар муқояса объектларининг моддий-манتيқий маъноларида ишлатилмасдан, ҳиссий-таъсирчанликни яратувчи воситалар сифатида қўлланишлари туфайли алоҳида лексик бирликнинг таржимада фразеологик бирлик билан алмаштирилиши номуносибликни юзага келтирмайди:

1. Чахлая горбоносая рыжая лошадь металась под ним как угорелая – ЗО, 257 // Унинг минган дўнг тумшук, ориқ саман оти оёғи куйган товукдай бетокатлик билан типирчилар эди – ОХ, 330.
2. - А мы с ним говорили, что скоро освещение устроим у вас в селе.
- Да конечно бы, следовало... Торчит эта проклятая усадьба, как бельмо – ХМ, II, 379.
- Қишлоқларининг бир кеча ёритмоқчи бўлдик.
- Жуда соз бўларди. Лаънаги князь уйи ошга тушган пашшадай қаққайиб тургани турган – СС, II, 115.

III. Айрим компаратив фразеологик бирликлар асар персонажларининг ҳаяжонли ҳолатда агрофдаги нарса ва воқеа-ҳодисаларга нисбатан салбий муносабат билдиришларида қўлланилади. Бундай пайтда бирликлар таркибидаги муқояса унсурлари орасидаги манتيқий боғланиш хиралашиб, деярли ёки умуман кўзга ташланмайди. Бирликлар кўпроқ персонажларнинг асабий ҳолатини, уларнинг муайян нарса ва воқеа-ҳодисаларга нисбатан ноҳайрихоҳ муносабатини ақс эттирганлари ҳолда, персонажлар нутқига ҳаяжонли оҳанг бахш этадилар, ҳолос. Бундай бирликлар ўзбек тилига асосан қуйидагича таржима қилинади.

1) Икки тил компаратив фразеологик бирликларининг бадний муқоясани вужудга келтирувчи объектлари бир хил образлардан – лексик-семантик эквивалентлардан ташкил топади:

1. Слезайте с полки, гады, атго перестреляю, как собак! – бешено кричал Корчагин – КЗС, 202 // Аблахлар, ҳамманг пастга туш, бўлмаса ҳаммангни индай отиб ташлайман! – бакирди Корчагин – ПКГ, 179.
2. Рабочий наш только одно знает – напиться, как свинья – АК, I, 364 // Бизнинг мардикорларимиз фақат бир нарсанигина билишади – чўчкадай ичиб маст бўлиш – АК, I, 427.

Бу ерда икки тил фразеологик бирликлари предметларнинг «ит» ва «чўчка»га муқояса этилишлари орқали объектлар хусусиятларини образли ақс эттирувчи воситалар сифатида қўлланил-

майди, балки сўзловчиларнинг мазкур предметларга нисбатан салбий муносабатларини ортик даражада бўрттириб ифода этишларини кўрсатади.

2) Икки тил бирликлари муқояса объектлари турли маъноли лексем бирликлардан иборат бўлади:

1. Ever noticed that cooks drink like a hell? – an' bakers too? It's the work – ME, 171 // Все знают, что повара пьют, как черти, и пекари тоже... Работа такая – МИ, 134 // Ошпазларнинг,.. новвойларнинг ҳам молдай ичишини ҳамма билади. Иш ўзи шунака – МИ, 163.
2. After I've ben workin' like hell all week I just got to booze up – ME, 155 // Проработаете целую неделю как черт, поневоле пойдёшь в кабак – МИ, 120 // Бир hafta итдай ишлаганингдан кейин ноилож ковокхонага борасан – МИ, 151.

Иборалар муқояса унсурлари орасидаги мантикий номутаносиблик ифоданинг умумий салбий оҳанги соясида кўзга ташланмайди. Бу ерда ҳар қайси тилнинг ўзига хос фикр баён қилиш аъъанаси муҳим аҳамият касб этади.

Аслиятдаги муқоясавий бирликлар образли асосларига ўзбек тилида гоҳо такрорий (кип-кизил), айрим ҳолларда эса ифода маъносини кучайтирувчи алоҳида сўзлар (ўлгудай, ғирт) муқобил бўлиб келади:

1. Глуп ведь как дерево, а попробуй чтонибудь положить, мигом украдет – МД, 454 // Ўзи кип-кизил аҳмок, аммо бирор нарсани кўйгулай бўлсангиз, дарров ўгирлайди – ЎЖ, 147.
2. Не понимаю, зачем врать! – сердится другой длинный. – Врет, как скотина – Т, 81 // Ҳеч тушунолмаймади. Ёлгон гапнинг нима кераги бор! – деб койиди иккинчи новча. – Ўлгудай ёлгончисанда – Х, 109.

IV. Баъзан компаратив фразеологик бирликлар таркибларидаги муқояса унсурлари орасидаги мантикий боғланиш, субъектни объект билан бирлаштириб турадиган белги ва аломатларнинг ҳозирги давр нуқтаи назаридан объектга хос ҳақиқий хусусиятлар эмаслиги туфайли, дарҳол кўзга ташланмайди. Масалан, рус тилидаги «Пить, как сапожник» компаратив фразеологик бирлиги таркибида этикдўзга ичиб юрувчи шахс тимсоли сифатида қаралиши, яъни этикдўзга доим маст-аласт бўлиб юриш одатининг «инъом» этилиши мантикий асосдан узокдай бўлиб туюлади. Чунки халқ назарида этикдўзлар доим бежирим кийиниб юрадиган диди нозик шахслар, ҳалол меҳнатлари туфайли яхши турмуш кечирадиган хунармандлар сифатида гаудаланади. Аммо

бирликларнинг муқояса унсурлари орасидаги мантикий алоқадорлик турли-туман йўллар, жумладан тарихга назар ташлаш асосида ойдинлашади: ўтмишда бир умр ямоқчилик қилиб, бири икки бўлмай, аламидан доим ичиб юрадиган этикдўзларни кўз олдимишга келтириш мазкур бирлик муқояса унсурлари орасидаги мантикий боғланишнинг ойдинлашувига кўмаклашади.

Бундай компаратив фразеологик бирликларнинг таржима тилида эквивалент ёки муқобил вариантларини топиш хийла мушкул. Уларни калька усулида ўгириш ҳақида эса сўз бўлиши мумкин эмас, чунки улар одатда ўзлари мансуб бўлган халқ миллий-тарихий тушунча ва тасаввурлари асосида вужудга келган бўладилар. Бирликларнинг кўпроқ персонажлар нутқида ҳаяжон билан талаффуз этилиб, персонажлар нутқида ҳиссий-таъсирчанлик бахш этишлари туфайли уларнинг вазифалари аксарият ҳолларда маъно кучайтирувчи сўзлар ёрдамида талқин этилади. Масалан, Н. В. Гоголнинг «Ўлик жонлар» номли асарига Чичиковнинг ўз хизматкори Селифанга берган танбехи ифодага маънони кучайтириб, унга ҳис-ҳаяжон оҳанги бахш этувчи «ғирт» сўзини кўшиш ёрдамида адекват жаранглаган:

Ты пьян, как сапожник! – сказал Чичиков – МД, 418 // Сен ғирт мастга ўхшайсан-ку! – деди Чичиков – ЎЖ, 48.

V. Муқояса объектлари алоҳида лексик бирликлардан эмас, балки бутун бошли фразеологизмлардан ташкил топган компаратив фразеологик бирликлар муқояса объектлари ўзбек тилига гоҳо нокомпаратив фразеологик бирликлар ёрдамида ўгирилади. Бундай пайтда таржимонни асосан образлиликни юзага келтириш учун фойдаланилган фразеологизмни ўзгача услубий вазифа (кўпроқ ҳис-ҳаяжон оҳанги) яратадиган лисоний восита билан алмаштириб қўйиш ёки, аксинча, ҳис-ҳаяжон ифодаси учун ишлатилган воситани образлиликни юзага келтирадиган фразеологик бирлик ёрдамида ўгириб қўйиш, ёинки аслиятда акс этган услубий мақсадни таржимада меъеридан ошириб юбориш ёки кўп қўлланиш оқибатида сийқаси чиқиброқ қолган бирликдан фойдаланиш натижасида унинг образличилигини бирмунча сўндириб қўйиш хавфи кутади. Шунга кўра, персонажнинг муайян нарса ёки воқеа-ҳодисага нисбатан ижобий ёки салбий муносабати меъерининг бузиб қўйилиши эҳтимолли пайдо бўлади.

Л. Батнинг «Ҳаёт бўстони» қиссасидан келтирилган қуйидаги мисол таржимасида мазкур ўгирма усулидан фойдаланиш, яъни асарда қўлланилган «Быть, как кость поперек горла» барка-

пор компаратив бирикмасининг фразеологизмдан иборат бўлган муқояса объектини «Кўргани кўзи, отгани ўқи йўк» фразеологик бирлиги воситасида ўгириш ижобий натижага олиб келган:

Зданис обсерватории было для ходжей и шейхов как кость поперек горла; она отвоёвывало у них небо – СЖ, 114 // Шайх ва хўжаларнинг расадхона биносини кўргани кўзи, отгани ўқи йўк эди, чунки бу бино улардан осмонни тортиб олди – ҲБ. 126.

Аммо М. Шолоховнинг «Тинч Дон» эпопеясида қўлланилган компаратив фразеологик бирлик муқояса объекти бўлмиш «Как от козла молока» фразеологик бирлиги воситасида Мишка нуткида яратилган салбий маъноли образли ифода таржима тилида мувофиқ семантик-услубий лисоний восита танланмаганлиги туфайли ўзбек тилига адекват талқин этилмаган. Таржимон қўдлаган ҳақоратомуз «Ер ютгани яхши» турғун бирикмаси ёрдамида баён этилган фикрнинг тўғри маъноли сўзлар воситасида изоҳланиши, аслиятдаги компаратив фразеологик бирлик образли асосининг тасвирий йўл билан ўгирилиши натижасида бутун маъна ҳақорат маъно белгиси касб этган:

Дался вам этот сват! От него пользы было, как от козла молока, а вреду много – ТД. IV, 295 // Кудам, кудам дейсиз, халос! Унақа кудани ер ютгани яхши, фойдасидан кўра зарари кўпроқ – ТДн. IV, 356.

VI. Муқояса унсурлари орасидаги мантикий боғланиш очик-ойдин кўзга ташланиб турадиган компаратив фразеологик бирликларнинг муқояса объектлари ўзбек тилига матний ҳолат тақозоси билан гоҳо такрорий сўзлар ёрдамида ўгирилади. Бундай пайтда такрорий сўзнинг аслиятда мужассамлашган услубий таъсирчанликни айнан акс эттиришига эришиш лозим. Бунинг учун таржимавий матини, агар бунга эҳтиёж сезилса, турли-туман тасвирий воситалар ёрдамида аслиятга мослаштириш зарурати туғилади. Масалан, Н. В. Гоголнинг «Ревизор» пьесаси қаҳрамони нуткида қўлланилган «Трястись, как лист» компаратив фразеологик бирлиги муқояса объектининг «дағ-дағ» такрорий сўзи ёрдамида берилиши услубий-вазифавий уйғунликни юзага келтирган: «дағ-дағ» сўзи компонентларининг ҳамкорликда персонажнинг кўрқич ҳолати тасвирини чизиб берадиган тақлидий воситага айлангани туфайли, у нафақат матн маъносини кучайтирган, балки ифодага аслиятга хос образлилик ҳам бахш этган:

И точно, бывало, как прохожу через департамент – просто землетрясение, все дрожит и трясется, как лист – Р, 62 // Ҳақиқатдан ҳам департаментдан шундай ўтсам, худди зилзила бўлгандай, ҳамма даг-даг титрайди – Р. 49.

VII. Баъзан таржимонлар компаратив фразеологик бирликларнинг ўзбек тилида эквивалентлари ёки мазмуний-услубий уйғу.¹ муқобил вариантларини топа олмайди. Аслиятдаги бирликлар маъно ва услубий вазифаларини бошқа таржимавий усуллар ёрдамида талқин қилишнинг ҳам имкони бўлмайди. Бундан ташқари, гоҳо таржимонларда китобхонларни аслиятнинг ўзига хос бадний муқояса приёملари билан таништириш иштиёқи туғилади. Мазкур сабаблар санъаткорларни таржима амалиётининг сермахсул усулларидан бўлмиш – калька усулига мурожаат қилишга даъват этади.

Компаратив фразеологик бирликлар ўзбек тилига асосан қуйидаги йўللар билан калька қилинади.

1) Аслиятда қўлланилган айрим компаратив фразеологик бирликлар таржима тилида моддий ҳаётда юз бериб турадиган воқеа-ҳодисаларни айнан шундай лисоний воситалар ёрдамида образли умумлаштирувчи барқарор сўз бирикмалари мавжудлиги асосида калька қилинади. Масалан, ўт ва сув балоси инсон ҳаётига донм таҳдид солиб туриши барча халқларга аён. Бу ҳол ўзбек тилида «Ўт балосидан сақла, сув балосидан сақла» фразеологик бирлигининг яратилишига ҳам сабаб бўлган. Бинобарин, И. С. Тургеневнинг «Овчининг хотиралари» асарида «ўт»нинг компаратив фразеологик бирлик муқояса объекти сифатида келиши ва бу бирлик ўзбек тилига калька воситасида ўгирилиши икки тилда ҳам кучли кўркиш образини яратган:

От моего Ермолая и от других я часто слышал рассказы о леснике Бирюке, которого все окрестные мужики боялись как огня – ЗО, 157 // Мен ўзимнинг Ермолайимдан ва бошқа одамлардан ўрмон қоровули Бирюк тўғрисида кўп гаплар эшитган эдим, чор атрофдаги мужиклар ундан ўтдан кўрккандай кўрқишаркан – ОХ, 190.

Аслият мансуб бўлган тилда муайян хислат-хусусият, хулқ-аъвор, лаъқат ва истеъдод тимеоли сифатида қабул қилинган нарса ва ҳодисалар компаратив фразеологик бирликлар образли асослари сифатида қўлланилган бўлсалар-у, шакл ва мазмун жиҳатларидан айни нутқий ифодалар маъқул кўринса, фикрни шу зайлда образли ифода этиш таржима тили маданияти нуқтаи назаридан эътирозга сабаб бўлмаса, бундай компаратив фразеологик бир-

ликларни бемалол калька усулида талқин этавериш мумкин. Масалан, балиқнинг оғзини каппа-каппа очгани билан овоз чиқармаслиги, куённинг диқир-диқир сакраб ўйнаб юриши ўзбекларга ҳам маълум бўлгани туфайли, бу хусусиятларнинг калька усули воситасида ўзбекча таржимада пайдо бўлган янги образли бирикмаларнинг ҳам муқояса объектлари сифатида намоён бўлиши кулоққа табиий эшитилаверади:

1. Чего же ты, председатель, зевашь ртом, а сам молчишь, как рыба? – ПЦ, II, 165 // Сен нега оғзингни каппа-каппа очасану, ўзинг балиқдек гик этмайсан, раис? – ОК, II, 192.
2. Выгнали на такой мороз в одной шинельке, вот и прыгает, как заяц – КЗС, 298 // Шундай совуқла битта шинель билан ишга ҳайдабдилар, мана энди куёндай сакрайди – ПҚТ, 262.

Урушқоқ, йирткич, чакқон-чопонғир, зўр-бакуват хайвонларнинг ер юзида кўплиги, одамларнинг эса уларнинг хусусиятларига нисбат бериб, турли-туман ифода воситалари яратиши лисоний анъанага айланиб қолган бўлиб, бу тарзда фикр баён қилиш нутқнинг ҳаётийлигини, табиийлигини вужудга келтиради. Дунёнинг қатор мамлакатлари халқлари турмуш тарзида қабул қилинганидек, ўзбеклар ҳаётида ҳам хўроз уруштириш одати азалдан расм бўлган. Бинобарин, куйида хўрознинг аслиятдагидек, калька асосидаги ўзбекча таржимада ҳам образли компаратив восита таркибида урушқоклик тимсоли сифатида намоён бўлиши вазифавий уйғунликни юзага келтирган:

Мать рассказывает, ты драться любишь. «Он у меня, говорит, - драчливый, как петух» – КЗС, 38 // Онанг сени муштлашини яхши кўради, дейди. «Менинг ўғлим хўроздай урушқоқ». - дейди – ПҚТ, 32.

Аслият мансуб бўлган тилда муайян хислат-хусусият, феъл-атвор, лаёқату қобилият тимсоли сифатида қабул қилиниб, компаратив фразеологик бирликлар муқояса объектлари сифатида қўлланиладиган нарса ва ҳодисаларнинг таржима тили вакилларига ҳам яхши танишлиги кўп ҳолларда моддий жиҳатдан аниқ таржиманинг, яъни фразеологик кальканинг аслиятга монанд образли ифода яратишига олиб келади.

Л. Н. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романи таржимасида полякларнинг ўзбек тилида одатда қабул қилинганидек «девдай» ёки «шердай» эмас, балки аслиятдагидек «арслондай» олишишлари табиий жаранглаган. Муваффақиятли калька туфайли

Ўзбек тили луғат таркибининг тўлдирилиши, ранг-баранглашуви учун имкон яратилган:

У меня союзники – это поляки: их 80 тысяч, они дерутся как львы – ВМ, III, 30 // Менинг иттифоқдошларим – поляклар: улар саксон минг киши. Ҳаммаси арслондай олишди – УТ, III, 30.

2) Адекватлик моддий жиҳатдан аниқ таржимага ифода маъносини ойдинлаштирувчи сўз қўшиш йўли билан вужудга келтирилади. Масалан, деҳқоннинг образли қилиб «хўкиз»га муқояса этилишидан рус кишиси дарҳол унинг қайсарлигини англаб олса, ўзбек кўз олдида қайсарлигидан ташқари яна кўполлиги, бифаросатлиги ҳам намоён бўлади. Бинобарин, Н. А. Некрасовнинг «Русияда ким яхши яшайди» поэмасида қўлланилган «Мужик, что бык» компаратив фразеологик бирлигининг моддий жиҳатдан аниқ таржимасига муаллиф кўзда тутган «қайсар» сўзининг қўшиб қўйилиши ифода маъносини ойдинлаштириб, уни аслиятга мослаган:

Мужик, что бык: втемяшится
В башку какая блажь
Колом ес отгудова
Не выбьешь – КРЖХ, 29.

Дехқон хўкиздай қайсар
Бирон девона хаёл
Бошига ўрнашса, бас,
Пана коксанг ҳам чикмас – РҚЯЯ, 13.

Сичқоннинг одам ёки мушук хавфидан ваҳимага тушиб, иннида жимгина пусиб ётишининг барча тилларда бадий муқояса объекти бўла олиши туфайли Мирзакалон Исмоилийнинг аслиятдаги бирлик калькасига маънони ойдинлаштирувчи «ин» сўзини қўшиши ҳам. Аҳмаджон Ёкубовнинг ўз калькасига «пусиб» сўзини киритиши ҳам аслиятга монанд ифодаларни вужудга келтирган:

1. Keep as still as a mouse till we're right out at sea. I'll let you know when to come out – G, 87 // Лежите смирно, как мышь, пока мы не выйдем в открытое море. Я скажу вам, когда можно будет вылезть – Ов, 56 // Очик денгизга чикқунимизча, иннидаги сичқонга ўхшаб жим ётинг. Чикадиган пайтингизни ўзим айтаман – С, 74.
2. ... and he was always sure to be as silent as a mouse when any such was present – ТI, 11 // В присутствии подобных людей он был молчалив как мышь – ОС, 7 // Ана шундай одамлар келиб қолганда у сичқондай пусиб, жимгина утирарди – ХО, 6.

3) Баъзан таржимонлар моддий жихатдан аниқ таржимага хожатсиз маънони оидинлаштирувчи сўз кўшиш йўли билан муқоясанинг сиққлик – фразеологик бирликларга хос шаклини бузиб, унинг фикрни образли ифода этиш лаёқатини сўндириб қўядилар.

Сув билан балиқнинг «бир жон – бир тан»лиги маълум ҳақиқат. М. Шолоховнинг «Очилган кўриқ» романида «Красный луч» жамоа ҳўжалиги раиси Поляница ўзи билан Давидов орасидаги муносабатни образли тарзда «сув» билан «балиқ» муносабатига муқояса қилган экан, ўз-ўзидан маълумки, гап тотувлик тўғрисида боради. Ўзбекча матнга «тотув» сўзининг киритилиши эса таржимоннинг ортиқча ҳаракати сифатида кўзга ташланади. Бинобарин, унинг фойдасидан кўра зарари кўпроқ: чўзилиб кетган тасвир ифодани фразеологизмга хос ихчамлик хусусиятидан, демак, образлилик яратиш имкониятидан маҳрум этган:

Всегда мы с тобой, как рыба с водой, и вдруг, нате вам. неприятные разговоры – ПЦ, II, 192 // Сен билан биз ҳаминча сув билан балиқдек тотув бўлиб келган эдик, ҳозир дабдурустан, кўнгилсиз гапим бор деб ўтирибсан – ОҚ, II, 226.

4) Гоҳо таржимонлар ихчам компаратив фразеологик бирликларнинг моддий жихатдан аниқ таржимасига муфассал изоҳий сўзлар кўшиш йўли билан уларда акс этган образлиликни сўндириб қўядилар. Чунки фразеологик бирликларга хос ихчамлик, сиққлик каби зарурий мезоннинг бузилиши сўзсиз фразеологизм воситасида ифода этиладиган услубий мақсаднинг барбод бўлишига олиб келади. Зеро, шаклнинг ўзига хос тарзда талқин этилишигина мазмун ва вазифа тўлақонлигини таъмин этади.

Войничнинг «Сўна» романида қўлланилган «As rare as comets» компаратив фразеологик бирлиги ва унинг калька йўли билан ҳосил бўлган «Редки, как кометы» эквиваленти яхши танқидчиларнинг сийрак учраши ҳақидаги фикрни шунчаки қайд қилиб қўя қолмасдан, мазкур тушунчани бадий муқояса воситасида образли тарзда ифода этишни олдига мақсад қилиб қўяди. Ўзбекча таржимадаги «Улар думли юлдузлар сингари жуда сийрак учрайди» каби узундан-узок жумла эса муаллиф назарда тутган қўшимча услубий вазифани акс эттирадиган барқарор лисоний восита тарзида қабул қилина олмайди:

There was a great critics, but they are as rare as comets – G, 276 // Есть, конечно, великие критики, но они редки, как кометы – Ов, 224 // Албатта, буюк танқидчилар ҳам бор, аммо улар думли юлдузлар сингари жуда сийрак учрайди – С, 280.

5) Баъзан таржимонлар адекватликка эришишнинг бошқа усулларига мурожаат қилиш имконияти бўлишига қарамасдан, компаратив фразеологик бирликларни зўрма-зўракилик билан моддий жиҳатдан аниқ ўгириб, таржима тили фикр баён қилиш меъёри қабул қила олмайдиган тўмтоқ бирикмалар ҳосил қиладилар. Бу воситалар суний қурилиши, ғализ ва ғайритабиий эшитилиши билан муаллиф назарда тутган фикрнинг нутқ маданияти даражасидаги образли-таъсирчан ифодасини юзага келтиришга ожизлик қилади.

Масалан, кабутарнинг ўзбек тилида инглиз ва рус тилларидагидек «ювошлик» эмас, балки «тинчлик» тимсоли эканлиги, ўзбек тилида эса ювошлик тимсоли сифатида «қўй» қабул қилинганлиги туфайли куйидаги мисол таркибидаги компаратив фразеологик бирликнинг моддий жиҳатдан аниқ «Каптардай ювош» тарзидаги таржимаси харфхўрликка олиб келган. Ҳосил бўлган бирикма китобхон онгида зарурий услубий таъсурот ва таъсирчанлик уйғота олмайди. Бинобарин, у ўзбек тили фикр баён қилиш қондаси талабларига ҳам жавоб бермайди:

So was her sister, Miss Sophia, but it was a different kind. She was gentle and sweet like a dove – АНФ, 354 // Ее сестра, мисс София, тоже была красавица, только совсем в другом роде: кроткая и тихая, как голубка – ПГФ, 360 // Унинг синглиси мисс София ҳам чиройли эди, аммо унинг гўзаллиги бошқача эди: ўзи худди каптардай ювош эди – ГФБК, 116.

Инглиз, рус ва ўзбек тилларида «бўри»нинг очлик образини жонлантиришдан ташқари яна инглиз тилида «овчи» (As hungry as a hunter) ва рус тилида «ит» (Голодный, как собака) шу вазифани ўтаб келадиларки, мазкур сўзлар иштирокидаги бирликлар ўзбекчага одатда образли асоси «бўри» (Оч бўридай. Бўридай оч) бўлган компаратив фразеологик бирлик ёрдамида ўгирилади. Аммо таржимонлар ҳамиша ҳам бундай компаратив фразеологик бирликларнинг ўзбек тилида мавжуд муқобил вариантларига мурожаат қилавермасдан, уларни моддий-аниқ ўгириш орқали ноанъанавий, ғайритабиий ифода воситалари ҳосил қилиб қўядилар. А. Толстойнинг «Сарсонлик-саргардонликда» трилогияси таржимасида мазкур иборанинг «Итдай оч» тарзидаги моддий жиҳатдан аниқ таржимаси вазифавий уйғунликни юзага келтира олмаган: ўзбеклар одатда кўп меҳнат қилиш оқибатида «итдай чарчайдилар», холос:

Он был голоден, как собака, уничтожил половину запаса консервов, ел даже муку с солью – ХМ, II, 476 // Куличек итдай оч эди, Даша ғамлаб кўйган консерваларнинг ярмини еб битирди, хатто унга туз кўшиб еди ҳам – СС, II, 234.

Компаратив фразеологик бирликлар, фразеологизмларнинг бошқа турлари сингари, фақат мантиқий асосда ва сикик холда бунёд этилганликлари билангина эмас, балки кўп ҳолларда компонентларнинг ўзаро оҳангдошлиги, қофиядошлиги билан ҳам ажралиб туради. Уларни моддий жиҳатдан аниқ таржима қилишга киришишда бирликларнинг шу жиҳатларини ҳам назарда тутиш лозим. Чунки ифодаларнинг адекват жаранглашлари кўпинча улардаги мазкур хусусиятларнинг ҳам қайта яратилишига боғлиқ бўлади.

Марк Твеннинг «Том Сойернинг бошидан кечирганлари» романида хикоя қилинишича, қорни очган Беккига Том чўнтагидан бир бурдача пирог чиқариб беради ва «I wish it was as big as a barrel, for it's all we've got» (АТС, 213) дейди. Том нутқида «жуда катта» тушунчасининг образли ифодаси учун қўлланилган «As big as a barrel» компаратив фразеологик бирлигини рус ва ўзбек таржимонлари моддий жиҳатдан аниқ «Величиною с боченок» ва «Бочкадек каттакон» тарзида талқин этиш йўли билан ўз тилларида ифодани фразеологик хусусиятдан маҳрум этиб, муаллиф томонидан яратилган катталиқ образини барбод этган, уни оддий киёс даражасига айлантириб қўйган:

Я хотел бы, чтобы он был величиною с боченок, потому что больше у нас нет ничего – ПТС, 181 // Мен шу сомсаннинг бир бочкадек каттакон бўлишини истар эдим. Негаки, шундан бошқа ҳеч нарса йўқ – ТСБК, 250.

Том пирогнинг айнан бочкадек катта бўлишини эмас, балки жуда катта бўлиб кетишини истаганини муболағадор қилиб образли баён этган эди, яъни «barrel» матнда катталиқ образини яратувчи воситадир. Катталиқ образини ярата оладиган бошқа бирор сўзнинг эмас, балки «barrel»нинг инглизча бирлик компоненти сифатида танланишининг сабаби эса, унинг фразеологизмнинг муқояса субъекти бўлмиш «big» сўзига оҳангдошлигидадир. Таржималарда қўлланилган сўз бирикмалари эса фразеологик бирлик хусусиятига эга эмасликлари туфайли эслатилган фикрни шакл ва мазмун уйғунлигида ифода этиш имкониятига эга эмаслар.

Ҳоҳ таржимонлар компаратив фразеологик бирликлар маъно ва услубий вазифаларини зарурий даражада ўзлаштириб олмасдан, хусусан улар таркибидаги компонентлар семантик им-

кониятларини ҳамда ушбу унсурлар эквивалентларининг касб этиши мумкин бўлган маъно ва услубий вазифаларини етарлича баҳоламасдан, уларни калька усулида таржима қилишга киришадиларки, бу ҳол қатор хато ва камчиликларнинг содир бўлишига олиб келади.

В. Шекспирнинг «Ромео ва Жульетта» пьессасида энага Ромеодан навқарининг қанақа одам эканлиги ҳақида сўраганда, у: «I warrant thee, my man's as true as steel» (RJ, 41) дер экан, навқарининг бутун вужуди билан унга содик эканлигини «As true as steel» компаратив фразеологик бирлиги воситасида образли ифода этади. Рус таржимони бирлик маъносини тўғри тушунгани ҳолда, унга мувофиқ эквивалент танлаш йўли билан ижобий натижага эришган бўлса, ўзбек таржимони бирлик муқояса объекти бўлмиш «пўлат» сўзи вазифасини аслиятдагидек «мехр» ва «садоқат» тимсоли сифатида тушунмасдан, уни ўзбек тилида бу сўз одатда қўлланиб келадиган «мустаҳкамлик», «сир сақлай билиш», «оғзи маҳкамлик» тимсоли сифатида ишлатилияпти. деб ўйлагани ҳолда, уни моддий жиҳатдан аниқ таржима қилиш орқали муаллиф мақсадини нотўғри талкин этиб қўйган:

Ручаюсь я, что верен он, как сталь – РДж, 90 // У пўлатдай мустаҳкамдир, кафилян унга – РЖ, 634.

VIII. Таржимонлар айрим ҳолларда компаратив фразеологик бирликларни тасвирий йўл билан ўгириш орқали китобхонларга уларнинг маъноларининггина етказиб берадилар, услубий вазифаларини эса сўндириб, ифодани услубий жиҳатдан бетараф қилиб қўядилар. Ваҳоланки, бадний ижод соҳиблари ўз персонажлари фикрини образли, ҳиссий-таъсирчан тарзда ифода этиш мақсадида, бошқа бадний-тасвирий воситалар қатори, бадний муқояса асосида юзага келган турли-туман турғун бирикмалардан ҳам фойдаланадиларки, таржимада адекватликка эришишнинг бирдан бир шarti шу услубий воситалар вазифаларини қайта яратишдан иборатдир. Акс ҳолда муаллиф мақсади рўёбга чиқмай, матн кўрсатилмай келади. Масалан, Л. Н. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» асаридан келтирилган жумлада образлилик кўрсатилаётган мехмондорчиликнинг бошқа сердабаба мехмондорчиликларга монандлиги бир бирига айнан ўхшаш икки томчи сувга бадний тарзда муқояса этилиши асосида юзага келган бўлса, таржимада тасвирий усулга мурожаат қилинганлиги оқибатида мазкур услубий таъсирчанлик ярамай қолган:

... вечер был начат очень хорошо и что вечер был как две капли воды похож на всякий другой вечер – ВМ, II, 599 // ... зиёфатимиз яхши бошланди, бизнинг зиёфат ҳам айнан бошқа зиёфатларга ўхшайди – ПТС. 181.

Нима қилишини билмай турган Гекльберри Финнинг (Марк Твен. «Гекльберри Финнинг бошидан кечирганлари») миясига янги бир фикр келиб қолади-ю, дили бирдан ёришиб, ўзини жуда енгил ҳис қила бошлайди:

Why, it was astonishing, the way I felt as light as a feather right straight off – АНФ, 465 // И удивительное дело: в ту же минуту на душе у меня сделалось легко, как перышка – ПГФ, 476 // Ажабо, шундай деб ўйладиму, дилим анча енгиллашди – ГФБК, 231.

Асл нусха ва унинг русча таржимасида образлилик персонаж аҳволининг «пар» енгиллигига муқояса этилиши воситасида ҳосил қилинган бўлса, ўзбекча матн, таржимоннинг тилда мавжуд «Қушдай енгил» мувофиқ компаратив фразеологик бирлигидан фойдаланмасдан, тасвирий йўлга мурожаат қилиши оқибатида образли хусусиятдан маҳрум бўлган.

Балиқ гўштининг Гекльберри Финн нутқида образли тарзда «қор»га муқояса этилиши бола нутқи хусусиятини яратиб берганки, ҳосил бўлган компаратив бирикманинг рус тилига моддий жиҳатдан аниқ ўгирилиши аслият образлилигини сақлаб қолиш билан бирга бола нутқининг ўзига ҳослигини ҳам тўғри талқин этган бўлса, бирикма муқояса объектнинг ўзбекча таржимадан тушиб қолиши таржимани образли хусусиятдан маҳрум этишдан ташқари, персонаж нутқи тасвирини ҳам йўққа чиқарган:

They peddle out such a fish as that by the pound in the market-house there: everybody buys some of him; his meat's as white as snow and makes a good fry – АНФ. 300 // Такую рыбу там на рынке продают на фунты, и многие покупают: мясо у сома белое, как снег, его хорошо жарить – ПГФ. 304 // Бунақа баликларни бозорда кадоқлаб сотишади, қўп одамлар олади ҳам; лакка балиқнинг гўшти оппоқ бўлади, коврининг ҳам яхши – ГФБК, 60.

IX. Гоҳо таржимонлар аслиятда қўлланилган компаратив фразеологик бирлик маъно ва услубий вазифаси ўрнини оғзаки нутққа ҳос – мазмунни кучайтирувчи лексик бирликлар воситасида тўлдиришга ҳаракат қилсаларда, таржимада муаллиф назарда тутган услубий таъсирчанлик яралмай қолади. Демак, оғзаки нутққа мансуб сўзларнинг маълум даражада ҳис-ҳаяжон билан

талаффуз этилиши туфайли улар персонажлар нуткига бироз образлилик, ҳис-ҳаяжон белгиси бахш этсалар-да, компаратив фразеологик бирликлар воситасида атайлаб яратиладиган образлилик ёки ҳиссий-таъсирчанлик даражасидаги услубий хусусият касб эта олмайдилар.

Компаратив фразеологик бирлик муқояса объектининг таржимада маънони кучайтирувчи лексик восита билан алмаштирилиши айрим ҳолларда нафақат аслият образлигининг бирмунча нурсиз, ширасиз тарзда талкин этилишига, балки муаллиф матнининг ўзгача маъно белгиси касб этишига ҳам олиб келади. Масалан, Жек Лондоннинг «Мартин Иден» романида хикоя қилинишича, оғир турмуш тарзи, ҳаёт ташвишлари жонига теккан Жо меҳнати оғирлигини дўзах азобига қиёс этиш (*work like hell*) йўли билан нафақат суҳбатдоши, балки китобхонда ҳам ўзига нисбатан зўр ачиниш ҳисси уйғотган бўлса, бадий муқояса натижасида ҳосил бўлган компаратив фразеологик бирликнинг ўзбек тилига услубий бетараф «иш жуда оғир» бирикмаси орқали берилиши персонаж меҳнати хусусиятини, яъни меҳнатнинг ачиниш даражасида оғирлигини анча юмшатиб, ифодани ҳис-ҳаяжон оҳангидан маҳрум этган:

«But work like hell», the other added – МЕ, 159 // Но работа адова, - прибавил Джо – МИ, 119 // Лекин иш жуда оғир. - деб қўшиб қўйди Жо – МИ, 150.

Х. Маълумки, ўзбекчага рус тили орқали ўғирилган хорижий муаллифлар асарлари таржималарида учрайдиган хато ва камчиликларнинг тахминан ярми русча таржималар нуксонлари туфайли содир бўлади. Бу ҳол компаратив фразеологик бирликлар таржимасига ҳам тааллуқли бўлиб, уларнинг инглиз тилидан русчага нотўғри ўғирилган қисми ўзбекча матнларда такрорланмоқда. Натижада бу камчиликлар ўзбек таржимонлари «ташаббуси» билан йўл қўйилган хатоларга қўшилиб, асарнинг ўзбекча таржимасидаги нуксонлар миқдори икки баравар ошиб кетади.

Жемс Гринвуднинг «Жулдур кийимли бола» повести персонажи ўз фикрини иккита компаратив фразеологик бирликни ёнма-ён қўллаб, муболағали, тарзда образли ифода этади. Парчада юқори образлилик ёнма-ён ишлатилган икки компаратив фразеологик бирликнинг бир-бири таъсир кучини ошириши туфайлигина эмас, балки уларда ифода этилган фикрлар – заҳматлилик ва енгиллик образларининг (*As hard as iron, As light as a cork*) бириб-бирига қарама-қарши қўйилиши натижасида ҳам яратилган. Рус-

ча таржимада, бинобарин, унинг ўгирмаси бўлмиш ўзбекча матнда ҳам, биринчи компаратив фразеологик бирлик умуман тушириб қолдирилган бўлса, иккинчисининг мазмуни эркин маънодаги сўзлар ёрдамида тасвирлаб қўя қолинган. Оқибатда рус таржимони гуноҳи билан содир этилган камчилик ўзбекча таржимада беихтиёр такрорланган:

It was a bleak bracing morning; the frosty road was hard as iron, and I felt as light as a cork – THLR, 156 // Было пасмурное холодное утро, я чувствовал себя необыкновенно легким и бодрым – МО. 85 // Ҳали эрталаб ҳаво булутли ва совук эди, мен ўзимни одатдан танқари енгил ва дадил ҳис қилдим – ЖКБ, 86.

Хулоса қилиб айтганда, халқлар тафаккур йўналишининг, ҳаёт тажрибасининг асосан уйғунлиги, уларнинг турли-туман хулқ-атвор ва ҳислат-хусусиятларга нисбатан муносабатларининг аксарият ҳолларда ўхшашлиги турли тиллардаги кўпчилик компаратив фразеологик бирликларнинг бир хил образли асосга эга бўлиб қолишларига олиб келганки, бу, албатта, таржима жараёнини енгиллаштиради. Аммо халқларнинг муайян фикрни образли тарзда ёхуд ҳис-ҳаяжон таъсирида ифода этишларида қатор ҳолларда ўзларининг минтакавий шарт-шароитларидан, турли хил тасаввур ва қарашларидан келиб чиқишлари сабабли, баъзан улар фойдаланадиган компаратив фразеологик бирликларнинг муқояса объеклари бир-бирлариникидан фарқ қилади. Ушбу ҳол санъаткор олдига бундай бирликлар мазмуний-услубий хусусиятларини муқобил лисоний воситалар қидириб топиш йўли билан қайта яратиш масъулиятини қўяди.

Аслиятда қўланилган компаратив фразеологик бирликлар таркибидаги бадий муқоясалар умуминсоний ҳақиқат, маълум ва машҳур тарихий далиллар, таржима тили вакилларига яхши таниш нарса ва воқеа-ҳодисалар асосида юзага келган бўлсалар, боз устига муқояса унсурлари орасидаги мантиқий боғланиш кўзга яққол ташланиб турса, бундай компаратив фразеологик бирликларни калька усулида таржима қилиш аксарият ҳолларда адекватликни юзага келтиради.

Компаратив фразеологик бирликларни тасвирий йўл билан талқин қилиш китобхонга уларнинг маъноларинигина етказиб беради, услубий вазифаларини сўндириб, ифодаларни бадий-тасвирий хусусиятдан маҳрум этади.

3. Миллий хусусиятли фразеологик бирликлар таржимаси

Таржима тилида аслиятда қўлланилган барча миллий хусусиятли лисоний воситаларнинг мазмуний-вазифавий хусусиятларичи адекват қайта яратиш китобхонга асарнинг миллий ўзига хослигини, персонажлари хулқ-атворини, ҳаёти асарда тасвирланган халқ миллий руҳиятини ва, ниҳоят, тилининг ўзига хослигини ҳис этиш имкониятини беради. Таржиманинг асосий вазифаси ўзга тил воситалари ёрдамида аслиятнинг шакл ва мазмун бирлигини қайта яратишдан иборат экан, бу масъулият таржимондан бадний асарнинг миллий хусусиятини тўла талқин этишни талаб қилади.

Маълумки, бадний адабиётда муайян халқ ҳаёти билан боғлиқ объектив оламнинг у ёки бу ҳодиса ва далиллари образли шаклда умумлаштирилган ҳолда акс эттирилади. Образлиликнинг лисоний акс эттирилиши, жумладан ҳар бир тилда ўз хусусиятига, ўзига хос маъно ва қурилиш жиҳатларига эга фразеологик бирликлар воситасида намоён бўлади. Бу халқнинг образли тафаккурида ўзига хослик мавжудлигидан далолат беради. Айни хусусият фразеологик таркибда қутилмаган муқоясавий ва метафорик тасаввурларни келтириб чиқарадики, ушбу омиллар фразеологизмларнинг миллийлигини келтириб чиқаради.

Ҳар бир тил фразеологик захираси таркибда халқ ҳаётига мансуб ижтимоий-тарихий воқеа-ҳодисалар, ахлоқий ва маънавий-маданий меъёрлар, руҳий ҳолатлар, диний тасаввур, миллий анъана ва урф-одатлар ўз аксини топган бўлади. Муайян тил жамоаси дафъига мансуб бундай фразеологизмлар миллий хусусиятли тил воситалари сирасига киради. Улар тилнинг халқчиллиги ва ўзига хослигини белгилагани ҳолда, бадний асарнинг миллий бўёғини юзага келтиради. Фразеологик бирликлар миллий хусусияти эса таркибларида миллий тушунчаларни англатадиган сўзларнинг қўлланилиши билан бунёд этилади. Масалан, айрим фразеологик бирликларнинг компонентлар таркиби улар тааллуқли тиллар ҳарфлари номларидан иборат бўлади. Мисол учун, «Ни аза в глазу не видеть», «От А до Я» фразеологик бирликларининг таянч компонентлари рус алифбосининг ҳарфларидан иборатдир. Узбекча «Ичини ерса алиф чикмаслик», «Лом (лом-мим) демаслик», «Алифни калтак демок» фразеологизмлари эски ўзбек алифбоси ҳарфларидан ташкил топган. Фразеологик бирликлар

таркибида ёркин миллий бўёққа эга компонентлар одатда тимсолий вазифалар ифодаси учун қўлланилади.

Турли географик номлар ҳам фразеологик бирликлар компонентлари вазифасини бажариши мумкин. Масалан, ўзбекча фразеологик бирликлар таркибида Ўзбекистон ҳудудида жойлашган шаҳар, қишлоқ, дарё ва саҳролар номлари учрайди. Инглизча ва русча фразеологик бирликлар компонентлари эса аксарият ҳолларда Англия ва Россия ҳудудларида жойлашган географик номлардан иборатдирлар. Фразеологик бирликлар таркибида қўлланилган топонимлар ўзлари жонлантирадиган сифат ва белгилар, чунончи, узоқлик, сахийлик, тақводорлик каби аломатлар тимсоллари сифатида намоён бўладилар. Масалан, «Бева хотинга Бухородан ит ҳуради», «Онасини Учқўрғондан кўрсатмоқ» фразеологик бирликлари таркибларидаги «Бухоро», «Учқўрғон», «До Москвы не перевешаешь», «Кричать во всю Ивановскую» фразеологизмлари таркибларидаги «Москва», «Ивановская» Ўзбекистон ва Россия ҳудудларида жойлашган географик номлар бўлса, «Язык до Киева доведет», «Тухуми Бағдоддан келибдими?», «Do in Rome as the Romans do» таркибида фойдаланилган «Киев», «Бағдод» ва «Rome» (Рим) шаҳарлари рус, ўзбек ва инглиз халқлари узоқ асрлар давомида муносабат-мулоқотда бўлиб келган шаҳарлар номларидир. Бинобарин, бу шаҳарлар ҳақида муайян тушунчалар шаклланганки, бу ҳол уларнинг фразеологик бирликлар таркибида тимсолий маъно касб этишларига имкон берган.

Миллий-тарихий хусусиятли фразеологик бирликлар таржимаси масаласи таржима назариясининг энг кам каламга олинган муаммолари сирасига киради. Миллий хусусиятли лисоний воситалар таржимасига бағишланган тадқиқотлар таркибида бу ҳақда баён қилинган фикрлар старли даражада эмас. Мазкур масалани озми-кўпми ёритиб берадиган махсус тадқиқотлар эса бугунги кунда кўзга ташланмайди.

Айрим муаллифлар ўз тадқиқотларининг тегишли бўлимида фразеологик бирликларнинг барча турларини миллий хусусиятли тил воситалари сифатида таҳлил қиладилар, улар таржимаси ҳақида гапирганда миллий хусусиятли фразеологик бирликларни назарда тутадилар. Шундай қилиб, айтиш мумкин назар кўпчилик олимларнинг миллий бўёқли фразеологик бирликлар ҳажми тўғрисидаги фикрдан тубдан фарқ қилади.

Мазмунан ўхшаш икки тил фразеологик эквивалентлари ёки муқобил вариантлари таржимада ҳамма вақт бир-бирларини алмаштира олмайдилар. Бунинг сабаби айрим фразеологик бир-

ликлар таркибида улар мансуб бўлган халқлар турмуш тушунчаларини акс эттирадиган компонентларнинг мавжудлигидадир. Баъзи миллий хусусиятли фразеологик бирликлар эса таржима тилида ўз муқобилларига эга эмаслар. Бундай тил бирликлари ўзбек тилига таржима амалиётида қарор топган турли усуллар ёрдамида талқин этилади. Бу усуллар ижобий фазилатлари билан бирга салбий хислатларга ҳам эга бўлиб, таржиманинг муваффақияти мазкур усуллардан ўринли ва моҳирона фойдаланишга боғлиқдир.

Миллий хусусиятли фразеологик бирликларни ўзбек тилига таржима қилишнинг энг намунали усуллари қуйидагилардан иборат:

I. Калька усулида таржима қилиш. Агар аслият таркибидаги фразеологизм ички мазмуни ва образли асоси мантикий заминга эга бўлиб, бу асос очик-ойдин кўзга ташланиб турса, шу билан бирга кишиларнинг ҳаётий тажрибалари негизида яратилган бўлса, бундай фразеологизм қатор ҳолларда калька усулида таржима қилинадики, бундай ҳолда таржима тилида тегишли фразеологик бирликнинг нафақат мазмуний-услубий хусусияти, балки миллий ўзига хослиги, ижтимоий-маданий хоссаси ҳам қайта яратилади. Бундай пайтларда аслият фразеологизмининг шакл ва мазмун бирлиги тўла тикланади, китобхоннинг аслият ва унинг тили ҳақидаги тасавури бойийди, аслият яратилган халқ тилида фойдаланилган барқарор услубий приёмлар ва бадий-тасвирий воситалар, баъзан эса муаллифнинг ўзига хос ижодий услуби ҳақидаги тушунчаси кенгайди. Бу усул, шунингдек, таржима тилининг бойиши учун ҳам замин яратади.

Н. В. Гоголнинг «Ревизор» комедиясида қўлланилган «Большому кораблю – большое плавание» (Р, 107) фразеологик бирлиги ўзбек тилига калька усулида «Катта кемага катта сафар муносиб» тарзида ўғирилган. Ўзбекларнинг руслар турмуш шароити билан яхши танишлиги туфайли рус воқелигини акс эттирувчи «корабль» ва «плавание» сўзлари таркибига кирадиган мазкур иборанинг мазмуний-услубий ва вазифавий жиҳатларининг ўзбекларга тушунарлилиги таржиманинг калька усулида амалга оширилишига йўл қўйган. Ҳосил бўлган янги иборанинг афористик, мақолларга хос шакли ва мажозий маъносининг асослиги аслиятда мужассамлашган фикрни образли ифода этиш имкониятини берган ва шу билан бирга ўзбек тили луғат таркибини яна бир муваффақиятли, сиқик ибора билан бойитган.

Иборага миллий хусусият бахш этувчи компонент соф миллий асос сифатида хизмат қилувчи тарихий, диний ва бошқа да-

дилларга таянмасдан, таржима тили соҳибларига таниш миллий урф-одатлар билан боғлиқ бўлса-ю, уларнинг урф-одатларига зид бўлмаса, бундай иборани бемалол калька усулида талкин этиш мумкин. Бундай пайтда аслиятда қўлланилган бирликнинг образлилик ҳамда ҳис-ҳаяжон ифодасидан холи бўлишининг аҳамияти катта. Масалан, ҳозирги замон ўзбек тили лугат таркибидан ўрин олган «Олтин тўй» ибораси рус тилидан калька воситасида қабул қилинган бўлиб, у рус халқининг миллий анъанаси – эр-хотиннинг уйланганларига эллик йил тўлиши муносабати билан тантанали нишонланадиган санани англатади.

Ўзбек тилида на эквиваленти ва на муқобил вариантга эга русча «Воздушный поцелуй» ибораси ўзбек тилига турли-туман тасвирий воситалар ёрдамида ўгирилиб келар эди. Аммо «Тинч Дон» романи таржимони мазкур иборанинг «воздушный» компонентини унга матний-мангикий мос «учирма» сўзи билан талкин этиб, аслиятдаги бирликка вазифавий уйғун «Учирма ўпиш» иборасини яратади. Ўзининг соддалиги, компонентларининг мазмунан ва мантқан боғланиши, шунингдек аксарият ўзбекларнинг мазкур ҳаракат маъносидан воқифлиги туфайли яратилган янги сўз бирикмаси кулоққа тўла одатий эшитилади ва зарурий коммуникатив таъсирчанликни юзага келтиради:

Он на ходу очень ловко раскланился и послал им воздушный поцелуй – ТД, I, 102 // У юриб кетаётган жойидан эпчиллик билан уларга таъзим қилди ва учирма ўпиш юборди – ТДн, I, 374.

Аммо катор ҳолларда сўзма-сўз таржима натижасида ҳосил бўлган сўз бирикмаси аслият фразеологизми мазмуний-услубий вазифасини аке эттира олмайди. Масалан, ўз мазмуни ва лексик таркибига кўра рус халқининг тарихи ва турмуш тарзи билан боғлиқ фразеологик бирликлар фақат рус тили соҳиблари учунгина асосли ва анъанавийдирлар. Бу сўзлар тарихий тараққиёт натижасида мазмуний асосини йўқотган фразеологик чагишмаларга таалукли бўлиб, сўзма-сўз таржима натижасида ҳосил қилинган бирикма аслиятда мужассамлашган маънони аке эттиришга ожизлик қилиб қолиши мумкин. Шунинг учун ҳам миллий-тарихий хусусиятга эга фразеологик бирликларни талкин этишда бесамара сўзма-сўз таржимага мурожаат қилмасдан, асосан қуйидагиларга эътибор бериш лозим:

1) Фразеологик бирликлар халқ оғзаки ижодиёти, турли-туман афсоналар асосида пайдо бўлиб, улар таркибида машҳур та-

рихий ҳамда диний-мифологик шахслар номлари учраши мумкин. Бундан ташқари, ҳар бир халқ вакили ўз фикрини образли ёки ҳис-ҳаяжонли тарзда ифода этиш мақсадида барқарор сўз бирикмалари яратишда ўзига яқин ёки таниш нарса ва ҳодисалар номларидан фойдаланишга ҳаракат қиладилар. Аслият тили фразеологик бирлиги таркибида акс эттирилган бундай омиллар таржима тили вакиллари билим доирасидан ташқарида бўлиши мумкин. Айрим таржимонлар аслиятнинг миллий ўзига ҳослигини йўқотишдан қўриқиб, калька ёрдамида ҳосил қилинган сўз бирикмалари таркибида бундай компонентларни айнан сақлаб қоладилар, натижада образли умумлашма, мантиқий боғланиш намоён бўлмасдан, прагматик адекватлик яралмай қолади. Чунки аслият тили соҳиблари турмуш тарзини ифодалаб, калька йўли билан таржима тилига ўтказилган сўзлар таржима тили соҳибларига ё умуман таниш эмас, ёки уларнинг кундалик ҳаётида кенг кўламада қўлланилмайди, бинобарин, умумхалқ тили унсурлари даражасидаги фаслликка эга бўлмаган зўрма-зўраки ифода воситаси образлилик яратишга қодир эмас. Масалан, «бошдан-оёқ», «тўла-тўқис», «бутунлай», «тамомила» тушунчаларининг образли ифодаси учун грек тилида «От альфы до омеги» ва унинг таъсирида рус тилида «От А до Я» иборалари пайдо бўлган. Айни ибораларнинг образлиги мазкур тиллардаги биринчи ва охири ҳарфларнинг мажозий қўлланилиши – бир-бирига қарши қўйилиши асосида вужудга келган. Бундай бирликларни тўғри талқин этиш қатор амалий қийинчиликлар билан боғлиқ. Масалан, бир халқ турмуш тушунчаларини англатадиган сўзларни бехиётиёр бошқа халқ тилига кўчириб қўйиш кутилган натижани бермайди. Шунинг учун ҳам В. Ажаевнинг «Москвадан узоқда» романида қўлланилиб, ўзбек тилида миллий бўёқдорлик нуқтаи назаридан бетараф «Бошдан оёқ», «Ипидан игнасигача» ибораларининг муқобили «От А до Я» бирлиги ўзбек тилига моддий жиҳатдан аниқ ўгирилган экан, бундай таржима прагматик адекватликни таъминлай олмаган, чунки ўзбекча таржимадаги «А сидан Я сигача» бирикмаси мантиқий асосдан узоқ, чунки «Я» ўзбек алифбосининг охири ҳарфи ҳисобланмайди, бинобарин, алифбонинг биринчи ҳарфи бўлмиш «А» ҳарфига қарши қўйила олмайди, шунинг учун ҳам «охир» тушунчаси тимсоли сифатида қабул қилинишга ожиз:

Оттого, что вам, инженерам, все легко дается и все ваши правила расписаны в книгах от «а» до «я», у вас и вырабатывается апломб и самоуверенность – ДМ, 400 // Сиз инженерларнинг ишингиз шунақа осон бўлганидан ва қоидаларингиз «а»-

2) Халқлар урф-одатлари ва анъналари, улар томонидан қабул қилинган ахлоқий меъёрларга асосланган, шунингдек, таркибида кийим-кечак ва истеъмол қилинадиган таомлар номлари мавжуд бўлган фразеологик бирликлар кўп ҳолларда миллий хусусиятга эга бўладилар. Агар гап истеъмол қилинадиган таомлар турлари ҳақида кетадиган бўлса, биринчи навбатда, бундай таомлар тайёрланадиган маҳсулотнинг ҳалол ёки ҳаромлиги муҳим аҳамият касб этади. Зеро, бундай бирликларнинг образлилиги жорий этилган тақик асосида яратилади. Тақикланган маҳсулот номи эса ифоданинг миллий хусусиятини ташкил этади. Бундай лисоний воситаларни адекват талқин этиш мулоқот иштирокчиларининг – таржима тили соҳибларининг нафақат лисоний, балки ғайрилисоний билимдорлигини ҳам талаб қилади. Масалан, бақа гўшти французларнинг энг лаззатли таоми ҳисобланса, хитойларда бундай фазилат илон гўшти зиммасига тушади. Қадимда руслар от гўштини емаган бўлсалар, ҳақиқий мусулмон чўчка гўштини истеъмол қилмайди. Мол гўшти дунёнинг деярли барча халқлари учун истеъмолбоп бўлгани ҳолда, уни ҳиндлар емайдилар, чунки сиғирлар улар тасаввурда муқаддас саналади. Шунинг учун ҳам Л. Н. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» романида Кутузов князь Андрейга: «И французы... верь моему слову, будут у меня лошадиное мясо есть! – ВМ, III, 171 // Менга ишон, французларга ҳам от гўшти еғизамиз! – УТ, III, 200 деган экан, унинг нутқидаги «Есть лошадиное мясо» бирлиги «жазоланмок» маъносини англатадики, мазкур тушунча сўзма-сўз ўгирилиш натижасида таржимада ўз аксини топмаган. Ўзбекча матида кўрkitиш маъно белгиси йўқолган, чунки от гўштининг истеъмол қилинишига турк халқларида ҳеч қандай тақик жорий қилинмаган.

II. Мишлий хусусиятли фразеологик бирликлар ўзбек тилига худди шундай бўёкли фразеологизмлар воситасида ўгирилади. Бу усулнинг ютуғи ёки муваффақиятсизлиги бирлик таркибида мужассамлашган образлилиқ ёки ҳиссий таъсирчанликнинг барҳаётлик ёки сийкалиқ даражасига боғлиқдир. Шу нуқтан назардан бу таржима усули қўйидаги натижаларга олиб келади:

1) Агар мазмунан ўзаро мос миллий хусусиятли аслият ва таржима тиллари фразеологик бирликлари академик В. В. Виноградов таснифига кўра фразеологик чатишмалар таркибига кирса, таржимада уларни бир-бирлари билан алмаштириш мумкин, чунки бу ерда фразеологик бирликлар маънолари улар таркибидаги

алоҳида компонентлар лексик маъноларига боғлиқ эмас, улар бутун бошли сўз бирикмаси маъносидан дарак бермайди. Зеро, фразеологик бирликнинг умумий маъноси билан унинг таркибидаги компонентлар маънолари ўртасидаги муносабатнинг вақт ўтиши билан сезилмай қолиши натижасида барҳаёт образлилик ҳам йўқолади, тил амалиёти ва ижтимоий тажриба туфайли мустаҳкамланган фразеологик бирлик маъноси матний ҳолатда ҳам, ундан ташқарида ҳам бир хил мазмунли хусусият касб этади, бинобарин, уни таржимада худди шундай хусусиятли фразеологизм ёрдамида бериш шароити вужудга келади. Шу нуқтаи назардан, И. С. Тургеневнинг «Оталар ва болалар» асарида қўлланилган «Аза не видеть» (ОД, 485) фразеологик чатишмасининг ўзбек тилига «Алифни ҳам танимаслик» (ОБ, 32) муқобили ёрдамида ўгирилиши айни муддао бўлган. Эски славян ва эски ўзбек алифболарининг биринчи ҳарфлари бўлиб, тегишли фразеологик бирликларнинг таянч компонентлари сифатида қўлланилган «аз» ва «алиф» ҳарфлари рус тилининг ҳам, ўзбек тилининг ҳам архаик лексик катламига мансубдирлар. Кейинчалик, улар ўз мақомини йўқотгани сабабли мазкур тиллар соҳибларининг аксарият қисмига тушунарли эмас. Бинобарин, улар тил соҳибларини учун субъектнинг тирик образини яратиш воситаси эмас. Бу эса ўз навбатида бирликларнинг ўзаро алмашинувиغا имкон беради.

2) Таркибларида миллий хусусиятли сўзлар мавжуд икки тил фразеологик бирликлари мазмун жиҳатидан ўзаро мос бўлсалар-у, улар академик В. В. Виноградов таснифига кўра фразеологик бутунликлар таркибига кирсалар, таржимада уларни ўзаро алмаштириш адекватликка олиб келмайди, матн таржима тилига ҳос миллийлик хусусияти касб этиб, коммуникатив тенг қийматлилик юзага келмай қолиши мумкин. Чунки бундай ҳолда фразеологик бутунлик маъноси ва унинг заминида ётган образлилик ибора таркибидаги алоҳида компонентларнинг моддий-маантикий маънолари асосида кўзга яққол таълабиб туради, яъни ҳар бир компонент бутунлик маъносини очишда ўзининг улушини кўшади, демак, фразеологизм маъноси билан унинг таркибидаги алоҳида сўзлар орасидаги муносабат тўла барҳаёт. Бундай барҳаётлик иборанинг миллий-тарихий хусусиятини жонлантириб туради. Масалан, маъқуллаш, қувватлаш, хурсандчилигини изҳор қилиш белигиси сифатида рамзий тарзда бош кийимини осмонга отиш асосида пайдо бўлган инглизча «To throw up one's cap» (ЖС, 90) фразеологик бутунлигининг эквиваленти бўлмиш русча «Швырять вверх колпаки» (ЮК, 321) ибораси ўзбек тилига мавжуд

«Дўппини осмонга отмок (ирғитмок)» бирикмаси орқали эмас, балки русча иборага мос шаклда «Калпоғини осмонга ирғитмок» тарзида талқин этилган, яъни таржимада одатда фразеологик бирлик таркибида ишлатиладиган «дўппи» ўрнида «қалпоқ» сўзи ишлатилган. Чунки «дўппи» сўздан фойдаланиш матнни ўзбек турмуш тарзи тасвирига айлантириб қўйган бўларди. Аммо таржимон томонидан киритилган ўзгартириш барибир вазиятни ўнгламаган. «Дўппи» сўзининг синоними бўлмиш «қалпоқ» баъзан «бош кийим» тушунчасини ҳам англатади. Шунга қарамасдан у русча «колпак» сўзининг мутлақ эквиваленти бўла олмайди. «Қалпоқ» сўзини талаффуз этганда ўзбеклар кўз олдига, биринчи навбатда, умуман бош кийим эмас, балки дўппи келади.

3) Оқибат натижасига кўра ушбу таржима усулига яқин яна бир ҳолат кузатиладики, унга мувофиқ миллий-тарихий хусусиятдан холи аслият тили фразеологик бирликлари ўзбек тилига шундай хусусиятга эга фразеологик бутунликлар воситасида ўгирилади. «Бош омон бўлса, тақия топилади» (ТДн, I, 241). «Тўнни тескари кийиб олмок» фразеологик бирликлари таркибидаги «тақия», «тўн» сўзлари ўзбек миллий либослари ҳисобланиб, образлилик шу сўзлар асосида яратилса-да, улардан русча «Была бы шея, а ярмо будет» (ТД, I, 195). «Закусить удила» фразеологизмлари таржимасида фойдаланиб бўлмайди. Бунга мазкур жуфтликларнинг мазмунан ўзаро мослиги ҳам имкон бермайди. Чунки очик-ойдин кўзга ташланиб турадиган образлилик русча матнларни ўзбек турмуш тарзи билан боғлаб қўяди. Бинобарин, қуйидаги таржима ўз мақсадига етмаган:

Но Дуняшка закусила удила: она тоже побледнела от негодования и злости – ТД, IV, 326 // Бироқ Дуняшка тўнни тескари кийиб олган эди: унинг ҳам жаҳли чиқиб, зардаси қайнаганидан ранги оқариб кетганди – ТДн, IV, 393.

4) Миллий хусусиятга эга бўлиб, мазмунан бир-бирларига ўхшаш аслият ва таржима тиллари бирликлари фразеологик бутунликларга мансуб бўлсалар-у, улар таркибларидаги бирликларга миллий хусусият бағишлайдиган компонентлар (ёки фақат таржима тили бирликлари компонентлари), қатор халқлар тилларида учраса, Сергей Влахов ва Сидер Флоринлар таъбирига кўра, минтақавий ҳисобланиб, муайян мамлакат чегарасидан ташқарига чиққан ҳолда, кенг майдонда тарқалган бўлса, таржимада бундай эквивалент бирликларнинг бири иккинчисини алмаштира олади. Масалан, «камишернай» (дудка) – Гарбий Оврупо халқларинини мусикавий асбоби бўлса, «ноғора» – ўзбеклардан ташқари яна

кўпчилик Шарк халқларида учрайди. Мазкур мусикавий асбоблар номлари фразеологик бирликлар (Плясать под чью-либо дудку – Бировнинг ногорасига ўйнамоқ) компонентлари сифатида уларга миллий хусусият бахш этади. Шунга карамадан, айти эквивалентликдан таржимада фойдаланиш матнга алоҳида миллий бўёк бахш этмайди. Чунки бундай компонентлар вазифаларига кўра кўпчилик халқлар фойдаланадиган ўхшаш предметларни аташ учун хизмат қилганлари ҳолда, тор миллий доирадан ташқарига чиқадилар. Кишилар назарида улар миллий жиҳатдан бетараф воситалар сифатида намоён бўладилар. Шунинг учун ҳам М. Е. Салтиков-Шчедриннинг «Жаноб Головлёвлар» асарида «бировнинг кўрсатмаси билан бирор иш қилмоқ» маъносининг образли ифодаси учун фойдаланилган «Плясать под чью-либо дудку» фразеологизмининг ўзбек тилига «Бировнинг ногорасига ўйнамоқ» тарзидаги таржимаси прагматик адекватликни таъминлаган:

У вас своя воля! Однако, чай, воля-воля, а тоже и по чужой дудочке подплясывать приходится! – ГГ, 185 // Ихтиёрингиз ўзингизда! Бирок, ихтиёр, ихтиёр-у, барибир бировнинг ногорасига ўйнашга тўғри келади! – ЖГ, 195.

III. Миллий хусусиятли фразеологик бирликлар миллий хусусиятдан холи муқобил вариантлари воситасида таржима қилинади. Мазкур усулнинг афзаллиги шундан иборатки, бундай пайтда аслият мазмуний хусусиятининг тўғри талқин этилишидан ташқари таржима матнига ўзга миллий бўёқнинг «инъом» этилиши хавфи бартараф этилади. Масалан, рус шахри Тула ўзининг самоварлари, инглиз шахри Ньюкастл кўмир саноати билан машҳур. Шу асосда рус ва ўзбек тилларида «Ездить в Тулу со своим самоваром» ва «To carry coals to Newcastle» фразеологик бирликлари яратилган. Таржима жараёнида бундай бирликларни бир-бирлари билан алмаштириш аслият тили миллий хусусиятини таржима тили миллий хусусияти билан алмаштириб қўйишга олиб келса, уларни сўзма-сўз ҳижжалаб таржима қилиш зарурий коммуникатив самарадорликнинг барбод бўлишига сабаб бўлади. Шунинг учун ҳам «Ездить в Тулу со своим самоваром» ва «To carry coals to Newcastle» фразеологик бирликларини миллий бўёқдорлик жиҳатидан бетараф «Оловга ўт ташламоқ», «Денгизга сув қуймоқ» бирликлари ёрдамида ўгириш мақсадга мувофиқдир.

«Гинч Дон» романида «бирор киши билан яқин муносабатда бўлмақ» маъносининг образли ифодаси учун «Крестить детей с кем-либо» фразеологик бирлиги қўлланилган бўлиб, у руслар-

нинг янги туғилган болани таклиф қилинган дўстлар даврасида черковда чўқинтириш каби диний маросими билан боғлиқдир. Мазкур фразеологизмни бўлишсиз-инкор шаклида қўллаш бирор кимса билан дўстона муносабатда эмасликни билдиради. Бундай фразеологик маънони ифода этиш учун ўзбек тилида одатда «Биров билан офтобда қатиқ ичмаганлик» фразеологик бирлигидан фойдаланилади. Миллий бўёқдан холи бўлган мазкур фразеологик бирликнинг таржимада қўлланилиши вазифавий адекватликни юзага келтирган:

Отвяжись, ради Христа! Я с ним детей не крестил, нечего мне с ним прощаться! – ТД, IV, 219 // Худо хайрингни берсин, мени тинч қўй! Мен у билан офтобда қатиқ ичишганим йўқ, ви-долашмасам ҳам бўлаверади – ТДн, IV, 263.

IV. Таржима тилида гоҳо аслият тилидаги миллий хусусиятли фразеологик бирлик маъно ва услубий хусусиятини ифода этадиган фразеологизм учрамайди. Чунки бундай фразеологик бирликларнинг пайдо бўлиш сабаби ва ишлатилиш шароити таржима тили соҳибларига хос эмас. Масалан, хитойликларнинг одатда ўпишмаслиги, ўз хурмат ва муҳаббатини бурун уриштириш орқалигина ифода этиши туфайли уларнинг нутқида русча «Воздушный поцелуй» фразеологик бирлигига эквивалент иборанинг топилмаслиги табиий ҳол. Бундай бирликларни ўгириш аслият тили соҳибларининг миллий ва ижтимоий хусусиятларидан хабардор бўлишни талаб қилади. Бирликларнинг пайдо бўлиш ва қўлланилиш манба ва имкониятлари ҳақида чуқур тасаввурга эга бўлишгина таржима тилида тўлақонли ифода воситалари яратиш имкониятини беради.

Таржима тилида тегишли адекват воситаларнинг йўқлиги бундай бирликларни тасвирий усулда талкин этиш заруратини келтириб чиқаради. Аммо баъзан таржима тилида аслият бирликларининг эквивалент ёки муқобил вариантлари мавжуд бўлган тақдирда ҳам таржимонлар мазкур усулга мурожаат қилдилар, натижада аслиятнинг зарурий коммуникатив таъсирчанлиги ҳамда образлилиги хиралашади, гоҳо эса аслият мазмуни сохталашади. Масалан, ёшларнинг никоҳдан кейинги бахтиёр дамларини руслар «Медовый месяц», ўзбеклар «чилла» дейдилар. «Медовый месяц» (бир ой) ва «чилла» (қирқ кун) бирликларининг кўчма маънода қўлланилиши туфайли, айтиш воситалар вазифавий ўзаро мос келганлари ҳолда, таржимада улар бир-бирларини алмаштира оладилар. Бироқ В. Ажаевнинг «Москвadan узокда» романида

фойдаланилган «Медовый месяц» фразеологик бирлиги ўзбек тилига муқобил варианты «чилла» сўзи орқали ўтирилмасдан, тасвирий йўл билан «уйланганларига ой ҳам бўлгани йўқ» шаклида талқин этилган:

Я и забыла! У него же медовый месяц – ДМ, 121 // Ха-я, эсимдан чикибди! Уйланганларига ой ҳам бўлгани йўқ – МУз, 142.

Агар аслиятда қўлланилган миллий хусусиятли бирлик фразеологик чатишмаларга тааллуқли бўлса, унинг тасвирий йўл билан ўтирилиши сезиларли йўқотишга олиб келмайди. Хусусан таржима тилида танланган восита ўз таркибида тасвирий воситага эга бўлса, зарурий коммуникатив таъсирчанлик жабр кўрмайди. Чунки фразеологик чатишмалар ёрқин образлиликдан махрум бўлган, аммо таркибида ўзларининг тасвирий хусусиятини, китобийлик ёки оғзаки нутққа хослик бўёғини сақлаб қолган бирликлардир. Ўзбек тили лексик ҳазинасидан зарурий лисоний воситаларни қидириб топиш учун ушбу вазиятларни ҳисобга олиш даркор. Масалан, «Разрубить гордиев узел» фразеологик чатишмасининг «Масалани узил-кесил ҳал қилмоқ» бирлиги воситасида талқин этилиши унинг таркибида маънони кучайтирувчи ҳамда матнга таъсирчанлик бағишловчи «узил-кесил» сўзининг мавжудлиги туфайли аслиятнинг матний хусусияти ифодасини юзага келтирган:

Фёдор ожидал только приезда Чапаева: этот приезд, верил он, разрубит гордиев узел, разъяснит всю неясность создавшегося положения – Ч, 54 // Фёдор Чапасвнинг келишига қараб қолди, чунки у келгач масалани узил-кесил ҳал қилиб, юз берган аҳволни тушунтириб берар, деб ишонган эди – Ч, 55.

Баён этилган фикрларни хулосалаб шуни айтиш мумкинки, фразеологик бирликларнинг миллий хусусияти тилнинг бутун тизимига хос миллий хусусият билан боғлиқ бўлиб, асар миллий бўёғининг таржимада қайта яратилиши унинг таркибидаги алоҳида воситаларда мужассамлашган бундай хусусиятларнинг адекват талқинига вобастадир.

Миллий хусусиятга эга фразеологик бирликларни калька усулида таржима қилиш аслиятнинг миллий хусусиятини акс эттирган, унинг ижтимоий-маданий ўзига хослигини сақлаб қолган ҳолда, аслият тилида фикрни образли ифода этиш восита ва усуллари ҳақида ҳам зарурий тасаввур берадики, бу ҳол таржима тилининг янги барқарор тил воситалари билан бойиши учун имкон ярадади.

Агар маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан ўхшаш миллий хусусиятли икки тил барқарор сўз бирикмалари фразеологик чатишмаларга мансуб бўлсалар, уларни таржимада ўзаро алмаштириш мумкин. Агарки тегишли икки тил иборалари фразеологик бутунликлар қаторига кирса, таржима тили матнига ўзгача миллий бўёк бериб қўйиш эҳтимоли пайдо бўлгани ҳолда, адекватлик юзага келмайди. Чунки бундай ҳолда бирликлар таркибидаги образлилик кўзга яққол ташланиб туради.

Миллий хусусиятли фразеологик бирликларни миллий бўёкдан холи муқобил вариантлари ёрдамида ўгирганда, таржима матнига аслият тили миллий хусусиятини бахш этиш эҳтимоли туғилмайди.

Агар миллий хусусиятли фразеологик бирликлар ёрқин образлиликдан холи фразеологик чатишмалар сирасига кирсалар, уларни тасвирий усул билан ўгириш мумкин. Образли воситалар, барҳаёт метафоралар таркибига кирувчи фразеологик бирликларни ўгиришда мазкур усулга мурожаат қилиш таржимани ёрқин образлилик ва таъсирчан-услубий бўёқдорликдан маҳрум этади.

Бадиий таржима ва нутқ маданияти

1. Таржимада нутқ маданияти

Мустақиллик шароитида Ватанимизда санъат, адабиёт, фан ва техника тармоқларининг беқиёс даражада тараққий этиб бораётганлиги бараварида она тилимиз қонуниятларининг ҳам кун сайин мисли кўрилмаган даражада ўз такомиллига эришаётганлиги тилнинг барча соҳалари қатори нутқ маданиятига ҳам алоҳида эътибор беришни талаб қилмоқда. Нутқ маданияти умуминсоният маданиятининг таркибий қисми сифатида гуллаб-яшнаётган маданий ҳаётимиз тараққиётига мунтазам равишда ўз улушини қўшиб келмоқда.

Нутқ маданияти инсоннинг маданий савиясини кўтаришда, илмий ва бадиий тафаккурини такомиллаштиришда муҳим ўрин эгаллагани ҳолда, фикрнинг адабий тил меъёрларига мувофиқ тарзда тўғри, силлиқ, таъсирли баён этирилишини, тилнинг тасвирий ва образли воситаларидан унумли ва ўринли фойдалана билишни, нутқнинг ихчам ва содда – барча учун тушунарли ва завқбахш бўлишини тақозо этади.

Нутқ маданияти маълум фикр ёки тушунчани ифодалаш учун тилда мавжуд икки ва ундан ортик воситалар орасидан мақсадга мувофиқини, эстетик жозибадорини нутқ жараёнида уқув билан танлаб, саралаб ишлатиш тамойилларини кўзда тутгани ҳолда, «қайта ишланиш», «сараланиш» оқибатида адабий тил меъёрлари сифатида тан олинадиган ҳолатларни ўз меъёри деб билади.

Нутқ маданиятини юқори даражага кўтариш жамият тараққиёти талаби ўларок, бирликларнинг фонетик қурилишини, грамматик меъёрларини, лексик-семантик, услубий хусусиятларини, ясашиш, ўзгариш, қўшилиш-бирикиш қонуниятларини акс этти-

рувчи адабий меъёрларни аниқлаш ишларини янада чуқурлаштиришни талаб эгади. Юксак нутқ маданиятига тилнинг барча имконият ва бойликларини пухта ва мукаммал эгаллаш асосида эришилади.

Нутқ силликлиги ва таъсирчанлигига интилиш барча халқлар учун ота мерос бўлиб, қадимги боболаримиз ҳам нутқ жараёнида сўзсиз маълум қонун-қондаларга амал қилганлар. Тилларнинг ҳозирги тараққиёти даражасига кўғарилишлари қадимги кишилар нутқининг аста-секин, авлоддан-авлодга ўтиш жараёнида ўзгариб, шаклланиб ва ривожланиб келганлиги натижасидир.

Тиллар тараққиёти тарихидан маълумки, аксарият мутаф-факирлар ўз тиллари маданияти масалаларига бефарқ қарамасдан, унинг такомиллашуви, фикр баён қилиш имкониятининг кенгайиши ва ранг-баранглашиши жараёнига муносиб ҳиссаларини кўшганлар. Масалан, туркий тилларнинг ривожланиши ва сайқал топишида Маҳмуд Қошғарий ва Алишер Навоийларнинг хизматлари алоҳида ўрин эгаллайди. Маҳмуд Қошғарий ўзининг «Девону луғотит турк» номли қомусий асарида туркий тилларга оид жуда кўп лексик ва фразеологик бирликларни жамғаргани, муайян тизимга солгани ва уларга таъриф бергани ҳолда, халқ оmmasининг тилдан амалий фойдаланиш имкониятларининг кенгайишига, сўз ва ибораларни нутқда саралаб қўллаш малакаларининг ошишига маълум даражада ижобий таъсир кўрсатган бўлса, Алишер Навоий ўзининг «Муҳокаматул луғатайн» номли асрида ўзбек тилининг битмас-туганмас фикр баён қилиш имкониятларига эга эканлигини, унинг ҳар қандай фикрни ҳам назмда тўла ва чиройли ифода этишига қодирлигини илмий ва амалий далиллар асосида исбот қилиб берадики, китобда баён этилган фикрлар ҳамда шоирнинг ғоят бой поэтик ижоди тилимиз маданиятининг ўсишига муносиб ҳисса қўшади.

Аммо XX асрнинг бошларигача нутқ маданияти масалалари, тилшуносликнинг талай соҳалари қатори, чинакамга илмий муаммо сифатида кенг қўламда махсус тадқиқот объекти бўлган эмас эди. Ўтган асрнинг 20-30-йилларидагина бу соҳа илмий муаммо сифатида кенг илмий жамоатчилик эътиборини ўзига тортди. 50-йилларнинг охирларидан бошлаб эса нутқ маданияти тилшуносликнинг ўз текшириш объектига эга бўлган махсус соҳаси сифатида шакллана бошлади.

1966 йили Ўзбекистон Фанлар академиясининг А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида Нутқ маданияти бўлимининг ташкил этилиши маданий ҳаётимизда катта воқеа бўлди.

Шу бўлимнинг жонбозлиги билан 1969 йил 27-29 май кунлари Тошкентда ўзбек тилининг нутқ маданияти масалаларига бағишлаб ўтказилган I Республика тилшунослик конференцияси, шу конференция олдидан ва муносабати билан матбуот саҳифаларида эълон қилинган ўнлаб илмий ва илмий-оммаббоп мақолалар ва, ниҳоят, конференция материалларини ўз ичига олган нутқ маданияти бўйича нашр этилган биринчи тўплам¹ ўзбек тили маданиятини юксалтиришда, унга кенг жамоатчилик эътиборини тортишда муҳим аҳамият касб этди, кўпгина тадқиқотчиларга ўзбек тилининг нутқ маданиятини илмий текшириш тарихи, унинг ҳозирги аҳволи ва муаммолари ҳақида бошланғич маълумотлар бергани ҳолда, уларда шу масалаларни таҳлил этишга қизиқиш ва ҳавас уйғотди.

Шундай қилиб, ҳозирги пайтда нутқ маданияти масалаларини ўрганиш соҳасида мамлакатимизда катта илмий текшириш ишлари бошлаб юборилган бўлса, бадий таржимада нутқ маданияти масаласи тадқиқотчиларимиз томонидан ҳали махсус, таржимашуносликнинг долзарб муаммоларидан бири сифатида қаламга олинган эмас. Таржима назарияси ва танқидчилигига бағишланган кўпчилик тадқиқотларда таржималар тилининг соф ва сифатли бўлиши ҳақида баён этилган фикрлар мазкур масалани умумлаштиришга интилиш соҳасидаги илк қадамларгина бўлиб, бу масаланинг илмий муаммо сифатида жамоатчилик эътиборини жалб қилиши ҳам сўзсиз таржималар тили маданиятининг юксалиши жараёнини янада жадаллаштиради.

Миллий тиллар маданиятини яхшилаш, ривожлантириш борасида кўрсатилган жонбозлик бадий таржима тили соҳасида ҳам кўрсатилиши лозим. Аслият тили қай даражада соф, унинг маданий савияси қай даражада юқори бўлса, таржима тили ҳам шунчалик бежирим, аслият тили маданияти даражасида бўлиши лозим. Муаллиф ва унинг персонажлари нутқий савияларининг айнан акс этирилишигина китобхонда асар тили ҳақида тўғри тасаввур ҳосил қилади ва унинг ғоявий-бадий киймати тўғрисида чиқарадиган ҳукмини тўлдиради.

Аслият тилига қўйиладиган талабларнинг барчаси таржима тилига ҳам алоқадор бўлиб, бадий таржима айниқса тил бобида ижодий хусусият касб этади, зеро, аслият мазмун ва вазифа бирлиги таржима тили қонун-қоидалари, лексик-фразеологик воситалари ёрдамида қайта яратилади. Профессор С. Иброҳимовнинг

¹ Нутқ маданиятига оид масалалар. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1973.

«Афсуски, ҳозирги ёзма ва оғзаки адабий тилимиздан фойдаланишда тилнинг қарийб ҳамма соҳаларида адабий тил меъёрларидан белгилч даражада четга чиқиш: грамматик, лексик, стилистик, имло ва орфоэпик қоидаларга эътиборсизлик давом этмоқда. Булар нутқ маданиятимизга ва унинг ривожига салбий таъсир эҳтимоқда. Шунинг учун ҳозирги вақтда тил ва нутқ маданиятини яхшилаш, ривожлантириш учун кураш умумдавлат, умумхалқ аҳамиятига эга бўлган маданий вазифадир»¹ деган сўзлари бадий таржима тилига ҳам алоқадордир. Таржима тили маданияти савиясининг юқори бўлиши мавжуд грамматик қоидалардан, лексик-услубий воситалардан тўғри ва ўринли фойдаланишни тақозо этади. Жумладан ўзбек адабий тили давримизнинг сўз бойлиги, грамматик қурилиши ва услубий лаёқати анча мукамаллашган тилларидан бўлиб, ҳар қандай мураккаб фикрни ҳам тўла ва раво ифода этишга қодир. У ўтмишда Навоий, Бобур, Муқимий, Фурқат каби ўнлаб забардаст сўз санъаткорларига ажойиб асарлар яратиш учун бой луғат хазинасини очиб берган, бизнинг давримизга келиб янада тараққий топган бўлса-да, кўпгина ёзувчи ва таржимонлар ўз фаолиятларида «сўзлардан фикр мақсадига қўра тўғри фойдалана олмаслик ёки нутқни назарур, ортқча сўзлар билан тўлдириб юбориш»², грамматик, баъзан фонетик-орфоэпик қоидалардан чекиниш каби нутқ маданияти меъёрлари қабул қила олмайдиган ҳолатларга йўл қўймоқдалар.

Баъзан асарлар таржимаси, мазкур ишнинг ижодий жараёни деб эмас, балки даромад манбаи сифатида тушунадиган айрим истеъдодсиз шахслар қўлига топшириб қўйилгани, бу таржимонлар матнга саводсизларча муносабатда бўлганлари ҳолда, ўз матнларини таржима амалиётида дуч келинадиган кўнлаб нуқсонлар билан тўлдириб юборадилар, натижада аслиятда мужассамлашган сон-саноксиз образли, ҳиссий-таъсирчан лисоний воситалар таржимада аслиймонанд жарангламайди, қисқаси, аслият ғоявий-бадий мазмуни муаллиф ифодаси даражасидаги тил ва услуб воситалари ёрдамида талқин этилмайди. Ваҳоланки, таржимон томонидан танланган барча лексик-фразеологик бирликлар, услубий воситалар, грамматик шакллар, сўзлар орасидаги синтагмагик муносабатлар тил вақиллари тажрибаларида синалган, силлик, юқори савияли, адабий тил меъёр ва қоидаларидан четга

¹ С. И. Иброҳимов. Ўзбек тилининг нутқ маданиятига оид масалалар, «Нутқ маданиятига оид масалалар» тўплами. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1973, 19-бет.

² Ж. Ҳамдамов. Тилимизнинг юксак маданияти учун, «Нутқ маданиятига оид масалалар» тўплами. «Фан» нашриёти, Тошкент, 1973, 97-бет.

чикмайдиган, такомиллашган бўлиши, аслиятдаги воситаларга вазифавий мос келиши зарур.

Таржима тилининг софлиги, унинг юкори маданияти учун кураш адекват таржималар яратиш бобидаги жонбозлик билан маътикан боғлиқ бўлиб, барча лексик ва фразеологик бирликлар ҳамда услубий воситаларнинг аслиятдаги даражада табиий жаранглаши, биринчи навбатда, уларнинг ўз маъно ва вазифалари ҳамда ўзларига хос шаклларида ишлатилишини таъқозо қилади.

Лексик-фразеологик бирликлар бадий ижод таркибида асар ғоясини коммуникатив ҳамда ҳиссий-таъсирчан тарзда ифода этиш учун хизмат қилар эканлар, улардан фикр мақсадига мувофиқ ўринли ва санъаткорона фойдалана билишгина муаллиф назарда тутган маъно ва услубий вазифанинг нутқ маданияти даражасида талқин этилишини таъминлайди. Бирликларнинг коммуникатив ва услубий лаёқатини ҳисобга олмасдан, уларни, аслиятдаги бирликлар таъсирига берилиб, таржима тили учун ғайритабiiй шароитларда қўллаш, аксарият, таржима тили маданияти йўл қўя олмайдиган бирикмаларнинг ҳосил бўлиб қолишига, баъзан эса маъно ва вазифанинг мутлақо ўзгача талқинига олиб келиши мумкин.

Таржима жараёнида муайян ифода воситасидан фойдаланётган таржимон ҳамма вақт ўзига шундай дейиш мумкинми ёки аслиятдаги маъно ва услубий вазифани тўлароқ ақс эттириш ҳамда табiiй жарангдорлик ҳосил қилиш учун фикрни ўзгачароқ ифода этиш лозими, деган саволни бериши лозим. Бундай саволга жонли нутқ ва унинг маданий меъёрларига асосланган бой амалий тажрибанинг ўзи ижобiiй жавоб беради: таржима жараёнида икки тил бирликларининг моддий уйғунлигини эмас, балки вазифавий монандлигини юзата келгиришига ҳаракат қилиш санъаткорни ҳамма вақт адекват ифодалар яратиш сари етаклайди. Вазифавий уйғун ифодалар эса моддий жиҳатдан бир-бирларига ўхшашлари ҳам, фарқ қилишлари ҳам мумкин. Масалан, инглиз ва рус тилларида «how do you do» ва «здравствуй(те)», «hallo» ва «привет»дан ташқари яна куннинг турли пайтларида турли бирликлар, чунончи, «good morning» – «доброе утро», «good afternoon» – «добрый день», «good evening» – «добрый вечер» бирликлари ёрдамида саломлашилади. Ўзбек тилида эса мазкур бирликлар вазифатарини биргина «салом» сўзининг ўзи ифода этадики, таржима жараёнида бундай мувофиқликни ҳисобга олиш адекватликни таъминлайди. Бинобарин, таржимада вазифавий уйғун-

ликнинг ҳисобга олиниши матннинг раванлиги ва табиий жарангдорлигини юзага келтиради:

1. Good morning – WU, 113 // Доброе утро – ВМУ, 104 // Салом – ҚГ, 107.
2. «Good evening»
«Good evening», he said – WU, 12.
 - Добрый вечер.
 - Добрый вечер – сказал он – ВМУ, 89.
 - Салом!
 - Салом, - дея жавоб қилди йигит – ҚГ, 9.

Айрим таржимонлар фаолиятида кузатилишидек, саломлашишни ўзбек тили маданияти меъёрига риоя қилмасдан, инглиз ва рус тилларидаги сингари вақтга қараб тафовутлашга интилиш харфхўрликка олиб келади. Бу эса персонажлар нутқи софлигига путур етказиши билан бирга аслият вазифасини ҳам тўла акс эттира олмайди: айрим таржимонлар фаолиятида, гоҳо жонли сўзлашувда ҳам учраб турадиган «хайрли эрта», «хайрли кун», «хайрли кеч» бирикмалари, ўзбек тили луғат захирасига сингиб, умумхалқ тили бойлигига айланмаганликлари туфайли, кулоққа оддий бир хайрихоҳлик ундовидай эшитилгани ҳолда, эслатилган инглизча ва русча бирликлар ҳамда ўзбекча «салом» (ассалом, ассалому-алайкум) сингари ижобий-самимий маъно белгиси касб эта олмайди:

«Good morning, sir» said the latter.

«Good morning», said Hurstwood – SC, 383.

- Доброе утро, сэр! – приветствовал тот.
- Доброе утро! – ответил Герствуд – СК, 298.
- Хайрли эрта, сэр! – деб сўрашди бошқарувчи.
- Хайрли эрта! – жавоб берди Герствуд – БҚК, 313.

Инглиз ва рус тилларидаги қатор бирликларга ўзбек тилида биттагина «салом» сўзининг мос келиши асарлар таржималари тилининг камбағаллашиб қолишига олиб келмайди, балки ўзбекча бирлик камровининг ўз мувофиқ вариантлариникига нисбатан кенглигини кўрсатади. Бундан келиб чиқадиган мантиқий хулоса шундан иборатки, ўзбекчадан инглиз ва рус тилларига асар ўгиришда таржимонлар барча «салом»ларни «how do you do» ва «здравствуй(те)» воситалари ёрдамида ағдаравермасдан, ўз тиллари меъёрлари талабидан келиб чиқиб ҳамма вариантлардан фой-

даланаверадилар. Акс ҳолда инглиз ва рус таржимонлари ўз масъулиятларига ижодий ёндашмаган бўладилар. Негаки, «здравствуй- (те)» ва, айниқса, «how do you do» маданий нутқда нисбатан кам кўтиланиладиган бирликлар бўлиб, ҳатто кўча-кўйда учрашиб қолган дўст ёки дугоналар ҳам, вақтни тафовутловчи бирликлардан фойдаланмаганларида, мазкур бирликларни ишлатишдан кўра бир-бирлари билан «hallo» ёки «привет» сўзлари ёрдамида саломлашишни маъқул кўрадилар.

Кечкурун, кўпроқ уйку олдидан хайрлашаётган ўзбеклар бир-бирларига «яхши ётиб (ухлаб) туринг», «яхши дам олинг» дейдиларки, бу бирикмалар ҳам оддий хайрлашув ундови бўлмиш «хайр!» сўзидан ўзларининг ижобий-самимий маъно белгилари билан фарқ қиладилар. Уларнинг инглиз ва рус тилларидаги «good night» ва «спокойной ночи» муқобиллари билан «good-bye» ва «до свидания» синонимлари ўртасида ҳам худди шундай фарқ мавжуд бўлиб, таржима жараёнида мана шу тафовутларнинг ҳисобга олингани ҳолда, мавжуд имкониятлардан ўринли фойдаланишгина адекватликни таъминлайди:

Good night, man – WU, 228 // Спокойной ночи – ВМУ, 211 // Яхши ухлаб тур, биродар – КГ, 235

Хайрлашув ундови бўлмиш «good-bye», «до свидания» ва «хайр» бирликлари аксарият бир-бирларига вазифа жиҳатидан мос келиб, бадиий ижодда ҳам муомала-муносабат кўзга ташланадиган даражада самимий-ижобий бўлмаса, асосан мазкур воситаларга мурожаат қилинади. Аммо таржимавий асарларда «хайр»нинг ўрнига «кўришгунча» сўзидан кўпроқ фойдаланадиларки, бу сўз русча «до свидания»нинг калькаси ўлароқ, ҳозирги пайтда оғзаки нутқ таркибида учраб туради. Кишилар баъзан «кўришгунча»нинг ўзи билан қафоатланмасдан, унинг ёнига яна «хайр»ни ҳам қўшиб қўядилар (кўришгунча хайр). «Кўришгунча» ва «кўришгунча хайр» бирликларининг кулоққа эриш эшитилмаслигининг асосий сабаби, фикримизча, уларнинг мантикий асосли эканликларидадир:

- Good-bye.
- Good-bye, sweet – FA, 68.
- До свидания.
- До свидания, хороший мой – ПО, 342.
- Кўришгунча.
- Кўришгунча, кўзим – АК, 101

Қасам шаклияларини таржима қилишда ҳам қатор қийинчиликларга дуч келинади. Баён этилган муайян фикрнинг ростлигига, тутилган йўлнинг тўғрилигига суҳбатдошни ишонтириш, бирор нарса ёки ҳаракатнинг тўғри ёки нотўғри, яхши ёки ёмонлигини алоҳида қайд қилиш каби ҳолатларда халқлар қатор бирликлар ёрдамида қасам ичадиларки, бундай қасам шаклияларининг объектлари одатда кишилар назарида энг азиз, мўътабар, муқаддас нарсалар, тушунчалар номларидан иборат бўлади. Қасам ичганда, жумладан, ўзбеклар кўпинча ҳаётларини (ўлай агар), нонни, виждонларини, худони, мўйсафидроқ кишилар эса оппоқ соколларини ўртага қўядиларки, айни воситалар (қасамлар) одатда маълум даражада ҳаяжон билан талаффуз этилади.

Турли тилларда ичиладиган қасамлар объектлари аксарият ҳолларда моддий жиҳатдан бир-бирларига ўхшаш бўладилар. Бу таржимани ҳарфхўрликка дучор бўлиш хавфидан сақлаб қолади:

Дедушка! Ей-богу... было это! Студент он... француз был... И так он меня любил... так любил! – НД, 152 // Буважон! Худо урсин... ошиқ бўлганман! Ўзи студент... француз эди... Мени бирам яхши кўрардики, асти қўяверинг! – Т, 406.

Аmmo таржима тилида объектлари моддий жиҳатдан мос эквивалентларга эга бўлмаган қасамни ифодаловчи асл нусха бирликларини ўгириш жараёнида санъаткорни қатор нуксонларга йўл қўйиш хавфи кутадики, адекватликни таъминлай олмайдиган йўлларга мурожаат қилиш натижасида ҳосил бўлган воситаларни аксарият таржима тили маданияти қабул қила олмайди.

Шекспирнинг «Ўн иккинчи кеча» пьесаси персонажи ўз сўзининг ростлигига суҳбатдошини ишонтириш учун қўлини ўртага қўйиб қасам ичган экан, унинг ўзбекча таржимада «виждон» билан алмаштирилиши ҳам, Андрей (А. М. Горький. «Она») қамокка олинган Павелни албатта қўйиб юборишларини «честное слово» қасами воситасида ишонч билан таъкидлаган экан, бирликнинг «ўлай агар» орқали талқин этилиши ҳам вазифавий адекватликни юзага келтирган:

1. By this hand, I am! – ТН, 595 // Это гак, клянусь своей рукой! – ДН, 199 // Виждоним ҳақи, гапим рост! ЎҚ, 107.
2. А не плачьте, ньенько, не томите сердца! Честное слово, говорю вам – скоро его выпустят – М, 142 // Қўйинг, йиғламанг, юрагимни эзманг, онажон! Ўлай агар, яқинда қўйиб юборишади – О, 88.

Бирок аслиятдаги «by George» бирлигининг мукобили бўлмиш «честное слово»нинг ўзбекчага бирор мавжуд мукобил варианты орқали ўтирилмасдан, сўзма-сўз «чин сўзим» тарзида берилиши ҳарфхўрликни юзага келтирган: фойдаланилган бирикма зғурий маъно ва услубий таъсирчанликни яратиб бера оладиган қасам хусусиятига эга лисоний восита эмас:

Yes, sir; she surprised me the other night. By George, if she didn't – SC, 194 // Да, сэр! Она буквально изумила меня вчера своей игрой. Честное слово – СК, 143 // Ха, сэр! У кеча мени ижроси билан ниҳоятда ҳайратда қолдирди. Чин сўзим – БҚК, 151.

Христиан дини вакилларининг бут (крест)ни илоҳий санаб, унга сиғинишлари туфайли рус тилида бут объекти бўлган қасам вужудга келган бўлиб, унинг «Артамоновлар иши» (М. Горький) асари персонажи лафзида ишлатилганлиги табиий эшитилиб, ифодада оғзаки нутққа хос жозибаторлик бахш этган бўлса, бу қасамнинг моддий жиҳатдан аниқ таржимаси бўлмиш «крест ҳақи» ўзбекчада қасам шаклиси сингари табиий жарангламайди:

Крест порукой – она ничего не будет знать – ДА. 574 // Крест ҳақи, у ҳеч нарсаи билмайди – АИ, 283.

Онт эслатилган усуллардан ташқари, ўзбек тилида яна «қасам (онт) ичаман» бирлиги ёрдамида ҳам ифодаланадигани, бундай пайтларда у русча «клянусь» сўзига ҳам моддий, ҳам вазифа жиҳатларидан мос келади. Аммо «клянусь»нинг қўлланиш доираси ўзбекча эквивалентиникига нисбатан кенгрок бўлиб, таржима жараёнида улар ҳамма вақт бир-бирини алмаштиравермайди. Бинобарин, бу русча бирлик ўзбек тилига «қасам ичаман»дан ташқари яна «ўлай агар», «нон урсин», «худо урсин (ҳақи)», «виждон ҳақи» каби қатор муқобил вариантлари орқали ҳам ўтирилади. Шунингдек, рус тилида «клянусь» сўзи ўртага қўйиб қасам ичиладиган нарса ёки тушунча номига қўшилиб, қасам ифодаси учун фойдаланиладиган бирликнинг компоненти сифатида ҳам қўлланилади. Бундай пайтда у инглизча ва ўзбекча бирликлар таркибидаги «бу» ва «ҳақи» сўзларининг вазифавий эквивалентига айланадигани, бу ҳолни таржима амалиёти мисоллари ҳам тасдиқлайди. Аммо гоҳо ўзбек таржимонлари русча бирликнинг моддий жиҳатини сақлаганлари ҳолда, «ҳақи» сўзининг иштирокидан воз кечадилар, натижада, жумладан, инглизча «by God» ўзбекчага «худо ҳақи» эмас, «худо номига қасамёд этаман» тарзида талқин этилади. Лекин бу ҳарфхўрликка олиб келмайди. Таржиманинг табиий жаранглашига асосий сабаб ўзбек тилида «қасам (онт) ича-

ман», «қасамёд этаман» бирликларининг мавжудлигидир: бу бирликлар одамлар қулоғига сингиб кетганлиги сабабли, сал ўзгача кўринишда қўлланилганларида ҳам ғайритабиий эшитилмайди:

1. В, God, you are a traitor – JA, 255 // Клянусь богом, ты изменник – ЖА, 409 // Худо номига қасамёд этаман, сен хиёнаткорсан – ЖА, 405.
2. Ay, by my beard, will we; for he is a proper man – TGV, 194 // Правильно. Клянусь моей бородой. он хороший человек – ДВ, 362 // Тўғри. Соқолим билан онт ичаман, яхши одамга ўхшайди – ВИЙ, 143.

Таржима амалиётида «клянусь»ни «онт бўлсин» тарзида талқин этиш ҳоллари ҳам учраб турадики, бундай бирикманинг жонли нутқда анъанавий восита сифатида қўлланилмаслиги сабабли, у китобхон қулоғига қасам ифодаси учун ишлатилаётган бирликдай табиий эшитилмайди, бинобарин, зарурий услубий таъсирчанлик яратиб бера олмайди:

Клянусь, Ниночка, я больше никогда, никогда не буду – МГ, 455 // Онт бўлсин. Ниночка, энди ҳеч вақт бундай қилмайман – ЁГ, 358.

Фикрнинг ўта силлиқ, китобий баёнига эришиш мақсадида таржимонлар баъзан ўз тиллари луғат таркибидан ўрин олмаган қардош халқлар тиллари лисоний бирликларини беасос ишлатадилар. Оқибатда аслиятда ифода этилган маъно ва услубий вазифа китобхонга аниқ етиб бормади қолади. Ўзбек таржимонлари бундай воситалар сифатида кўпроқ тожикча бирликларга мурожаат қиладилар. Масалан, Марк Твеннинг «Жанна д'Арк» романидан келтирилган қуйидаги мисол таржимасида «сўз» сўзи маъносида қўлланилган, аслида эса тожик тилида шу маънони англадиган «калима» сўзи кенг ўзбек китобхонлари оmmasига зарурий тасаввур бера олмайди. Чунки у шу вазифасида ҳозиги ўзбек адабий тилига хос бўлмай, уни талаффуз этганда китобхон кўз олдига мусулмончилик рамзи сифатида ўқиладиган оят – диний парча келади (эътибор беринг: Калима келтир, бетавфик! – Ойбек, «Қутлуғ кон»):

We knew who was meant when she was mentioned; we could say «she» and «her», but we could not speak the name – JA, 109 // Мы хорошо понимали, что связано с этим именем; поэтому мы могли говорить лишь «она» или «ее», но дорогого имени не упоминали – ЖА, 307 // «У» ва «унинг» деган калималарни ишлатганимизда кимни назарда тутаётганимиз ўзимизга аён эди-ю, лекин отини атамасдик – ЖА, 303.

Бирор кишини тўрга ўтиб ўтиришга ёки ичкарига киришга мулозамат билан таклиф қилганда одатда керакли томонга қўл ҳаракати билан имо қилиб, «марҳамат» ёки «марҳамат қилсинлар» дейилади. Бу ўринда тожиклар «марҳамат», «марҳамат кунанд»дан ташқари яна «бифармод» сўздан фойдаланишни хуш кўрадиларки, кейинги сўзнинг луғавий маъноси «буюрсинлар» бўлиб, у эслатилган вазифада ўзбек тилида ишлатилмайди. Аммо «Анна Каренина» (Л. Толстой) романи таржимасида «Милости просим» бирикмасининг вазифавий муқобили «Марҳамат қилсинлар» ўрнига «буюрсинлар» тарзида ўгирилганлиги персонаж нутқи софлигига путур етказиш билан бирга, фикрининг кенг китобхон оммасига етиб боришини ҳам қийинлаштирган:

Милости просим, сказал Степан Аркадьич, указывая по направлению к столовой – АК. I, 419 // Буюрсинлар, деди Степан Аркадьич емакхона томонга ишора қилиб – АК. I, 492.

Аслиятда ифода этилган фикрнинг услубий бетараф баёнини талқин этишда баъзан мумтоз назмда дабдабали оҳанг яратиш учун ишлатиладиган тожикча сўзлардан асоссиз фойдаланиш ҳоллари учраб туради. Бу эса муаллиф баёни меъёрини бузибгина қолмай, ҳатто маънонинг нотўғри талқинига ҳам олиб келади. Қуйидаги мисоллар таржимасида фойдаланилиши лозим бўлган «уйқу», «уйғоқлик», «оғиз (лаб)» ўрнида қўлланилган баландпарвоз «хоб», «бедорлик», «дахан» сўзлари нутқий ифоданинг услубий бетараф баёни меъёрини бузиш билан бирга ўзбек тили софлигига ҳам путур етказган бўлса, «оят», «жунбуш» каби сўзлар бундай камчиликлардан ташқари яна назарда тутилган «гап», «ҳаяжон» сингари сўзлар маъноларини адекват акс эттира олмайди ҳам:

1. I have tried him sleeping and waking, but neither sounds, nor language seem to touch his soul – LM, 247 // Я пробоваў действоватъ на него и на спящего и на бодрствующего, но, повидимому, на него не влияют ни звуки, ни слова – ПМ, 715 // Мен хобида ҳам, бедорлигида ҳам таъсир этишга уриниб кўрдим, лекин унга на сўз, на оят таъсир қилди – СМ, 226.
2. Outside, he could see, as he stood wiping his chin, the car and the excited crowd – SC, 468 // Стоя у окна и вытирая подбородок, он видел свой вагон и возбужденную толпу – СК, 369 // Герствуд дераза олдида даханини артаркан, вагони билан жунбушга келган оломонни кўриб турарди – БКК, 389.

Ўзбек тилига ўзлашиб кетган сўзларнинг кўпчилиги тожик тилидан кириб келган. Мазкур сўзлар ўзлашиш жараёнида на

шаклий ўзгаришга учраганлар, на тил анъанасининг бузилишига юз тутганлар. Кўпчилик ўзбекларнинг тожик тилидан хабардорлиги ҳам бунга йўл қўймаган. Шунинг учун ҳам ўзбек тили лугат таркибидан ўрин олган тожикча келиб чиқишли сўзлардаги бирорта товушнинг нотўғри талаффуз этилиши, сўз ясовчи ҳамда маъно ўзгартирувчи унсурларнинг ноўрин танланиши, қўшма сўзлар компонентларининг тил анъанасига хилоф тарзда ўзаро бирикуви дарҳол кўзга ташлангани ҳолда, таржима тили маданиятининг бузилиши сифатида баҳоланади. Бинобарин, Э. Ҳемингуэйнинг «Алвидо, курол!» асари таржимасида «stockyards» сўзининг (русча таржимада: бойня – ПО, 490) «кушхона» ўрнига «кушхона» (АК, 306) тарзида берилиши зарурий маъно (мол сўйиладиган жой, корхонани)ни яратишга ожизлик қилган.

«Хушомад» сўзи одатда «гўй» билан бирикиб мантикий асосланган «хушомадгўй» қўшма сўзини яратади. И. С. Тургеневнинг «Арафа» асари таржимасида «хушомад»га «воз» (бу «боз», яъни «ўйновчи» сўзининг бузук шакли бўлиб, ўзбек тилида баъзан у шу шаклида ҳам учрайди) сўзининг бирикиши тил анъанасига хилоф бўлиб, компонентларнинг мантикий асоссиз бирикувини ташкил этгани учун аслиятнинг маъносини акс эттира олмаган:

Пели мы, сударь мой, пели – ну и скучно мне стало; вижу я: дело неладно, нежности много. Я и начал дразнить обоих – Н, 361 // Афандим, биз роса ашула айтдик. лекин мен зерикиб колдим; карасам, иш чапна, хушомадвозлик кўпайиб боряпти. Мен ҳар иккисини ҳам мазах қила бошладим – А, 39.

Таржимонларнинг айрим бирликларга янги, уларга хос бўлмаган маънолар юклашга ҳаракат қилишлари аксарият ҳолларда ўзини оқламайди. Чунки муайян бирликнинг янги маъно ёки маъно белгиси касб этиши алоҳида бир шахснинг (таржимоннинг) хоҳиш ва ҳаракатига боғлиқ бўлмасдан, бу нарса ҳаёт эҳтиёжи маҳсули сифатида содир бўлиб, тил жамоаси тажрибасида маълум давр мобайнида синалишни такозо қилади. Русча «белоручка» сўзининг ўзбекча «оқбилак» эквиваленти эҳтиёж туфайли русча сўз таъсирида пайдо бўлиб, ўзининг шу маъносида тилнинг лугат таркибидан мустаҳкам ўрин олган. У ўзининг тилда мавжуд «арзанда», «танноз» синонимларидан қамровининг кенглиги билан фарқ қилади. «Танноз» асосан хотин-қизларга нисбатан ишлатилса, «арзанда» бўлмаган, яъни мураббийлари томонидан қўлини совуқ сувга урдирмай парваришланган шахслар ҳам «оқбилак», яъни ишёқмас бўлишлари мумкин. Демак, айти сўзда таннозлик ҳам, арзандалик ҳам, тараллабедод қилиб юрувчилик маъ-

носи ҳам, ишёқмаслик ҳам мужассам. Бинобарин, Н. А. Некрасовнинг «Русияда ким яхши яшайди?» асари персонажи «(мы) не белоручки нежные» (КРЖХ, 55) деган экан, «окбилак» (Биз – окбилақлар эмас – РКЯЯ, 33) сўзи муаллиф кўзда тутган маънони тўла ифодалаган. Аммо баъзи таржимонларнинг мавжуд имкониятлардан фойдаланмасдан, «белоручка» маъносини «оксуяк» сўзига сингдиришга уринишлари ижобий натижа бермаган. «Оксуяк» сўзи бегона нуткий шароитга бўйсунмагани ҳолда, ўзининг лугавий маъносини сақлаб қолаверган, оқибатда, ишёқмаслар таржимада зодагонларга айланиб қолган:

1. Виктор – сволочь, белоручка – КЗС, 59 // Виктор аблаҳ бола, оксуяк – ПҚТ. 51.
2. И среди рабочих есть вчерашние крестьяне, есть и малосознательные, есть и «слишком» сознательные, ставшие белоручками – Ч, 66 // Ишчилар орасида кечагина келган дехқонлар ҳам бор, кам онглилар ҳам, оксуяк бўлиб қолган «хаддан ортик» онглилар ҳам бор – Ч, 66.

«Қироат» куръоннинг қорилалр томонидан тўғри талаффуз ва оҳанг билан асосан овоз чиқариб ўқилишини билдирса, бадий ижод намуналарининг чиройли оҳанг билан овоз чиқариб ўқилиши «ифодали ўқиш» бўлса, овоз чиқармасдан ўқиб-ўрганиб ўтириш «мутолаа қилиш»дир. Бинобарин, «Сарсонлик-саргардонликда» (А. Толстой) романи персонажи Бессонов анча пайт Гёте асарларини ўқиб ўтирган экан, у қироат қилмаган, ҳатто асарни ифодали тарзда ўқиб ўтирмаган ҳам, балки мутолаа қилган, яъни «мутолаа уни ҳаяжонлантирган ва ғайратини кўзгаган» эди:

Освеженный после завтрака сном, он долго читал Гёте, и чтение возбудило его и взволновало – ХМ, I, 62 // Нонуштадап кейин бир оз ухлаб, ўзини анча енгил сезгач, анчагача Гётени ўқиб ўтирди. қироат уни ҳаяжонлантирган ва ғайратини кўзгаган эди – СС, I, 69.

Намоз ўқиб, тоат-ибодат қилиб юрадиган мўмин-мусулмон кишилар доим таҳоратда бўладилар. Улар бўшаниб, енгиллашиб олганларида эса таҳоратлари «синади», яъни бузилади. Шунга нисбат бериб улар «бўшанмоқ», «енгиллашмоқ»ни кўпроқ эвфемистик тарзда «таҳорат ушатмоқ» дейишади. Бу ҳол таҳорату намоз-ниёз билан иши бўлмаган одамлар нутқида пардали қилиб кўпроқ «ёзилмоқ» сўзи ёрдамида ифода этилади. Бинобарин, ушбу мисол таржимасида русча «оправиться» сўзининг зарурий «ёзилмоқ» сўзи орқали ўгирилмасдан, «таҳорат ушатмоқ» тарзи-

да берилиши А. Толстой («Сарсонлик-саргардонликда») персона-
жини тоат-ибодатни канда қилмайдиган мусулмонга айлантириб
қўйган:

А куда ему бежать, дураку?.. По видимости – оправиться хо-
тел – ХМ, II, 446 // Қаёққа қочарди, ахмоқ одам?.. Таҳорат
ушатгиси келгандир-да – СС, II, 196.

Лексик бирликлар инглиз ва рус тилларида моддий-луғавий
маъноларидан ташқари қатор матний ҳолатларда жамлаш, умум-
лаштириш, тўдалиқ, таъкид, жадаллик каби кўпгина маъно белги-
ларини ифода этиб, белги ва ҳаракат маъноларини кучайтириб,
баъзан эса образли ҳамда ҳиссий-таъсирчан вазифани ўтаб кел-
ганларида, қатор ҳолларда ўзбек тилига жуфт сўзлар ёрдамида
таржима қилинадилар. Масалан, «health» – «здравие» бирликла-
рининг луғавий маънолари «соғлик», «сиҳатлик», «саломатлик»,
«омонлик» бўлиб, улар айрим матний ҳолатларда умумлаштириш
маъно белгиси касб этганларида, уларнинг вазифаларини акс эт-
тириш учун юқоридаги сўзларнинг бирортасига ҳам мурожаат
килиб бўлмайди. Жумладан, «соғ(лик)», «саломат(лик)» сўзлари
ҳақида гап кетадиган бўлса, уларнинг ҳар бири алоҳида қўлла-
нилганда, инсоннинг айни пайтда хаста эмаслиги каби ҳолатини
акс эттиради. Ваҳоланки, қуйидаги лавҳада герцог (Шекспир.
«Вероналик икки йигит») Валентинга отасининг хаста эмаслиги-
нигина эмас, балки унинг бардам-бақувват, шод-хуррам турмуш
кечириб юрганлигини хабар қилар экан, бундай умумлаштирил-
ган маънони синонимик компонентлардан иборат «соғ-саломат»
жуфт сўзи тўла ифода этади:

Sir Valentine, your father's in good health – TGV, 169 // Отец
ваш в добром здравьи, синьор Валентин – ДВ, 327 // Отангиз
соғ-саломатлар, синьор Валентин – ВИЙ, 317.

Умумлашма маънони жуфт сўзлар воситасида ифода этиш-
да «Жуфт сўзлар компонентлари жихатидан чегараланмаган ва
ҳар қандай сўз уйғунлашиш йўли билан жуфт сўзга айланиши
мумкин»¹ деган фикрга қоида сифатида қарамасдан, аксарият
ҳолларда тил аънарасига амал қилиш таржима тили маданияти-
нинг аслиятдаги даржадаги талқинига тўла имкон яратади. Мас-
алан, «таниш» сўзи фақат «билиш» ва «паниш» (таниш-билиш, та-
ниш-паниш) компонентлари билангина бирика олса, «маза» фа-
қат «матра»га бириккани ҳолда, маданий нутқда ҳатто энг оҳанг-

¹ Н. Абдурахмонов. Ўзбек тилида жуфт сўзлар. Самарканд, 1969, 60-бет.

доши бўлмиш «паза»га ҳам қўшила олмайди. Нутки адабий тил меъёрлари асосида силлиқлашган, тил эстетикасини ҳис эта оладиган киши бемаза таомни ёки бирор кишининг «тузсиз» гапини «маза-пазаси йўк»дан кўра «маза-матраси йўк», дейишни хуш кўради. Юқоридаги тезисга амал қилинадиган бўлса, «таниш» сўзи «каниш», «саниш», «чаниш» сўзларига ҳам бирика олишлари керак. Аммо бунга тил анъанаси, нутқ маданияти йўл қўя олмайди. Шунга кўра, «тикиш» сўзи жонли адабий нутқда кўпроқ «санчиш» (тикиш-санчиш) сўзи билан бирикиб, тикишга алоқадор ишларни бажаришни англатади. Бинобарин, Т. Драйзернинг «Бахти қаро Керри» романи таржимасида фойдаланилган «тикиш-чатиш» бирикмаси зўрма-зўракилик оқибатида юзага келгандай туюлади:

Minnie was sewing by a lamp at the table. Hanson had already turned in for the night – SC, 76 // Минни сидела за столом и шила при свете лампы. Гансон уже лег в постель – СК, 47 // Минни стол олдида тикиш-чатиш билан банд. Гансон ётиб қолганди – БҚК, 50.

Тил анъанасига амал қилиш жуфт сўзлар компонентларининг ўзаро бирикиш тартибига ҳам алоқадор бўлиб, қабул қилинган анъанавий тартибнинг бузилиши ҳам нутқ маданияти савиясининг пасайишига олиб келади. «Сўнгги могокан» (Ф. Купер) романи таржимасида ўзбек тилида «назар-эътибор» шаклида мавжуд бўлган жуфт сўз компонентларининг ўрин алмаштириб, «эътибор-назар» шаклида ишлатилиши ифодани табиий жаранглаш ҳукукидан маҳрум этган:

... no opportunity had been furnished the travellers, to look upon the personage who now approached them – LM, 19 // До настоящего мгновения эта фигура выпала из поля зрения путешественников – ПМ, 517 // Шу дамгача бу зот саёҳатчиларимизнинг эътибор-назарларидан четда қолган эди – СМ, 15.

Масалага жуфт сўзлар компонентлари маъно эътибори билан асосан бир-бирларига яқин, ўзаро алоқадор тушунчаларни ифодаловчи сўзлардан ташкил топади, деган нуктаи назаридан ёндашсак, қуйидаги мисол таржимасида жуфт сўз табиатини ўзида тўла мужассам этган «ортиб-ошиб»нинг ўрнига «ортиб-тортиб» бирикмасининг ишлатилиши тўдалиқ, кўплик маъно белгисини маданий, жонли нутққа хос тарзда ифода эта олмайди. Бу бирикмани ҳатто компонентларидан бири мустақил маънога эга бўлмаган жуфт сўзлар гуруҳига ҳам қўшиб бўлмайди. Негаки, бундай гуруҳлар таркибларидаги бемаъно компонентларнинг ҳам асосий мазмунни ташувчи сўзларга бирикиб, маълум вазифалар

ифодаси учун қўлланишлари тил соҳиблари тажрибаларида синалган:

Oh, there's going to be fish in plenty – JA, 261 // О, скоро у вас будет вдоволь рыбы – ЖА, 199 // О, бундан кейин балиққларингиз ортиб-ортиб ётади – ЖА, 192.

Иккала компоненти ҳам ёки компонентларидан бири мустақил маънога эга бўлган жуфт сўзларнинг мазмун ва вазифалари кўзга яққолроқ ташланиб туради, чунки уларнинг маъно ва вазифалари таркибларидаги компонентларининг моддий-мантқиқий маъноларига асосланган бўлади. Иккала компоненти ҳам мустақил маънога эга бўлмаган жуфт сўзлар маъно ва вазифалари эса, хусусан, ўзга тиллар соҳиблари кўзларига бирдан ташланмайди. Бу бирликлар маъно ва вазифаларини аниқлаш матний ҳолат таҳлили ҳамда луғатларга мурожаат қилиш асосида амалга оширилади. Аммо айни бирликлар мансуб бўлган тил соҳиблари ўз лафзларига оид тил бирликлари маъно ва вазифаларини махсус ўрганиб ўтирмайдилар. Бу гаплар ўз тилига асар таржима қилаётган санъаткорларга ҳам алоқадордир. Бироқ аслият ижодкорлари фаолиятида ҳам, таржимонлар амалиётида ҳам она тили бирликларини ўз ўрнида қўллай олмаслик ҳоллари учраб туради. Масалан, «така-пука» жуфт сўзи «юрак» билан бирикканда инсоннинг руҳан нотинч аҳволга тушганлигини англатади (юраги така-пука бўлди). Аммо бу сўз «юрак»ка бирикмаганда ҳеч бир маъно аңглатмайди, бинобарин, алоҳида ўзи нутқда ишлатилмайди. Шундай кўйида унинг ўзига хос бўлмаган шароитда «талофат», «ташвиш» тушунчалари ифодаси учун қўлланилиши зўрма-зўракилик махсули сифатида кўзга ташланади:

Иван Ильич понял, что казаки непременно должны пробраться оврагом поглубже – атоковать окопы с тылу и батареею с фланга и наделать неприятностей – ХМ, III, 64 // Иван Ильич казакларнинг жарнинг энг чуқур еридан юриб, окопларга орқа томондан, батареяга эса ён томондан ҳужум қилиб, така-пука қилмоқчи эканликларини фаҳмлаб қолди – СС, III, 75.

Таржима амалиётида гоҳо лексик бирликлар жуфт сўзлар ифода этишлари мумкин бўлган қўшимча маъно белгиларини акс эттирмасдан, бевосита ўзларининг муайян лексик маъноларида қўлланилганларида ҳам уларни жуфт сўзлар воситасида ўгириш ҳоллари учраб турадики, бу ифодага ўринсиз қўшимча маъно белгиси берибгина қолмай, балки гоҳо аслиятда акс этган маънонинг нотўғри талқинига ҳам олиб келади. Масалан, «Ёш гвардия»

(А. Фадеев) романи таржимасида «фаолият», «ҳаракат» каби луғавий маънолари воситасида ўгирилиши лозим бўлган «деятельность» сўзи асарнинг ўнлаб ўринларида «хатти-ҳаракат» жуфт сўзи воситасида таржима қилинган. Натижада аксарият ифодалар салбий маъно бегиси касб этиб, муаллиф фикрига номувофиқ, тасвирга мантқан зид ифодалар юзага келган. Чунки «деятельность» сўзи табиатан кўпроқ ижобий маъно белгили фикрни акс эттирса, «хатти-ҳаракат»нинг маъноси салбийдир. Бинобарин, куйидаги мисол таржимасида Иван Федоровичнинг олижаноб иши акс мазмун касб этиб қолган:

Иван Федорович переключал деятельность всех подпольных райкомов области на диверсии – МГ, 578 // Иван Фёдорович областдаги ҳамма яширин райкомларнинг хатти-ҳаракатларини диверсия ишларига буриб юборган эди – ЁГ, 514.

Жуфт сўзлар вазибалари инглиз ва рус тилларида ҳар доим лексик бирликлар ёрдамида эмас, балки гоҳо маъно жиҳатидан бир-бирларига алоқадор компонентлардан ташкил топган «safe and sound» – «целый и невредимый» туридаги турғун сўз бирикмалар орқали ҳам ифода этилади. Руслар астойдил жон куйдириб гапирган одамни турғун бирикма иштирокида «Он говорил горячо и страстно» (ФГ, 319) десалар, ўзбеклар жуфт сўз ёрдамида «У куйиб-пишиб гапирди» (ФГ, 223) дейдилар. Келтирилган «safe and sound» ва «целый и невредимый» бирликларининг муқобил вариантлари эса ўзбек тилида «соғ-саломат»дир:

Увидев Павлика целым и невредимым, тетя бросилась к нему – БПО, 179 // Холаси Павликнинг соғ-саломатлигини кўриб, ўзини унга ташлади – ОКБЕ, 148.

Баъзан таржимонлар ўз амалий фаолиятларида фикрни янада аниқроқ ва ўзига хос тарзда ифода этиш мақсадида мавжуд қоидалар асосида ўзлари жуфт сўзлар ясадилар. Бироқ бундай сўзларнинг ҳаммаси ҳам табиий жаранглайвермайди. Масалан, «Сўнгги моғикан» (Ф. Купер) романи таржимасида «очик-ойдин», «рўйи-рост» жуфт сўзларига синоним тариқасида ясалган «аниқ-тиник» бирикмаси ўзининг жуфт сўзлар ясаши қоида талабига тўла жавоб бериши туфайли табиий эшитилади. Компонентларининг бир-бирлари билан оҳангдошлиги ва мазмун эътибори билан ўзаро алоқадорлиги бирикмага жуфт сўзларга хос маъно ва вазибани ифодалаш имкониятини берган:

Amid the jargon of the Indian dialects that he now plainly heard, it was easy to distinguish not only words, but sentences in the patois

of the Canadas – LM, 91 // Майор ясно различал говор индейцев; он слышал не только отдельные слова, но и целые фразы, произнесенные на канадском жаргоне, в основу которого положен французский язык – ПМ, 582 // Майор хиндларнинг гапларини аниқ-тиниқ эшитиб турарди: у айрим сўзларнигина эмас, асосида француз тили ётган канадаликлар лаҳжасида янграётган ибора ҳамда бутун бошли жумлаларни ҳам эшитиб, тушуниб турарди – СМ, 86.

Бироқ «Алвидо, курол!» (Э. Хемингуэй) романи таржимасида яратилган «аниқ-таниқ» бирикмаси аслиятда акс этган тушунчани нутк маданияти йўл кўя оладиган даражада ифода этадиган восита эмас. Бирикманинг иккинчи компоненти бўлмиш «таниқ» сунъий оҳангдошликнигина юзага келтирган. У; ҳеч қандай маъно англатмаслиги туфайли, биринчи компонентга маънодошлик муносабатида эмас:

I walked toward it, seeing it very clearly – FA, 154 // Я шел прямо к дому, ясно видя его перед собой – ПО, 432 // Мен рўпарамда аниқ-таниқ кўришиб турган уйга томон бордим – АҚ, 226.

Таржима жараёнида такрорий сўзларни ҳам тўғри танлаш, тасодикий такрорларга йўл қўймаган ҳолда, тилда турғун хусусият касб этганларидангина фойдаланиш таржиманинг маъно ва вазифа жиҳатларидан тўқислигини таъминлаш билан бирга оҳанг табиийлигини ҳам юзага келтиради. Қаттиқ ва давомли кулиш ўзбек тилида «қотиб-қотиб» такрорий сўзи воситасида ифода этилади:

Adebhooy rocked with laughter – WU, 226 // Эдибхой покатила со смеху – ВМУ, 210 // Эдибхой қотиб-қотиб кулди – ҚГ, 234.

Шу функция «ичаги узилгидай бўлиб кулмоқ» бирикмаси орқали ҳам баён этилади. аммо ҳеч ким «Сарсонлик-саргардонликда» романидан келтирилган ушбу мисол таржимасидагидек «ичаги узила-узила» кулмайди:

Даша вернулась домой только под утро и еще долго рассказывала Ивану Ильичу, он, босиком, в накиннутой шинели сидя на кровати, хохотал до слёз – ХМ, III, 174 // Даша тонготарда уйга кайтди ва апчагача Иван Ильичга гапириб ўтирди; оёқланг, елкасига шинель ташлаб, кроватда ўтирган Иван Ильич ичаги узила-узила кулди – СС, III, 214.

Синонимик бирликларнинг қамров имкониятларини, ихтисослашиш хусусиятларини ҳисобга олмасдан, уларнинг лўғатда берилган таржима вариантларидан тўғри келганини қўллайвериш ҳам таржима тили маданий савиясига путур етказиши мумкин.

Чунки таваккал билан қилинган иш камдан-кам тўғри натижа беради. Инглизча «unassuming» ва русча «скромный» сўзлари «Инглизча-русча-ўзбекча луғат»га мувофиқ ўзбек тилига «одми», «оддий» деб таржима қилинади. Аммо бу икки сўз кўпчилик контекстларда бир-бирининг ўрнини алмаштира олмайди. «Одми» асосан гап кийим ҳақида кетганда қўлланилса, гап, масалан, ресторан ҳақида борганда «оддий» сўздан фойдаланилади. Демак, Керри куйидаги мисол таржимасида келтирилганидек, овқатланиш учун «одмирок» эмас, балки «оддийрок» бир ресторанга кирган экан:

High noon came, and with it hunger. She hunted out an unassuming restaurant and entered – SC, 42 // Настал полдень, а с ним пришел и голод. Выбрав скромный ресторан, Керри вошла – СК, 19 // Туш пайти бўлди, қорни ҳам очди. Керри одмирок бир ресторани танлаб ичкарига кирди – БҚК, 21.

Аҳёнаҳёнда таржима амалиётида ҳозирги замон луғат таркибида мавжуд сўзларга маънодош бўлмаган лисоний воситалардан шу сўзлар ўрнида фойдаланиш ҳоллари ҳам учраб турадики, бу сўзсиз матннинг нутқ маданияти даражасида равон жаранглашига ҳалал беради. Масалан, «Сўнгги могиқан» (Ф. Купер) романи таржимасида «илло» сўзи «аммо», «бирок» сўзлари ўрнида, яъни инглизча «but», «yet» ва русча «но» боғловчилари маъносида жуда кўп учрайди. Бу матннинг табиий ва маданий жарангдорлигига путур етказибгина қолмасдан, унинг тушунилишини ҳам мушкуллаштиради. Чунки «илло» сўзи бир вақтлар араб тилининг таъсири натижасида дабдабали услуб компоненти сифатида нутқда қўлланилиб, кейинчалик сақлаб қолинишига ҳеч қандай эҳтиёж қолмаганлиги туфайли тилдан ўз-ўзидан тушиб кетган, мутлақо унутиб юборилганлиги оқибатида лугатларда акс этмаган сўздики, таржимоннинг бу сўзни янгидан тирилтириш йўлидаги ҳаракатлари беҳуда уриниш бўлиб қолаверади:

I have been on many a chocking field, and have followed a trail of blood for weary miles, but never have I found the hand of the devil so plain as it is pure to be seen – LM, 202 // Я бывал на многих полях битвы, мне приходилось идти по кровавому следу в продолжение долгих часов, но я нигде не видел так ясно руки дьявола, как она видна здесь – ПМ, 676 // Мен кўплаб жанг майдонида бўлганман, қонли излардан соатлаб йўл босишимга тўғри келган, илло ҳеч қачон, ҳеч ерда иблисининг қаттол панжаларини, шу ердагичалик очик-ошкор кўрмаганман – СМ, 187.

Таржимада умумхалқ адабий тили имкониятларидан тўғри фойдаланмасдан, бирликларнинг маданий нутқ учун меъёр ҳисобланадиган шакл ва маъноларини эътибордан соқит қилган ҳолда, ҳар хил номуеърий шаклларга, хусусан шева унсурларига мурожаат қилиш таржима тили софлигига, унинг маданий-табiiй жарангдорлигига путур етказишидан ташқари, баъзан муаллиф кўзда тутган фикрнинг кенг жамоатчиликка тушунарли бўлмай, фақат айни бирлик мансуб бўлган шева соҳибларигагина етиб боришини таъминлайди. Жумладан, Фарғона водийси гуруҳ шеваларида «ўйнаб келмоқ» бирикмаси адабий тилнинг доимий воситаси бўлмиш «саёҳат қилмоқ» ўрнида қўлланилади. «Бахти қаро Керри» (Т. Драйзер) романи таржимасида эса адабий тил воситасидан фойдаланмасдан, шева унсурига мурожаат қилиш кенг китобхон оммасида ўзгача тасаввур ҳосил қилган:

On one occasion recently a local aldermanic junket had been arranged to visit Philadelphia – junket that was to last ten days. Hurstwood had been invited – SC, 116 // Однажды группа членов муниципалитета задумала устроить прогулку dieci на десять, и Герствуду предложили присоединиться к ним – СК, 79 // Бир кун муниципалитет аъзоларидан бир гуруҳи ўйнаб келиш учун ўн кунга бир ёкка кетаётганларида Герствудни ҳам бирга бўлинг, деб таклиф қилинганди – БҚК, 84.

Кейинги пайтларда бадий асарлар таржималарида Тошкент шеваси унсурлари кўпроқ кўзга ташланадиган бўлиб қолмоқда. Маугли (Р. Киплинг. «Маугли») бўри оғаларига оғзаки нутққа хос иқтисод тамойили асосида адабий шаклда: «Back! Back and wait! Man does not eat man!» (М, 90) деб хитоб қилган экан, рус таржимони танлаган воситалар ҳам аслият шаклига айнан мос келади: «Назад! Назад! Стойте! Человек не ест человека!» (М, 98). Аммо ўзбек таржимонининг қаҳрамон фикрига вазифавий мос адабий нутқ компонентлари бўлмиш «Орқаларингга қайтинглар!», «Тўхтанглар!» сўз ва сўз бирикмаларидан фойдаланмасдан, Тошкент шевасига хос «Орқангга қайтларинг!», «Тўхталаринг!» каби воситаларга мурожаат қилиши ифодани адабий-маданий шаклдан маҳрум этган: «Қайт орқангга! Орқангга қайтларинг! Тўхталаринг! Ҳеч вақт одам ҳам одамни сйдими!» – М, 123.

Тошкент шевасига мувофиқ «х» товуши қатор ҳолларда «х»га, ёки аксинча, «х» товуши «х»га ўтади (киёсланг: нусха – нусха, мархабо – мархабо). Бу ҳол нутқнинг адабий-маданий савиясига путур етказиши билан бирга, баъзан бирликнинг мутлақо

Ўзгача маъно касб этишига ҳам сабаб бўлади. Масалан, куйида «хуш»нинг «хуш»га айланиб қолиши персонажнинг ҳафсаласи, жазми ҳақида бораётган гапни «беҳуш бўлмаган ҳолат» тарзида талқин этган:

I'd like you to drop in on me sometime if you are so minded – WU, 144 // Я был бы рад, если бы вы как-нибудь заглянули ко мне, когда будет настроение – ВМУ, 134 // Мабодо хушингиз бўлса, бирор куни меникига борсангиз, хурсанд бўлардим – ҚГ, 149.

Тил этикаси тил ва нутқ маданияти масаласи билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, таржима тилининг бу хусусиятига аҳамият бермаслик ҳам таржима сифатини пасайтиради. Халқимиз тананинг бирор ери синганда суякларни жой-жойига териб, тахтакачлаб боғлаб кўядиган ёки чикиб кетганда, уни ўрнига соладиган юкори дидли, укувли халқ медицинаси вакиларини азалдан ҳурмат қилиб, «табиблар» деб атаб келган. Аммо А. М. Горькийнинг «Болалик» асарида бу сўзнинг «синикчи»га айланиб қолиши «чегачи», «пахсачи» каби ҳунарни юкори санъат даражасига кўтарилмаган кишилар тоифасидаги бир шахсни эслатади. Русча «костоправ(ка)» сўзи «табиб» тушунчасини вазифавий англатадики, мавжуд имкониятдан фойдаланмасдан, уни ҳижжалаб ўгириш йўли билан янги сўз «кашф» этишининг ҳожати йўқ эди. «Русча-Ўзбекча луғат»да «костоправ» сўзининг «синикчи» тарзида берилиши лексикографларимизнинг ҳам ноўрин, баъзан ҳарфхўр таржимонларни чалғитадиган «кашфиёти» бўлиб, бундай сўзнинг ўзбек тили луғат таркибида учрамаслигини мавжуд имло ва «Ўзбекча-русча» икки тили луғатлар ҳам тасдиқлайди:

За костоправкой я послал, - ты потерпи! – сказал дед, присаживаясь к ней на постель – Д, 287 // Синикчига одам юбордим, бир пас тишингни тишинга қўйиб тур! – деди бобом бувимнинг ёнига ўтирар экан – Б, 92.

Танланган сўз шаклининг китобхонларга бошқа бир оҳангдош сўзни эслатиши туфайли зарурий маъно ва услубий таъсирчанликнинг юзага келмай қолиши ҳолатини В. Катаевнинг «Полк ўғли» асари таржимасида ҳам кузатамиз. Таржимадаги «оғайничалиш» сўзи салбий маънога эга «занчалиш», «хотинчалиш» сўзларини эслатади, яъни айни сўзлар таркибидаги «чалиш» қўшимчаси бирликларга салбий маъно белгиси бахш этувчи восита сифатида идрок этилади. Бу ҳол ижобий муносабатни англатувчи

«друг милый» бирикмасининг «оғайничалиш» тарзида талкин этилишига йўл қўймайди:

Ай, пастушок! Ай, друг милый! Такого знаменитого разведчика обдурил. Это же надо уметь – СП, 376 // Оббо, чўпон бола-эй! Оббо, оғайничалиш-эй! Шундай ман-ман деган разведка-чини лакиллагибсан-да. Бу ҳар кимнинг қўлидан келавермайди – ПЎ, 147.

Баъзан ҳеч қандай таржимага муҳтож бўлмаган, таржима қилинганда ҳам луғавий-лексик эквивалентлари орқали амалга оширилиши мумкин ва лозим бўлган бирикмаларни ҳар хил тасо-дифий, ясама воситалар ёрдамида ўгириш орқали нутқнинг мада-ний ва табиий оҳангини йўққа чиқариш ҳоллари ҳам учраб тура-ди. Масалан, оғир пайтларда худога илтижо қилиш, ундан нажот тилаш, унинг номи билан кўрkitиш, инсоф ва диёнатга чақиритиш оқибатида ҳар қайси тилда ўнлаб тил бирликлари пайдо бўлган-ки, уларнинг ҳозирги вазифалари асосан ҳис-ҳаяжон ифодаси, қа-сам ва ҳар хил истак ва туйғулардан иборат бўлиб, улар шу вазифаларида барча тоифа одамлар нутқида қўлланаверадилар. Шун-га кўра, русча «бог знает», «слава богу» бирликларининг ўзбек тилига «худо билади», «худога шукур»дан ташқари яна «ким билади», «хайрият» ёки ўзбекча «худо ҳақи» бирлигининг «ей-бо-гу»дан ташқари «честное слово» бирликлари воситасида ўгири-лиши вазифавий адекватликни юзага келтиради. Рашод Нури Гунтекиннинг «Чоликуши» романида қўлланилган «insallah» бир-лиги ҳам истак ифодаси учун ишлатилган лисоний восита бўлиб, унинг вазифаси ўзбек тилида асосан «иншооллох», «худо хохла-са», «насиб қилса», «ё насиб» каби тил бирликлари ёрдамида ифода этилади. Лекин бу туркча бирликнинг ўзбек адабий тили учун гайритабиий бўлган «худо насиб буюрса», «худо буюрса» бирикмалари орқали ўгирилиши таржима тилининг соф ўзбекона жаранглашини юзага келтира олмаган:

1. Onlari insallah bir gün size calarim – Ҷ, 199 // Худо насиб буюрса, шуларни сизга бир кун чалиб бераман – Ҷ, 242.
2. Bizim evde de bir dolar var. Insallah, hinziri yaramazlik ettigi zaman, ben de onun icine kapatayim, diyog – Ҷ, 139 // Бизники-да ҳам сандик бор, биттамитиз шўхлик қилди дегунча, худо буюрса, мен ҳам энди сандикка соламан, дейди – Ҷ, 168.

Хулоса қилиб айтганда, нутқ маданияти адабий тил меъёр-лари сифатида қараладиган барча ҳолатлардан санъаткорона ва ўринли фойдаланишни талаб қилар экан, унинг ажралмас қисми

бўлмиш таржима тили маданияти ҳам барча лексик-стилистик во-ситаларнинг аслиятдаги даражада табиий ва жозибадор жарангла-шини тақозо этади.

Таржима жараёнида икки тил бирликларининг луғавий эк-вивалентлигига ёпишиб олмасдан, уларнинг камровларидаги та-фсўвутни ҳисобга олган ҳолда, асосан вазифавий уйғунлик ҳақида ўйлаш зарурати туғилади.

Бирликларнинг янги маъно ва вазифалари муайян шахс-нинг хошиш ва ҳаракати билан эмас, балки ҳаёт эҳтиёжи сифати-да тил жамоаси тажрибаси асосида пайдо бўлар экан, айрим тар-жимонларнинг бирликларга янги, уларга хос бўлмаган маъно ва вазифалар юклашга ҳаракат қилишлари аксарият ҳолларда му-ваффақиятсизликка олиб келади.

Ҳар қандай компонентлар уйғунлиги жуфт сўзларни таш-кил этавермаслиги туфайли, сўзларнинг тил анъанасига асослан-маган тарздаги тасодифий жуфтлашиши таржима тили маданияти учун бадҳазм бўлгани ҳолда, жуфт сўзлар ифода этиши мумкин бўлган маъно ва вазифаларни акс эттира олмайд.

Умумхалқ адабий тили имкониятларидан тўғри фойдалан-масдан, турли-туман номеъёрий шаклларга, хусусан шева унсур-ларига мурожаат қилиш муаллиф назарда тутган фикрнинг ноада-бий талқинига олиб келади.

2. Таржимада шакл ва мазмун

Ҳар бир бадний асар шакл ва мазмуннинг диалектик бирли-гини ташкил этади. Бу хусусиятнинг бадний таржимада қайта яратилиши тўла-тўқис адекватликка эришишнинг асосий шартла-ридан бири ҳисобланади. Айрим таржимонлар фаолиятида куза-тилганидек, мазмун биринчи ўринга қўйилиб, шаклга эътиборсиз-лик билан қараладиган бўлса, муаллиф услуби ҳамда персонаж-лар нутқлари тасвири тўлақонли чиқмайди. Таржима ҳамма вақт шакл ва мазмунни бир бутун ҳолда тиклашдек ижодий жараён бўлиб, у таржимондан аслиятнинг мазмун ва ғоя бирлигини қайта яратиш билан бир каторда унинг мувофиқ шаклини тиклашни ҳам талаб қилади.

Илмий ва танқидий адабиётда шакл ва мазмуннинг диалек-тик бирлигини таржимада қайта яратиш зарурлиги ҳақидаги фикр кўп учрайди. Аммо мавжуд ишларнинг бирортасида бу масала

мисоллар асосида, кенгроқ ва атрофлича ёритиб берилмаган. Таржимада шакл ва мазмун бирлигининг тикланишига бағишланган бирорта махсус иш ҳалигача майдонга келган эмас. Бу ҳол бизнинг ҳам мазкур масалани илмий-назарий жиҳатдан кенгроқ ва чуқурроқ ёритиб бериш имкониятимизни чеклайди. Шунинг учун ҳам биз қуйида масаланинг айрим жиҳатларинигина ёритиш билан кифояланамиз.

Мазмун ва шакл бирлигининг таржимада тўлақонли акс этирилиши санъаткордан нафақат амалий, балки назарий билимлар билан ҳам қурулланган бўлишни талаб этади. Тил ҳодисалари сирларини ўзлаштириб олмасдан, аслият ва таржима тилларининг ўзига хос қонун-қоидаларидан ҳамда муаллифнинг индивидуализодий услубидан хабардор бўлмай туриб, аслият руҳини тўлақонли талқин этиш асло мумкин эмас.

Аслиятнинг шакл ва мазмун бирлигини қайта яратишнинг ниҳоятда мураккаблиги айрим малакавий ва назарий жиҳатдан унча етук бўлмаган таржимонларни умидсизлантириб қўяди. Машҳур таржимашунос Г. Р. Гачечиладзе ҳақли равишда: «Биринчи кўринишда асарни қайта яратиш унинг шакл ва мазмун бирлигини тақрорлаш йўли билангина амалга ошиши мумкиндай бўлса (шаклнинг асосий унсури эса асар ижод этилган тилдир), таржима қилиш, дарҳақиқат, имкониятдан ташқаридир. Аммо бу боши беркдай бўлиб кўринган кўчадан чиқиб олиш имконияти бор: бу таржиманинг санъат эканлигидадир. Таржима шунинг учун ҳам санъатки, унда шакл ва мазмун бир-биридан ажратилган ҳолда эмас, балки бир бутун тарзда қайта яратилади... Таржимон аслиятга мос шакл ва мазмун бирлигини яратиши лозим»¹, дейди.

Муайян шакл касб этган тил материаллари ёрдамида юзага келган хилма-хил стилистик приёмлар ва бадий-тасвирий воситалар ҳам, аслият синтаксиси (насрода) ҳам, вазн ва ритмикаси (назм ва наср) ҳам таржимада мазмунга мувофиқ равишда ўз аксини топиши керак. Бадий сўз санъаткори Л. Н. Толстойнинг ўн-ўн беш сатрга жой бўладиган жумлаларини таржимада беасос майда жумлаларга бўлиб юбориш, А. С. Пушкиннинг чуқур ва бой мазмунга эга назмидаги гўзал шаклни қайта ярата билмаслик, Шекспирнинг кучли руҳий кечинмалар ифодаси учун танланган бадий-тасвирий воситаларига мувофиқ лисоний воситалар топиб ишлата билмаслик фақатгина шаклнинг нотўғри талқинига

¹ Г. Р. Гачечиладзе, Проблемы реалистического перевода, автореф. докт. дисс., Тбилиси, 1961, стр. 26-27.

олиб келмасдан, балки мазмун тўлақонлигига ҳам путур етказади. Шакл жиҳатидан ҳам аслиятга мос таржимагина маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан адекват жаранглагани ҳолда, муқобил бадий тафсилот касб эта олади.

Ёзувчи фикрини ўз ижодий услубига хос бир шаклда ифода этар экан, бу хусусиятни таржимоннинг кўзи илғамай қолиши аслият шаклининг ноадекват талқинига олиб келади. 1834 йилдаёқ В. Гюго: «... Гомернинг шаклини олиб ташланг, шунда сиз Битоёга эга бўлиб қоласиз», деб ёзган эди.

Жаҳон адабиёти дурдоналари бўлмиш кўпгина асарларнинг ўзбекча таржималарида шакл ва мазмун бирлиги яхши акс этганлиги учун ҳам улар халқимизнинг сеvimли асарларига айланиб қолдилар. Ўзбек китобхонларини бу асарларнинг гоё ва мазмунларигина эмас, балки улардаги фикрни баён қилишда танланган шакллар ҳам сеҳрлаб қўймоқда. Шекспирнинг «Гамлет» ва «Отелло» трагедиялари, А. С. Пушкиннинг «Евгений Онегин», Л. Н. Толстойнинг «Уруш ва тинчлик» ҳамда «Анна Каренина», Войничнинг «Сўна», М. Шолоховнинг «Тинч Дон» романлари шакл ва мазмун жиҳатидан бир бутун ҳолда ўзбекчага санъаткорона таржима этилганлиги учун ҳам уларнинг муаллифлари китобхон кўз олдида бутун буюкликлари билан гавдаланиб туради.

Шакл ва мазмуннинг диалектик бирлиги ҳар бир асарда мужассам бўлгани каби, уни ташкил этадиган сўз ва ибораларда, жумла ва парчаларда ҳам акс этади. Бу хусусият ҳар бир миллий тилда ўзига хос равишда гавдаланганидек, ҳар бир миллий ёзувчи ижодида ҳам ўзига хос хусусиятга эга бўлади. Шунга кўра, аруз вазнининг ранг-баранг баҳрлари асосида яратилган шарқ классик шеърияти намуналарини, жумладан, Ғарбий Оврўпо халқлари тилларига, ёки, сочма вазнда яратилган шеърий асарларни Шарқ халқлари тилларига таржима қилишда бу вазнларнинг ҳар қайсисига хос шаклни сақлаб қолишгина адекватликни таъмин этади. Шекспир сонетлари ҳам, Рудакий ва Хайём рубойлари ҳам, Махтумқули насихатномалари ҳам ўзларига хос шаклларда яратилганки, бу ҳол таржимонлардан ҳар доим алоҳида эътибор ва эҳтиёткорлик талаб этади. М. Шолохов ўзининг «Очилган кўрик» романида персонажлари нутқи тасвирини ажойиб тарзда яратганки, романдаги Шчукарь бобо ва бошқа бесавод Дон казаклари нутқлари адабий тил таркибий қисмлари бўлмиш сўзларни бузиб ишлатиш ёки улар ўрнига архаик лексикадан фойдаланиш, баъзан грамматик ва фонетик қоидалардан четга чиқиш, украинизмларни кўп қўллаш каби хусусиятлари билан ажралиб туради. Персонаж-

лар нутқидаги бу жиҳатларнинг таржимада ўз аксини топмай қолиши аслиятда ифодаланган шаклнинг мазмун билан уйғунлашмай қолишига олиб келган. Масалан, мажлисда Давидов колхозга киришга ташвиқот қилган кишилар орасидан қуйидаги товушлар эшитила бошлайдики, адабий тил меъёрига бўйсунмайдиган унсурларга эга бу парчанинг ўзбекчага адабий шаклда ўгирилиши ҳам:

- Не жа-ла-ем! – гундосий бабий голос.
- Нам твой Майданников не указ!
- Ты нас не силуй! – ПЦ, I, 69.

- Хохламаймиз! – деди бир хотин киши тўнғиллаб.
- Бизга Майданниковнинг ҳукмрон эмас!
- Сен бизни зўрлама! – ОҚ, I, 81.

Б. Полевойнинг «Чин инсон ҳақида қисса»сидаги деҳқон Михайло бобо томонидан талаффуз этилган бузуқ нутқнинг қуйидагича беками-қўст таржима қилиниши ҳам муаллифлар яратган шакл ва мазмун бирлигини тиклай олмаган:

Бабы, бабы, ах бабы! Ну что собрались, ну что? Театра это вам? Спектакля? Да не снуйте вы под ногами, бога ради, овцы, прости господи, полоумные – ПНЧ, 56 // Ҳой хотинлар, хотинлар дейман! Хўш, бу нима йигин? Театрми бу сизга? Тошошами? Эй, худо хаки, оёқ остига ўралашмаларингчи; подага ўхшайди-я, астаффурулло, акли пастлар! – ЧИК, 64.

Бу масалада Н. Алимухаммедов тажрибаси ибратлидир. У А. М. Горькийнинг «Малайликда» асарини маҳорат билан таржима қилар экан, муаллиф томонидан атайлаб тасвирланган ёш қизча нутқи хусусиятини муқобил нутқ ёрдамида адекват талқин этганки, бу ҳол таржиманинг шакл мувофиқлигини ҳам юзага келтирган. Таржимада фақат қизчанинг болаларга хос соқов нутқигина эмас, балки унинг, кўпчилик ёш болалар сингари, баъзи сўзларни (завтра – эртага) яхши кўриб қолиб, улардан ноўрин фойдаланавериш хусусияти ҳам қайта яратилган:

Когда-нибудь завтра я тоже купью себе ошадь и поеду верхом, как мама – Л, 407 // Мен ҳам бий куни эйтага от сотиб олиб, оймдек миниб юман – Мал., 393.

Хорижий тиллардан русча таржималар орқали ўзбекчага ўгирилатган кўпчилик асарларда шакл ва мазмун бирлигининг бузиб талқин этилиш ҳоллари тез-тез учраб турадики, бунга асосан русча таржималар сабаб бўлмоқда: рус таржимонлари кўп ўринларда аслиятнинг мазмунинигина талқин этиш билан маш-

гул бўлиб, шаклини эътибордан четда колдирадилар. «Мартин Иден» (Ж. Лондон) романи қаҳрамони Мартиннинг бузук нутқи рус ва ўзбек тилларига адабий тарзда ўгирилган бўлиб, муаллиф томонидан атайлаб яратилган шакл икки тилда ҳам ўз аксини топмай колган:

They ain't no hand-shakin' in this. Understand? They ain't nothin' but scrap. No throwin' up the sponge. This is a grudgefight an' it's to a finish. Understand? – МЕ, 148 // Никаких церемоний разводиться не будем! Понял? Драться до конца! Без уверток. У нас с тобой старые счёты, и надо свести их вчистую! Понял? – МИ, 114 // Ҳеч қандай тақаллуфга ҳожат йўқ! Билдингми? Ора очди бўлгунча муштлашамиз! Баҳона қилиш йўқ! Икковимизнинг эски ҳисоб-китобимиз бор, орани очди қилиш керак! Билдингми? – МИ, 144.

Ёзувчилар ўз асарларида соқов кишилар, жисмоний ожизликлари туфайли дудукланиб гапирадиган шахслар, дин аҳллари, аслият тилини яхши ўзлаштириб олмаган бошқа миллат фарзандлари каби кўпчилик персонажлар нутқлари тасвирини ҳам яратадиларки, бу нутқлар ўзларининг адабий, услубий жихатдан бетараф нусхаларидан тузилиш жихатдан фарқлари, бузук, ғайритабiiий шакллари билан ажралиб туради. Ана шу шакллар вазифаларининг таржимада тўла-тўқис қайта тикланишигина муаллиф кўзда тутган мақсаднинг – шакл ва мазмун бирлигининг тўғри талқинини вужудга келтиради.

Хилма-хил стилистик приёмлар ва бадий-тасвирий воситалар вазифаларининг таржимада қайта тикланишида ҳам шакл ва мазмун бирлигининг бир бутун ҳолда талқин этилиши адекватликни юзага келтиради. Л. Н. Толстой ўзининг «Анна Каренина» номли романида Лидия Ивановна хусусиятини услубий такрор приёми ёрдамида тасвирлаган экан, «влюбиться» сўзининг кўп марта такрорланиши парчанинги бадий-таъсирчанлик оҳангини кучайтирган:

Графиня Лидия Ивановна давно уже перестала быть влюбленною в мужа, но никогда с тех пор не переставала быть влюбленною в кого-нибудь. Она бывала влюблена в нескольких вдруг, и в мужчии и жнщии; она бывала влюблена во всех новых принцесс и принцев, вступавших в родство с царскою фамилиею, была влюблена в одного митрополита, одного викарного и одного священника... – АК, II, 86.

Аммо таржимон Мирзакалон Исмоилий муаллиф мақсадини тушуниш ҳамда аслият оҳангини эшитишга ожизлик қилгани ҳолда, у, сўзининг такрорланиш орқали маълум услубий мақсадни

ўтаб келаётганини услуб ғализлигига йўйиб, таржимада уни хилма-хил синонимлари билан алмаштирган, натижада парча фикрнинг услубий жиҳатдан бетараф баёнига айланиб қолган. «Ошиқ бўлмоқ», «яхши кўрмоқ» бирликлари таржимада икки мартадан такрорланган бўлсаларда, ораларида катта масофа бўлганлиги туйқайли, улар парчада зарурий услубий мақсадни ўтамайдилар:

Графиня Лидия Ивановнанинг эрига бўлган ишқи аллақачон совиб кетган бўлса ҳам, ушандан бери ўзи бошқаларга ошиқ бўлишдан чарчамай келарди. У бирданига бир неча одамни: эркакларни ҳам, хотинларни ҳам яхши кўриб қоларди; бирон масалада номини чиққан одамларнинг қарийб ҳаммасига бирма-бир кўнгили берган. Подшо хонадонига қариндош бўлиб қирган ҳамма янги малика ва шахзодаларни яхши кўрган; бир митрополитга, бир викарий уламосига, яна битта попга ҳам ошиқ бўлган – АК, II, 98.

Маълумки, ёзма нутқ оғзаки нутқдан ўзининг катъий грамматик қонун-қоидалар асосида яратилиши, китобий лексик ва фразеологик бирликлар воситасида бойитилиши билан фарқ қилади. Шу нутқнинг таркибий қисми бўлмиш мактуб, ариза, шикоятнома, хилма-хил расмий хабар ва ҳужжатлар ўзларининг ўта силлиқликлари, баъзан баландпарвозликлари, гоҳо архаик лексикага ҳамда эвфемистик тарзда фикр баён қилиш хусусиятига эгаликларини билан ажралиб турадики, бундай нутқни муқобил услубий тасвир ва шаклга эга нутқ орқали таржима қилиш аслият шаклининг мазмунига мувофиқ тарзда яратилишини таъминлайди. Шу нуқтаи назардан Н. В. Гоголнинг «Миргород» номи асаридаги Иван Ивановичнинг Иван Никифорович устидан судга ёзган шикоят аризасининг ўзбек тилидаги таржимаси адекват жаранглайди:

Сей же самый неблагопристойный и неприличный дворянин посягнул притом на мою родовую, полученную мною после родителя моего, состоявшего в духовном звании, блаженной памяти Ивана Онисиева сына, Перерепенка, собственность – Мир, 184 // Мазкур бадахлок ва беодоб дворянин, бунинг устига менинг ота мерос мулкимга, яъни руҳонийлардан бўлмиш мархум падари бузрукворим Иван Ониси ўғли Перерепенкодан мерос тариқасида тегмиш жойимга тажовуз килди – Мир, 225.

Таржиманинг катъий грамматик қонун-қоидалар асосида яратилганлиги, унда «мазкур», «бадахлок», «падари бузруквор», «тажовуз килмоқ» каби ўта адабий-китобий бирликлардан фойдаланилганлиги, ундаги кўпчилик бошқа бирликларнинг ҳам акса-

рият ёзма нутқ услубида қўлланилиши муқобил услубий самарадорликнинг яралишини таъминлаган.

Хар бир асар мазмуни уни ташкил этган лексик ва фразеологик бирликлар, алоҳида бирикма ва жумлалар мазмунига асослангани каби, асар шакли ҳам, томчида денгиз акс этганидек, унинг таркибидаги алоҳида унсурлар шаклига боғлиқ бўлади. Таржимада мана шу майда унсурлар шаклларининг ҳам мазмун билан уйғунликда қайта яратилиши, фақат айни воситаларнигина эмас, балки бутун бошли асар адекватлигини таъмин этади.

Маъно ва услубий вазифалари билан бир қаторда лексик таркиблари жиҳатидан ҳам ўхшаш эквивалент бирликлар, шунингдек, лексик таркиблари фарқ қилгани ҳолда, маъно ва услубий вазифалари уйғун муқобил вариантларнинг ҳар қайсиси ўзларига хос шаклларга эгадирларки, таржима жараёнида уларнинг бирини иккинчиси билан муайян шаклларига путур етказмасдан алмаштиришгина шакл ва мазмун бутунлигини юзага келтиради. Бу эса ифоданинг вазифавий жарангдорлигини таъмин этади. Масалан, Марк Твеннинг «Жанна д'Арк» романида қўлланилган «Not to hurt a fly» фразеологизмининг «Пашшага ҳам озор бермаслик» эквиваленти билан алмаштирилиши, «Уруш ва тинчлик» (Л. Н. Толстой) романида ишлатилган «И волки сыты, и овцы цель» фразеологизмининг «Сих ҳам куймасин, кабоб ҳам» муқобил варианты орқали ўгирилиши адекватликни таъминлаган экан, бу ерда асосий омил ҳар қайси бирликнинг ўзига хос шаклда қўлланилишидадир:

1. ... the idea of that gentle creature, that would't hurt a fly... rushing into battle with a gang of soldiers at her back – ЖА, 42 // ... разве не забавно было представить это хрупкое создание, которое даже мухи не обидит, мчащуюся в бой во главе отряда воннов – ЖА. 53 // ... бир ўйлаб қаранг-а, пашшага ҳам озор бермаган... ана шу ювош қизча жангга борармиш, яна солдатларини бошлаб борармиш-а! – ЖА, 41.
2. Сперанский не раз говорил с улыбкой: «Но мы хотим, чтоб и волки были сыты, и овцы цель» – ВМ, II, 550 // Сперанский бир неча мартаба жилмайиб: «Лекин биз сих ҳам куймасин, кабоб ҳам деймиз...». деди – УТ, II, 193.

«Ёшлигимиз тонги» (С. Улуғзода) асари таржимасида эса тожикча «Набинам ва насўзам» бирикмасининг ўзбек тилида одатда «Қўрмайин ҳам, куймайин ҳам» шаклида учрайдиган эквиваленти ёрдамида талқин этилмасдан, ноанъанавий «қўрмай-куй-

май» шаклини қабул қилиб қолиши ўзбек тили маданияти учун бадхазм ифодани юзага келтирган:

Азизхон тайёри сафарашро дидан гирифт. Падарам бошад аз хона баромада гоиб шуд, то ки писарашро набинад ва насўзад – СЖМ, 161 // Азизхон сафарга тайёрлик кўраверди. Отам эса унинг кетишини кўрмай-куймай, деб уйдан ғойиб бўлди – ЁТ, 161.

Байналмилал мазмун касб этадиган фикр турли тилларда хилма-хил шаклларда намоён бўладиги, бу ҳол сон-саноксиз тургун бирикмалар таркибида ҳам, бадий муқояса ёрдамида фикрнинг рамзий маъно касб этишида ҳам, мақол ва маталлар мисолида ҳам кўзга ташланиб туради. Шунга кўра, муайян тилга оид бирлик у ёки бу шаклда маълум маъно ва услубий вазифанинг ифодаси учун ишлатилар экан, кўп ҳолларда у ўзи қўлланилаётган микроконтекст грамматик замони ва шахсига мослашмаслиги мумкин. Масалан, Грэм Гриннинг «Ювош америкалик» романидаги «A ruined house is not miserable» бирлиги (русча таржимаси: В сгоревшем доме не льют слез) мазкур хусусиятларидан ташқари, яна таркибидаги компонентларининг бир-бирларига оҳангдош-қофиядош эмаслиги билан ажралиб турадики, бирлик инглиз тилида айни шаклда табиий, образли жаранглайди. Ўзбекча таржимада бирликнинг моддий асосини – компонентлари таркибини сақлаш йўли билан ҳосил қилинган «Куйган уйга куйинма» бирикмасининг ўзи қўлланилаётган микроконтекстдан фарқли ўларок, иккинчи шахс бирликда ҳамда буйрук майлида келиши (тургун бирликларнинг фазилати бўлмиш таркибидаги компонентларининг бир-бирларига оҳангдошлиги) унинг аслиятдагидек табиий ва образли жаранглашини таъмин этган:

Oh, I've nothing to complain about. «A ruined house is not miserable» – QA, 148 // Ну, мне не на что жаловаться. «В сгоревшем доме не льют слез» – ТА, 135 // Менинг ҳеч нимадан шикоятим йўк. «Куйган уйга куйинма» – ЮА, 153.

«Тинч Дон» (М. Шолохов) романида ҳикоя қилинишича, Мелеховларникига кириб келган қизил аскарлардан бири – Александр исмли йигит Григорийнинг оқлар таркибида хизмат қилганлигини ўздан сўраб билиб олганидан кейин, унга: «Вот... я сразу вижу сову по полету, а тебя по соплям» (ТД, III, 121) дейди. У нуткида бетараф муносабатни ифода этадиган «Видна птица (сова) по полету» фразеологик бирлигига салбий мазмунли «Видеть кого-либо по соплям» бирикмасини қўшиб, ўзаро уюшган

икки қисмли салбий маъноли бирикма ҳосил қилиш йўли билан фикрнинг образли ифодасини юзага келтирган. Таржимон аини воситани моддий жиҳатдан аниқ ўғирар экан, унга ажойиб шакл ҳам бахш этган:

Ана кўрдингми... Мен бойкушни қанот қоқишидан, сендақаларни мишигини тортишидан дарҳол ажратавераман – ТДн, III, 146.

Ҳосил бўлган бирикма қисмларининг бир-бирига мантикий боғланганлиги ва оҳангдошлиги (қоқишидан – тортишидан) унга табиийлик бахш этгани ҳолда, образлилигини ҳам тўла сақлаб қолган.

Персонажлар нутқининг бадий-экспрессив қувватини ошириш, унга ўзига хослик бахш этиш мақсадида ёзувчилар баъзан турмуш воқеа-ҳодисалари, умуминсоний тажриба ва ақл-идрок асосида оҳангдор ва сермазмун иборалар яратадилар ёки халқ томонидан яратилган бўлиб, жонли сўзлашувда кам учрайдиган хикматли ибораларни ўз асарларида қўллайдилар. Бу ибораларнинг айримлари, таркибларидаги компонентларининг тўғри маънода ишлатилиши туфайли, матнга образлилик бахш этмасаларда, турғун бирикмаларга хос муайян шаклларга эга эканликлари, компонентларининг ёки қисмларининг ўзаро оҳангдошлиги уларга муסיқийлик, бадийлик бахш этади.

Шекспирнинг «Қирол Лир» трагедиясида Лир ва унинг катта кизи Гонерилья ўртасидаги совуқ муносабатни тўғри баҳолаган масҳара образли тарзда:

The hedge-sparrow fed the cuckoo so long,
That it had it head bit off by it young – КЛ, 52.

деган экан, ҳаётий муносабатларнинг умумлашмаси сифатида унинг нутқида намён бўлган ибора рус ва ўзбек тилларига моддий жиҳатдан аниқ ўгириладики, ҳосил бўлган бирикмалар замида ётган умумлашманинг ҳаётийлиги (яхшиликка ёмонлик билан жавоб бериш), таржимонлар томонидан уларга бахш этилган шаклнинг аслиятга мослиги, мисраларнинг қофиядошлиги таржималарнинг табиий жаранглашига олиб келган.

Воробьяха так долго кормила кукушку,
Что та, наконец, ей пробила макушку – КЛ, 524.

Чумчүк шўрлик узок муддат хаккани бокди,
Ҳакка ўсиб шу чумчүкнинг миясин қокди – КЛ, 379.

Аммо Н. В. Гоголнинг «Ўлик жонлар» романида Крилов талаффуз этган «По мне уж лучше пей, да дело разумей» бирикмаси ўзбек тилига мазмун жиҳатидан тўғри талкин этилган бўлишига қарамадан, мувофик шаклнинг яратиб берилмаганлиги туфайли таржима адекват жарангламаган. Таркибидаги компонентларининг моддий-мантиккий маъноларида қўлланилганлиги учун бирикма образлиликка эга бўлмаса-да, қисмларининг қофиядошлиги (пей – разумей) унга турғун бирикмаларга хос шакл ато қилиш билан бирга бадий-таъсирчанлик ҳам бахш этган, бинобарин, халқ соғлом ақл-идрокини ўзида мужассамлаштиргани уни ҳикматли ифодага айлантирган. Аммо таржимада мувофик шаклнинг тикланмаганлиги атайлаб яратилган бадий ифодани фикрнинг услубий жиҳатдан бетараф баёнига айлантириб, уни ҳатто ҳикмат маъно белгисидан ҳам маҳрум этган. Зеро, ҳикматли ибораларга пурмантиклик ва доноликни акс эттиришдан ташқари, сиқиклик ва хушоҳанглик хусусиятлари ҳам ҳосдир.

Так говорил учитель, не любивший насмерть Крылова за то, что он сказал: «По мне уж лучше пей, да дело разумей» – МД, 500 // Муаллим шундай деяр эди; Крилов: «Менга қолса, майли ич-у, фаҳм-фаросатли бўл!» дегани учун у Криловни ўлгудек ёмон кўрарди – ЎЖ, 283.

Таржима амалиётида баъзан мазкур ҳолатнинг акси – персонажнинг эркин маънодаги сўзлар уюшмасидан ташкил топган «ўз» фикрини турғун хусусиятга эга ҳикматли бирикма воситасида ўгириш орқали уни аслиятда акс этмаган бадий оҳанг, умуминсоний донолик каби хусусиятлар билан ноўрин бойитиш ҳоллари ҳам учраб туради. Пантелей Прокофьевич («Тинч Дон») қизи ҳақида, аёллар гапига аралашиб, «Попадется добрый человек, и выдать можно» (ТД, I, 68) деган экан, у фикрини содда, «ўз» сўзлари воситасида баён этади. Аммо таржимада персонаж фикрнинг халқ ҳикмати бўлмиш «Тенги чикса, текин бер» (Тенги чикса, текинга бер дейдилар – ТДн, I, 84) ибораси орқали берилиши аслиятда акс этган фикрнинг ноадекват талқинига олиб келган.

Ҳар бир бирлик муайян шаклда образли, жозибадор жаранглар экан, айни шаклнинг таржимада бузилиши аслиятда акс этган услубий вазифанинг маълум даражада сийқаланишига, ифода таъсирчанлигининг сусайишига олиб келади. Турғун бирликлар таржимада асосан уч хил йўл билан шакл ўзгаришига юз тадиладар.

I. Турғун бирикмалар тасвирий йўл билан чўзиқ ҳолда талкин этилади, натижада аслиятда муайян шаклларга эга бўлган

бирликлар ўзларининг фразеологизмларга хос сиқиклик, оҳанг-дошлик хусусиятларини йўқотадилар. Бу ҳол уларда услубий таъсирчанликнинг йўқолишига ҳам олиб келади. Бинобарин, қуйидаги мисолларда қўлланилган бирликларнинг ўзбекчага тасвирий йўл билан ўгирилиши назарда тутилган услубий таъсирчанликни йўққа чиқарган:

1. Послушай, Ростов, - сказал Долохов, - ты знаешь поговорку: «Счастлив в любви, несчастлив в картах» – ВМ, II, 434 // Менга қара, Ростов, - деди Долохов, - «Мухаббатда омади бўлган кишининг картада омади бўлмайди», деган мақол бор – УТ, II, 64.
2. Нет, век живи, век учишь – АК, II, 93 // Йўқ, дунё тургунча тур-у, дунё тургунча ўрган – АК, II, 107.

Бирликлар шаклларининг таржимада узундан-узок тасвирлар орқали бузилган ҳолда талқин этилиши уларни дефразеологизацияга дучор қилган экан, бунга йўл қўймаслик учун бирликлар калька усулида «Мухаббатга омадсиз, картада омадли», «Юз йил яша, юз йил ўрган» тарзида ўгирилганда, уларнинг маъно ва вази-фаларига монанд шакллар ҳам яратилган бўлар эди.

Қуйидаги мисол таржимасида эса «В гостях хорошо, а дома лучше» бирлигини «Ўз уйим, ўлан тўшагим» муқобил варианты воситасида ўгирмасдан, тасвирий йўлга мурожаат қилиш ҳам вази-фавий адекватликни юзага келтира олмаган:

Соскучился. Агафья Михайловна. В гостях хорошо, а дома лучше, - отвечал он ей и прошёл в кабинет – АК, I, 104 // Зерикиб қолдим, Агафья Михайловна. Меҳмондорликка бориш яхши-ю, лекин уйда бўлиш яна ҳам яхшироқ, - деб жавоб қилди-да, кабинетга ўтиб кетди – АК, I, 121.

II. Муайян шахс ва замонларда расмийлашган бирликлар шаклларининг бузилган ҳолда талқин этилиши, яъни бирликларнинг ўзлари қўлланилаётган микроконтекст шахс ва замонларига бўйсундирилиши уларда мужассамлашган образлиликнинг, услубий таъсирчанликнинг сусайишидан ташқари, бирликларда акс этган ҳикматнинг, ёмма ақл-идроки асосида юзага келган ҳаётий умумлашманинг ҳам шаклан ўзгача талқинига олиб келади. Бинобарин, «Тинч Дон» романида қўлланилган «Скоро робют – слепых родют» бирлигининг «Шошган қиз эрга ёлчимас» эмас-у, «Шошган қиз эрга ёлчимади» шаклида таржима қилиниши мазмун ва шакл уйғунлигини юзага келтира олмаган. Таржимадаги бирикма ўзининг фразеологик шаклини йўқотгани учун халқ ҳик-

матини англитиш хусусиятини йўқотиб, персонажнинг субъектив фикрига айланиб қолган:

Ты в толк возьми, что на войне поспешно ничего не делается. Скоро робют – слепых родют – ТД, IV, 215 // Сен шуни билиб қўйки, урушда шошқалоклик билан иш битмайди. Шошган киз эрга ёлчимайди – ТДн. IV, 258.

III. Муайян шаклга эга таржима тили бирлиги таркибидаги компонентлардан бири ўзининг доимий шаклида ишлатилмасдан, таржимада баъзан ўзгачароқ шаклда қўлланиладики, бу ҳол гоҳо бирликнинг шакл бутунлигига путур етказгани ҳолда, зарурий услубий таъсирчанликнинг яралишига маълум даражада ҳалал берса, айрим ҳолларда шакл бузилишига олиб бормасдан, мавжуд бирликнинг нусхасидай кўзга ташланади. Бундай икки хил ҳолат бирлик таркибидаги ўзгача шакл қабул қилган компонентнинг тилининг луғат таркибида тутган ўрнига, нутқда кўпроқ ёки камроқ қўлланилиши оқибатида кишилар қулоғига қай даражада синганлигига боғлиқдир. Масалан, гожиқча «Чил сол муромури шавад, боз ажалаш расидаги мемурад» ибораси ҳамма вақт ўзбек тилига «Қирқ йил қиргин бўлса, ажали етган ўлади» эквиваленти воситасида ўгирилади. Аммо С. Улуғзоданинг «Ёшлигимиз тонги» романи таржимасида ўзбекча бирлик таркибидаги «қиргин» компонентининг «қиргингарчилик» шаклида учраши иборани деформацияга учратгани ҳолда, бадий оҳангига путур етказган, чунки «қиргингарчилик» сўзи ўзбек тили луғат таркибининг фаол, тез-тез фойдаланиб туриладиган воситаси эмас:

Ғусса нахўред, авсун, одамизод дар пешониаш будагиरो мебинад. Гуфтаанд-ку: чил сол муромури шавад, боз хам ажалаш расидаги мемурад – СЧМ, 34 // Ғам сманг, овсин, киши пешанасида борини кўради-ку: қирқ йил қиргингарчилик бўлса, ажали етган ўлади – ЁТ, 35.

Аммо «Жаноб Головлёвлар» (Салтиков-Шчедрин) асари таржимасида русча «Поспешись – людей насмешись» бирлигининг «Шошган киз эрга ёлчимас» эквиваленти ўрнига «Шошилган киз эрга ёлчимас» тарзида талқин этилиши қулоққа эриш туюлмагани ҳолда, «Шошган киз эрга ёлчимас»нинг вариантыдай кўзга ташланади. Чунки «шошилган»дан ҳам одатда «шошган» даражасида нутқда фаол фойдаланилади:

Поспешись – людей насмешись! Спешат-то на пожар, а у нас, слава богу, не горит! – ГГ, 173 // Шошилган киз эрга ёл-

чимас! Ут кетганда шошилса бўлади, бизда хали, худога шу-
кур, ут кетганича йўқ – ЖГ, 182.

Турғун бирликлар қисмларининг бир-бирига оҳангдошли-
ги, кофиядошлиги фикрни бадий-таъсирчан баён этишда муҳим
аҳамият касб этади. Хатто компонентларининг тўғри маънолари
асосида юзага келган бирликлар ҳам оҳангдошлик асосига қурил-
ганликлари, ўзларига хос шаклларга эга эканликлари туфайли
фикрнинг бадий-экспрессив тарзда ифода этилишини таъмин
этади. Гоҳо фикр русча бирликлар таркибида «редко» ва «метко»
сўзларининг оҳангдошлиги асосида бадий, таъсирчан ифода эти-
лар экан, ўзбек тилида ҳам муқобил бадий таъсирчанлик одатда
мазкур сўзларнинг луғавий эквивалентлари бўлмиш оҳангдош
«оз» ва «соз» сўзлари ёрдамида яратиладики, таржима жараёнида
шу сўзлардан фойдаланиш, сўзсиз, аслият шакл ва мазмун бирли-
гининг тўғри талқинига олиб келади. Аммо айрим таржимонлар
мавжуд имкониятдан унумли фойдаланмасдан, персонажлар нут-
кида акс этган бадий-таъсирчан ифодаларни ярата олмайдилар:

1. ... глядишь, чего-нибудь и посоветую им. Уж я редко гутарю,
да метко – ПЦ, I, 127 // ... бирон маслаҳат билан жонларига
ора кираман. Кам гапираман-у, топиб гапираман – ОҚ, I, 127.
2. Кто Павку знает, тот скажет: матершит редко, да метко –
КЗС, 303 // Павелни таниганлар яхши биладики, у оз сўкина-
ди, лекин жула боплаб сўкади – ПКТ, 267.

Хулоса қилиб айтганда, ҳар бир бадий ёдгорлик ва уни
ташқил этадиган ҳар бир унсур шакл ва мазмуннинг диалектик
бирлигини ташқил этар экан, унинг таржимасида ҳам айни ҳолат
тўла-тўқис сақланиши лозим. Бу асло аслият тили воситалари-
нинг таржима тилига кўр-кўрона кўчирилиши лозимлигини ан-
глатмайди, балки таржима тилида аслият воситаларига вазилавий
уйғун шакл ва мазмун бирлигини танлаш зарурлигини билдира-
ди. Таржимонни аслият воситалари шакли ҳеч қачон асир қил-
маслиги, у аслият шаклини ўз тили хусусият ва имкониятлари
йўл қўйган даражадагина моддий акс эттириши зарур.

Ёзувчилар томонидан персонажларнинг атайлаб белгилана-
диган нутқи тасвирининг ҳам, асарлар бадий-тасвирий асосини
ташқил этадиган услубий приёмлар ва бадий-тасвирий восита-
лар вазифаларининг ҳам таржимада мувофиқ шаклда муқобил
нутқ, приём ва воситалар ёрдамида акс эттирилиши шакл ва маз-
мун уйғунлигини юзага келтиради.

Ҳар бир бирликнинг муайян шаклда маълум маъно ва услубий вазифа ифодаси учун қўлланилиши сабабли таржимада бирлик шаклининг бузиб қўлланилиши мазмун тўлақонлигининг ҳам, муаллиф кўзда тутган услубий таъсирчанликнинг ҳам яралмай қолишига олиб келади.

Турғун бирликлар қисмларининг бир-бирларига оҳангдошлиги, кофийдошлигини қайта ярата билиш ҳам таржиманинг мазмун ва шакл бутунлигини таъмин этади. Чунки кўп ҳолларда бирликлар таркибларидаги услубий таъсирчанлик қисман ёки бутунлай оҳангдошлик асосида яратилади.

3. Таржима ва тил меъёри

Тил меъёри нутқ маданияти масаласи билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, тил назарияси муаммолари қаторидан мустаҳкам ўрин олгани ҳолда, кишилар олдига асосан тўғрини нотўғридан ажрата билиш, тил анъанаси кўгара оладиган ҳолатларни ҳар хил тасолифий, ноанъанавий қўлланилишлардан фарқлай олиш каби вазифаларни кўяди.

Одатда барча ёшлиқдан ўрганилган, одатланилган воситалар меъёр сифатида қабул қилинади. Бинобарин, ҳар бир диалект соҳиблари ҳам ўзларининг нутқларини энг тўғри ҳисоблаганлари ҳолда, бошқа диалектларда гапирувчиларни, ҳатто адабий тилда сўзловчиларни ҳам тил меъёрини бузаётганликда айблайдилар. Аммо ҳаммабоп умумхалқ тили нутқнинг адабий шакли ҳисобланиб, бу шаклни эгаллашнинг асосий шarti тилнинг адабий меъёрларини ўзлаштириб олишдан иборатдир. Сўзловчи адабий тил меъёрларини нутқига сингдириб олар экан, ҳамиша унинг бузилишига қарши онгли равишда курашади ва ўз кундалик ҳаёти ва фаолиятида ундан иложи борича унумли фойдаланишга, энг нозик ва ранг-баранг маъно белгиларини ҳам тўғри ва силлиқ ифода этишга ҳаракат қилади.

Меъёр масалалари асосан кенг тил тажрибаси, биринчи навбатда, обрўли ва ишончли манбалар асосида ҳал қилинади. Бу манбалар асосан адабий ёдгорликлар бўлиб, уларни яратган бадий сўз санъаткорлари адабий тилнинг ўсиш ва раванқ топишига, меъёрларининг шаклланишига катта таъсир кўрсатадилар.

Ҳар бир миллий тил меъёрлашган, аниқроғи, меъёрлар йиғиндисидан ташкил топган бўлади. Тил таркибидаги барча лек-

сик-фразеологик бирликлар нутқда ўз маъно ва услубий вазифаларига кўра қўлланилади, оҳанг ва талаффуз қоидалари асосида ўқилади, муайян шакллар заминида табиий жаранглайди. Сўзларнинг ясаллиш ва мураккаб лисоний воситалар таркибида ўзаро бирикишларида ҳам, жумлаларнинг қурилишларида ҳам муайян қонуниятлар мавжудки, фикрнинг меъёрий ёки номеъёрий тарзда ифода этилиши айни қонуниятлардан қай даражада фойдаланишга боғлиқдир. Бадиий сўз санъаткорлари, шу жумладан таржимонлар ҳам ўз ижод ва фаолиятларида мазкур меъёр сифатида қабул этилган қонуниятлардан асоссиз равишда четга чиқмасликка, улардан унумли ва ўринли фойдаланишга ҳаракат қиладилар, чунки бу қонуниятларнинг бузилиши тил меъёрининг сохталаштирилишига, ғайритабиий бирикмаларнинг юзага келишига, оҳанг табиийлигининг йўқолишига олиб келади. Гоҳо ёзувчилар услубий мақсадларда, яъни бадиийликни, образлилик ва ҳиссий-таъсирчанликни ошириш ниятида онгли равишда катъий адабий меъёрлардан атайлаб узоқлашиб, янги, ўзгача шакллар ҳосил қиладиларки, таржима жараёнида бу хусусиятларни эътибордан соқит қилиб, анъанавий шаклларга мурожаат қилавериш кўзланган услубий мақсадларнинг йўққа чиқарилишига олиб келади. Ҳар қандай ҳосил қилинган янги шакл, қўлланилиш қонуний ва мантикий асос заминида яратилганлиги туфайли табиий жарангласа ва муайян услубий мақсадни ўтаса, таржима тилида танланган воситанинг ҳам муқобил хусусиятни ўзида акс эттириши вазифавий адекватликни юзага келтиради. Зеро, қонуний ва мантикий асос заминида ҳосил бўлган лисоний воситаларгагина меъёрийлик касб этиш имконияти очилади.

Бундан ташқари, баъзан аслиятда қўлланилган бирикмаларни калька усулида муваффақиятли таржима қилиш ёрдамида ҳам табиий жаранглайдиган бирикмалар ҳосил қилинадикки, вақт ўтиши билан бу воситалар ҳам кўпинча тилнинг луғат таркибига сингиб, маълум фикр ва услубий мақсадларни ифода этишнинг муайян мазмун ва шаклга эга бўлган зарурий воситалари сифатида қараладиган бирликларига айланади. Шундай қилиб, ёзувчи ва таржимонлар тилнинг муайян қўлланилиш меъёрларига эга воситаларидан унумли фойдаланишдан ташқари, ўзлари ҳам аста-секин меъёрийлик касб этиши мумкин бўлган мантикий асосли ва хушоҳанг ифода воситалари яратадилар ва шу йўл билан адабий тилнинг бойиши жараёнига ўзларининг муносиб ҳиссаларини қўшадилар.

Таржима назарияси бўйича яратилган кўпгина илмий ишларда таржима тили меъёрларига риоя қилиш устида онда-сондагина, яъни амалга оширилган таржималарнинг нуқсон ва фазилатлари ҳақида гап кетганда, таржима тили софлигига қай даражада эътибор берилганлиги тўғрисида фикр юритилиб, иккита-учта мисоллар таҳлили асосидагина тўхтаб ўтилади. Бу масала ҳанузгача махсус илмий тадқиқот объекти бўлган эмас. Қуйида биз ҳам ўз олдимизга айна масалани атрофлича ёритиб бериш вазифасини қўймаймиз, балки таржимада нутқ маданияти муаммосини қисқача ёритиш муносабати билан шу масала ҳақида ҳам айрим фикрларни баён этамиз.

Таржима амалиёти далиллари шу нарсани кўрсатмоқдаки, гоҳо санъаткорларнинг таржима тили меъёрларига ҳамда баъзи муаллифларнинг мавжуд меъёрлардан услубий мақсадларни атайлаб чекинишлари натижасида ҳосил бўлган янги шаклларга етарли даражада аҳамият бермасликлари туфайли таржима тили маданиятига путур етказилади. Бу ҳол, ўз навбатида, ифода шакл ва мазмун бирлигининг бузилишига ҳам олиб келади.

Таржима тили воситалари бузилишининг асосий сабабларидан бири шундан иборатки, таржимонлар баъзан муаллиф матнига ҳаддан ташқари ёпишиб олиб, аслиятдаги лексик-фразеологик бирликлар ясаишлари ва компонентларининг ўзаро бириктирилиши, бирикма ва жумлаларнинг қурилишлари ва сўз тартибларини ўзича сақлаб қолиш йўли билан кўпинча ҳарфхўрликка йўл қўйиб, таржима тили учун ёт бўлган шаклларни ҳосил қилдиларки, бу ҳол таржиманинг сунъий ва норавон жаранглашига, ҳатто муаллиф кўзда тутган маъно ва услубий вазифаларнинг китобхонларга айнан етиб бормаи қолишига ҳам сабаб бўлади. Шундай қилиб, шаклан аниқлик аксарият ҳолларда таржиманинг асосий мақсади бўлмиш тўлақонли бадиий талқинга тўсқинлик қилади.

Таржима тилида танланган лисоний воситаларнинг аслият тили қонун-қоидалари асосида вужудга келган бирикмалар, тузилган жумлалар қурилишларига мосланиб қолишлари аксарият таржиманинг ноадекват жаранглашига олиб келади. Масалан, ит билан мушукнинг азалий адовати асосида «ўзаро келишмаслик» маъносининг образли ифодаси учун инглиз, рус ва ўзбек тилларида эквивалент тургун бирикмалар ҳосил бўлганки, улар бир-бирларидан таянч компонентларини ўзаро бириктирадиган унсурлари билангина фарқ қилдилар. «Cat» билан «dog» сўзлари «and» боғловчиси ёрдамида, «кошка» билан «собака» – «с» предлоғи

воситасида ва «ит» билан «мушук» дефис оркали бирикадиларки, бирикмаларнинг айна қурилишлари мазкур тилларда муқимлик касб этган бўлиб, таржима жараёнида ҳар қайси тил бирлиги шаклининг ўзидай сақланишигина табиий жарангдорликни юзага келтиради:

Oh, you and me, we're cat and dog. But thanks for the sympathy – QA, 193 // Э, мы с вами всегда будем жить, как кошка с собакой. Но спасибо, что посочувствовали – ТА, 180 // Э, сиз билан биз доимо ит-мушук бўлиб яшаймиз. Аммо ҳамдард бўлганингиз учун раҳмат – ЮА, 202.

«Яхшини ёмондан фарқламок» маъносининг образли ифодаси учун ўзбек тилида «Оку қорани ажратмок (фарқламок)» бирлиги ишлатиладики, унинг «Вафо» (Ф. Ниёзий) романида қўлланилган «Сафед чию сиёҳ чй, фарқ кардан» эквиваленти қурилиш жиҳатидан ўзгачарок бўлиб, таржимоннинг ўз масъулиятига ижодий муносабатда бўлишигина иборани ўзбек тилига аслиятдаги бирикма қурилишига мослаб «Оқ нима-ю, қора нима, фарқламок» тарзида талқин этиб қўйишдан сақлаб қолган:

Ман то ин вақт сафед чию сиёҳ чй, фарқ накарда гашта будам – В, I, 210 // Мен шу вақтгача оку қоранинг фарқига бормай юрардим – В, I, 182.

Аммо «Вафо» (Ф. Ниёзий) романида Юнус бобо мусобақани Мамаражабга ютқазиб қўйгани учун ўкинаётган Зебига насиҳат қилар экан, у ўз нутқида «Осмон омада ба замин начаспидааст» фразеологизмидан фойдаланади. Бирликнинг таржимада ўзбек тилидаги «Осмон узилиб ерга тушибдими?» эквиваленти билан алмаштирилмасдан, лексик таркиб ва қурилиш жиҳатларидан аслиятдаги бирликка яқинлаштириб «Осмон ерга тушмаптику» тарзида ҳижжалаб ўгирилиши атайлаб яратилган образли ифоданинг ноадекват талқинига олиб келган. Ҳосил бўлган бирикма ўзбекча бирликнинг бузук кўриниши бўлиб, табиий жарангламанлиги учун ҳам жозибадорлик касб эта олмаган:

Эх, духтарам, ҳеч воқеа нест. Осмон омада ба замин начаспидааст. Хайр, мусобақаро бурда бошад бурдааст... – В, I, 298 // Эх, ҳечқиси йўқ. Осмон ерга тушмапти-ку. Майли, мусобақадан ютса, ютибди-да – В, I, 252.

Таржима тилининг жумла тузиш меъёрига риоя қилмасдан, аслиятдаги жумла қурилишини ўз тилида сақлашга ҳаракат қилиш ҳам таржима тили ифодасининг номеъерий шакл касб этишига олиб келади. А. М. Горькийнинг «Артамоновлар иши» аса-

рида ҳикоя қилинишича, Носков талаб қилган ўттиз беш сўмни бериб, Яков ундан тез узоклашар экан, «... но думает, что я его боюсь» (ДА, 636) дейди. Ифода ўзбек тилида жумла тузиш меъёри талаб қилганидек «У мени ўзидан кўркади, деб ўйлайди» шаклида эмас, балки русча жумла тузиш қондасига хос тарзда «У ўйлайдики, мен ундан кўркаман» (АИ, 443) деб таржима қилинган экан, бу шакл ўзбек тили маданияти талабига мос келмайди.

Бир-бирларига кўпроқ луғавий, гоҳо вазифавий-матний антоним сўзлардан ташкил топган саволларнинг ўзбек тилида одатда иккала компонентлари ҳам «-ми» сўроқ қўшимчасини қабул этади. Тожик тилида бундай саволларнинг иккинчи компонентларига, гоҳо биринчи компонентларига ҳам, ҳеч қандай қўшимча қўшилмайди. Ўз-ўзидан маълумки, таржима жараёнида ўзбекча ифодаларнинг тожикча сўроқлар қурилишига ўхшаб қолиши ўзбекча воситаларга номеъёрий шакл бергани ҳолда, уларни маданий оҳангдан маҳрум этади. «Вафо» (Ф. Ниёзий) романи персонажининг таржимада ўз фикрини «ростданми ё (ёки) ҳазилми?» тарзида баён этиш ўрнига, тожикча «аз рости ё ҳазил?» (В, I, 20) ифода воситасига яқин қилиб «ростданми ё ҳазил?» (В, I, 17) тарзида баён этиши ҳам, яна шу асарда қўлланилган «Шер ё гурба?» (В, I, 321) фразеологизмининг ўзбекча муқобил варианты «Бўрими ё тулкими?» тарзида ўтирилмасдан, «Бўрими ё тулки?» (В, I, 283) шаклида берилиши ҳам ўзбек тили ифода воситалари меъёрининг бузилишига олиб келган.

Ўзбек тили меъёрига мувофиқ, гоҳо бир-бирларига контекстуал антоним сўзлардан иборат саволларнинг иккинчи компоненти назарда тутилса-да, моддий акс этмайди. Бу тамойилнинг назардан соқит қилиниши ҳам таржима тили софлигига путур етказилади. Масалан, «Ёшлигимиз тонги» (С. Улуғзода) кассаси персонажи хавфли жойга кириб кетган ўртоғидан хавотир олиб, уни: «Нишон, хой Нишон! Ту зинда ҳастӣ ё не?» (СЧМ, 294) деб чақирган экан, унинг нутқидаги «Зинда ҳастӣ ё не?» саволининг ўзбек тили фикр баён қилиш меъёрига асосан «тирикмисан?» тарзида талқин этилмасдан, лексик таркиб ва шакл жиҳатларидан тожикча саволга ўхшаб қолиши ифоданинг меъёрий талқинига олиб келмаган:

Нишон! Хой Нишон! Тирикмисан ёки йўқми? – ЁТ, 293.

Қайд этиш лозимки, иккинчи компоненти назарда тутилса-да, моддий акс этмайдиган ифода воситалари ўзбек жонли нутқида тез-тез учраб туради. Айни тамойилнинг бузилиши, яъни на-

зарда тутилган компонентларнинг ҳам нутқ таркибида иштирок этиши эса фикр баён қилиш меъёрининг бузилишига олиб келади. Масалан, тожиклар гоҳо кўнгилдагидай натижа беришига тўла ишончлари бўлмаган бирор ишни «Таваккал ба худо!» (СЧМ, 145) деб бошласалар, ўзбеклар учун «Таваккал!» сўзининг ўзи кифоя қилади. Таржимадаги «Таваккал худога!» (ЁТ, 136) бирикмаси эса ғайритабиий эшитилади.

Айрим бирликлар таркибларида жонли адабий нутқ меъёри сифатида қабул қилинган иқтисод тамойилининг бузилиши кўпинча услубий ғализликка сабаб бўладиган тавтология ҳодисасига олиб келади. Ф. Ниёзийнинг «Вафо» романида қўлланилган «На сих сўзаду, на кабоб» фразеологизмининг иқтисод тамойили асосида яратилганлиги ва бу меъёрий ифодага муаллиф томонидан путур етказилмаганлиги ифоданинг оҳангдорлигини таъминлаган бўлса, унинг ўзбекча таржимадаги эквиваленти таркибида эслатилган тамойил бузилиб, тавтологияга йўл қўйилган: ибора таркибидаги «куймасин» сўзининг такрорланиши таржима оҳангдорлигига халал етказган:

Одил Саркор аз ин арзи мудирӣ анбор, ки аз рӯӣ мақоли «на сих сўзаду, на кабоб» гап мезад, гоҳ ришканд мекард, гоҳ асабонӣ гашта, безобита мешуд – В, II, 150 // Одил Саркор омбор мудирининг «Сих ҳам куймасин, кабоб ҳам куймасин» тарзида арз қилишидан гоҳ тишини ғижирлатиб, гоҳ асабий бўлиб, безовталанарди – В, II, 114.

Муайян фикрни ифодалаш учун халқлар ўз тасаввурлари ва нуқтаи назарларидан келиб чиққанлари ҳолда, турлича семантикали компонентлар бирикувидан иборат бирикмалар яратадиларки, таржима жараёнида бундай, меъёр сифатида тан олинадиган компонентлар уюшмасидан фойдаланишгина вазифавий адекватликни юзага келтиради. Масалан, доира шаклида ўралиб ётган илон руслар кўзига тугунга ўхшаб кўринса (лежит, свернувшись в узел), ўзбекларга кулча шаклини эслатади. А. М. Горькийнинг «Лочин қуши қўшиғи» асари таржимасида мазкур фикр баён қилиш меъёрини назарда тутишгина харфхўрликни бартараф этган:

Высоко в горы вполз уж и лег там в сыром ущелье, свернувшись в узел и глядя в море – ПС. 44 // Сарик илон тоғнинг юқорисига чиқиб бир зах унгурга кирди-да, кулча бўлиб олиб, денгизга караб ётди – ЛХҚ, 90.

Таржима тили тарихий тараққиёти натижасида пайдо бўлиб, меъёрийлик касб этган воситаларни танлаб ишлата билмас-

лик таржима амалиётида вазифавий уйғунликни таъминлай олмайди. Бировни қаттиқ жазоламоқчи бўлган ўзбек одатда унинг гўштини қиймалаяжагини, рус кишиси эса гуноҳкорнинг гўштини қиймалаб, ундан котлет тайёрлаяжагини айтиб ўдағайлайди. Аммо қуйидаги мисол таржимасида, рус тилидагидек, персонаж «гўшtidан котлет қилиниши» кенг китобхон оммасининг матни тушунишини ҳам мушкуллаштирган. Котлетдай хуштам таом ижобий мазмун тимсоли бўлибгина жонланиши мумкин:

Унесите ноги, некрещенные дети, а то я из вас котлеты сделаю – КЗС, 117 // Йўқолинг бу ердан, динсиз махлуклар. Бўлмаसा, гўштингизни котлет киламан – ПҚТ, 104.

Ўзбеклар бирор нарса айтишга ҳозирланганларида тожиклар сингари лабларини ҳам, инглизлар сингари оғизларини ҳам очмайдилар, балки «оғиз жуфтлайдилар». Бинобарин, қуйидаги мисолларнинг биринчиси таржимасида ўзбек тили меъёрига риоя қилинмаганлиги ҳарфхўрликни юзага келтирган бўлса, иккинчисида мавжуд имкониятдан ўринли фойдаланиш вазифавий адекватликни таъмин этган:

1. Ман лаб ба шикоят кушодам – СЧМ, 266 // Мен шикоятга лаб очдим – ЁТ, 267.
2. Jo raised her head and opened her mouth to speak to him. Lois shook her head – WU, 23 // Джо подняла голову, собираясь что-то сказать, но Лоис отрицательно покачала головой – ВМУ, 19 // Джо унга бир нима демоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаган эди ҳамки, Лоис «индама» дегандек бошини сарак-сарак қилди – ҚГ, 20.

Турғун хусусиятга эга бўлмаган оддий коммуникатив тасвир ҳам кўп ҳолларда тил меъёри бобида жиддий эътибор талаб этади. Эркин маънодаги сўзлар воситасида баён этилаётган муайян тасвир таркибидаги унсурлар ҳамма вақт ҳам бир-бирларига луғавий эквивалент бўлавермасдан, гоҳо контекстуал мос келадиларки, бу ҳар қайси тилнинг тарихий тараққиёти жараёнида шаклланган, қабул этилган меъёрлари сифатида гавдаланади. Р. Киплингнинг «Маугли» асарида Акеланинг қариган чоғидаги аҳволи тасвирланган экан, инглиз тилида унинг қовурғалари бўртиб чиққан, рус тилида – кўриниб, ўзбек тилида эса – саналиб қолган бўлса, Мартин (Ж. Лондон. «Мартин Иден») Руфнинг у билан бирга бўлишга майли бор-йўқлиги ҳақидаги жавобни «ўз оғзидан» эшитмоқчи эканлигини айтадики, инглиз ва рус тилларидаги

«лаб» (lips – губы)нинг кўплик шаклига ўзбекча таржимада «оғиз» контекстуал эквивалент бўлган:

1. Akela turned from grey to milky white with pure age; his ribs sucked out – Mow, 106 // Акела из седого стал молочно-белым, похудел от старости так, что видны были рёбра – Мауг, 141 // Акела оқ тусини ўзгартириб, саргиш-оқ рангга кирди, қарилдик оқибатида шу қадар ўзиб-тўзиб кетган эдики, қовурғалари саналиб қолганди – Мауг, 179.
2. «I want to have it from your own lips», he said to her – ME, 348 // Я хочу слышать это из ваших уст, - сказал он ей – МИ, 287 // Мен сизнинг ўз оғзингиздан эшитмоқчиман, - деди у қизга – МИ, 357.

Маълумки, у ёки бу нарсани аташда халқлар асосан шу нарсанинг хусусияти, шакли, мазаси, ўтайдиган вазифаси каби қатор жиҳатларини ҳисобга оладилар. Бу жараёнга ҳар қайси халқнинг мустақил равишда ёндашиши тўғрисидаги нарса номи турли тилларда турлича семантикали сўзлар ёки сўз бирикмаларидан ташкил топган бўлади. Масалан, чўнтак рўмолчасини руслар, унинг Россия шароитида ўтайдиган асосий вазифасига нисбат бериб, «носовой платок» (бурун рўмолчаси) десалар, инглиз ва ўзбеклар «қўл рўмолча» (инглизча: handkerchief) деб атайдилар ёки ўзбеклар яна оддийгина қилиб «рўмолча» деб қўя қоладилар. Ёки, русча «пол бутылки» (ярим бутилка) сўзи жонли нутқда ярим литр арқони билдирса, бу тушунча ўзбек тилида «яримта» сўзи орқали ифода этилади. Адекват таржима яратиш масъулияти ҳар қайси тил таракқиёти жараёнида юзага келган бундай фикр баён қилиш меъёрларидан ўринли фойдаланишни тақозо этар экан, А. М. Горькийнинг «Тубанликда» пьессаси персонажининг таржимада ўз суҳбатдошига «яримта» ўрнига «ярим бутилка» олиб бермоқчи бўлиши фикрнинг ғализ баёнига олиб келган:

Хочешь – пол бутылки поставлю? – ИД, 122 // Ярим бутилка олиб бераман, ичасанми? – Т, 376.

Ҳар бир тилда турли-туман вазифаларни, чунончи, расмий ёки самимий истак, тилак, олқиш қабиларни ифода этадиган қатор турғун хусусиятли нутқ белгилари мавжуд бўлиб, таржима жараёнида уларни эквивалент ёки муқобил вариантлари ёрдамида ўтирмаслик ҳам фикрнинг номеърий, дағал баёнига олиб келади. Таржима амалиётида баъзан қузатилишидек, таржима тилида эквивалентлари бўлмаган бундай бирликларнинг муқобил вариантларига муурожаат қилмасдан, уларнинг вазифаларини сўзма-сўз

таржима ёрдамида тиклашга урниниш деярли ҳеч қандай самара бермайди. Чунки бу бирликлар ўзлари мансуб бўлган тилларнинг асосан образлиликдан холи бўлган муҳим нутқий белгиларидирки, назарда тутилган вазифаларни улар ўз шакл ва лексик таркиблари воситасидагина вужудга келтира олганлари ҳолда, бу шакл ва лексик таркиблар бошқа тилларда зарурий услубий самарадорлик ярата олмайди. Масалан, «марҳамат» маъносининг самимий ва хиссий-тасвирий ифодаси учун ўзбек тилида «бош устига», тожик тилида «кўз остига» (ба чашм) нутқий белгилар қўлланиладики, қуйидаги мисол таржимасида уларнинг бир-бирини вазифавий алмаштиришигина вазифавий адекватликни юзага келтирган бўлса:

- Инг хел бошад, бо нағз. Барои дидан меоюм.
- Ба чашм – В, I, 72.
- Ундай бўлса, яна яхши, кўргани борамиз.
- Бош устига – В, I, 72.

«Чолиқуши» (Рашод Нури Гунтекин) романида қўлланилган «Allah yolunu oçik etsin?» бирлиги ўзбек тилига харфхўрларча ўгирилган: бирор жойга кузатиб қўяётган кишига ўзбеклар турклар сингари «Худо йўлингни очик килсин» демайдилар, балки «Ок йўл» тилаб қоладилар:

Benim Kuzenime «Heidi, Allah yolunu oçik etsin, evdekiere selam» diye aptal-aptal kapidan çiktigimi görunce herseyi anliyacak – Ç, 45 // Бўламга: «Бор энди, худо йўлингни очик килсин, уйдагиларга салом айт», деб апил-тапил эшикдан чиқиб кетсам, сирни тушуниб қолади – Чол. 52.

Туркча «Allah senden razı olsun» (Ç, 183) бирикмасининг «Худо хайрингни берсин» муқобил варианты оркали ўгирилмадан, сўзма-сўз «Худо сендан рози бўлсин» (Чол. 222) тарзида ўгирилиши аслият вазифасини яратиб бера олмаган бўлса, «хорманг!» вазифасини акс эттирадиган русча «Бог в помощь!» бирлигининг «худо мадад берсин!» тарзида харфхўрларча таржима қилиниши эса, ифодага ўзгача маъно бахш этган. Аниқроғи, ифода учрашилганда айтиладиган самимий олқиш вазифасидан маҳрум бўлиб, персонажнинг суҳбатдошига билдирган яхши истагига айланиб қолган:

Бог в помощь, дядя. С праздником – БПО, 123 // Худо мадад берсин, амаки. Байрамингиз кутлуғ бўлсин – ОКБЕ, 103.

Бирликларнинг қамров имкониятларини, ихтисослашиш хусусиятларини ҳисобга олишнинг ҳам фикрнинг адабий тил меъёри доирасида баён этилишида аҳамияти катта. Кўпинча таржима тили бирликлари ўзларининг аслиятдаги эквивалентлари маъно ва вазибаларини катор ҳолларда қоплай оладилар-у, айрим контекстларда, қамровларнинг торлиги ёки қатъий ихтисослашганликлари туфайли, акс эттира олмайдилар. Масалан, ўзбек тилида узунлик, масофа ўлчовларини англатадиган сўзларнинг миқдори анчагина бўлиб, бу сўзлар ҳамма вақт ихтисослашган ҳолда қўлланилади. «Чақирим», «километр», «тош» сўзлари масофа тушунчасини англатсалар, гап кийим-бош материаллари ўлчови ҳақида кетганда «сантиметр», «газ», «метр» сўзларидан фойдаланилади. Масалан, аксарият ҳолларда масофа тушунчасини англатадиган «верста» сўзи А. М. Горькийнинг «Артамоновлар иши» асарида кийимлик материали номига бирикиб, персонажнинг жуда кўп мато тўқиганини англатиб келган. Ўзбек тилида эса мазкур восита масофа ўлчовини англатганда, уни «чақирим» сўзи алмаштиради. Аммо қуйида «верст» сўзи ўзи учун нотабиий вазифада қўлланилган экан, унинг таржимон томонидан «чақирим» сўзи воситасида ўгирилишини ўзбек тили меъёри қабул қила олмаган:

Версты полотен наткал – ДА, 566 // Кўп чақирим сурп тўқидим – АИ, 265.

Ҳар бир миллий тил ифода воситаларининг ҳаётий кузатишлар асосида вужудга келиши туфайли турли тиллар бирликларининг кўп ҳолларда моддий жиҳатдан бир-бирларига ўхшаши маълум ҳодиса. Аммо ҳар қайси тилнинг мустақил тараққиёт йўлини босиб ўтиши баъзан бирликларнинг қурилиш жиҳатдан фарқ қилиб қолишларига олиб келади. «Бир лаҳзада» маъносининг бадиий ифодаси учун турк ва ўзбек тилларида бир лаҳзалик кўз ҳаракати танланган экан, турклар «кўзларини юмиб очсалар», ўзбеклар, аксинча, «очиб юмадилар»:

Göz yumup açınçaya kadar geçer – Ҷ, 80 // Кўз очиб юмгунча ўтиб кетади – Чол, 94.

Миллий тиллар фақат ўзларининг ички имкониятлари ҳисобигагина эмас, балки ўзга тиллар таъсирида ҳам мунтазам равишда бойиб борар эканлар, бу жараён ўзга тиллар лексик-фразеологик бирликларининг она тилига, кўпгина усуллар қатори, калька ҳамда транслитерация йўллари воситасида қабул қилинишини ҳам такозо этади. Зеро, бу усуллар миллий тиллар бойишининг

синалган, сермахсул йўлларида хисобланади. Муваффақиятли калька ҳамда транслитерация натижасида таржима тилида пайдо бўлган бирикмалар кўп ҳолларда фикр баён қилишининг зарурий воситалари сифатида тилнинг луғат таркибидан мустаҳкам ўрин оладиларки, уларнинг тилга кириб келган шаклларида нутқда қўлланилиши тил меъёрининг ҳазм даражасига айланади. Тургунлик касб этган бундай шакл ва лексик таркибли бирикманинг асоссиз таркибий бузилишга учраши ёки ўзгартирилиши унинг номеърий шакл қабул қилишига олиб келадик, бу таржима тилига ғайритабиий оҳанг бахш этади. Масалан, «Аввал таом, баъдаз калом» бирикми тожик тилидан ҳеч қандай ўзгаришсиз кириб келиб, ўзбек тили луғат таркибидан мустаҳкам ўрин олганлиги учун, у таржимада тожикча матн таркибидан қўлланилган «Аввал таом, баъдаз калом»нинг вариантлари бўлмиш «Аввал таом, баъд калом», «Аввал таом, вонгаҳ калом» бирикмаларини ҳам алмаштиради. «Вафо» (Ф. Ниёзий) романининг биринчи китоби таржимасида айни жиҳатнинг ҳисобга олинганлиги фикрнинг меъёрий ифодасини таъминлаган бўлса:

Биёед, хўрок хунук нашавад, чуноне ки дар байни мардуми шумо мегўянд: «Аввал таом, вонгаҳ калом» – В, I, 13 // Келинг, овқат совиб колмасин. Ахир халқингиз ўртасида «Аввал таом, баъдаз калом» деган гап бор-ку – В, I, 10.

асарнинг иккинчи китобини ўгиришда таржимонлар (Барот Бойқобилов ва Сами Раҳим) бирикманинг ажралмас қисми бўлмиш «баъдаз» компонентини кенг оммага тушунарли эмас, деб ҳисоблаб, уни ўзбекча луғавий эквиваленти (кейин) билан алмаштирганлари ҳолда, бирикми ўзига хос, меъёр сифатида қабул қилинган шаклдан маҳрум этганлар:

Не, ранс, аввал таом, баъд калом – В, II, 155 // Йўк, раис, аввал таом, кейин калом – В, II, 155.

«Тинч Дон» романида бой-фабрикантларнинг кайфу сафода, бечора солдатларнинг эса афғор аҳволда ҳаёт кечиришларини бадиий-таъсирчан тарзда ифода этадиган «Хвабрыкант горилку пье, солдат вошку бье» (ГД, I, 369) ибораси яратилган бўлиб, у ўзининг мантикий асослилиги, қисмларининг ҳамоҳанглиги, қисқаси, тил луғат таркибининг ажралмас қисми ҳисобланмиш ҳар қандай мантиқли ва оҳангдор тургун иборага хос хислатларнинг барчасига эга эканлиги билан ғоят табиий жаранглайдик, унинг нутқда муқимлик касб этиб, бировларнинг кайфу сафода, бошқа бировларнинг эса афғорликда турмуш кечиришларини образли

ифода этадиган умумхалқ бойлигига айланишига тўла асос бор. Унинг калькаси бўлмиш «фабрикачи ароқ отади, солдат битлаб ётади» (ТДн, I, 457) бирикмасида ҳам аслиятдаги воситага хос хислатларнинг барчаси мужассам бўлганлиги учун унинг ҳам тилга сингиб, эслатилган маъно ва вазифани меъёрий тарзда ифода этадиган образли турғун бирикмага айланиши аниқ.

Тожиқча «Худаш нестро қадраш нест» бирлигининг ўзбек тилида «Ўзи йўқнинг кўзи йўқ» эквиваленти бўлишига қарамасдан, «Вафо» (Ф. Ниёзий) романи таржимонлари уни «Ўзи йўқнинг қадри йўқ» тарзида моддий жиҳатдан аниқ калька қилганлар. Яратилган бирикма эса тилда мавжуд бўлган бирлик (Ўзи йўқнинг кўзи йўқ) асосида, яъни унга қурилиш ҳамда деярли барча компонентларининг мазмунан мослиги, бундан ташқари ўзининг оҳангдорлиги ҳамда мантикий асослилиги туфайли табиий жаранглагани ҳолда, қулоққа ўзбекча бирликнинг вариантыдай эшитилади:

Ма, Шоқирчон, писарам, худат хон. Худаш нестро қадраш ҳам нест мегўянд, рост аст – В, I, 207 // Ма, Шоқиржон, ўғлим, ўзинг ўқи. Ўзи йўқнинг қадри йўқ, деганлари рост гап экан – В, I, 178.

Аммо таржима тилида баъзи компонентлари фарқ қиладиган эквивалентлари бўлган асл нусха бирликларини ҳамма вақт ҳам моддий жиҳатдан аниқ ўгиравериб бўлмайди. Моддий жиҳатдан аниқ таржима натижасида ҳосил бўлган бирикма баъзан таржима тилидаги бирликнинг бузиб қўлланилган шаклидай туюлиши мумкинки, бундай ҳолда бирикма умумхалқ тили меъёри даражасида бўлмасдан, зарурий маъно ва услубий самарадорликни ярата олмайди. Масалан, ўзбек тилида «Чўққадан бир тук» бирлигининг мавжудлиги қуйидаги мисол таржимасидаги «Ёмон итдан жуда бўлмаганда бир сиқим жун ҳам ҳарна» бирикмасининг табиий ва адекват жаранглашига ҳалал берган. Таржимадаги ифода мазкур ўзбекча иборанинг бузуқ шаклидай кўзга ташланади:

Ну что же, сказал Семён Михайлович, с паршивой собаки хоть шерсти клок... – ХМ, III, 342 // Хўп, майли энди, деди Семён Михайлович, ёмон итдан жуда бўлмаганда бир сиқим жун ҳам ҳарна... – СС, III, 425.

Икки тил фразеологик эквивалентларининг биттадан вазилавий мос компонентлари бир-бирларига яқин тушунчаларни ифода этсалар, таржимада эквивалентларни бир-бири билан алмаштирмасдан, аслиятдаги бирликни моддий жиҳатдан аниқ ўгир-

ганда ҳам таржима тилидаги оҳангдор бирликнинг бузук шаклини эслатувчи бирикма ҳосил бўладики, у ўзининг ғайритабиий лексик таркиби билан қулоққа номеъерий эшитилади. «Вафо» романида «жуда тез» маъносининг образли ифодаси учун қўлланилган «Моқуи бофанда барин» фразеологизми «бофанда» (тўқувчи) компонентининг ўзбекча фразеологизм (Бўзчининг моқисидай) таркибидаги «бўзчи» компонентидан луғавий фарқ қилиши тожикча бирликнинг моддий жиҳатдан аниқ таржимасининг равои жанрангламаганлигига сабаб бўлади:

Дастони онҳо, моқуи бофанда барин, беором аз як шоҳаи ниҳоли пахта ба шоҳаи дигари вай дароз шуда, ангуштони часпонашон косачаи ғўзаҳои шуқуфгаро аз пахтаи нуқравор холи мекарданд – В. I, 263 // Уларнинг кўллари тўқувчининг моқисидай тинимсиз ҳаракат қилар, нозик бармоқлар у шохдан-бу шохга эгилиб, чамандай очилган юлдуз чанокларидаги момик толаларни олиб этакка солар эди – В. I, 225.

Аслият ва таржима тилларидаги айрим фразеологик эквивалентлар бир-бирларидан таркибларида ўзлари мансуб бўлган халқлар турмуш тушунчаларини акс эттирадиган компонентлари мавжудлиги билан фарқ қиладилар. Баъзи таржимонлар амалий фаолиятларида айни эквивалентларни ўзаро алмаштиришнинг асл нусхани миллийлаштириб қўйишидан кўриқиб, аслият тили бирлиги таркибидаги миллий хусусиятли компонентни ўзича сақлаб қоладилар. Оқибатда муаллиф назарда тутган маъно ва услубий самарадорлик юзага келмайди, бирлик заминида ётган образли умумлашма, мантикий хулоса таржимада тикланмай қолади. Чунки ўзи мансуб бўлган халқ турмуш тушунчасини акс эттирадиган сўз маъносининг таржима тили вакиллари учун яхши тушунарли бўлмаганлиги ёки тушунарли бўлса-да, кундалик ҳаётларида кенг қўламда ишлатилмаслиги таржимада хатоликларга йўл қўйилишига олиб келиши мумкин. Чунончи, қуйидаги мисол таржимасидаги «Кисель ейман деб» бирикмасининг турғун бирлик сифатида мажозий қўлланишига ўзбек тили меъёри йўл қўя олмаслиги туфайли, аслиятда мужассамлашган маъно ва услубий самарадорлик яралмай қолган:

И я не поеду. Очень нужно тащиться за пятьдесят верст киселя есть – ОД, 502 // Мен ҳам бормайман. Кисель ейман деб эллик чақирим ерга судралиб боришнинг нима кераги бор – ОБ, 57.

А. П. Чеховнинг «Сахро» ҳикояси таржимасида эса «(ез-дить) киселя хлебать» бирлигининг «ҳалим егани (бормок)» экви-

валенти ёрдамида ўгирилишига ўзбек тили меъёри йўл қўя олгани туфайли ифода адекват жаранглаган: ўзбек таоми «ҳалим» ҳам бирлик таркибида русча «кисель» каби ёқимли таом вазифасини ўтайди. «Кисел»нинг «ҳалим» билан алмаштирилиши муаллиф матнига ўзбекона миллий хусусият бахш этилишига олиб келмаган, чунки «ҳалим» – «палов», «норин», «беш бармоқ» каби биргина ўзбек халқининг эмас, балки бутун Ўрта Осиё халқларининг ифтихор таомлари сингари кўзга ташланмайди:

И вернулся бы. Все равно попусту едешь, за семь верст киселя хлебать – Изб. С, 109 // Қайтганинг ҳам тузук эди. Бари бир етти чақирим жойга ҳалим сгани боргандек овора бўлиб кетаётибсан – Тап. А, I, 398.

Бирор шахсдан ранжиб, ундан абадий юз ўгиришга аҳд қилган ўзбек тўнининг этагини қокиб, бирор нарсадан норози бўлган рус «тьфу» деб жаҳл билан туфлаб, ўзбек эса бу ўринда ўнг қўлига олган дўпписини чап қўлига жаҳл билан уриб чиқиб кетади; орзиқиб қутилган дамлардан кейин дийдор кўришишган хитойлик йигит-қиз ўзаро бурун уруштиришиб, ҳидлашиш билан кифояланса, бундай ҳолда Ғарбий Овруро ёшлари ўпишиб кўришишни афзал кўрадилар; бир-бирларидан маълум масофада узоқликда бўлган кўпчилик миллат фарзандлари, шу жумладан инглиз ва руслар ҳам ҳурмат ва муҳаббат изхори сифатида бирга маҳкам сиқилган учтадан бармоқларини ўпиб бир-бирларига кўрсатадилар. Шу ҳаракатлар асосида мазкур тилларнинг ҳар бирида меъёрийлик касб этган тургун бирликлар ҳосил бўлганки, бундай миллий хусусиятга эга бирликларни бошқа, бундай одатлар ва улар асосида юзага келган бирликларга эга бўлмаган тилларга моддий жиҳатдан аниқ ўгириш ҳарфхўрликка олиб келиши мумкин. Дарҳақиқат, Ягонинг (Шекспир. «Отелло») Кассиога берган маслаҳатида қўлланилган «to kiss three fingers» (уч бармоғини ўпмок) бирлигининг рус тилига мувофиқ эквиваленти воситасида ўгирилиши адекватликни таъминлагани ҳолда, унинг ўзбекчага моддий жиҳатдан аниқ таржимаси аслиятда ифода этилган фикрни китобхонга етказиб бера олмаган: таржимадаги «уч бармоғини ўпмок» бирикмаси «севги изхор қилмок», «муҳаббат ҳиссини билдирмок» каби маъноларни англамайди:

If such tricks as these strip you out of your lieutenantry, it had been better you had not kissed your three fingers – Oth, 39 // Если все эти штучки лишат вас лейтенантства, лучше бы вам не так часто целовать свои три пальца – От, 479 // Агар сенинг бу хазилларинг сендан лейтенантлик вазифасини олиб қўйса, унда

сенинг учун уч бармогингни тез-тез ўпиб турмаслик яна яхши бўлади – От, 215.

Кўпгина бирликлар ўзлари мансуб бўлган халқлар тарихи, ҳар хил афсоналари, урф-одатлари, диний, сиёсий ва эстетик қарашлари асосида яралган бўладиларки, бундай бирликларни мазкур асослар заминида пайдо бўлган мувофик эквивалентларга эга бўлмаган тилларга моддий жиҳатдан аниқ таржима қилиш ижобий натижа бермайди: бирлик асосида ётган этимология таржима тили вакилларига тушунарли бўлмаганлиги сабабли, ҳосил бўлган бирикма аслият маъносини китобхонларга етказиб беришга ожизлик қилади. Масалан, инглизча «to eat no fish» (балиқ емаслик) бирлиги инглиз халқининг тарихи билан чамбарчас боғланган бўлиб, маъноси «мўътабар бўлмок»дир. «Қирол Лир» трагедияси персонажи Кент нутқи таржимасида мазкур бирликнинг сўзма-сўз «балиқ емаслик» тарзида берилиши аслият маъносининг адекват жаранглашига тўққинлик қилган:

I do profess to be no less that I seem; to fear judgement; to fight when I cannot choose and to eat no fish – КЛ, 44 // Мое занятие – быть самим собой; бояться страшного суда; сражаться когда надо, и не есть рыбы² – КЛ, 522 // Менинг хунарим ўз-ўзимни эвлаб юриш; киёматдан кўркиш; керак бўлганда жангга кириш ва балиқ емаслик – КЛ, 370.

Муайян халқ афсоналари, эътикод ва ривоятлари асосида вужудга келган бирликлар ўзларига хос шакллари билан мазкур халқ вакилларига тушунарли бўлса, улар таржима тилида ушбу ибораларга хос лексик тартибнинг сақланиши номеъерий, бемазмун бирикмаларнинг ҳосил бўлишига, демак прагматик адекватликнинг яралмай қолишига олиб келади. Масалан, инглизча «Between Scylla and Charibdis» фразеологизми грек афсонаси асосида яралган бўлиб, унинг маъноси деярли барча Европа халқлари учун тушунарли бўлгани ҳолда, ўзбекча таржимада персонажнинг «Мен Сцилла билан Харибда орасида турибман» дейиши унинг «икки ўт орасида», яъни «аросатда» туришини англамайди. Китобхон «Сцилла» ва «Харибда» сўзларини бошқа ҳар қандай маънода шарҳласа-да, ҳеч қачон денгизчиларга ўлим даҳшатини солиб турувчи афсонавий аждаҳолар номларининг мажозий қўлланилиши деб тушунмайди:

¹ Қаранг: А. В. Кунин. Англо-русский фразеологический словарь, Москва, 1955, стр. 390.

² Русча таржимада ҳам ҳарфхўрликка йўл қўйилган.

«I am between Scylla and Charibdis, he wrote. – I dare not work quickly, for fear of detection.» – G, 230 // Я между Сциллой и Харибдой, - сказал он. – Не отваживаюсь вести работу слишком быстро из боязни быть выслеженным – Ов, 158 // Мен Сцилла билан Харибда орасида турибман. Оркамга одам тушишдан кўриб, ишларни унча жадаллаштиролмаймапман – С, 210.

Тилларнинг мустакил тарихий тараққиёт жараёнини бошдан кечиришлари муайян маъно ва услубий вазифа ифодаси учун кўлланиладиган турли тиллар фразеологик бирликларининг кўп ҳолларда турлича лексик таркиблардан иборат бўлиб қолишларига сабаб бўлар экан, бундай бирликларни бир тилдан иккинчи тилга мавжуд муқобил вариантлари ёрдамида ўгирмасдан, моддий жиҳатдан аниқ таржима қилиш камдан-кам ижобий натижа беради, чунки ҳосил бўлган бирикмаларнинг мантикий-тарихий асосдан холи бўлишлари, назарда тутилган маъно ва вазифаларни тил меъёри йўл қўя оладиган даражада акс эттира олмасликлари ижобий натижага эришишга тўсқинлик қилади. Масалан, рус тилида «ўз сири-асрорини беихтиёр ошқор қилиб қўймоқ» маъносининг образли ифодаси учун «На воре шапка горит» бирлиги ишлатиладики, унинг ўзбек тилида «Ўғрининг кети қовуш», «Иштонсизнинг ҳадиги чўпдан» каби муқобил вариантлари мавжуд бўлса-да, «Чапаев» (Дм. Фурманов) романи таржимасида бу имкониятдан фойдаланилмасдан, бирликнинг сўзма-сўз «Ўғрининг дўпписи ёнаяпти» тарзида номеъёрий ўгирилиши аслият маъносига мутлақо алоқаси бўлмаган сўзлар йиғиндисининг ҳосил бўлишига олиб келган:

Горела на воре шапка, закатала-замучила Клычкова стыдобушка, не мог он с мужичками в смех, разговор вступить, а уехать тоже – куда теперь? – Ч, 88 // Ўғрининг дўпписи ёнаяпти дегандек, Кличков уялганидан кўп хижолат тортди, деҳқонларнинг кулгили гапига аралашолмади, кетай деса – қаёққа борсин? – Ч, 88.

Кўпгина бирликларнинг у ёки бу шаклда муайян маъно ва услубий вазифалар ифодаси учун ишлатилишлари улар мансуб бўлган тилларда меъёр ҳисобланадики, таржимада айни шаклларнинг (компонентларнинг ўзига хос бирикувининг) сақланишигина ифодаларнинг табиий жаранглашгани, шакл ва мазмун уйғунлигини юзага келтиради. «Бўлак» тушунчаси инглиз тилида «a piece» дейилгани ҳолда, гап бир бўлак қанд ҳақида кетса «a lump» (a lump of sugar), нон ҳақида кетса «a slice» (a slice of bread), со-

вун ҳақида кетса «a cake» (a cake of soap) сўзларининг ишлатилиши инглиз тили учун меъёр ҳисобланса, ўзбекча «чакмок», «бурда», «кулч », «юмалоқ» (бир чакмок қанд, бир бурда нон, бир кулча ёки юмалоқ совун) сўзлари мазкур инглизча сўзларнинг контекстуал муқобилларидир. Жонли нутқда хушбичим кийимнинг ҳамда бежирим кийинишининг «чакмок»жа, чиройли тикилган туфлининг «кошиқ»жа, басавлат ва бакувват отининг «булут»-га ўхшатилишининг тез-тез гувоҳи бўлиб турамыз:

A week or so later Drouet strolled into Fitzgerald and Moy's spruce in dress and manner – SC, 108 // Неделю спустя Друэ, сияющий, одетый с иголки вошёл в бар «Фицджеральд и Мой» – СК, 73 // Орадан бир ҳафта ўтгач, чакмокдай кийинган Друэ огзининг ганоби қочганича «Фицджеральд билан Мой»га кириб келди – БҚК, 78.

Русчадан қабул қилинган «осьмушка» сўзи «асмишка» шаклида вазн ўлчови (50 грамм) сифатида ўзбек тилида асосан «чай» сўзига бирикиб келади (икки асмишка чай). Шунинг учун ҳам у русча матнда бошқа сўзга (нон) бирикиб келганда, таржимон ғайритабиий ифода ҳосил қилмаслик учун, «асмишка» сўзини ишлатмасдан, «чорак кадок ноннинг ярми» бирикмасига мурожаат қилган:

Туда помещаются как раз осьмушка хлеба, кусочек вареной воблы и несколько ложек супа – ХМ, III, 377 // Корнига чорак кадок ноннинг ярми, қайнатилган зиғирча балиқ ва бир неча қошиқ шўрва сифарди – СС, III, 377.

Таржима бари бир тўлақонли чиқмаган. Муаллиф айнан чорак кадок ноннинг ярмини (50 грамм) эмас, балки тахминан шу ҳажмга тўғри келадиган бир бурда нонни кўзда тутган эди. Бинобарин, таржимон ўзбек тилида фаол бўлмаган узундан-узок бирикма ўрнига тилда донм қўлланиладиган «бир бурда нон» бирикмасидан фойдаланганда, таржима равон ўқилар ҳамда компонентларнинг ўзаро бирикуви қондаси ҳам вазифавий яратилган бўлар эди.

Хулоса қилиб айтганда, ҳар бир миллий тил меъёрлар йиғиндисидан таркиб топган экан, фикрнинг табиий ёки ғайритабиий ифода этилиши санъаткорнинг ана шу меъёрларга қай даражада риоя қилишига боғлиқдир.

Баъзан таржимонлар аслиятдаги бирликларнинг ясалишлари ва компонентларининг ўзаро бирикишларини, жумдаларнинг қурилишлари ва сўз тартибларининг ўзича сақлаб қолиниши йўли

билан таржима тили учун ёт шаклларни ҳосил қиладилар. Бу ҳол ифоданинг ғайритабиий жаранглашига, ҳатто кўп ҳолларда муаллиф кўзда тутган фикрнинг китобхонларга етиб бормай қолишига олиб келади. Чунки ҳар бир бирлик ўзининг меъёр сифатида қабул қилинган шаклида муайян маъно ва услубий вазифаси ифодаси учун қўлланилади.

Муайян бир нарсани аташда халқлар асосан шу нарсанинг ҳар хил хусусиятларига асосланар эканлар, бу жараёнга ҳар қайси халқнинг мустақил равишда ёндашиши туфайли нарса номи турли тилларда турлича семантикали сўзлардан ташкил топган бўладики, таржима жараёнида айти жиҳатнинг ҳисобга олинишигина фикрнинг меъёрий баённи таъмин этади.

Аслият тилининг ўзига хос нутқий белгиларини таржима тилидаги муқобил воситалар билан алмаштирмасдан, уларнинг вазифаларини сўзма-сўз таржима ёрдамида қайта тиклашга уриш асосан ҳеч қандай самара бермайди. Чунки мазкур бирликлар назарда тутилган вазифаларни ўз шакл ва лексик таркиблари воситасидагина ўтай олганлари ҳолда, айти омиллар ўзга тилларда зарурий услубий самара ярата олмайди.

Ўзлари мансуб бўлган халқлар тарихи, ҳар хил афсоналари, урф-одатлари, диний, сиёсий ва эстетик қарашлари асосида пайдо бўлган миллий хусусиятли бирликларни мазкур асослар замида пайдо бўлган эквивалентларга эга бўлмаган тилларга моддий жиҳатдан аниқ таржима қилиш ижобий натижа бермайди: бирлик асосида ётган изоҳ таржима тили вакилларига тушунарли бўлмаганлиги сабабли, ҳосил бўлган бирикма аслият маъносини китобхонларга етказиб беришга ожизлик қилади.

Тилларнинг мустақил тарихий тараққиёт жараёнини бошларидан кечиришлари муайян маъно ва услубий вазифалар ифодаси учун қўлланиладиган турли тиллар фразеологик бирликларининг кўп ҳолларда турлича лексик таркиблардан иборат бўлиб қолишларига сабаб бўлар экан, бундай бирликларни бир тилдан иккинчи тилга мавжуд муқобил вариантлари ёрдамида ўгирмасдан, моддий жиҳатдан аниқ таржима қилиш камдан-кам ижобий натижага олиб келади, чунки ҳосил бўлган бирикмаларнинг мантикий-тарихий асосдан холи бўлишлари уларнинг назарда тутилган маъно ва вазифаларни тил меъёри йўл қўядиган даражада акс эттиришларига монелик қилади.

4. Грамматик меъёрлар ва таржима

Нутқ маданиятининг муҳим омилларидан бири нутқнинг грамматик жихатдан пухта ва тўғри бўлишидир. Бу ҳол, биринчи навбатда, тилнинг адабий, шу жумладан, грамматик меъёрларини пухта ўзлаштириб олиб, нутқ қурилишининг грамматик шакллари тўғри туза билишни талаб этади.

Грамматик меъёрларга риоя қилиш, аввало, жумла шакллари яхши билиш ва улардан мохирона фойдаланишни, сўнгра жумладаги ўзак, негиз ва қўшимчалар ўрталаридаги муносабатларнинг тўғри бўлишини, эга ва кесимнинг ўзаро мослигини, иккинчи даражали бўлақлар хусусиятларига яхши эътибор берилишини ҳамда сўз тартибининг қондага мувофиқ бўлишини талаб этади.

Таржима тили жумла қурилиши қоидаларига риоя қилмасдан, аслият тили таъсирига берилиб, матн таркибига она тили меъёри даражасида бўлмаган ифода воситаларини киритиш ҳам таржима сифатини тушириб юборади.

Тиниш белгилари жумлаларнинг тўғри тузилиши ва улардаги фикрнинг аниқ ифодаланиши учун хизмат қилар экан, уларнинг фикр мақсадига мувофиқ қўйилиши ҳам муайян матндаги фикрни ёзувчи баён этганидек тушуниш имкониятини беради.

Ҳар бир тилнинг ўзига хос хусусиятларга эга эканлиги аслиятда фойдаланилган грамматик шакллари таржима тилига кўр-кўрона кўчиришни эмас, балки улар воситасида ифода этилган фикрларни муқобил шакллар ёрдамида вазифавий қайта тиклашни тақозо этади. Таржима амалиётига шу пуктаи назардан ёндашилгандагина таржима тилида аслиятдаги грамматик шаклларга мос қурилишли воситаларнинг йўқлиги ўз ахамиятини йўқотади. Бинобарин, иккинчи тил шаклларидаги ўхшашлиги таржимада расмий хусусият касб этади.

Тил маданиятига риоя қиладиган, диди баланд бадиий ижод соҳиблари юксак савияли асарлар ва таржималар яратиб, адабий тилдан саводли фойдаланишнинг ажойиб намуналарини намойиш қилмоқдалар. Аммо қатор аслият, айниқса таржимавий асарлар тилини кузатиш айрим қаламқашларнинг адабий тил имконият ва меъёрларидан баъзи ҳолларда унумли ва ўринли фойдалана олмаётганликларини кўрсатмоқда. Улар фақат лексик ва услубий чалкашлик ва гализликларгагина эмас, балки тилнинг грамматик қонун-қоидаларига амал қилишда ҳам кўпгина хато-

ликларга йўл қўймоқдаларки, бу камчиликлар нуткнинг қонуний-табiiй жарангдорлигини бузишдан ташқари, маънонинг нотўғри, баъзан мутлако қарама-қарши ҳолда, талқин этилишига ҳам сабаб бўлмоқда. Тожик адиби Фотех Ниёзийнинг «Вафо» романи таржимасидан иккита мисол келтирамиз. Уларда зарурий тиниш белгиси – вергулнинг тушириб қолдирилиши муаллиф фикрининг ўзгача, чалқаш талқинига олиб келган. Аслиятга мувофиқ асарнинг бош қаҳрамони Сафар дўсти Дадабойга мурожаат қилиб, унинг Сталинободда эканликларида бўлинма командирига айтган гапи эсида бор-йўқлигини сўраса, таржимада «Дадабой» сўзидан кейин қўйилиши лозим бўлган вергулнинг тушиб қолиши маънони чалқаштириб юборган: Сафар Дадабойнинг ўзидан «Дадабойни эслай оласанми» деб сўраётгандай бўлиб қолган ва жумланинг кейинги қисми мазкур фикрга ёпишмай, мантиқий боғланиш йўқолган:

Дадабой, дар хотир дорӣ, рӯзе аз рӯзхое дар қисми тоҷикии Сталинобод буданамон бо командири отделеияи Даврон гуштин гирифта, ба таънаи вай, «мардро дар майдон бин» гуфта будӣ? – В, I, 364 // Дадабой эсингдами, қунларнинг бирида Сталинободда тоҷик қисмида эканимизда бўлинма командири Даврон билан қураш тушганингда унга «мардни майдонда кўр» деган эдинг-а? – В, I, 317.

Лейтенант Осьмухин Сафарнинг онасига:

Кўрначаро ғундошта монед, аз ин либосҳои чангу лойолуд чиркин мешавад – В, I, 113.

деган экан, у ўзбекча таржимадан англашиладиган «чанг-чунг, лой ёпишган кийимларимиз кўрпачангиздан кир бўлади» деган маънони эмас, балки, аксинча, «чанг-чунг, лой ёпишган кийимларимиздан кўрпачангиз кир бўлмасин» каби фикрни баён этмоқчи эди. «Кир бўлади» бирикмасидан олдин қўйилиши лозим бўлган вергулнинг тушиб қолиши маънони аслиятдаги фикрга қарама-қарши қилиб қўйган.

Кўрпачаларни йиғиштириб қўйинг, чанг-чунг, лой ёпишган кийимларимиз кир бўлади – В, I, 94.

Қўшимчалар ўз вазифаларни жиҳатидан муқаррар меъёрларга эга эканликлари туфайли жумла таркибидаги сўзларнинг ўзаро алоқа-муносабатга киришларида улар муҳим роль ўйнайдилар. Шунинг учун ҳам нутқ маданияти қўшимчаларнинг ишлатилиш меъёрларига ҳам қатъий риоя қилишни талаб этади. Улардан ўринсиз фойдаланиш эса жумла таркибидаги сўзлар орасидаги

муносабатнинг номеъерий ҳолатга учрашига, оқибатда ифоданинг дағал, ғайритабиий жаранглашига сабаб бўлади. Гап ўзбек тилидаги баъзи келишиқ қўшимчалари ҳақида борадиган бўлса, охирги пайтларда баъзан, грамматика қоида­сига зид ҳолда, қаратқич келишиги қўшимчасининг тушиб қолиш ҳолатига дуч келинадики, айни қўшимчанинг нутқда иштироки ҳатто услуб ғализ­лигига олиб келади. Худди шундай, айрим контекстларда қоидага мувофиқ зарур тушум келишиги қўшимчасининг ишлатилмасли­ги ҳам нутқ маданияти меъёрига айланиб қолган. Зеро, ҳеч ким «Оқ туя кўрдингми?» ибораси ўрнига қуйидаги мисол таржима­сидагидай «Оқ туяни кўрдингми?» демайди:

- Уштури сафед диди?

Ман жавоб меодам:– Не – СЧМ, 125.

- Оқ туяни кўрдингми?

Мен жавоб берардим:– Йўқ – ЁТ, 125.

Худди шундай, ўзаро суҳбатларда «шаҳар кўрган йигит», «дастурхон кўрган киши» каби бирикмалар ёрдамида юзага келадиган гаплар ҳам тушум келишиги қўшимчасисиз таъсирлироқ жаранглайди.

Кесимнинг мажҳул даражада келганида эганинг бош келишиги ўрнига тушум келишиги шаклини қабул қилиши эга билан кесим ўртасидаги мослашувга путур етказди. Эга тушум келишиги қўшимчасини кесим аниқ даражада ишлатилгандагина қабул қилади. Бинобарин, қуйидаги мисоллар таржимасида келтирилган грамматик шаклни ўзбек тили меъёри қабул қила олмайди:

1. Вы совершенно напрасно произносите эти слова... Язык дап человеку для вознесения жалоб... – Вр, 6 // Бу гапларингиз мутлақо ортиқча... Одамга тилни арз-шиқоят қилиш учун берилган... – Душ, 442.
2. Баъд аз қабули рапорти фармондеҳи саф, командири қисми полковник Тополев, комиссар Калонзода ба назди машинаи оро додашуда рафтанд – В, I, 121 // Саф командирининг рапортини қабул қилиниб бўлгач, қисм командири полковник Тополев, комиссар Калонзода ясалган машина олдиға бо­риши – В. I, 101.

Инглиз ва рус тилларида род туркумининг мавжудлиги ту­файли одамларнинг қайси жинсга мансублигини кишилик ол­мошлари воситасида фарқлаш мумкин. Ўзбек тилида род турку­мининг йўқлиги эса кишилик олмошларига бундай имкониятни бера олмайди. Масалага илмий ёндашилмасдан, таржима бирлик-

ларнинг луғавий мувофиқлиги асосидагина амалга ошириладиган бўлса, «he» ва «он» ҳам, «she» ва «она» ҳам ўзбекчага «у» тарзида ўгириладики, бундай ҳолда (аслиятдаги жумлада ҳам аёл, ҳам эркак киши назарда тутилиб, улар кишилиқ олмошлари ёрдамида кўрсатилган бўлса) «у» аёлни эркакдан фарқлай олмай қолади, натижада, китобхон олдида «ким кимни», «ким кимга» деган ҳақли саволлар кўндаланг бўлади. Айрим таржимонлар масаланинг бу даражада нозик эканлигига эътибор бермасдан, баъзан персонажларнинг қайси жинсга оидликларини китобхонларга етказиб бера олмайдилар. Аммо аксарият таржимонлар масалага илмий-ижодий ёндашганлари ҳолда, кўпинча кишилиқ олмошларини персонажларнинг номлари ёки фамилиялари билан алмаштириб жинс фарқини яратадилар:

Он идёт к двери. она за ним – ВС, 447 // Епихидов эшикка томон юради. Варя унинг кетидан боради – Ол, 408.

Сонларнинг асосий хусусиятларидан бири шундан иборатки, улар саналадиган отларгагина бирикиб, миқдор тушунчасини англашиб кетадилар. Саналмайдиган отларнинг миқдор тушунчасини акс эттирмасликлари туфайли уларга сонлар бирикмайди, балки сонлар айни отларнинг хажм ва вазини билдирувчи сўзларга қўшилиб ишлатилади (бир юмалок совун, икки асмишка чой, уч қадок мой, тўрт шиша ёғ). Бинобарин, қуйидаги мисол таржимасида одамларнинг аслиятдагидек ярим дюжина – олти шиша эмас, балки олтита (ярим дюжина) вино олиб шаҳар гашка-рисига чиққанликлари ақлга сиғмайди, чунки суюқликдан иборат бўлган винони идишсиз санаш мумкин эмас:

Взяли с собою целые груды всяких булочных изделий, громадные запасы холодной телятины; было и с полдюжины бутылки вина – ЧД, 210 // Узлари билан тугун-тугун ҳар хил бўлка нон, бир талай яхна гўшт олишди; ярим дюжина вино ҳам олишган эди – НҚК, 215.

Таржима амалиётида риторик сўроқ шаклидан нотўғри фойдаланиш ҳоллари ҳам тез-тез учраб туради. «Фома Гордеев» (А. М. Горький) асари таржимасидан келтирилган қуйидаги мисолда:

Ужасный человек! Сколько он натворил за эти годы диких выходов... Сколько прожил денег! – ФГ, 427 // Даҳшатли одам! Шу йиллар ичида у нене ваҳшиёна қилиқлар қилди... Қанчадан-қанча пулни совурди – ФГ, 260.

риторик сўроқнинг бир кўриниши бўлмиш сўроқ-инкор шакли воситасида тасдиқни ҳиссий тарзда ифодалаш имконияти, кейин-

ги икки жумладаги кесимларнинг инкор ўрнига бўлишли шаклда ишлатилиши туфайли, йўқка чиқарилган. Жумлаларнинг охири «... у не-не ваҳшиёна қилиқлар қилмади. Қанчадан-қанча пулни совурмади» тарзида берилганда, фикр аслиятдагидек хиссий тарзда, ифодали ва таъсирли баён этилган бўларди.

Таржима жараёнида жумла таркибидаги сўзларнинг ўзаро муносабатга киришиш ва мослашиш ҳолатларини ҳам ҳисобга олиш зарур. Кўпинча жумла таркибига маънони кучайтирувчи ёки ўзгартирувчи битта сўзнинг киритилиши маъно ташувчи компонентларнинг грамматик шакллари ўзгартиришни талаб этади. «Чоликуши» романи таржимасидан келтирилган ушбу жумла:

Babasi zaten öteki çocuklara bakmaktan aciz – Ç, 116 // Отаси нариги болаларини зўрға боқолмайди-ю... – Чол, 193.

таркибига «зўрға» равишининг киритилиши кесимнинг таржимадагидек инкор шаклда эмас, балки бўлишли шаклда (боколади-ю) келишини талаб қилади. Чунки «боқиш қийинчилиги» маъно белгиси «зўрға» сўзида мужассам бўлиб, уни яна кесимга ҳам сингдириш муаллиф кўзда тутган маънога қарама-қарши фикрнинг пайдо бўлиб қолишига олиб келган. Кесимнинг инкор шакли жумла таркибида «зўрға» сўзининг бўлмаганидагина ўзини оқлайди (Отаси нариги болаларини боқолмайди-ю...).

Жумлалар таркибларидаги грамматик мазмунга эга компонентларнинг ўзаро мослашуви гапнинг грамматик жиҳатдан тўғри бўлиши ҳамда табиий жаранглашининг асосий сабабларидан бири ҳисобланадики, бу мослашув, фақатгина гап бўлаклари орасида эмас, балки ҳар қайси гап бўлаги шакллари ўртасида ҳам мавжуд бўлиши шарт. Гап феъл (гап таркибида – кесим) замонлари ҳақида кетадиган бўлса, ҳар қайси замон бир нечтадан шаклга эга бўлиб, бу шакллар иш-ҳаракатнинг турли хил хусусиятда номён бўлишини кўрсатади. Бинобарин, бир хил хусусиятли ҳаракатнинг (агар жумла таркибида бирдан ортик кесимлар мавжуд бўлса) ҳар хил шакллар воситасида берилиши нафақат аслиятдаги жумлада мужассамлашган ҳаракат хусусиятининг ноадекват талқинига, балки таржима тили учун нотабиий ифоданинг юзага келишига ҳам олиб келади. А. М. Горький «Болалик» асарида бобосининг бувисига ташланиб, уни ура бошлаган пайтидаги бувисининг ҳолатини куйидагича тасвирлар экан:

... не защищаясь, не отталкивая его, она говорила: «Ну, бей, бей, дурачок! Ну, на, бей! – Д, 313 // ... бувим на ўзини ҳимоя

килар ва на уни итариб юборди: «Уравер, аҳмоқ, уравер! Ма-
на, ур» - дер эди халос – Б, 156.

таржимадаги «ҳимоя қилмоқ» ва «итариб юбормоқ» кесимлари замон шакллари эътибори билан бир-бирларига мос эмас: биринчиси ўтган замон давом феъли, иккинчиси эса ўтган замон ноаниқ феъли шаклларидадир. Ваҳоланки, икки ҳолда ҳам ўтган замон ноаниқ феъли ишлатилиши лозим эди. Чунки контекстга мувофиқ давомли бўлмаган, яъни маълум вақт мобайнида юз бермаган ҳаракат кўзда тутилмоқда.

«На... на» инкор боғловчиси иштирокида тузилган жумлаларнинг адабий тил меъёрига тўғри келиш-келмасликларини таржима амалиёти мисоллари асосида кўриб чиқиш ҳамда уларни умумлаштиришнинг нутқ маданияти меъёрларини ҳамда таржиманинг савиясини белгилашда аҳамияти катта. Чунки таржимонлар бу масалага амалий жиҳатдан турлича ёндашмоқдаларки, уларнинг ҳақ-ноҳақликларини фақат илмий мушоҳадагина ҳал қилиб бериши мумкин. Гап шундаки, инкор боғловчиси унсурлари (на) боғланган кўшма гап бўлақларининг бошида такрорланиб келиб, ифодага инкор маъно баҳш этади. Бундай ҳолда жумланинг кесими феълнинг бўлиши шаклида ифодаланади. Чунки, жумлада инкор боғловчисидан ташқари яна кесимнинг ҳам бўлишсиз шаклда қўлланилиши инкорни инкор қилишга олиб келдики, бу инкор боғловчиси жумла маъносига зид ифодани вуҷудга келтиради. Мазкур боғловчининг инглиз (neither... nor) ва рус (ни... ни) тилларидаги мувофиқ вариантлари иштирокидаги жумлалар қурилишига назар танилганда, инглизча жумла ҳам, ўзбек тилидаги сингари, кесимнинг бўлиши шаклида келишини тақозо этса, русча жумланинг кесими инкор шаклида ишлатилади. Бу эса айни тил учун меъёр ҳисобланади. Шунинг ҳам айтиш керакки, инглизча боғловчи рус ва ўзбек тилларидаги эквивалентларига нисбатан кам қўлланилиб, унинг вазифаси қатор ҳолларда бошқа инкор маъносини англатадиган воситалар ҳатто «and» бириктирув боғловчиси ёрдамида ҳам ифода этилади.

Инкор боғловчиси жумлалар ўзбек тилига, қоидага зид ҳолда, қатор ҳолларда кесимнинг бўлишсиз шаклида ишлатилиши орқали нотўғри ўтирилади:

1. ... and how Mowgli was now reasonably safe against all accidents in the jungle because neither snake, bird, nor beast would hurt him – М, 29 // ... и теперь Маугли не грозит никакая опасность в джунглях: ни змея, ни птица, ни зверь не станут вредить ему – Мауг, 31 // ... эди. и чапгалзорнинг на илонлари,

на паррандалари ва на хайвонлари Мауглига бирон зиён-заҳмат етказолмаслигини таъкидлади – Мауг, 36.

2. He would not go for thee nor for any man – РР, 135 // Не стал бы он никуда бегать ни ради тебя, ни ради любого другого человека – ПН, 125 // У на сен, на бошқа одамнинг буюрғини қилмас эди – ШГ, 139.

Кесимнинг бўлишсиз шаклда ишлатилиши натижасида тил маданиятининг бузилиб, назарда тутилган маъно ва вазифанинг тикланмай қолишига эса, бизнингча, айти тиллардаги инкор боғловчилари компонентларининг боғловчилик вазифасидан ташқари, алоҳида ҳолда умуман инкор маъносини ифодалаш вазифасида фойдаланилмаслиги, бинобарин, тилнинг фаол бирлиги эмаслиги туфайли, боғловчи компонентдаги инкорни англиш хусусиятининг кўпчилик қалам соҳиблари кўзига бирдан ташланмай, шунчаки бир умумий мазмунга таъсир этмайдиган ёрдамчи воситадай туюлиши сабаб бўлса керак. Қисман ўзбекча жумлаларнинг кўш инкорли бўлиб қолишига таржимонларнинг русча жумлалар шакллари таъсирини олиб қўйишлари натижаси, деб қараш ҳам мантқан тўғридай кўринади. Аммо тажрибали ва малакали ўзбек санъаткорлари боғловчи вазифасини тўғри тушуниб ҳамда ўз тили меъёрини яхши ҳис этиб, масалани ижобий ҳал қилмоқдалар. Турк ёзувчиси Рашод Нури Гунтекиннинг «Чоликуши» романини ўзбекчага ўгирган иктидорли таржимон Мирзакалон Исмоилий боғловчи маъносини тўғри анлагани ва ўз тили имкониятидан усталик билан фойдалангани ҳолда, асарда учраган ўнлаб инкор боғловчили жумлаларни адабий тил меъёри доирасида таржима қилганки, уни ҳатто туркча жумла кесимининг бўлишсиз шаклда келиши ҳам чалғитмаган:

Kendimden ne bir isyan, ne de bir damla gözyasi ilave etmek istemiyorum - Ç, 285 // Ўзимдан на бир эътироз сўзи ва на бир томчи кўз ёши кўшаман – Чол, 353.

Аммо аслиятдаги жумлада инкорни акс эттирувчи «hiçbir zaman» бирикмасининг мавжудлиги М. Исмоилийни ҳам чалғитган. У жумладаги «ёқтирмак», «хоҳламак» ва «қарамок» кесимларини, қондага мувофик, бўлишли шаклда ишлатган-у, жумлага бўлишсиз шакл ва мазмунга эга бўлган «ҳеч қачон» бирикмасини киритиб, бари бир, яна ўзбек тили меъёри кўтара олмайдиган кўш инкор ҳосил қилиб қўйган:

Ben onu hiçbir zaman ne begendim, ne istedim, ne de baska türlü bir his duydum - Ç, 99 // Мен уни ҳеч қачон на ёқтирдим, на

хохладим ва унга нисбатан бошқа бирон ҳис билан қарадим – Чол, 119.

Жумлада ўзаро қовушмайдиган, бир-бирига зид икки инкорни ҳосил қилиш йўли билан ифодани мантиқсиз ва грамматик қоидага хилоф ҳолга келтиришдан кўра, масалага ижодий ёндошиб, баъзан инкор боғловчисини бириктирув боғловчиси (ҳам... ҳам) билан алмаштириш имкониятидан фойдаланиш ҳам зарур. Бу нарса, хусусан, қуйидаги мисол таржимасида жуда муҳим эди:

... думал Левин, шагая по пыльной дороге, не замечая ни жару, ни усталости и испытывая чувство утления долгого страдания – АК, II, 390 // ... Левин на жазирамани ва на чарчаганини пайқамай, узок вақтлардан бери тортиб келаётган изтиробларининг хотима топганини ҳис этиб, чанг йўлда шу хил ўйланиб борар эди – АК, II, 454.

Киёсланг: Левин жазирамани ҳам, чарчаганини ҳам пайқамай, узок вақтлардан бери тортиб келаётган изтиробларининг хотима топганини ҳис этиб, чанг йўлда шу хил ўйланиб борар эди.

Ўзбек тилида инкор боғловчили қўшма гапнинг кесими бўлишсиз шаклда келадиган ҳолатлар ҳам мавжуд. Бундай пайтларда, одатда, кесим олдида қўшма гап бўлаклари таркибида инкор қилинган фикр инкор шаклга эга «ҳеч нарса», «ҳеч бир», «ҳеч қандай» каби бирикмалар билан бир қарра хулосаланиб, сўнгра жумла охирида кесим бўлишсиз шаклда ишлатилади. Шу тариқа қўшма гап бўлаклари таркибида инкор қилиб келинаётган фикр ифода охиридаги инкорлар воситасида тасдиқланади:

Говорил он спокойно, и ни звук его голоса, ни возня мальчика на скрипучем стуле, ни шарканье ног бабушки, - ничто не нарушало памятной тишины в сумраке кухни, под низким закопченным потолком – Д, 263 // Бобом шошмасдан, пинагини бузмай гапирарди, лекин на унинг овози, на гижирлаган курсида ўтирган боланинг безовталаниши, на бувимнинг шипиллаган оёк товуши – ҳеч нарса бу ис босган пастак қоронғи хонадаги оғир сукунатни бузмасди – Б, 27.

Одамлар ўртасида муомала-муносабатнинг «сен» ва «сиз» сингари мурожаат меъёрлари мавжуд бўлиб, уларнинг ҳар хил миллатлар фарзандлари лафзида ўзига хос тарзда ишлатилиш қонун-қоидаларини аниқлаш фақат киёсий грамматика ва услубият учунгина эмас, балки таржима амалиёти учун ҳам катта аҳамият касб этади. Бу олмошларнинг жаҳоннинг кўпчилиги тилларига хос асосий вазифаларидан бири шундан иборатки, «сен» кўпроқ кат-

таларнинг кичик ёшдаги шахсларга, «сиз» эса кичикларнинг ёши улуг кишиларга мурожаат қилишларида ишлатилади. Аммо айна олмошлар ўзлари мансуб бўлган тилларда яна қатор ўзига хос қўлланилиш хусусиятларига эгадирлар. Масалан, ҳозирги инглиз тилида мазкур олмошларнинг фақат «сиз» (you) шаклигина мавжуд бўлиб, қадимги инглиз тилида ишлатилган «сен» (thou) шакли янги инглиз тили даврида (асосан, охириги уч асрда) фақат худо, пайғамбарлар ва баъзан қиролларга мурожаат қилганда қўлланилади. «Сен» олмошининг кейинги хусусияти рус ва ўзбек тилларига ҳам хос бўлганлиги сабабли, Америка ёзувчиси Марк Твеннинг «Шаҳзода ва гадо» повести персонажининг ҳукмдорга мурожаатидаги «сен» (thou) олмошининг луғавий эквиваленти воситасида талқин этилиши адекват жаранглаган:

Thou art good to me that am unworthy, o mighty and gracious lord; that in truth I know – РР, 36 // Ты добр ко мне, недостойному, о могущественнейший и милосердный государь, это поистине так – ПН, 27 // Сен менга меҳрибонсан, аммо мен муносиб эмасман, эй марҳаматли, муруватли подшоҳим, бунга шак-шубҳа йўқ – ШГ, 29.

Рус тилида одамлар бир-бирларини яқин олганларида «ты» (сен) деб мурожаат қиладилар. Бундай пайтда ўртадан одатда «вы» (сиз) орқали ифода этиладиган расмий, такаллуфли муносабат кўтарилиб, унинг ўрнини самимият, дўстона муомала эгаллайди. Н. В. Гоголнинг «Ўлик жонлар» романида Тентетниковнинг генералга айтган мана бу сўзлари фикримизнинг далили бўла олади:

Генерал, илтифотингиз учун ташаккур билдираман. «Сен» деб сўзлаш билан сиз мени қалин дўст тутинишга ва мени ҳам сизга «сен» деб сўзлашга даъват этяпсиз – ЎЖ, 335.

Ёшларида катта тафовут бўлган кишилар ҳам, агар улар бир-бирларига яқинлик сезсалар, кўпинча сенсирашиб гаплашадилар:

Иккаловининг ёши бир-бириникидан анча фарқ қилса-да, улар сенсирашиб гаплашишарди – Тир, 193.

Эр-хотинлар ҳам, ота-она ва болалар ҳам бир-бирларини ҳурмат қилмасликлари туфайли эмас, балки ниҳоятда яқинликлари боисидан сенсирашадилар. Жумладан, онасига кучли ҳурмат ва эҳтиром юзасидан «сиз» деб мурожаат қиладиган Павел Власов (А. М. Горький. «Она») унга «... фақат меҳри суйган вақтлардагина «сен» деб мурожаат қиларди» (О, 54).

Якин одамлар орасида «сен» ўрнига «сиз» олмошининг ишлатилиши эса кўпроқ муносабатнинг расмий, носамимий, ҳатто совуқ оҳанг касб этишига олиб келади. Масалан, хотини Аннанинг (Л. Н. Толстой. «Анна Каренина») ҳаракатларидан норози бўлган Алексей Александрович унга ёзган мактубида сен деб муурожаат қилишдан, яъни мактубини самимий оҳангда битишдан ўзини тияди. Аммо этика меъёри унга эр-хотин ўртасида ишлатилганда совуқ эшитиладиган «сиз» сўзини қўллашга ҳам йўл кўймайди. Шунинг учун ҳам «у рус тилидаги сингари совуқ туюлмайдиган «сиз» олмошини ишлатиб, французча ёзади» (АҚ, I, 365).

Яна шу романда ҳикоя қилинишича, Степан Аркадьичнинг ўз хотини Доллига хиёнат қилганлиги учун эр-хотин ораларидаги муносабат ниҳоятда совуқлашиб кетади. Жиғибийрони чиққан Долли эрига «сен» сўзини раво кўрмасдан, уни сизлай бошлайди. Аммо бир кун:

Долли эрини сенсираб гапирди, шунинг учун Степан Аркадьич унга миннатдорчилик билан қараб, хотинининг кўлини ушлаш ниятида яқинлашган эди, Долли жирканиб ўзини тортиди – АҚ, I, 16.

«Сен» олмошининг эслатилган вазифаларни ўтаб келиши тожик ва қатор туркий тилларда ҳам кузатилади. Жумладан, козок, татар, турк ва тожиклар орасида ота-она ва болалар, эр-хотинлар, яқин ёр-биродарларнинг бир-бирларини аксарият сенсирашларининг гувоҳи бўламиз. Масалан, «Чолиқуши» романида ҳам «сен» унашилган ёшларнинг бир-бирларига яқинлигини билдиради:

- Шу ерда бир оз ўтирсак қалай бўлар экан, Фариди? – деди.
- Ихтиёр сенда, - дедим. Унашилганимиздан кейин уни биринчи марта сенсирашим эди – Чол, 91.

Бироқ ўзбек тилида зикр этилган ҳолатларнинг ҳаммаси «сен» эмас, балки «сиз» олмошидан фойдаланишни талаб қилади. Мазкур ўринларда «сен» олмоши яқинликни, самимийликни билдирмайди, аксинча, муомалага совуқ, бетакаллуф оҳанг бахш этади. Лекин мазкур фикр, жумладан, русча «ты» олмошининг ҳамма вақт ижобий муносабат ифодаси учун хизмат қилишини аңлатмайди. Бу сўзнинг салбий муносабат баёни учун ишлатилиш вазифаси ҳам кенг тарқалган бўлиб, айна хусусияти билан жуда кўп нутқий вазиятларда ўзбекча «сен» олмошининг вазифавий эквиваленти бўла олади. Масалан, А. П. Чеховнинг «Олтинчи ракамли палата» ҳикоясида тасвирланишича, Михаил Аверьянич

кейинги пайтларда ниҳоятда кўполлашиб кетиб, ҳатто ёши улуғлиги туфайли ҳурмат юзасидан «вы» деб мурожаат қилишга лойиқ бўлган кексаларни ҳам «ты» дея бошлайдики, таржимада ўзбек санъатқорининг ҳам «сен» олмошидан фойдаланиши персонаж хусусиятидаги салбий жиҳатни тўғри чизиб беради:

... лакеям всем без разбора, даже старикам, говорил «ты» и, осердившись, величал их болванами и дураками – ПН№6, 266 // ... хизматқорларининг ҳаммасини, фарқ қилмай, ҳатто кексаларни ҳам сенсирайди, жахли чиққудай бўлса уларни эси паст, аҳмоқ деб атайди – ОНП, 239.

Аммо рус тилида баъзан яхши таниш бўлмаган, ҳатто биринчи марта учрашилаётган ёши катта одамга ҳам, муносабатнинг бетараф (на салбий, на ижобий) бўлишига қарамасдан, «сен» деб мурожаат қилинадики, бу кўпол ва ҳурматсизликдай туюлмайдди. А. М. Горькийнинг «!Зергиль кампир» асарида кампир хикоясини тўхтатиб чўқинар экан, воқеани тезроқ охиригача билиб олишга ошиққан лирик қаҳрамон – А. М. Горький уни шоширади:

Ну, отправилась ты в Польшу...– подсказал я ей – СИ, 86 // Хай, шундай қилиб, Польшага ҳам кетдинг...– деб лукма солдим – ЙК, 37.

ёки комендант Мересьев билан Петровни (Б. Полевой. «Чин инсон ҳақида кисса») тунаш учун бир кампирнинг уйига жойлаштириб кетади. Бундан норози бўлган кампирнинг ётган жойида ҳадеб тўнғиллайвериши жиғига теккан Мересьев унга мурожаат қилиб бундай дейди:

Бабка, хватит ворчать, слезай, есть будем, ну? – ПНЧ, 264 // Кампир, бўлди, кўп вайсама, кел, бирга овқат қиламиз, кани келасанми? – ЧИҚ, 343.

Кўриниб турибдики, бу мисоллар ва уларнинг таржималарида кексаларга «сен» деб мурожаат қилиняпти. Бундай холга рус тили меъёри йўл кўя олган бўлса, ўзбек тили меъёри бундай холни хазм қила олмайди. Бинобарин, келтирилган таржималарда мурожаат вазифаси нотўғри талкин этилган: ўзбекча жумлаларга кўра ёшлар кексаларни «сиз» ўрнига «сен» дейиш йўли билан уларга кўпол, ҳурматсизларча муомала қилмоқдалар.

Шундай қилиб, ўзбекча «сиз» олмоши, агар масалага нутқнинг адабий-маданий нуқтаи назаридан ёндошилганда, ҳурмат, эъзоз-икром, яқинлик, самимийлик ифодаси учун хизмат қиладиган восита бўлиб, бу сўз фақат эр-хотиннинг бир-бирига, бола-

ларнинг ота-оналарига ҳамда ёшларнинг катталарга мурожаатидагина эмас, балки ёшда тафовут қилмайдиган ёр-биродарлар ўртасида ҳам, олий мактаб ўқитувчиларининг талабаларига, ҳатто гоҳо катталарнинг ёш болаларга мурожаатида ҳам қўлланилади. «Сиз» олмошининг ушбу хусусияти унинг нутқда ишлатилиш вазифаси жиҳатидан катор тиллардаги луғавий эквивалентларидан фарқ қилишини кўрсатадики, бу ҳол таржима жараёнида, олмошларнинг луғавий уйғунликларидан ташқари, яна вазифа жиҳатидан бир-бирларига мос келиш-келмасликларига ҳам эътибор беришни талаб қилади.

Л. Батнинг «Ҳаёт бўстони» повести персонажлари рус тилида ўзларига яқин одамларга «ты» деб мурожаат қилсалар, ўзбекча таржимада унинг вазифаси «сиз» олмоши орқали адекват талқин этилган. Зотан, ҳамма вақт оғзидан бол томиб турадиган, одоб ва фаросат тимсоли Навоийнинг жангчи йигит Мусабекни ёки хизматкори Ҳошим бобони ўзбек тилида аслиятдагидек «сен» дейиши мумкинмиди?!

Значит, ты заночуешь в Герате? – снова обратился Навои к Мусабеку – СЖ, 231 // Демак, Ҳиротда тунарсиз? – деб Мусабекка мурожаат қилди Навоий – ҲБ, 263.

Ёши катта шоир ва олим Абдукаримнинг ёш йигитча Навоийга рус тилида «ты», ўзбек тилида «сиз» деб мурожаат қилиши ҳам жуда эътиборталаб мисол бўлиб, юқорида баён этилган фикримизни тасдиқлайди:

Может быть, ты закончишь, Алишер? – СЖ, 35 // Алишер, балки бу ёғини сиз айтиб берарсиз? – ҲБ, 39.

Аммо ҳар қайси тил олмошларининг мазкур хусусиятларини ҳисобга олмаслик «Чолиқуши» романи таржимасида талабанинг ўз муаллимасига «сен» деб мурожаат қилишига олиб келганки, ўзбек одоб меъёри нуктаи назаридан, бу ҳол мутлақо ақлга сиғмайди:

Sana Ustanbullu yence derim, cestane cetiriveririm, ađam senin boynuna altinlar takar – С, 147 // Сени истамбуллик келин ойи дейман. Сенга каштанлар олиб келиб бераман. Акам бўйнингга тилла маржонлар такади – Чол, 178.

Ёки, эрталаб ўрнидан тажанг бўлиб турган Яков Лукичдан (М. Шолохов. «Очилган кўриқ») хотини:

Что это с тобой, отец, ныне подеялось? С левой ноги встал или плохие сны снились? – ПЦ, II, 14 // Бугун сенга нима бўл-

ди, отаси? Чап ёнбошинг билан турдингми ёки ёмон туш кўриб чикдингми? – ОҚ, II, 16.

деб сўраган экан, персонажнинг аслиятда эрини сенлаши эриш, кўпол туюлмагани ҳолда, таржимада олмошнинг иккинчи шахс бирликда ишлатилиши вазифавий уйғунликни таъминлай олмаган. Чунки ўзбекларда хотиннинг эрга – рўзгор бошлиғига «сен» деб мурожаат қилиши ўз ҳаёт йўлдошини менсимай, унга нисбатан дағал муносабатда бўлишини билдиради. Бироқ эрнинг хотинни «сен» дейиши ғайритабиий ва кўпол эшитилмайди. Ҳолбуки, кўпчилик кишилар хотинларига «сиз» ўрнига «сен» тарзида ҳам мурожаат қиладиларки, муомала меъёрининг бундай икки хил кўринишга эга эканлиги одамлар кулоғига сингиб кетган.

Ўзбекчага рус тили орқали ўгирилаётган асарлар таржималарида олмошлар вазифаларини талкин этиш хусусида қатор ҳаголикларга йўл қўйилмоқда. Бунга, албатта, воситачи тилгина эмас, балки ўз масъулиятларига илмий-ижодий ёндаша олмаётган таржимонлар ҳам гунохкордирлар. Гап шундаки, баъзи хорижий ва қардош тилларда, жумладан, хотин эрга, фарзанд ота-онага «сиз» деб мурожаат қилади. Бу тилларнинг бирортасидан асар ўгираётган рус таржимони ўз тили меъёридан келиб чиққани ҳолда, аслиятдаги «сиз»ни «сен»га айлантириш йўли билан адекватликка эришиши мумкин. Аммо ўз ўрнида ўзбек таржимони ҳарф-хўрликка йўл қўяди. яъни русча «сен»ни ўз тили маданияти талаб этган жойларда «сиз»га ўзгартирмайди, натижада аслият билан ўзбекча матн ўртасида вазифавий уйғунлик юзага келмайди. Масалан, Теодор Драйзернинг «Бахти қаро Керри» романи таржимасида меъёрий муносабат (ораларида совук гап-сўз ўтмаганда) пайтида хотиннинг эрни «сен» дейиши таржимоннинг ана шу масъулиятсизлиги оқибатидир:

Have you made up your mind, George, when you will take your vacation? – СС, 224 // Ты уже решил, Джордж, когда ты возьмёшь отпуск? – СК, 167 // Сен бир фикрга келдингми. Жорж, отпускани қачон оласан? – БҚК, 176.

Аммо кўп ҳолларда таржимонлар масалага ижодий ёндашиб, олмошларнинг биринчи ўринга луғавий эквивалентликларини эмас, балки контекстда ўтайдиган вазифаларини ҳамда ҳар қайси тил аънаналарини қўйганлари ҳолда, аслиятга яқин ифодалар яратмоқдалар. А. П. Чеховнинг «Ванька» ҳикояси қаҳрамонининг бобосига ёзган мактубида унга аслиятда «сен» (ты), ўзбек тилида «сиз» деб мурожаат қилиши ҳам, «Вафо» (Фотех Ниёзий)

романи персонажининг онасига тожик тилида «сен» (ту), таржимада «сиз» деб жавоб кайтариши ҳам вазифавий адекватликни таъминлаган:

1. Я буду тебе табак тереть, богу молиться, а если что, то секи меня как сидорову козу – Ван, 152 // Мен сизга тамакингни майдалаб берман, намоз ўқийман, бирон айб қилсам, итдай саваланг – Ван, 119.
2. - Ба ту чй шуд, Сафар? Имрўз ин кадар хушу хаёлат парешон менамяд?
- Ҳеч, хушу хаёлам даржояш, оча, камтар монда шудам, ба ту хамин хел менамяд – В, I, 42.
- Сенга нима бўлди, Сафар? Бугун эс-хушинг жуда паришон кўринади?
- Йўқ, эс-хушим жойида, ойи, бир оз чарчадим, сизга шундай кўрингандирда – В, I, 35.

Сизлашнинг кўпчилик халқлар, шу жумладан рус ва ўзбек халқлари учун ҳам умумий вазифаси иззат-ҳурмат ҳамда расмий муносабат бўлиб, ўзбекча «сиз» олмошининг қамрови русча луғавий эквивалентиникига нисбатан анча кенг: рус тилида ифода иззат-ҳурмат, яқинлик, самимийлик каби маъно белгилари касб этганда, юқорида зикр этилганидек, «сизлаш»нинг ўрнига аксарият мурожаатнинг «сенлаш» усулидан фойдаланилади. Аммо русча «вы» олмоши, агар ифода салбий муносабатни акс эттирмаса, ўзбекча «сиз»нинг вазифавий муқобили «ты» ишлатиладиган контекстларнинг кўпчилигида, ахён-ахёнда бўлса ҳам, қўлланиладики, бу китобхон қулоғига ғайритабиийдай эшитилмайди, балки қатор ҳолларда иззат-ҳурмат ва самимиятнинг кучлигини билдиради. Бу хусусда Н. В. Гоголнинг «Миргород» асари таржимасидан келтирилган ушбу парча:

Бу чолу кампирларнинг бир-бирларига бўлган меҳрибончилигини кўрганда, кишининг ҳаваси келмай қолмасди. Бир-бирини сийлаб, сира сенсирамас, доим сизлашар: сиз Афанасий Иванович, сиз Пульхерия Ивановна деб сўзлашар эдилар – Мир, 8.

ҳамда «Она» романи таржимасида Павелнинг онасига муомаласи ҳақидаги қуйидаги сўзлар ғоят эътиборталабдир:

У онасини сизлаб гапирар ва «онажон» деб қақирар эди – О, 17.

Гап бўлақларини ҳамда содда гапларни боғлаш учун хизмат қиладиган ўзбек тилидаги «ва» боғловчиси қатор тиллардаги

луғавий эквивалентларига нисбатан жуда кам қўлланилади. Бу хол, табиийки, назарда тутилган тиллардан ўзбекчага асар таржима қилиш жараёнида ҳарфхўрликнинг содир бўлиши эҳтимolini келтириб чиқаради. Аммо малакали таржимонларимиз она тили имкониятларидан унумли фойдаланганлари ҳолда, аслиятда қўлланилган «ва» боғловчиси эквивалентларини «ва»нинг ўзидан ташқари, яна бошқа боғловчилар (қўпроқ «хам», «ё», «у») (ю) юк-ламаси), ҳамда вергул воситасида талқин этиб, вазифавий адекватликни юзага келтирмоқдалар. Бу борада таржимон Мирзакалон Исмоилий тажрибаси айниқса ибратлидир:

1. Он проголодался и ел и пил с большим удовольствием и еще с большим удовольствием принимал участие в весёлых и простых разговорах собеседников – АК, II, 276 // Қорни оч бўлгани учун Левин зўр иштаҳа билан еб-ичар, ҳамсухбатларининг шўх, содда гурунгларига зўр мамнуният билан иштирок қиларди – АК, II, 319.
2. Basimi kaldırdım ve bütün gözlerin bana baktığını gördüm – Қ, 24 // Бошимни кўтардим-у, ҳамманинг кўзи менга тикилиб турганини кўрдим – Чол, 27.

Хулоса қилиб айтганда, таржиманинг грамматик жиҳатдан етук, умумхалқ тили маданий ва меъёрий қонун-қоидалари асосида яратилган бўлишида аслият ва таржима тилларининг ўзларига хос грамматик хусусиятларини яхши ўзлаштириб олган, ҳар қайси тил грамматик шакл ва меъёрларини нухта билган ҳолда, биринчи ўринга грамматик ҳодисаларнинг шаклларини эмас, балки вазифаларини ижодий тиклаш вазифасини қўйиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга. Чунки таржимада аслиятда мужассамлашган фикр таржима тили воситалари ёрдамида қайта яратилади.

Таржиманинг адекват жаранглаши асосий ғоявий-бадиий мазмунни очувчи лексик-стилистик воситалар вазифаларининг ижодий тикланишигагина эмас, балки хилма-хил грамматик ҳолатларнинг ҳам нутқ маданияти доирасида талқин этилишига, жумладан, тиниш белгиларининг фикр мақсадига мувофик қўйилишига ҳамда қўшимчаларнинг жонли нутқда ишлатилиш меъёрларига катъий риоя қилган ҳолда ишлатилишига ҳам боғлиқдир.

Таржимон ўз амалий фаолиятида дуч келадиган барча грамматик ҳолатларнинг хусусият ва шаклларини, жумла таркибидаги сўзларнинг ўзаро муносабатга киришиш ва мослашиш ҳолатларини нухта билиши зарур, акс ҳолда, тилнинг грамматик ҳамда манتيкий меъёрлари йўл қўя олмайдиган ифодалар вужудга келиб қолиши мумкин.

Инкор боғловчиси иштирокида тузилган жумлаларнинг адабий тил меъёрига тўғри келиш-келмасликларини аниқлаш илмий мушоҳада асосида иш кўришни ҳам талаб қилади. Чунки айрим таржимонларнинг «на... на» боғловчисининг инкорни англаши хусусиятини ҳис этмасдан ёки, ҳис этган тақдирда ҳам, таржима қилинаётган жумлалар таъсирига берилиб кетиб, ўзбек тили меъёри кўтара олмайдиган қўш инкорли жумлалар ҳосил қилиб қўйишлари туфайли, таржима амалиёти мисоллари ҳамма вақт ҳам нутқ маданияти меъёри ҳазм даражасида бўлавермайди. Бинобарин, таржима амалиётининг ўзигагина суяниб таржимавий умумлашмалар ясаш илмий асосдан холи хулосаларга олиб келиши мумкин.

5. Таржима тилида мантик

Маълумки, ҳаёт ниҳоятда чуқур мазмунга эга. Акс ҳолда ҳеч бир мавжудот онгли ёки беихтиёр равишда унга интилмаган, уни севмаган бўлар эди. Ҳаётнинг бу қадар чуқур мазмун касб этиши уни ташкил этадиган барча жабҳаларнинг ўзаро мантиқий боғланишда эканлиги билан вобастадир. Жумладан, инсон ҳаёти ҳам мантиқий ўсиш ва ўзгаришдадир. Умуман ҳаёт тасодифлардан холи бўлмагани ҳолда, кўпинча кишилар назарида юзаки, тасодифдай туюладиган ҳаёт воқеа-ҳодисалари асосида ҳам қонуниятлар, мантиқий боғланишлар мавжуд. Демак, мантиқийлик ҳаётнинг зарурат бўлиб, мантиксизликка йўл қўйилиши ҳаёт қонуниятларининг сохталаштирилишига, бузилишига олиб келади.

Ўзаро мантиқий боғлиқлик инсон фаолиятининг барча жабҳалари қатори фикр алмашиш қуроли бўлмиш тил ҳодисаларига ҳам тааллуқлидир. Тилда фойдаланиладиган ҳар бир лексик ёки фразеологик бирлик маълум қоидалар асосида ясалишидан ташқари, бошқа бирликлар билан ҳам жамоа ақл-заковати, мантиқий тафаккурининг маҳсули сифатида намоён бўладиган мавжуд қонун-қоидалар асосида бирикади. Бу, қоидага айланган тил меъёрларига риоя қилмаслик тил маданияти ва анъанаси, шунингдек, ундаги мантиқий бутунликнинг бузилишига олиб келади.

Умуман тил маданияти сингари таржима тили маданияти ҳам, биринчи навбатда, тилнинг маданий меъёрларидан тўғри фойдаланишни такозо этар экан, меъёрийлик деярли ҳамма вақт мантиқийлик билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, гоҳо муайян фикр

турли таржимонлар томонидан хилма-хил вариантларда баён этиладики, бу вариантларнинг баъзилари фонетик, лексик ва грамматик жиҳатлардан мантикий тўғри тузилганликлари сабабли тил маданияти ҳазм даражасида бўлса, айримлари мантикий асосдан холи бўлганликлари туфайли тил меъёридан, бинобарин, маданиятидан ҳам узоқ бўлади.

Ҳар бир баён этилган фикрда сўзлар, сўз бирикмалари ва жумлалар орасидаги ўзаро мазмуний боғланиш изчил, тушунарли, ишонарли, безиддият бўлиши керакки, нутқнинг айти хусусияти уни тафаккур фаолияти билан бирлаштиради. Бас, шундай экан, ўз навбатида тафаккурнинг ўзи ҳам изчил, ишонарли, зиддиятсиз бўлиши зарур. Бу ҳол мантикий бутунликни – тафаккур мантиқи билан нутқ-тил мантиқининг ўзаро боғлиқлигини юзага келтирадики, нутқ мантиқининг бузилиши фикрнинг нотўғри, ғайритабiiй баёнига, бинобарин, кишиларнинг бир-бирларининг фикрларини тўғри, силлик ҳолда қабул қила олмасликларига олиб келади.

Ўзбек таржима мактаби намояндалари қўлга олган асарларнинг ғоявий-бадий мазмунини ўз тилларида асосан тўғри акс эттираётган эканлар, бу ҳол асарларнинг таркибий қисми бўлмиш барча лексик-фразеологик бирликлар ҳамда фонетик ва грамматик ҳолатларнинг тил меъёрларига мос ҳолда мантикий жиҳатдан ҳам тўлақонли қайта тикланаётганлиги натижасидир. Жумладан, ўзбек китобхонлари жавонларидан ўрин олган хилма-хил халқлар ва мамлакатлар қалам соҳиблари асарларининг аксарияти мантиқан аслиятгаидай қайта яратилганликлари сабабли ҳам барчага манзур бўлиб, кенг жамоатчилик фақат уларнинг ғоявий йўналиши ҳақидагина эмас, балки бадий тили ҳақида ҳам тўла-тўқис тасаввур олмақда. Бироқ мавжуд таржималарнинг айримларида умумхалқ тилига хос бўлмаган ғайритабiiй ҳолатлар ҳам учраб турадики, улар асосан таржимонларнинг аслият тили воситалари меъёри, қурилиши таъсирига берилиб кетиб, ҳарфхўрликка йўл қўйишлари ёки гоҳо жонли тил меъёр ва аъналаридан, қонунқоидаларидан фойдаланишда ожизлик қилиб қолишлари оқибатида содир бўлади. Бундай таржима тили маданияти йўл қўядиган даражада бўлмаган нуқсонларнинг айримлари ифодаларнинг мантикий асосдан узоқликлари билан ажралиб турадики, қуйида ушбу ҳақда қисқача фикр юритамиз. Ишда фақат айрим лексик-фразеологик бирликларнинг таржимада мантиқан тўғри яратилиши ҳақидагина айрим фикрлар баён этилади.

Кўпчилик образли ҳамда ҳиссий-таъсирчан лисоний воситаларга назар ташлар эканмиз, уларда мужассамлашган маъно ва услубий вазифаларнинг эркин маънодаги лексик бирликларнинг ҳаётий ҳақиқатлар заминида ўзаро мантикий бирикуви асосида юзага келганлиги учун ҳам табиий жаранглашини, умумлаштириш ва образлилик яратиш қобилияти касб этишини кўрамизки, таржимада танланган муқобил воситалар ҳам айни қонуният ва хислатларга асосланган бўлсаларгина, вазифавий адекватлик юзага келади.

Кўпроқ мушкул аҳволга, ҳаёт қийинчиликларига дучор бўлган кишиларга турк ва ўзбек тилларида «Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ» деб далда берилар экан, иборалар образлилигини юзага келтирган барчага маълум ҳақиқат, мантикий бутунлик табиий жарангдорликни таъминлагани ҳолда, таржима жараёнида ҳам бирликларнинг бир-бирини бемалол алмаштиравишига йўл қўйган:

Gülmisal kalfa, daima «Ayin on besi karanliksa, on besi aydinlik-tin» derdi – Ç, 107 // Гулмисол халфа ҳар доим: «Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ», - деярдн – Чол, 129.

Бу ерда ҳаёт қийинчиликларининг муваққатлиги, уларнинг орқасидан албатта фаровонликнинг бошланиши каби фикр қоронғиликнинг муқаррар ёруғлик билан алмашиши каби мантикий жараён, ҳаётий ҳақиқат асосида табиий ифодаланган.

Бир кўнгилсиз воқеадан халос бўламан деб, ундан ҳам баттарроғига дучор бўлиб қолишнинг образли ифодаси учун рус тилида «Из огня да в полымя» фразеологизми қўлланиладики, унинг таржима амалнетида ўзини оқлаган ўзбекча муқобил варианты «Қордан қутулиб, ёмғирга тутилмоқ»дир:

Вот тебе и государев кум! Из огня да в полымя – КД, 113 // Мана сенга шохнинг дўсти. Қордан қутулиб ёмғирга... – КК, 313.

Бу ибораларнинг маъно ва услубий вазифалари асосланган лексик бирликлар уюшмаси ҳам мантикий заминга эга бўлиб, бир табиат ходисасидан қутулиш мақсадида ҳаракат қилиб, натижада ундан ҳам баттарроғига дуч келиб қолишни билдирса, қуйидаги мисол таржимасида компонентларнинг ўзаро гайритабиий бирикуви мантиксизликка олиб келган:

May the winds blow till they have waken'd death – Oth, 40.

Пусть ветры воют так, чтоб смерть проснулась – От. 480.

Майли қуюн бундан ҳам зўр гувиллаб эссин,
Бу бўрдан улимнинг ҳам уйқуси учсин – От, 216.

Аслиятдаги «the winds blow» ва унинг русча таржимасидаги «ветры воют» бирикмаларига ўзбек тилида «шамолнинг эсиши» ҳам моддий, ҳам маъно жиҳатларидан мос келган бўлар эди. Чунки бу тилларда «wind» сўзи «blow» билан, «ветер» – «веять» билан, «шамол» – «эсмоқ» билан бирикиб, шакл ва мазмун жиҳатларидан пурмантик ифода воситаларини юзага келтирадики, ўзбекча таржимада мазкур бутунликнинг бузилиши, яъни «шамол» ўрнига «қуюн»нинг эсиши тил маданиятининг сохталаштирилиб, мантиқсизликка йўл қўйилишига олиб келган. Чунки қуюн «эсмайди», балки шамол оқими таъсирида чанг-тўзон ҳосил қилиб «осмонга кўтарилади».

Тил бирликларининг ва умуман баён этилган ҳар қандай фикрнинг мантикий бутунлигини адекват тиклаш учун малакали таржимонлар ҳамма вақт турмуш ҳақиқатидан, жамоатчилик руҳиятидан, бой ҳаётий тажриба ва халқларнинг яшаш шароитларидан келиб чиққанлари ҳолда, бирликларнинг вазифавий уйғунликлари ҳақида ўйлайдилар. Масалан, инсоннинг яхши хислати, фазилати унинг ҳуснига эмас, балки ижобий хулқига, одамийлигига боғлиқ эканлиги исбот талаб қилмайдиган ҳаётий ҳақиқат бўлиб, бу ҳол турли халқлар лафзида кўпроқ моддий жиҳатдан фаркланадиган, аммо бир хил ҳикмат ифодаси учун хизмат қиладиган пурмантик турғун бирикмаларнинг яратилишига сабаб бўлганки (с его (сё) морды (лица) урожай будешь снимать? – ҳуснига нон ботириб ейсанми?), «Тинч Дон» романи таржимасида мавжуд имкониятдан фойдаланиш санъаткорга персонаж нутки мантикийлигини вазифавий тиклаш имкониятини берган:

«С лица красивенький...» косноязычил он. – Что, ты с его морды урожай будешь сымать? – ТД, I, 81 // Афти-боши бинойидай...–дсб майна қилди хотинини. – Ҳуснига нон ботириб ейсанми? – ТДн, I, 101.

«Оғир жисмоний меҳнат қилмоқ» маъносининг образли ифодаси учун рус тилида «гнуть горб» ва «своим горбом» бирликлари вужудга келганки, айни турғун воситалар маънолари билан уларни ташкил қиладиган компонентлар луғавий маънолари ўртасидаги муносабат рус мужигининг илгарги оғир қўл меҳнати жараёнини ҳаққоний тасвирлаш заминига асосланганлиги учун ҳам мантикли жаранглар экан, мазкур бирликларнинг кейингиси «Она» романи персонажи Рибин нутқида учраганда, унинг ўзбек-

чага «пешана тери тўкмоқ» бирлиги воситасида ўгирилиши вазифавий адекватликни юзага келтирган. Зеро, пешана тери тўкмасдан оғир жисмоний меҳнатни бажариш мумкин эмас:

Почему я – мерзавец? Я зарабатываю хлеб своим горбом, я ничего худого против людей не сделал, говорю – М, 188 // Нега мен разил булайин? Мен бир бурда нонимни пешана тери тўкиб топаман, ҳеч кимга бирор ёмонлик қилганим йўқ, - дедим – О, 199.

Таржима амалиётининг синалган ва ўзини оқлаган усулларидан бири турғун бирликларни калька ёрдамида ўгиришдан иборат бўлиб, асосларида ётган образ очик-ойдин кўзга ташланиб турадиган бирликларнинг моддий жиҳатдан аниқ таржимаси аксарият мантикий асосли бўлади, бинобарин, аслиятда акс этган маъно ва услубий вазифа тўла қайта яратилади. Калька усулидан фойдаланиш бирликлар таркибларидаги компонентларнинг ҳаммасини ҳам сўзма-сўз ўгириш зарурлигини билдирмайди. Баъзан таржимонлар зарурий услубий самарадорликни янада аниқроқ яратиш учун бирликларнинг аслиятдаги сўз таркибини айнан сақлашнинг кифоя қилмаслигига кўзлари етиб, моддий жиҳатдан аниқ таржимага маънони ойдинлаштирадиган, тўлдирадиган айрим сўзлар қўшадилар, баъзи компонентларни бошқа сўзлар билан алмаштирадилар. Бундай жараёнлар ифодани мантикий асосдан маҳрум этиб қўймасгина, адекватлик юзага келади. «Тинч Дон» романида Дон казакларининг жуда кўплигини таъсирли тарзда ифода этадиган «Кинь в собаку палкой, а попадешь в донского казака» ибораси қўлланилган бўлиб, уни калька усулида ўгирган таржимон ибора таркибидаги «палка» (таёқ)ни «тош» билан алмаштириш орқали табиий оҳангли ибора яратган. Ҳосил бўлган воситанинг хушоҳанглигига асосий сабаб – ўзбек тилида «Бировнинг орқасидан тош отмоқ» (бировни ёмонламоқ маъносида) фразеологизмининг мавжудлиги туфайли «тош отмоқ» бирикмасининг одамлар қулоғига сингиб қолганлигидир:

На Кубани так: кинь в собаку палкой, а попадешь в донского казака – ТД, IV, 279 // Кубанда итга тош отсанг, донлик казакга тегади – ТДн, IV, 336.

Бировга зарар етказиши, унинг тинчини бузиши мумкин бўлган итни рус ва ўзбеклар инглизлардай, уясида эмас, балки занжирда сақлашга одатланганлар. Бунинг мантиқан тўғри туюлиши туфайли, Сўна (Войнич. «Сўна») нутқида қўлланилган «truth's a dog must to kennel» (ҳақиқат – занжирда сақланиши ло-

зим бўлган ит) ибораси калькасида «уяда сақламоқ» ифодасининг «держать на цепи» ва «занжирда сақламоқ» бирикмалари билан алмаштирилиши вазифавий адекватликни юзага келтирган:

... but directly I touch upon the committee's own pet priests—
thruth's a dog must to kennel – G, 123 // ... но как только я кос-
нусь священников, любимцев партии, о, тогда оказывается:
«правда – собака, которую надо держать на цепи» – Ов, 83 //
Борди-ю, партияннинг ўқтам руҳонийларига тил тегизадиган
бўлсамчи, о, у ҳолда «ҳақиқат – занжирда сақланиши лозим
бўлган ит» бўлиб қолади – С, 110.

Аммо калька усулидан фойдаланиш жараёнида бирликлар таркибларидаги баъзи компонентларни бошқа сўзлар билан алмаштириш катта эҳтиёткорлик талаб қилади. Бирлик таркибига киритилган сўз баъзан контекстга ёпишмай, мантиксизликка йўл қўйилиши ҳам мумкинки, бу ҳол, сўзсиз, таржима тили маданияти савиясининг пасайишига олиб келади. «Чин инсон ҳақида қисса» (Б. Полевой) асари персонажи Михайло бобо нутқида қўлланилган «Как козёл в овечьем стаде» образли муқоясасининг моддий жиҳатдан аниқ таржимасида «козёл» (серка) сўзининг «эчки» билан алмаштирилиши ифодани мантиқий асосдан маҳрум этгани ҳолда, зарурий бадийи самарадорликнинг яралишига ҳалал берган:

... и остался я за великие свои грехи бабьим командиром, как козёл в овечьем стаде – ПНЧ, 59 // Мен бўлсам, қилган гуноҳларим эвазига, худди эчки кўйларга бошлиқ бўлганидек, хотинларга командир бўлиб қолдим – ЧИК, 67.

Гап шудаки, сурувдаги кўйларга одатда «эчки» эмас, балки, аслиятда қайд этилганидек, «серка» йўлбошчилик қилади, яъни Михайло бобо асарда ўз аҳволини серка аҳволига ўхшатмоқда. «Козёл» сўзи луғатда «серка»дан ташқари яна «така» тарзида ҳам берилган. Аммо бу ерда «така» сўзидан ҳам фойдаланиб бўлмас эди: серка бичилганлиги туфайли ноилож сурув бошида кетаверса, така жинсий қобилятига эгалиги сабабли сурув бошида эмас, балки эчкилар орасида боришни хуш кўради. Серканинг айни вазифаси «серка» сўзининг этимологиясида ҳам мужассам бўлиб, у тожикча «сар» (бош) сўзига алоқадордир. Бас, шундай экан, куйидаги мисол таржимасида такага йўлбошчилик образини жонлантириш масъулиятининг юклатилганлиги ҳам ифодани мантиксиз қилиб қўйган:

Люди – что овцы: куда баран, туда и весь табун. Вот и надо показать им путь! – ТД, III, 145 // Одамзод кўй мижоз бўлади:

така қайга бошласа, кетидан эргашаверади. Биз одамларга йўл кўрсатиб беришимиз керак – ТДн, III, 179.

Аслиятда эса таъсирчанлик қўйлар табиати асосида пурмантик қилиб яратилган эди: одатда бир кўй (кўпроқ хурқиш, кўрқиш натижасида) муайян томонга юриб кетса, бошқалари ҳам (аксарият бутун сурув) унинг кетидан қатор бўлиб шитоб билан ўзларини ўша ёққа уради.

Баъзи таржимонларнинг қишлоқ ҳаётидан, деҳқончилик ва чорвачиликдан яхши хабардор эмаслиги уларнинг қишлоқ хўжалигига оид сўзларни ҳамма вақт ҳам тўғри танлай билмасдан, мантиксизликка йўл қўйишларини яна бир мисол таржимасида кузатамиз. «Чабан» сўзи ўзбек тилига икки хил – «чўпон» ва «подачи» тарзида ўгириладики, «чўпон» кўй-эчкиларни, «подачи» эса қорамолларни боқадиган шахслардир. Аммо «Ёш гвардия» (А. Фадеев) романида қорамоллардан иборат подани подачилар ўрнига чўпонларнинг ҳайдаб кетаётганлиги таржимоннинг русча сўзнинг зарурий маъносини танлай олмаганлигини кўрсатади:

При стаде, кроме чабанов-украинцев с Дона, шла вооруженная винтовками охрана – МГ, 618 // Подани доклик украин чўпонларидан ташқари, милтикли немис солдатлари ҳам ҳайдаб келмоқда экан – ЁГ, 561.

Таржима жараёнида тил бирликларини тўғри танлаш масъулияти санъаткор олдига аслиятда акс этган барча воситаларнинг, баён этилган фикрларнинг эстетик ва бадиий қийматини таржима тили бойлигидан унумли фойдаланиш асосида вазифавий қайта яратиш вазифасини қўяр экан, бу ҳол санъаткордан ижодий жараён учун зарур бўлган жуда кўп нарсаларни билиш билан бирга бирликларнинг ўзларига хос семантик-услубий хусусиятларини, уларнинг ҳар хил муҳит ва шароитларда ўзаро бириқиш имконият ва қобилиятларини пухта ўзлаштирган ҳолда иш кўришни ҳам талаб қилади. Бу эса таржима тилининг мантиқан бой бўлишида катта аҳамият касб этади.

«Оқариб кўринар бир елкан» (В. Катаев) повестида «хеч нарсага арзимаслик», «ҳар қандай киёсга ожизлик қилмоқ» маъноларининг образли ифодаси учун қўлланилган «Не стоит выеденного яйца» фразеологизми ўзбекчага «Олдида ип эшолмаслик» контекстуал муқобил варианты воситасида ўгирилган экан, бирлик заминида ётган образли умумлашма бирлик таркибидаги компонентларнинг ўзаро мантиқий бириқуви асосида пайдо бўлганлиги учун ҳам табиий жарангласа:

Перед тем, что знал он, Петины приключения не стоили выеденного яйца – БИС, 149 // ... унинг билганлари олдида Петянинг айтганлари ип ҳам эшолмайди – ОКБЕ, 124.

«Нима қилмоқ керак» (Н. Г. Чернишевский) романи таржимасида бирикма компонентларининг ўзаро бирикуви мантикий асосдан холи бўлганлиги сабабли фақат табиий оҳанггина эмас, балки назарда тутилган образли умумлашма ҳам ўз аксини топмай қолган. Чунки ипни «ечиш»дан кўра бошлаб «эшиш» амалий қийинчилик талаб қиладиган ҳунардир:

Ну, теперь главным лицом будет Рахметов и заткнет за пояс всех -- ЧД, 312 // Энди энг муҳим шахс Рахметов бўлади, ҳамма унинг олдида ип ечолмай қолади – НКК, 332.

Бирликларни бегона, уларга хос бўлмаган шароитларда қўллаш, уларга беасос ўзгача вазифалар юклаш ҳам кўп ҳолларда мантиксизликка олиб келади. Масалан, А. Толстойнинг «Сарсонлик-саргардонликда» романи персонажи Екатерина Дмитриевна аччиқланган оҳангда синглисига «Нет, не знаю» деб жавоб қайтарар экан, муаллифнинг образли тасвирича, унинг сўзлари «муз соккадай» (словно ледяной шарик) жаранглаб кетади. Айни ўхшатиш жавобнинг совуқ ва сокка ҳаракатидай тез ва қисқа, яъни кескин эканлигини англатади. Аммо ифодага юклатилган бундай вазифа таржимада акс этмагани ҳолда, мантиксизликка ҳам йўл қўйилган:

- Катя, ты знаешь.

- Нет, не знаю.

Она сказала это «не знаю» так, словно получился ледяной шарик – ХМ, I, 27.

- Катя, буни ўзинг биласан.

- Йўқ, билмайман.

Унинг «билмайман» дегани худди дўлдек қаттиқ эшитилди – СС, I, 27.

Гап шундаки, биринчидан, «дўл» ўзбек тилида қаттиқ овоз чиқариш образини жонлантирувчи восита сифатида эмас, балки бирор нарсанинг устма-уст такрорланишини, жумладан саволнинг ҳар томондан устма-уст «ёғилишини» образли ифода этувчи бирлик сифатида қабул қилинган (қиёсланг: Тўрт томондан савол дўлдек ёғилар эди), иккинчидан, қаттиқ эшитилиш ҳамма вақт, жумладан, мазкур контекстда ҳам, совуқ ва кескин оҳангни ўзида мужассам этавермасдан, кўпроқ сўзнинг куч билан талаффуз этилишини англатади.

Таржима тили бирликларининг маъно ва вазифаларини пухта ўзлаштириб олмасдан туриб, уларни ноўрин қўллаш таржима жараёнида бирликларни нотўғри танлашга алоқадор бўлган хилма-хил хато ва камчиликлар қатори, айрим ҳолларда, ифоданинг мантиқсиз баёнига ҳам сабаб бўлади. Масалан, «Сарсонликса: гардонликда» романи таржимасида русча «кусок» (бўлак) сўзи ўзбекчага тожикчадан кириб келиб, «яримта» сўзи билан синонимик уя ташкил этадиган «нимта» сўзи орқали берилганки, бу ҳол мантиқсизликни юзага келтирган. Чунки ҳар бир предметнинг иккита тенг бўлакка бўлиниши натижасида нимталар ҳосил бўлади (эътибор беринг: қўйни сўйиб, бир нимтасини ўзим олиб қолдимда, иккинчисини укамникига юбордим). Таржимада Рошчиннинг назарида Россиянинг, аслиятдагидек, минг-минг бўлақларга ёки парчаларга эмас, балки нимталарга бўлиниб кетгандай бўлиши сўздан ноўрин фойдаланиш оқибатидир. Зеро, иккита нимта бир бутунни ташкил этади:

Да, опаздали, - сказал Рошин. Он шёл, опустив голову. Ему казалось – тело России разламывается на тысячи кусков – ХМ, II, 322 // Кечикибмиз, - деди Рошчин. У бошини пастга эгиб борар эди. Унинг назарида Россия минг-минг нимтага бўлиниб кетгандай эди – СС, II, 44.

Тожик тилидан қабул қилинган «шинам» сўзи «кулай», «сўлим», «яхши» сўзларининг идеографик синоними сифатида асосан жой ҳақида гап кетганда қўлланилади: ҳовузнинг бўйи, боғнинг салқин ва кўркам жойи, дидга мослаб қурилган ва жиҳозланган хона, қисқаси. Ўтириб яхши дам олиш учун қулай бўлган дилкаш жой «шинам» бўлиши мумкинки, бундай маъно белгиси «шинам» сўзининг тожикча «шиштан» (ўтирмақ) сўзи асосида яралганлиги билан боғлиқдир. Аммо баъзан бу сўздан ҳар қандай қулайликни, дилкашликни тасвирлашда ноўрин фойдаланиш ҳоллари учраб туради. Жумладан, «Артамоновлар иши» асари таржимасида ҳам «шинам»нинг аёл киши қомати таърифини яратиш учун зўрма-зўраки, ўринсиз қўлланилганлиги натижасида мантиқсизлик юзага келган:

Его жена была игрушечно маленьких размеров; но сделана как-то особенно отчетливо – ДА, 643 // Унинг хотини ўйинчоқдай кичик бўлса-да, лекин қандайдир жуда ҳам шинам қилиб ишлангандай кўринар эди – АИ, 453.

Айни контекстда «шинам» ўрнига «хушбичим», «нозик», «дид билан ясалган», «гўзал», «чиройли» бирликларидан фойдаланилса, вазифавий адекватлик яралган бўларди.

Мантикий мушоҳада асосида юзага келган таржима тили воситаларидан онгли ва ўринли фойдалана билмаслик ҳам мазмунан қовушмаган, мантиксиз ифодаларни юзага келтиради. Масалан, тожик тилида «Чизи дузди ба кас насиб намекунад» ибораси мавжуд бўлиб, унинг ўзбекча эквиваленти «Ўғирлик мол кишига юкмайди»дир. Аммо «Вафо» романи таржимонлари мавжуд имкониятдан фойдаланиш ўрнига, тожикча бирлик компонентларига ёпишиб олиб, айримларининг (ба кас) маъноларини нотўғри талқин этиб қўйганлар. Агар ибора онгли равишда сўзма-сўз ўғирилганда ҳам шакл сохталашса-да, ўзбек тилида мавжуд эквиваленти асосида мазмунни англаш мумкин бўларди. Ибора таркибидаги «ба кас» бирикмасини луғавий эквиваленти бўлмиш «кишига» сўзи ўрнига «эгасига» тарзида ўғириш мазмунни мутлақо бузиб юборган. Натижада ўғирланган – пешана тери тўкмасдан топилган ҳаром молнинг ўғрига, яъни молни қўлга киритган шахсга юкмаслиги ҳақида умуминсоний ҳикмат йўққа чиқарилиб, унинг ўрнига ўғирланиш оқибатида эгасидан кетган молнинг қайтиб эгасига насиб қилмаслиги каби бемантик ифода ҳосил бўлган. Зеро, бутун ҳикмат ўғирланган молнинг қайтиб келмаслигини исбот қилишда эмас (бу ўз-ўзидан маълум), балки инсон шаънига муносиб бўлмаган иллат – ўғирликни қоралашдадир:

Точикон як макол доранд: «Чизи дуздй ҳеж вақт ба кас насиб намекунад», - илова кард Сафар – В, I, 356 // Тожикларда бир макол бор: «Ўғирланган нарса ҳеч вақт эгасига насиб қилмайди», - кўшимча қилди Сафар – В, I, 319.

Адекват таржима яратиш масъулияти бирликларнинг кўпмаънолилигини ҳисобга олишни, контекст талабидан келиб чиқиб, уларнинг ҳатто луғатларда акс этмаган маъноларини ҳам аниқлаган ҳолда, таржима тили бойлигидан унумли фойдаланиш асосида мантиқан пухта, аслият воситаларига вазифавий уйғун ифодалар яратишни тақозо этади. Масалан, ҳозирги тожик тилидаги «деҳа» сўзи фақат, тожикча икки жилдли изоҳли луғатда келтирилганидек, «қишлоқ» маъносинигина эмас, балки у собик иттифоқ даврида ўз маъносини кенгайтириб, «қишлоқ совети»ни ҳам англатадиган бўлди. «Вафо» романи персонажи нутқида бу сўз ўзининг «қишлоқ уюшмаси» маъносида қўлланилган экан,

унинг ўзбекчага луғатда акс этган маъносида ўгирилганлиги мантиқсизликни юзага келтирган:

- Ту Кировро медонй?
- Ҳа, медонам. Ба номи вай дар дехаи мо колхоз ҳам хаст, одами бисъёр нотик буд меғўянд – В, I, 179.
- Сен Кировни биласанми?
- Ҳа, биламан. Унинг номида кишлогимизда колхоз ҳам бор, жуда зўр нотик одам эди, дейишади уни – В, I, 150.

Аслиятда персонаж кишлок уюшмамизда Киров номига кўйилган колхоз бор, деган экан, бу ҳақиқатга тўғри келади, чунки Ватан уруши даврида ҳар бир кишлок уюшмасига бир нечтадан колхоз ва совхозлар қарар эди. Аммо, таржимага мувофиқ, Мама-ражаб яшайдиган кишлокда бошқа жамоа хўжаликлар қатори Киров номида ҳам жамоа хўжалигининг бўлиши ғайритабиий эшитилади.

Оғир аҳволга тушиб қолган барча кишиларнинг худо ва пайғамбарларга илтижо қилиб, улардан нажот тилаши маълум ҳақиқат. Жумладан, насронийлар ҳам, мусулмонлар ҳам кўпроқ ҳудога, баъзан ҳар қайсилари ўз пайғамбарларига мурожаат қиладилар. Таржиманинг асосий мақсади вазифавий уйғунликни юзага келтириш бўлганлиги сабабли аслиятда қўлланилган «худо»нинг таржимада «пайғамбар»га айлантириб қўйилишининг ёки, аксинча, «пайғамбар»нинг «худо» тарзида талкин этилишининг фарқи йўқ. Чунки бу сўзлар одамлар лафзида аксарият ўзларининг моддий-мантиқий маъноларини қисман йўқотиб, нажотбахш илохий бир куч сифатида ишлатилади. Аммо гоҳо мазкур сўзларнинг моддий-мантиқий маънолари контекст воситасида жонлантирилади. Бундай ҳолларда уларни луғавий эквивалентлари ёрдамида ўгиришга тўғри келади. Қуйидаги мисол таржимасида бу жиҳатнинг ҳисобга олинмаганлиги эса парчани мантиқий асосдан маҳрум этган:

Господи-батюшка, прости меня, окаянную, ради страстей твоих! Не покарай, господи, дуру старую – Л, 372 // Эй худо! Шўрм курсин, мен балбахтнинг гуноҳини кечир, тортган азобларинг хаки. аҳмок кампирни азобга қўйма – Мал, 307.

Парчадаги «господи-батюшка» бирикмаси «худо» эмас, балки «пайғамбар» маъносида қўлланилган, яъни насронийлар пайғамбари Исо кўзда тутилган ва бу мурожаат (Исо) контекст воситасида – Исонинг умматлари ва дин муҳофазаси йўлида чеккан азобларини эслатиш йўли билан жонлантирилган, унинг моддий-

мантикий маъноси тўла барҳаётлик касб этган. Адсқватликни таъминлаш учун таржимон бирикмани луғавий эквиваленти орқали «эй пайғамбарим» ёки «ё, Исо» тарзида ўгириши керак эди. Таржимадаги «эй худо» бирлиги эса, жонли нутқда тез-тез учраб туриши (кўпроқ хис-ҳаяжон ифода этадиган ундов вазифасида) ҳамда кишилар унга ўрганиб қолганлиги туфайли, охангдор ва табиий эшитилса-да, ўзи қўлланилаётган микроконтекстга мантиқан мослашмаган: гўё азобни пайғамбар эмас, балки худо чеккан бўлиб қолганки, бу тарихий-диний ривоятларга зид нуктан назардир.

Аслиятда фойдаланилган лисоний воситанинг маъно ва услубий вазифасини тушуниб етмасдан туриб, уни таржима қилишга киришиш, яратилган ифоданинг мантиқан бузилишига олиб келади. Масалан, «Оқариб кўринар бир елкан» повестида хикоя қилинишича, холаси Петянинг хомушлиги сабабини тушунмай, уни туғилган куни муносабати билан Павликка инъом этилган совғаларга кўзи қуяпти, деб ўйлагани ҳолда:

Ничего, терпи казак, не завидуи. И на твоей улице будет праздник – БПО, 296.

деган экан, унинг нутқида қўлланилган «терпи казак» бирикмаси тахминан ўзбекча «Сабр қилсанг, гўрадин халво битар» бирлигига муқобил келадиган «Терпи казак, атаманом будешь» образли воситасининг бошланиш қисми бўлиб, бу ерда ҳарфхўрлик оқибатида ўзбекча таржимада келтирилганидек, бирор казак ҳақида гап кетмаяпти, балки «казак» сўзи эслатилган иборани персонаж кўз олдида жонлантирадиган восита сифатида фикрнинг образлигини таъмин этиб келяпти:

Зиёни йўқ, сабр қил, казак. Кўзинг қуймасин. Сенинг қўчангда ҳам тўй бўлади – ОКБЕ. 247.

«Казак» сўзи ўтаб келаётган вазифани тушунмасдан, уни тўғридан-тўғри таржимага кўчириш муаллиф яратган услубий мақсадни (образли ифодани) йўққа чиқариш билан бирга, сўзнинг (казак) айни ҳолатга мантиқан ёпишмай қолишига, аслият мазмунини акс эттириш даражасида бир-бирига уюшмаган компонентлар йиғиндиси ҳосил бўлиб қолишига олиб келган.

Таржимонларнинг «Вафо» романида «қаниқул» маъносида қўлланилган «таътил» сўзини тушунмасдан, уни «имтиҳон» тарзида ўгиришлари барчага маълум бўлган ҳақиқатнинг бузилиб, мантиқсиз ифоданинг пайдо бўлишига олиб келган:

Ман супорида будам, ки дар вақти таътили зимистона «Модар» ном повести Горькийро хонда бароедон – В, II, 173 // Мен қишки имтиҳон пайтида Горькийнинг «Она» повестини ўқиб келинглари, деб топширгандим – В, II, 134.

Таржиманинг мантиксизлиги шундан иборатки, биринчидан, ўрта мактабларда ҳеч вақт қишда имтиҳон топширилмайди, иккинчидан, ҳар қандай бадиий асар имтиҳон пайтида, ҳатто имтиҳонга тайёрланиш учун ажратилган уч-тўрт кун мобайнида ҳам эмас (бу кунларда, одатда, битта асарни ўқиш билан машғул бўлишдан кўра муайян фан бўйича ўтилган бутун материални қайтариб чиқиш маъқул кўрилади), балки шунгача ўқилади. Аслиятда эса болаларга романнинг таътил пайтида ўқиб келиниши топширилган экан, бу тўла мантикийдир.

Таржимоннинг аслият мазмунини тушунмасдан, ифоданинг мантикийлигини бузиб қўйиши ҳолатини қуйидаги мисол таржимасида ҳам кўрамиз. Мўйловдор жаноб (В. Катаев. «Оқариб кўринар бир елкан»), берган жуда кўп саволларига Гавриқдан қониқарили жавоб ололмагани учун эҳсаби қотиб, болага:

С тобой надо разговаривать, хорошенко накушавшись гороха – БПО, 128 // Сен билан гаплашишдан олдин, яхшилаб нўхатшўрак еб олиш керак экан – ОКБЕ, 108.

дейдики, унинг нуткида қўлланилган «накушавшись гороха» бирикмаси «қоринни дамлатиб» маъносини ифода этади, яъни жаноб болага, нўхатдан тайёрланган русча таомнинг (кўпроқ нўхат суп) хусусиятини назарда тутиб, «сен билан гаплашишдан олдин қоринни яхшилаб дамлатиб олиш керакки, сендан аниқ бир жавоб олгунча кўп куч сарф бўлиши натижасида нўхат туфайли қоринда тўпланган бодгина чиқиб, кишининг ўзи унчалик кўп азият чекмайди» деган фикрни билдиради. Бирикма таркибидаги «горох»нинг моддий жиҳатдан аниқ «нўхат» тарзида ўтирилмасдан, «нўхатшўрак» деб берилиши аслиятга ўзбекона бўёқ бахш этилиши билан бирга, унинг мазмунини ҳам ўзгартирган. Асосан Самарқанд пазандалари томонидан тайёрланиб, меҳмондорчилик дастурхони зийнати ҳисобланадиган нўхатшўрак ширинликлар қатори ликопчаларда майизга аралаштириб ёки алоҳида ўзи дастурхонга тортиладиган мазали таом бўлиб, таржимадан персонажнинг бола билан гаплашишдан олдин мазали таом истеъмол қилиб олиш зарурлиги ҳақидаги фикри англашиладики, бу мулоҳаза мантикий асосдан узок, чунки мазали таом бўлмиш нўхатшўрак, персонаж назарда тутган даражада мушкулотни енгиллаштириш вазифасини ўзида мужассам этмайди.

Баъзан таржимонлар аслиятнинг ўзига хослигини китобхонларга етказиб бсриш мақсадида, унда фойдаланилган тасвирий воситаларни имкон борича моддий жиҳатдан сақлашга ҳаракат қиладилар. Таржима амалиётининг бу усули фақат аслият ранг-баранглигини тиклабгина қолмай, балки таржима тили бойлигининг ошиши, фикр баён қилиш имкониятининг кенгайиши йўлида ҳам муҳим аҳамият касб этади. Айни усул воситасида тўла-тўқис адекватликка эришиш, яъни мазмуний ва услубий мақсадни китобхонларга аниқроқ етказиб бериш масъулияти гоҳо тасвирларнинг айрим қисмларини ўзгартиришни тақозо этади. Бирок бу жараён муаллиф кўзда тутган мақсадни нотўғри талқин этиб қўйиш хавфидан ҳам холи эмас. Масалан, Гамлет (Шекспир. «Гамлет») актёрларга:

Masters, you are welcome. We'll e'en to 't like French falconers' fly at any thing we see: we'll have a speech straight – H, 45.

деб мурожаат қилган экан, у ўз нутқида фурсатни бой бермасдан, биринчи кўрган овининг орқасидан тушаверадиган француз кийгирчилари каби биз ҳам дарҳол ишни, яъни санъат намуналари намойишини бошлайверайлик, дейди. Муқояса асосида баён этилган бу фикрни таржимонлар жумлани моддий жиҳатдан аниқ ўгириш орқали талқин этишга ҳаракат қилганларки, бу усул русча таржиманинг муваффақиятли, ўзбекчасининг эса мантиқсиз талқинига олиб келган. Ўзбекча таржиманинг нотўғри жаранглашига муқоясанинг кейинги қисмининг бошқа ҳаракат билан алмаштирилиши сабаб бўлган. Натижада, аслият ва унинг русча таржимасида кийгирчиларнинг ўз касбларига мувофиқ ҳаракат қилишлари асосида ифода табиийлик, таъсирчанлик касб этган бўлса, ўзбекча таржимада кийгирчиларнинг, томдан тараша тушгандай, дорга осилмоқчи бўлишлари мантиқсизликни вужудга келтиргани ҳолда, Гамлет фикрининг тикланишига ҳалал берган:

Милости просим, господа! Давайте, как французские сокольничьи, набросимся на первое, что нам попадет. Пожалуйста, какой-нибудь монолог – Г, 259 // Хуш келибсизлар, тақсирлар! Келинлар, француз кийгирчиларига ўхшаб, биринчи кўрган дорга осилаверайлик! Қани, биронта монолог эшитайлик! – X, 67.

Бирликка гайритабиий вазифанинг юкланиши натижасида мантиқсиз бирикма ҳосил бўлишини қуйидаги мисол таржимасида янада яққолроқ кузатамиз:

Медицина ёрдамининг деярли бўлмаганлиги туфайли халкимиз тарихда дардига даво истаб жуда кўп воситаларга, жумладан фолбин, бахши, кинначи ва кушночларга мурожаат қилган. Муллалар ўқиган, фолбинлар фол очиш йўли билан касаллик «сири»ни айтиб беришган ва «дарддан фориг бўлиш йўллари»ни кўрсатишган, бахшилар бокқан, кўчирма қилган, кинначилар кинна қилишган, кушночлар коққан, алас-алас қилишган, яъни ҳар қайси «шифокор ўз ихтисоси» бўйича ҳаракат қилган. Бу хил «даволаш усуллари» ҳозирги пайтда асосан йўқолган бўлса-да, лекин кўпчилик мазкур «шифокорлар» бажарган ишлардан хабардор. Бинобарин, келтирилган таржимада адиб Ҳамид Ғулом томонидан фолбинга ўқиш вазифасининг юклатилиши ғайритабиий, мантиксиз чиққан. Бу ҳол таржимоннинг тарихий ҳақиқатни сохталаштирганидан далолат беради. Дарвоқе, Ҳамид Ғуломнинг эслатилган воқеликлардан беҳабарлиги унинг «Тошболта ошиқ» комедиясида ҳам намоён бўлган: домланинг ўқиш (куф-суф қилиш) ўрнига бемор кампирга кинна солиши тарихий воқеликни бузгани ҳолда, мантиксизликка олиб келган.

Баъзан фразеологик контаминация йўли билан ҳам мантиксиз бирикмалар ҳосил бўлиб қоладики, уларнинг таржимада қўлланилиши сўзсиз адекватликка путур стказади. Ўзбек тилида «зимдан», «махфий» маъноларини акс эттирадиган «енг ичида», «зўрға», «шунчаки», «хўжа кўрсинга» маъноларини англатадиган «қўл учида» фразеологизмининг малакасизлик, эҳтиётсизлик, палапартиш муносабат натижасида бирикувидан «енг учида» бирикмаси ҳосил қилинган. У гоҳо «енг ичида» бирлиги ўрнида зўрма-зўракилик билан қўлланиладики, айрим китобхонлар ҳатто мазкур пурмантик бирикмининг бузиб ишлатилаётганлигини сезмайдилар ҳам. Зеро, енг ичида бажарилган юмуш махфийлик касб этса, енг учида ҳеч қандай ишни бажариб бўлмайди. Масалан, ҳоким (Н. В. Гоголь. «Ревизор») нутқида «зимдан» маъносининг обрзли ифодаси учун фойдаланилган «из-под полы» бирлигининг «енг учида» тарзида ўгирилиши таржима тили маданиятини сохталаштирган:

О, лукавый народ! А так, мошенники, я думаю, там уж просьбы из-под полы и готовят – Р, 26 // Оббо муғамбирлар-е! Бу муттаҳамлар ҳали енг учида узатгани ариза ҳам битиб қўйгандир, дейман – Р, 19.

Хулоса қилиб айтганда, таржиманинг мантиқан баркамоллиги, унинг фонетик, лексик ва грамматик қонун-қоидалар доирасида меъёрий ва маданий жаранглаши, соғлом ақл-заковат ва чуқур тафаккур заминида яратилган фикрларнинг жонли нутқ аъналарини билан ҳамбарчас боғлиқлигидадир.

Образли ҳамда ҳиссий-таъсирчан лисоний воситалар эркин маънодаги лексик бирликларнинг ҳаётини ҳақиқатлар заминида ўзаро мантиқий бирикуви асосида юзага келганликлари учун ҳам табиий жаранглайди. Улар умумлаштириш ва образлилик яратиш хусусияти касб этадиларки, таржимон танлаган муқобил воситалар ҳам, айти қонуниятга асосланган бўлсагина, вазифавий адекватлик юзага келади.

Асосларида ётган образ очиқ-ойдин кўзга ташланиб турадиган бирликларнинг калька усули ёрдамида ўгирилиши аксарият мантиқий асосли бўлади. Баъзан таржимонлар зарурий услубий самарадорликни янада аниқроқ яратиш мақсадида бирликларнинг моддий жиҳатдан аниқ таржимаси таркибига маънони ойдинлаштирадиган, тўлдирадиган сўзлар қўшадилар, айрим компонентларни бошқа сўзлар билан алмаштирадилар. Бундай қўшиш ва ўзгартиришлар ҳосил бўлган бирикма микроконтекстига ёпишсагина, ифоданинг мантиқий асоси тўла сақлангани ҳолда, адекватлик юзага келади.

Хотима

Таржима жараёнида санъаткор сон-саноксиз амалий мушкулотларга дуч келадики, бу ҳол, таржиманинг ижодий фаолият эканлиги туфайли, таржимондан ҳар бир муаммоли ҳолат ечимига ижодий ёндашишни талаб қилинади. Асл нусхага ижодий муносабатда бўлишгина таржиманинг муаллиф мақсадига мувофиқ тарзда амалга оширилишида муҳим аҳамият касб этади.

Аммо тўла-тўқис адекватликка эришиш учун биргина маҳорат ва истеъдод билан боғлиқ ижодкорликнинг ўзи кифоя қилмайди. Илм-фан тармоқларининг ҳозирги даврдаги ривожланиш даражаси таржима амалиёти муаммоларининг чуқур илмий мушоҳада иштирокисиз ижобий ҳал қилинишини такозо этмайди. Демак, аслият руҳини имкон қадар тўғри ва тўла акс эттирадиган таржима матни яратиш учун таржимон ҳам талантили бадий сўз устаси, ҳам истеъдодли таржимашунос-олим бўлиши керак.

Барча илмий тадқиқ этиладиган амалий соҳалар қатори таржима амалиёти ҳам илмий далиллар асосида умумлаштирилишга, муайян тамойил ва қонуниятлар касб этилишига эҳтиёж сезади.

Таржима амалиётининг барча босқичлари таржимавий қийинчиликлар билан боғлиқ бўлиб, бу хусусиятлар таржима амалиётининг табиатидан келиб чиқади. Моҳир таржимонлар бундай қийинчиликлар моҳиятини доим ҳис этадилар. Асосан ижодий жараён ҳисобланмиш таржима амалиёти ҳамма вақт қандайдир тайёр қондаларга, тўпланган тажрибага таянади. Таржима амалиёти диалектикаси шундан иборат.

Таржиманинг диалектик моҳиятини очиб бериш турлича бўлиши мумкин. Масалага Я. И. Рецкер нуктаи назаридан ёндашиладиган бўлса, таржиманинг моҳияти, биринчи навбатда, қонуний мувофиқлик назариясига асосланади. В. Н. Комиссаров фикрича, таржимашуносларнинг вазифаси нуткий фаолиятнинг алоҳида тури бўлмиш таржимани илмий таҳлил қилишдан иборатдир. Таржима назарияси асосларининг батафсил тавсифини А. Д. Швейцер тадқиқотларида учратиш мумкин.

Шундай қилиб, аслиятда қўлланилган лисоний воситалар ва уларнинг муқобили сифатида она тилида танланган бирликлар орасида айрим таржимавий қонуниятлар кўзга ташланади. Уларга мувофиқ ҳамжзавий аниқликдан қочиб, икки тил воситаларининг ўзаро мослигини уларнинг контекстуал ҳолатлари асосида белгилаш назарда тутилади. Аммо қабул қилинган бундай қоидалар масалани доимий равишда шу йўсинда ҳал қилавериш мумкинлигини билдирмайди. Таржима амалиёти ижодий жараён бўлганлиги сабабли унинг учун муайян андоза жорий қилишнинг мумкин эмаслиги умумий қоида сифатида қабул қилиниши лозим. Балки, аслият руҳини адекват қайта яратаётган таржималар вужудга келаятган экан, бу ютуқлар пала-партишлик оқибати эмас, балки муайян қоидалар асосида иш кўрилганлик мевасидир. Демак, таржима амалиёти ўз қонун-қоидаларига эга ижодий жараён бўлиб, унинг узлуксиз ўз такомили сари одимлай бориши таржимашунослар томонидан унинг тамойилларининг ишлаб чиқилаётганлиги билан боғлиқдир.

Фойдаланилган адабиётлар руйхати

1. Абдулла Каххар. Десятая муза. «Литературная газета», 16 декабря, 1961.
2. Абдурахмонов Н. Ўзбек тилида жуфт сўзлар. – Самарқанд: СамДУ нашриёти, 1969. – 88 с.
3. Авалиани Ю. Ю. Тексты лекций по компаративно-сопоставительной фразеологии иранских языков. – Самарканд: Изд-во СамГУ, 1979. – 76 с.
4. Азнаурова Э. С. К вопросу о природе стилистической функции слова // Сб. науч. трудов I МГПИИЯ им. М.Тореза. – М., 1973. – Вып. 73. – с. 713.
5. Азнаурова Э. С. Очерки по стилистике слова. – Ташкент: Фан, 1973. 405 с.
6. Азнаурова Э. С. Стилистическая функция как вторичная функция языка // Проблемы лингвистической стилистики: Тез. науч. конф. I МГПИИЯ им. М.Тореза. – М., 1969. – с. 10-12.
7. Акуленко В. В. «О ложных друзьях переводчика» // «Англо-русский и русско-английский словарь» ложных друзей переводчика». – М., 1969. – с. 371384.
8. Алехина А. И. Фразеологическая единица и слово. – Минск: Изд-во БГУ, 1979. – 152 с.
9. Амосова Н. Н. Основы английской фразеологии. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1963. – 207 с.
10. Амосова Н.Н. Слово и контекст // Учен. Записки ЛГУ. – 1958 - № 243. – Вып. 42. – с. 3-23.
11. Андрес А. Дистанция времени и перевод // Мастерство перевода. – М., 1965. – с. 118-131.
12. Баксман Б. И. Речь литературных персонажей-иностранцев как дополнительный источник изучения языка. – Л., 1971. – Т. 317 – с. 137-141.
13. Баласанова А. Л. Сочинительные фразеологические единицы и контекст в современном английском языке.: Дис. ... канд. Филол. наук. – М., 1973. – 220 с.
14. Бархударов Л. С. Общелингвистическое значение теории перевода // Теория и критика перевода. – Изд-во ЛГУ, 1962. – с. 8-14.

15. Бархударов Л. С. Уровни языковой иерархии и перевод // Тетради переводчика. – ИМО, 1969. – № 6. – с. 3-12.
16. Бархударов Л. С. Язык и перевод. – ИМО, 1975. – 339 с.
17. Бахмутова Е. А. Культура речи. – Казань: Изд-во Казанского университета. 1964. – 112 с.
18. Берков В. О словарных переводах // Мастерство перевода, 1971. – с. 340-361.
19. Берлизон С.Б. Международные устойчивые обороты // Вопросы фразеологии, стилистики и грамматического строя романогерманских языков. – Самарканд, 1972. – Вып. 222. – с. 10-28.
20. Бирюков Ф. Г. Мастер речевых характеристик // Русская речь. – 1974. - № 1. – с. 2535.
21. Болдырева Л. М. К вопросу о стилистических потенциях фразеологических единиц // Сб. науч. трудов I МГПИИЯ им. М. Горького. – М., 1978. – Вып. 131. – с. 173-182.
22. Бондаренко М. Г. О некоторых лексических средствах экспрессии в новеллах М. Эме // Выражение экспрессии в языке и речи. – Новосибирск, 1976. – Вып. 107. – с. 11-16.
23. Бородянский И. А. Перевод фразеологических единиц и контекст: Автореф. дисс. ...канд. филол. наук. – Киев, 1971. – 22 с.
24. Вайгла Э. А. Из наблюдений над переводом русской фразеологии на эстонский язык // Уч. Зап. Тартуского университета: Труды по русской фразеологии. – Тарту, 1977. – Вып. 425. - № 29 – с. 143-170.
25. Вайгла Э. А. О переводе эмоциональной лексики // Труды по русской и славянской филологии. Сер. лингвистическая. – Тарту, 1975. - № 25. – с. 135-158.
26. Вайгла Э. А. Эмоциональная лексика современного русского языка и проблемы ее перевода: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1978. – 19 с.
27. Верещагин Е. М., Костомаров В. Г. Язык и культура: Лингвострановедение в преподавании русского языка как иностранного. – М., 1976. – 248 с.
28. Виноградов В. В. Проблемы культуры речи и некоторые задачи русского языкознания // Вопросы языкознания. – М., 1964. - № 3. – с. 3-18.
29. Виноградов В. С. Лексические вопросы перевода художественной прозы: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – 1975. – 66 с.
30. Виноградов В. С. Лексические вопросы перевода художественной прозы: Изд-во МГУ, 1978. – 174 с.
31. Виноградов В. С. О лексических переводческих соответствиях и межъязыковых реляционных категориях // Вестник Московского ун-та. – 1974. - № 3. – с. 41-48.

32. Влахов Сергей, Флорин Сидер. Непереводимое в переводе. – ИМО, 1980. – 344 с.
33. Воеводина Т. В. О соответствии перевода жанровым традициям ПЯ в свете социологической теории перевода // Тетради переводчика. – ИМО, 1979. - № 16. – с. 83-91.
34. Гаврин С. Г. Эллиптические устойчивые сочетания как категория фразеологии // Вопросы фразеологии и лексикологии русского языка. – Пермь, 1973. – Т. 121. – с. 27-38.
35. Гак В. Г. «Коверкание» или «подделка»? // Тетради переводчика. – ИМО, 1966. - № 3. – с. 38-44.
36. Гак В. Г. Сопоставительная лексикология. – ИМО, 1977. – 264 с.
37. Галкина-Федорук Е. М. Об экспрессивности и эмоциональности в языке // Сборник статей по языкознанию. – 1978.
38. Гальперин И. Р. Очерки по стилистике английского языка. – М.: Изд-во лит-ры на инос. яз., 1958. – 460 с.
39. Гальперин И. Р. Перевод и стилистика // Теория и методика учебного перевода. – М., 1950. – с. 127-140.
40. Гафурова Г. Развитие перевода в Узбекистане. – Ташкент: Фан, 1973. – 159 с.
41. Гаччиладзе Г. Р. Вопросы теории художественного перевода. – Тбилиси: Изд-во Тбил. Университета, 1970. – 284 с.
42. Гаччиладзе Г. Р. Художественный перевод и литературные взаимосвязи. – М., 1972. – 263 с.
43. Гильченко Н. Л. Опыт семантико-стилистического сопоставления сравнений на материале переводов художественной прозы с русского языка на немецкий // Стилистика художественной речи. – Л., 1973. – с. 143-156.
44. Головин Б. Н. Основы культуры речи. – Высшая школа, 1980 – 335 с.
45. Гольдин В. Е. Этикет и речь. – Саратов: Изд-во Саратов. Ун-та, 1978. – 112 с.
46. Горбачевич К. С. Вариантность слова и языковая норма. – Л.: Наука, 1978. – 240 с.
47. Граудина Л. К. Теоритический и методологический аспекты нормализации языка: Автореф. дисс. ... докт. филол. наук. – М., 1980. – 48 с.
48. Елизова Т. К. Некоторые наблюдения над русскими заимствованиями в переводах на английский язык // Сборник аспирантских работ: Гуманитарные науки. Языкознание. – Казань, 1974. – с. 171-177.
49. Ермагамбетова А. С. Сущность и значение национальных словреалий в языке художественного произведения и способы их

- перевода: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Алма-Ата, 1972. – 33 с.
50. Заречнева В. А. К вопросу об эмоционально-оценочном значении слова. – Вопросы структуры германских языков. – Омск, 1977. – Вып. 2. – с. 66-70.
 51. Захыров И. О межъязыковых фразеологических параллелях и лакунах // Известия АН Туркменистана. Серия общественных наук. – Ашхабад, Ылым, 1979. - № 6. – с. 85-88.
 52. Зоривчак Р. П. Фразеология писателя как проблема перевода (на материале переводов поэтических произведений Т. Г. Шевченко на английский язык): Дисс. ... докт. филол. наук. – Киев, 1976. – 21 с.
 53. Иброхимов С. И. Ўзбек тилининг нутқ маданиятига оид масалалар // Нутқ маданиятига оид масалалар. – Тошкент: Фан, 1973. – с. 17-38.
 54. Ивановский В. Я. К вопросу о переводе слов-реалий // Вопросы английской филологии и методика преподавания английского языка. – Ростов-на-Дону, 1972. – Вып. 2. – с. 108-119.
 55. Ишмагамбетов А. И. Заметки о художественном переводе // Сборник статей казахской литературы. – Алма-Ата: Казгосиздат, 1957.
 56. Канделаки Э. П. Особенности речи персонажей в прозе М. Ю. Лермонтова // Труды Сухумского госпединститута им. А. М. Горького. – Сухуми, 1971. – Т. XXI-XXII. – с. 423-435.
 57. Кашкин Иван. Для читателя-современника. – М., 1977. – 558 с.
 58. Кирсанова Н. А. К вопросу о нормативном и ненормативном употреблении фразеологизмов. – Вопросы стилистики. – Саратов, 1978. – Вып. 14. – с. 88-99.
 59. Кирсанова Н. А. Роль контекста в выявлении значения и реализации структуры фразеологизма // Вопросы стилистики. – Саратов, 1977. – Вып. 12. – с. 28-39.
 60. Киселева Р. А. Авторский неологизм и контекст // Вопросы теории английского и русского языков. – Вологда, 1973. – с. 32-41.
 61. Киселева Р. А. Роль микро- и макроконтраста в установлении стилистической функции авторского неологизма // Вопросы английской контекстологии. – Вологда, 1974. – с. 30-45.
 62. Князев Б. А. Некоторые особенности передачи разговорно-просторечной лексики с русского языка на английский // Вопросы романо-германского языкознания. – Челябинск, 1967. – Вып. 2. – Ч. 1. – с. 120-125.
 63. Кожина М. Н. Стилистика русского языка. – М.: Просвещение, 1977. – 224 с.

64. Колшанский Г. В. О природе контекста // Вопросы языкознания. – М., 1959. – № 4. – с. 47-49.
65. Комарова Р. А. О роли личных имен персонажей в «Песне о Нибелунгах» // Вопросы романо-германского языкознания. – Саратов, 1977. – Вып. 5. – с. 122-130.
66. Комиссаров В. Н. К вопросу о сопоставительном изучении переводов // Тетради переводчика. – ИМО, 1970. – № 7. – с. 46-50.
67. Комиссаров В. Н. Лингвистика перевода. – ИМО, 1980. – 167 с.
68. Комиссаров В. Н. Лингвистические модели процесса перевода // Тетради переводчика. – ИМО, 1972. – № 9. – с. 3-14.
69. Комиссаров В. Н. Слово о переводе. – ИМО, 1973. – 215 с.
70. Комиссаров В. Н. Специфика переводческих исследований // Тетради переводчика. – М., 1968. – Вып. 5. – с. 3-8.
71. Копанев П. И. Вопросы истории и теории художественного перевода. – Минск: Изд-во Белорус. ун-та, 1972. – 295 с.
72. Коптилов В. В. Актуальные вопросы украинского художественного перевода. – Киев: Изд-во Киевского ун-та. 1971. – 132 с.
73. Корней Иванович Чуковский // Мастерство перевода. – М., 1970. – с. 3-4.
74. Костомаров В. Г. Культура речи и стиль. – М., 1960. – 71 с.
75. Костомаров В. Г., Леонтьев А. А. Некоторые теоритические вопросы культуры речи // Вопросы языкознания. – М., 1966. – № 5. – с. 3-15.
76. Крупнов В. Н. В творческой лаборатории переводчика. – ИМО, 1976. – 192 с.
77. Крысин Л. П. Использование речевых «неправильностей» в художественной литературе // Русский язык в школе. – М.: Просвещение, 1966. – № 2. – с. 32-35.
78. Кундзич О. Слово и образ. – М., 1973. – 320 с.
79. Кунин А. В. Английская фразеология. – М.: Высшая школа, 1970. – 344 с.
80. Кунин А. В. Лингвостилистические особенности фразеологического эллипсиса // Сб. науч. трудов МГПИИЯ им. М. Тореза. – 1978. – Вып. 131. – с. 103-124.
81. Кунин А. В. Основные понятия английской фразеологии как лингвистической дисциплины и создание англо-русского фразеологического словаря: Дисс. ... докт. филол. наук. – М., 1964. – 1229 с.
82. Кунин А. В. Фразеологические единицы и контекст // Иностранные языки в школе. – М., 1971. – № 5. – с. 215.
83. Кунин А. В. Фразеология современного английского языка. – ИМО, 1972. – 287 с.

84. Куприков А. Два замечания о «ложных друзьях переводчика» // Сб. науч. трудов I МГПИИЯ им. М. Тореза. – М., 1972.
85. Кэтфорд Джон К. Лингвистическая теория перевода // Вопросы теории перевода в зарубежной лингвистике. – М.: ИМО, 1978. – с. 91-114.
86. Ларин Б. А. Эстетика слова и язык писателя. – Л.: Худож. лит. Ленинградское отд-ние, 1974. – 285 с.
87. Лацис С. Н. Стилистические синонимы и их употребление в речи // Русский язык в школе. – М., 1974. - № 3. – с. 76-79.
88. Левицкая Т. Р., Фитерман А. М. Проблемы перевода. – ИМО, 1976. – 208 с.
89. Левый Иржи. Искусство перевода. – М., 1974. – 398 с.
90. Лилова Анна. Введение в общую теорию перевода. – М.: Высшая школа, 1985. – 256 с.
91. Лукьянова Н. А. О соотношении понятий экспрессивность, эмоциональность и словообразования. – Новосибирск, 1976. – Вып. 5. – с. 3-21.
92. Лыков А. Г. Окказионализм и языковая норма // Грамматика и норма. – М.: Наука, 1977. – с. 62-83.
93. Майская Е. Л. Лексико-стилистические средства характеристики персонажей в романах о Форсайтах Дж. Голсуорси: Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1953. – 331 с.
94. Медникова Э. М. Значение слова и методы его описания. – М.: Высшая школа, 1974. – 202 с.
95. Медникова Э. М., Лесняк А. Т. Перевод и прагматическая адекватность // Вестник Московского ун-та: Филология. – М., 1975. - № 3. – с. 60-66.
96. Микулина Л. Т. Передача свособразия национальной культуры в переводе: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Л., 1977. – 15 с.
97. Миронюк Л. Ф. Калькирование фразеологических оборотов в процессе художественного перевода // Преподавание русского языка в высшей и средней школе. – Рязань, 1973.
98. Миронюк Л. Ф. Принципы стилистической адекватности перевода с украинского языка на русский (лексика и фразеология): Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Днепропетровск, 1971. – 19 с.
99. Михайловская В. Н. Некоторые лексические средства выражения эмоциональности в современном английском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Л., 1965. – 198 с.
100. Молотков А. И. Некоторые особенности употребления фразеологизмов в современном русском языке // Нормы современно-

- го русского литературного словоупотребления. – М.– Л.: Наука, 1966. – с. 92-110.
101. Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка. – Л.: Наука, 1977. – 284 с.
 102. Найдов Б. П. Еще раз о прагматическом аспекте лексического значения // Исследования по романской и германской филологии. – Киев: Вища школа, 1977. – с. 15-18.
 103. Нарзикулов А. Французская фразеология и вопросы французо-узбекского художественного перевода: Дисс. ... канд. Филол. наук. – Л., 1969. – 212 с.
 104. Натан Л. Н. К вопросу о методике анализа речевой характеристики образа: Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1967. – 118 с.
 105. Ожегов С. И. Лексикология. Лексикография. Культура речи. – М.: Высшая школа, 1974. – 352 с.
 106. Окладникова А. В. Исследование в области языка переводов (проблемы нормы и узуса): Авторсф. дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1980. – 18 с.
 107. Основина Г. А. Средства речевой характеристики героев А. Гайдара (на материале повести «Школа») // Творчество А. П. Гайдара. – Горький, 1972. – Вып. 134. – с. 86-99.
 108. Павлова Н. М. Эмоциональные значения в лексикографическом отражении: Дисс. ... канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 1971. – 268 с.
 109. Петрищева Е. Ф. Об эмоциональной окрашенности слов в современном русском языке // Развитие лексики современного русского языка – М., 1965. – с. 39-50.
 110. Петров С. О. О пользе просторечия // Мастерство перевода. – М., 1962. – с. 71-96.
 111. Покровская Г. А. Значение глагола и контекст в английском языке: Дисс. ... канд. филол. наук. – Киев, 1968. – 239 с.
 112. Покровская Э. Н. Структурно-семантические соответствия фразеологических оборотов в переводах произведений Бунина на украинский язык // Бунинский сборник (материалы науч. конференции, посвященной столетию со дня рождения И. А. Бунина). – Орел, 1974. – с. 356-365.
 113. Попович Антон. Проблемы художественного перевода. – М.: Высшая школа, 1980. – 199 с.
 114. Почепцов Г. Г. О сохранении индивидуального своеобразия подлинника при переводе // Тетради переводчика. – ИМО, 1967. - № 4. – с. 94-101.
 115. Прядыльникова Г. Г. К вопросу о переводе слов, обозначающих русские национально-специфические реалии, на английский

- язык // Вопросы грамматики и словообразования романо-германских языков. – Куйбишев, 1972. – Т. 110. – с. 46-60.
116. Пулатов Ю. Бадий асарда номлар таржимаси. – Тошкент: Фан, 1967. – 68 с.
 117. Рецкер Я. И. Задачи сопоставительного анализа переводов // Теория и критика перевода. – Л., 1962. – с. 42-52.
 118. Рецкер Я. И. Передача контаминированной речи в переводе и роль традиции // Тетради переводчика. – ИМО, 1968. – № 5. – с. 92-103.
 119. Рецкер Я. И. Теория перевода и переводческая практика. – ИМО, 1974. – 216 с.
 120. Ризель Э. Г. Нарушение нормы – стилистическое средство – изменение нормы? // Лингвистика и методика в высшей школе. – М., 1970. – Вып. 5. – с. 74-82.
 121. Роганова З. Е. Перевод с русского языка на немецкий. – М.: Высшая школа, 1971. – 208 с.
 122. Родима А. К вопросу о способах оформления высказывания в детской речи // Уч. зап. Тартуского ун-та: Труды по русской и славянской филологии. – Тарту, 1977. – Вып. 425. – № 29. – с. 71-91.
 123. Розен Е. В. Языковые средства создания речевой характеристики персонажей: Дисс. ... канд. филол. наук. – М., 1960. – 280 с.
 124. Розенталь Д. Э. Культура речи. – Изд-во МГУ, 1969. – 88 с.
 125. Россельс Вл. Перевод и национальное своеобразие подлинника // Вопросы художественного перевода. – М., 1955. – с. 165-212.
 126. Саломов Ф. Таржима ташвишлари. – Тошкент: Ф. Гулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1983. – 192 с.
 127. Саломов Ф. Адабий аънава ва бадий таржима. – Тошкент: Фан, 1980. – 160 с.
 128. Саломов Ф., Комилов Н. Таржимон махораги. – Тошкент: Фан, 1979. – 196 с.
 129. Саломов Ф. Тил ва таржима. Тошкент: Фан, 1966. – 384 с.
 130. Семенова Л. Н. К вопросу о фразеологическом калькировании в русском языке // Проблемы русского фразеобразования. – Тула, 1973. – с. 136-141.
 131. Сиддик С. Адабий таржима санъати. – Тошкент: Ўздавнашр, 1936. – 72 с.
 132. Скворцов Л. И. О культуре русской речи // Русская речь. – М., 1979. – № 5. – с. 71-76.
 133. Скворцов Л. И. Теоритические основы культуры речи. – М.: наука, 1980. – 352 с.

134. Сонкина Р. А. Принципы речевой характеристики персонажей в романе «Анна Каренина» Л. Н. Толстого // Язык и стиль художественного произведения. – М., 1966. – 68 с.
135. Сорокин Ю. А. Роль этнопсихолингвистических факторов в процессе перевода // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М.: Наука, 1977. с. 166-174.
136. Стиль и контекст. – Л., 1972. – 125 с.
137. Стрелковский Г. М. Теория и практика военного перевода. – М.: Воениздат, 1979. – 272 с.
138. Строилов Л. Ф. Вопросы теории и методики перевода киргизских реалий на французский язык // Труды Киргизского ун-та. Серия: Романо-германская филология и методика преподавания иностранных языков. – Фрунзе, 1976. – Вып. 8. – с. 142-154.
139. Строилов Л. Ф. Передача речевых средств юмора и сатиры во французских переводах произведения А. П. Чехова // Труды Киргизского ун-та. Серия: Романо-германская филология и методика преподавания иностранных языков. – Фрунзе, 1976. – Вып. 6. – с. 99-100.
140. Табахьян П. В. Сопоставительная стилистика русского и немецкого фольклора. – Киев: Вища школа, 1980. – 152 с.
141. Тимошенко Ж. И. Лексическая синонимика и фразеология драматических произведений Леси Украинки в английских переводах: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Киев, 1979. – 23 с.
142. Тимошенко Ж. И. К вопросу о калькировании фразеологических единиц // Языковая норма и вариантность. – Днепропетровск, 1981. – с. 141-151.
143. Турабаева Р. К проблеме перевода речевой метафоры с английского языка на узбекский // Таржима назарияси масалалари. – Тошкент, 1977. - № 540. – с. 26-31.
144. Турабаева Р. А. Прагматические вопросы художественного перевода с английского языка на узбекский: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1979. – 21 с.
145. Туровер А. Н. О переводе диалектизмов // Тетради переводчика. – М.: ИМО, 1966. - № 3. – с. 94-97.
146. Устинов Н. А., Трейгис И. Э. К вопросу об экономии языковых средств и аббревиации // Вопросы романо-германского языкознания. – Саратов, 1977. – Вып. 5. – с. 49-58.
147. Файзуллаева Р. К проблеме передачи национального колорита в художественном переводе: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1972. – 22 с.
148. Файзуллаева Р. Национальный колорит и художественный перевод. – Ташкент: Фан, 1979. – 112 с.

149. Фаткуллин Ф. Х. Перевод реалий и проблема воссоздания национального своеобразия подлинника // Филологический сборник. – Алма-Ата, 1973. – Вып. XII. – с. 270-278.
150. Федоров А. В. Искусство перевода и жизнь литературы. – Л., 1983. – 352 с.
151. Федоров А. В. Основы общей теории перевода. – М.: Высшая школа, 1968. – 400 с.
152. Федоров А. В. Очерки общей и сопоставительной стилистики. – М.: Высшая школа, 1971. – 196 с.
153. Федоров А. И. Фразеологизм как экспрессивно-стилистическая единица языка // Вопросы стилистики. – Саратов, 1977. – Вып. 12. – с. 17-27.
154. Филин Ф. П. Несколько слов о языковой норме и культуре речи // Вопросы культуры речи. – М.: Наука, 1966. – Вып. УП. – с. 15-22.
155. Флорин С. Чем словари не удовлетворяют переводчика? // Мастерство перевода. – М., 1975. – с. 381-401.
156. Хазагеров Т. Г. Нужно ли переводить фамилии чеховских персонажей? // Язык А. П. Чехова. – Ростов на Дону: Изд во Ростовского ун-та, 1981. – с. 100-105.
157. Цебоева Н. Б. О сохранении стилистической тональности диалектизмов в переводе // Сборник аспирантских работ. – Орджоникидзе, 1972. – с. 134-145.
158. Чередниченко А. И., Жалая В. Я. К вопросу о переводах французских фразеологизмов // Исследования по романской и германской филологии. – Киев: Вища школа, 1977. – с. 151-155.
159. Чуковский К. И. Высокое искусство. – М., 1968. – 382 с.
160. Щадрин Н. Л. Отношение окказиональных преобразований фразеологических единиц в норме языка и речи // Вопросы германской филологии. – Л., 1973. – с. 32-35.
161. Щадрин Н. Л. Перевод контекстуально-преобразованных фразеологических единиц как семантико-стилистическая проблема: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Л., 1969. – 21 с.
162. Шарипов Ж. Бадий таржималар ва мохир таржимонлар. – Тошкент: Фан, 1972. – 260 с.
163. Шарипов Ж. Ўзбекистонда таржима тарихидан. – Тошкент: Фан, 1965. – 484 с.
164. Шаховский В. И. К проблеме транслитерации коннотативных компонентов переводимой единицы содержания текста оригинала // Тетради переводчика. – ИМО, 1980. – Вып. 17. – с. 25-36.
165. Швейцар А. Д. Перевод и лингвистика. – М.: Воениздат, 1973. – 280 с.

166. Шекуров Г. П. Национально-специфические реалии в контексте перевода // Вопросы грамматики и перевода. – Рязань, 1962. – с. 117-139.
167. Шидлова-Дровникова Л. Н. Речевое употребление фразеологизмов в отношении к языковой норме // Современный русский язык. – Владивосток, 1971. – с. 117-129.
168. Ширяев А. Ф. Перевод как объект комплексного научного изучения // Лингвистические проблемы перевода. – М., 1981. – с. 68-79.
169. Шуман М. Восточный колорит в переводах // Вопросы теории и практики художественного перевода. – Рига, 1968. – с. 94-103.
170. Шутникова Р. С. Некоторые особенности передачи просторечий с русского языка на английский // Вопросы семантики и стилия. – Уфа, 1979. – с. 124-133.
171. Юсупов Р. А. Тәржимә һәм тел культурасы. Казан: Казан ун-ты, 1978. – 128 с.
172. Amosova N. N. English Contextology. – L., 1968. – 104 p.
173. Casagrande J. B. The Ends of Translation. – IJAL, - New York, 1954. – No. 4. – p. 335-340.
174. Catford J. C. A Linguistic Theory of Translathion. – L., 1965.
175. Halliday M. A. K. The Comparison of Language // Patterns of languages. – London, 1966. – p. 28-39.
176. Hugo V. Literature et philosophie mêlée. Preface (1834). Битобъ (1732-1808) – французский переводчик Гомера, переложивший «Илиаду» и «Одиссею» манерной прозой XVIII в. – Paris. – 275.
177. Jakobson R. J. On Linguistic aspects of translation // In. R. A. Brower (ed). On translation. – New York: Oxford University Press, 1966. – p. 232-239.
178. Malblanc A. Stylistique comparée du français et de L'allemand. – Paris, 1961. – 351 p.
179. Nida E. Toward a Science of Translating. – Leiden, 1964. – 331 p.
180. Ullmann St. The Principles of Semantics. – Glasgow, 1957. – 346 p.
181. Viney J. P. et Darbelnet J. Stylistique comparée du français et de l'anglais. Méthode de traduction. – Paris, 1958. – 331 p.

Шартли қисқартмалар

- А – И. С. Тургенев. «Арафа».
АИ – А. М. Горький. «Артомоновлар иши».
АК – Л. Н. Толстой. «Анна Каренина».
АМ – А. М. Горький. «Ахлоқ муҳиби».
АҚ – Эрнест Хемингуэй. «Алвидо, қурол!».
Б – А. М. Горький. «Болалик».
БК – Ш. Рашидов. «Бўрондан кучли».
БПО – В. Катаев. «Белеет парус одинокий».
БҚК – Теодор Драйзер. «Бахти қаро Керри».
В – Фотех Ниёзий. «Вафо».
Ван – А. П. Чехов. «Ванька».
ВИЙ – В. Шекспир. «Вероналик икки йигит».
ВМ – Л. Н. Толстой. «Война и мир».
ВМУ – Питер Абрахамс. «Венок Майклу Удомо».
Вос – Л. Н. Толстой. «Воскресение».
ВС – А. П. Чехов. «Вишневый сад».
Г – В. Шекспир. «Гамлет».
ГГ – Салтыков-Шchedрин. «Господа Головлевы».
ГФБК – Марк Твен. «Гекльберии Финнинг бошидан кечирганлари».
Д – А. М. Горький. «Детство».
ДА – А. М. Горький. «Дсло Артамоновых».
ДВ – В. Шекспир. «Два веронца».
ДМ – В. Ажаев. «Далеко от Москвы».
ДН – В. Шекспир. «Двенадцатая ночь».
ЁГ – А. Фадеев. «Ёш гвардия».
ЁНК – А. П. Чехов. «Ёвуз ниятли киши».
ЁТ – Сотим Улуғзода. «Ёшлигимиз тонги».
ЖА – Марк Твен. «Жанна д'Арк».
ЖГ – Салтыков-Шchedрин. «Жаноб Головлевлар».
ЖКБ – Ж. Гринвуд. «Жулдур кийимли бола».
ЖКС – А. М. Горький. «Жизнь Клима Самгина».
ЖМ – А. М. Горький. «Жрец морали».

З – А. П. Чехов. «Злоумышленник».
Зан – Э. Л. Войнич. «Занбўр»
ЗО – И. С. Тургенев. «Записки охотника».
ИК – А. М. Горький. «Изергил кампир».
КД – А. С. Пушкин. «Капитанская дочка».
КЗС – Николай Островский. «Как заклалась сталь».
КЛ – В. Шекспир. «Король Лир».
КРЖХ – Н. А. Некрасов. «Кому на Руси жить хорошо».
КСХ – А. М. Горький. «Клим Самгиннинг хаёти».
КҚ – А. С. Пушкин. «Капитан кизи».
Л – А. М. Горький. «В людях».
ЛҚҚ – А. М. Горький. «Лочин куши кўшиғи».
М – А. М. Горький. «Мать».
Мал – А. М. Горький. «Малайликда».
Мауг – Р. Киплинг. «Маугли».
МГ – А. Фадеев. «Молодая гвардия».
МД – Н. В. Гоголь. «Мертвые души».
МИ – Джек Лондон. «Мартин Иден».
Мир – Н. В. Гоголь. «Миргород».
МО – Ж. Гринвуд. «Маленький оборвыш».
МУ – А. М. Горький. «Мои Университеты».
МУз – В. Ажасв. «Москвдан узокда».
МУн – А. М. Горький. «Менинг университетларим».
Мур – А. М. Горький. «Мурда».
Н – И. С. Тургенев. «Накануне».
НД – А. М. Горький. «На дне».
НҚК – Н. Г. Чернышевский. «Нима килмоқ керак».
О – А. М. Горький. «Она».
ОБ – И. С. Тургенев. «Оталар ва болалар».
Ов – Э. Л. Войнич. «Овод».
ОД – И. С. Тургенев. «Отцы и дети».
ОКБЕ – В. Катаев. «Окариб кўринар бир елкан».
Ол – А. П. Чехов. «Олчазор».
ОНП – А. П. Чехов. «Олтинчи номерли палата».
ОС – Р. Л. Стивенсон. «Остров Сокровищ».
От – В. Шекспир. «Отелло».
ОХ – И. С. Тургенев. «Овчининг хотиралари».
ОК – М. Шолохов. «Очилган кўрик».
П№б – А. П. Чехов. «Палата № 6».
ПГФ – Марк Твен. «Приключения Гекльберии Финна».
ПН – Марк Твен. «Принц и нищий».

ПНЧ – Б. Полевой. «Повесть о настоящем человеке».
ПМ – Ф. Купер. «Последний Могикан».
ПО – Эрнест Хемингуэй. «Прощай, оружие!».
Пок – А. М. Горький. «Покойник».
ПС – А. М. Горький. «Песня о соколе».
ПТС – Марк Твен. «Приключения Тома Сойера».
ПЦ – М. Шолохов. «Поднятая целина».
ПЎ – В. Катаев. «Полк ўгли».
ПҚТ – Николай Островский. «Пўлат кандай тобланди».
Р – Н. В. Гоголь. «Ревизор».
РДж – В. Шекспир. «Ромео и Джульетта».
РЖ – В. Шекспир. «Ромео ва Жулетта»
РКЯЯ – Н. А. Некрасов. «Русияда ким яхши яшайди?».
С – Э. Л. Войнич. «Сўна».
СБ – Ш. Рашидов. «Сильнее бури».
СвК – Айбек. «Священная кровь».
СЖ – Л. Бать. «Сад жизни».
СЧМ – Сотим Улуғзода. «Субхи Ҷавони мо».
СИ – А. М. Горький. «Старуха Изергиль».
СК – Теодор Драйзер. «Сестра Керри».
СМ – Фенимор Купер. «Сўнгги могикан».
СП – В. Катаев. «Сын полка».
СС – Алексей Толстой. «Сарсонликсаргардонликда».
Т – А. М. Горький. «Тубанликда».
ТА – Грем Грин. «Тихий американец».
ТД – М. Шолохов. «Тихий Дон».
ТДн – М. Шолохов. «Тинч Дон».
Тир – Л. Н. Толстой. «Тирилиш».
ТСБК – Марк Твен. «Том Сойернинг бошидан кечирганлари».
УТ – Л. Н. Толстой. «Уруш ва тинчлик».
ФГ – А. М. Горький. «Фома Гордесев».
ХМ – Алексей Толстой. «Хождение по мукам».
ХО – Р. Л. Стивенсон. «Хазиналар ороли».
Ч – Дм. Фурманов. «Чапаев».
Чай – А. П. Чехов. «Чайка».
ЧД – Н. Г. Чернышевский. «Что делать?».
Чел – А. М. Горький. «Челкаш».
ЧИК – Б. Полевой. «Чин инсон ҳақида кисса».
Чол – Рашод Нури Гунтекин. «Чолиқуши».
Чор – А. П. Чехов. «Чорбоғчилар».
ШГ – Марк Твен. «Шаҳзода ва гадо».

ЮА – Грем Грин. «Ювош Америкалик».
ЮЦ – В. Шекспир. «Юлий Цезарь».
ЎЖ – Н. В. Гоголь. «Ўлик жонлар».
ЎИК – В. Шекспир. «Ўн иккинчи кеча».
ҚГ – Питер Абрахамс. «Қабрдаги гулчамбар».
ҚЛ – В. Шекспир. «Қирол Лир».
ҚуГ – Ойбек. «Қутлуг ган».
Х – В. Шекспир. «Хамлет».
ХБ – Л. Батъ. «Хаёт бўстони».

АНФ – Mark Twen. «The Adventures of Huckleberry Finn».
АТS – Mark Twen. «The Adventures of Tom Sawyer».
FA – Ernest Hemingway. «A Farewell to Arms».
G – E. L. Voynich. «The gadfly».
H – W. Shakespeare. «Hamlet».
HLR – J. Greenwood. «History of a Little Ragamuffin».
JA – Mark Twen. «Joan of Ark».
JC – W. Shakespeare. «Julius Ceaser».
KL – W. Shakespeare. «King Lear».
LM – F. Kooper. «The last of the Mohicans».
ME – Jack London. «Martin Eden».
Mow – R. Kipling. «Mowugli».
Oth – W. Shakespeare. «Othello».
QA – Graham Greene. «The Quiet American».
PP – Mark Twen. «The prince and the pauper».
RJ – W. Shakespeare. «Romeo and Juliet».
SC – Theodore Dreiser. «Sister Carrie».
TGV – W. Shakespeare. «The Two Gentlemen of Verona».
TL – R. L. Stevenson. «Treasure Island».
TN – W. Shakespeare. «Twelfth night».
WU – Peter Abrahams. «A wreath for Udomo».
Ç – Raşod Nuri Guntekin «Çolikuşu».
Бег – Э.Л.Войнич. «Бөгелек».
СЧМ – С.Улуғзода. «Субҳи чавонии мо».

МУНДАРИЖА

Кириш	3
-----------------	---

I боб. Ижодий таржима ва илмий таҳлил

1. Таржима, унинг максоди ва вазифалари. Таржима назарияси, унинг предмети. Таржима методлари	8
2. Инглиззабон каламкашлар асарлари ўзбек тилида	13
3. Таржима гурлари	21

II боб. Таржима таҳлилининг назарий асослари

1. Таржима – тилшуносликнинг тадқиқот объекти	48
2. Таржимавий эквивалентлик	54
3. Прагматик таржима	60
4. Қиёсий стилистика – таржимавий тадқиқот асоси	62

III боб. Лексик бирликлар ва таржима

1. Таржимада лексик бирликларни талқин этиш	68
2. Синонимик воситалар ва таржима	78

IV боб. Миллий хусусият ва таржима

1. Хос сўзларнинг таржимада берилиши	89
2. Таржимада тарихийлик ва миллийлик	111

V боб. Таржимада нуткий хусусият

1. Персонажлар нутқи тасвири ва таржима	120
---	-----

VI боб. Образли лисоний воситалар ва таржима

1. Образли ҳамда ҳиссий-таъсирчан сўзлар таржимаси	150
2. Таржима ва контекст	169

VII боб. Фразеологик бирликлар ва таржима

1. Фразеологик бирликларнинг таржимада берилиши 183
2. Компаратив фразеологик бирликлар ва таржима 208
3. Миллий хусусиятли фразеологик бирликлар таржимаси 238

VIII боб. Бадиий таржима ва нутқ маданияти

1. Таржимада нутқ маданияти 250
 2. Таржимада шакл ва мазмун 272
 3. Таржима ва тил меъёри 285
 4. Грамматик меъёрлар ва таржима 303
 5. Таржима тилида мантик 318
- Хотима 334
- Фойдаланилган адабиётлар рўйхати 336
- Шартли кискартмалар 347

Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети
Илмий кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Муҳаррир: М. Содиқова

Нашриёт рақами: 3-961. Босишга рухсат этилди: 24.01.05 Қоғоз бичими 60х.84 1/16 Офсет босма. Нашриёт босма т 21,0 Буюртма №5, 2000 нусха. Келишилган нархда.

ЎзРФА “Фан” нашриёти: 700047, Тошкент, академик, Я. Фуломов, 70

Тошкент тумани Келес ш. К. Ғофуров кўчаси
МЧЖ “Ношир” босмахонасида чоп этилди.